

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LI

Sa. 201

Aralık 1987

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 6

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
BİLGİ, ÖNDER: İkiztepe'de Ünik Bir Hançer (5 resim ile birlikte)	1109
———: A Unique Dagger From İkiztepe	1113
DORUK, YRD. DOĞ. DR. SEYHAN: Antik Alında Kentindeki Pazar Yapısı (6 resim, 4 şekil ile birlikte)	1117
KİTAPÇI, PROF. DR. ZEKERİYA: Orta Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyet: <i>İlk Müslüman Türk Hükümdar- ları</i> (Emeviler Devri) (1 harita ile birlikte)	1139
KURAY, ARAŞ. GÖR. DR. GÜLBENDE: Avrupa'da Gözlenen Napolyon Çağı Bunalımının İtalyan ve Türk Kültürleri Üzerindeki Etkileri ..	1209
ÇADIRCI, DOĞ. DR. MUSA: Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yöne- tim (1826-1839)	1215
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk - Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)	1241
———: The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents (July 1908-December 1909)	1291
EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: Türk-Bulgar İlişkileri ve 18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Andlaşması	1339
ERDENTÜĞ, PROF. DR. NERMİN: Kalkınma Antropolojisi	1349
Konferanslar :	
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: Selçuklularda Devlet	1359
Çeviriler :	
CAHEN, CLAUDE (Çev.: YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR-YEDİYILDIZ, DOĞ. DR. BAHAEDDİN): Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi	1375
MANTRAN, ROBERT (Çev.: ARIKAN, ZEKİ): XVI ve XVII. Yüzyılda Os- manlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti	1433
Norveç Helsingi Komitesi (Çev.: YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR): Bulgaristan'da- ki Türk ve İslam Azınlığına Baskı	1445
Bibliyografya :	
YAZICI, YRD. DOĞ. DR. NESİMİ: Abdullah Mübeşşir et-Tırazî: <i>Kavâ- idu'l-Lugati't-Türkiyye (Et-Türkiyyetü'l-Osmaniyye ve't-Türkiyyetü'l- Hadîse)</i>	1473
———: Abdullah Mübeşşir et-Tırazî: <i>Kavâidu'l-Lugati't-Tür- kiyyeti'l-Hadîse</i>	1473
———: Abdullah Mübeşşir et-Tırazî: <i>Kavâidu'l-Lugati't-Tür- kiyyeti'l-Osmaniyye</i>	1473

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci Baskı : 1987

İkinci Baskı : 1996

B E L L E T E N

Cilt: LI

Aralık 1987

Sayı: 201

İKİZTEPE'DEN ÜNİK BİR HANÇER

ÖNDER BİLGİ

İstanbul Üniversitesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığı adına Samsun ili Bafra ilçesine bağlı İkiztepe köyü sınırları içinde yer alan İkiztepe örenyerinde geliştirilen sistematik arkeolojik kazıların 1985 dönemi çalışmaları sırasında Tepe I'de yer alan "A" açmasının D-2/IV-10 plankaresindeki 2267 numaralı buluntu yerinde (22.12 m) ortaya çıkartılan basit toprak tipindeki bir mezarda (b. 2272) başı batıda olmak üzere doğu-batı yönünde yatırılmış olan bir iskeletin (Sk. 581) sağ eli ve kolu üzerinde tunçtan yapılmış¹ çekiç biçiminde başı olan 2 ağızlı bir hançer (İ/85-206) ele geçirildi (Lev. I Res. 1).

436 gr ağırlığında olan bu hançerin uzunluğu 36.5 cm, en kalın yeri 1.8 cm olup kabzanın baş genişliği 10.2 cm ve namlunun en geniş yeri de 5.5 cm. dir. Oldukça iyi durumda ele geçirilen bu eserin kabzası çizi bezeklidir. Bu kabzanın çekiç biçiminde biten başının tam orta kesiminde bir ip deliği mevcuttur. Söğüt yaprağı biçimindeki namlunun omurgası gayet belirgin olup namlu kabzadan ayrı olarak kalıpta dökülerek meydana getirilmiştir. Genellikle hançerlerde kabzaya paralel olarak hilal biçiminde kıvrılan namlu, İkiztepe örneğinde kabzaya dik açı oluşturacak şekilde kavislenmiştir ve bu kavis dökümden sonra verilmiştir (Lev. II Res. 3-5). Kabza da aynı şekilde döküm tekniği ile yapılmış olup namlu ile birleşen ucu, bağlantıyı sağlamak için hilal biçiminde bitirilmiştir. Bu kesimin hilal biçiminde yapılmasının nedeni kabzanın namluyu sıkıca kavramasını sağlamaktır. Aslında namlu, hilal biçiminde biten kabzanın içine açılmış bulunan bir yuvaya oturur. Bu yuvayla namlu arasındaki sıkı kavramadan

¹ Bu hançerin diğer İkiztepe eserleri gibi arsenli bakırdan imal edilmiş olduğu, Doç. Dr. Hadi Özbal tarafından Boğaziçi Üniversitesi Kimya Laboratuvarında yapılan kompozisyon analizinden anlaşıldı (Cu: 88. 2, As: 5.3, Ni: 0.11, Zn: 0.02, Pb: 0.01, Fe: 0.03, Ag: 0.0145).

sonra görülen boşluk ise sıcakken dökülen bakır/tunç bir eriyik ile doldurulmuştur. Gerek namlunun, gerekse kabzanın döküm tekniği ile oluşturulduğu, özellikle kabza üzerinde görülen döküm hatalarından açıkca belli olmaktadır. Bunlar döküm sırasında eriyik içerisinde kalmış hava kabarcıklarının oluşturduğu değişik büyüklüklerdeki çukurcuklardır. Namlu kabzaya tutturulurken hilal çerçeve üzerinde bir çatlak meydana gelmiştir ki, yapımca bu hatayı diğer döküm hatalarında olduğu gibi düzeltme yoluna gitmemiştir. Döküm olarak yapılan namlunun kenarları, ayrıca, dögülerek inceltip, keskinleştirilmiştir.

Gerek biçimi, gerekse yapılış tekniğinde görülen çarpıcı özelliklerden dolayı bu eser İkiztepe'de şimdiye kadar ortaya çıkartılan tek örneği oluşturur². Eski Tunç Çağı III'e tarihlenen şehir-dışı mezarlıkta ölü hediyesi olarak bulunması nedeniyle de M. Ö. III. binyılın son çeyreğine tarihlenir. Bu eserle beraber aynı mezarda, ayrıca, 1 adet kabzasız tunç hançer (İ/85-207), 1 adet zıpkıncu (İ/85-204), 1 çift altın küpe (İ/85-209 ve 210), 1 adet kurşun pendant (İ/85-213), 1 adet frit tanelerden oluşturulmuş kolye (İ/85-208) ile 1 adet P.T. kase (İ/85-212) de bulundu. Mezarın ve özellikle hançerin tarihlenmesinde büyük katkısı olan kase halka dipli, ağız kenarına doğru genişleyen yuvarlak gövdeli olup ağız kenarı düzdür. Bu kabın ağız kenarı hizasında başlayan ve simetrik ve dikey olarak yerleştirilmiş bir çift ip deliği olan 4 adet tutamağı vardır (Lev. I Res. 2). Elde yapılmış olan kase içte kızılımsı bej, dışta ise siyah renk astarlı olup çok iyi perdahlıdır. Bu özelliklerinden dolayı, bu kase Eski Tunç Çağı III'ün tipik kaplarından birini oluşturur ve bu çağın başlarına tarihlenir³.

İkiztepe'de ele geçirilen bu hançerin benzerine, Anadolu'nun diğer çağdaş maden buluntuları veren Alaca Höyük, Horoztepe, Göller-Merzifon⁴ veya Troya gibi merkezlerde de rastlanmamıştır. Diğer taraftan, K. Bittel ile A.M. Schneider tarafından *Archäologischer Anzeiger* (bk. 55, 1940 s. 554) adlı süreli yayınının 1939 *Senesinde Türkiye'de Arkeolojik Buluntular* adlı

² Bu hançer dışında, kendinden kabzası olan 4 hançer daha bulundu. Bunların kabzalarının başları da değişik biçimlerde formlandırılmıştır: Çift spiral, teber, yarım daire, kabara gibi.

³ Bu kase nin benzerlerine mezarların içine gömüldüğü Eski Tunç Çağı II kültür katına ait mimari tabakalarda rastlanılmadı. Ancak, daha derine gömülmüş mezarlarda bu tip kaseler yüksek halka dipli ve beyaz boya ile geometrik olarak bezeli olarak bulundu ki, bu tip bezeme örnekleri Eski Tunç Çağı II mimari tabakalarında görüldü.

⁴ Eski Tunç Çağının sonlarına tarihlenen bir mezarlık olduğu anlaşılan bu merkezde kaçak kazılarla elde edilen eserler Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde muhafaza edilmektedir.

makalesinde yayınlanan ve Kültepe'den geldiği söylenen, fakat aslında Çanakpınar'da bulunmuş olan hançer teknik yapısı ve bezeme yönünden İkiiztepe hançerine benzer. M. Ö. III. binyılının sonlarına tarihlenen bu hançer de, tunçtan ayrı ayrı dökülerek yapılmış olan kabza ile namlunun, hilal biçimli bir çerçeve ile birbirine tutturulmuş olduğu görülmektedir. Hilal biçimli çerçevenin İkiiztepe hançerindekinden tek farkı, namlunun omurga kesimine rastlayan yerinde düz bir çıkıntı yer alır ki, bu çıkıntı namlunun kabzanın içinde yanlara doğru oynamasına engel olur. Çanakpınar'da bulunduğu söylenen hançerin kabzasındaki bezeme de İkiiztepe hançerinin benzeridir. Ancak, bu hançerde kabzanın yarım daire biçimli başı ile hilal biçimli kavrayıcı çerçevesi de, kabzaya elin oturduğu yer gibi çizi bezemelidir. Daha gelişkin bir teknikle imal edilmiş olan Çanakpınar hançeri İkiiztepe'de ele geçirilenden daha sonraki bir tarihe ait olmalıdır.

Diğer taraftan, kabzasının başındaki asimetrik hilal görünümündeki ve bizim, yandan bir tarafının sivri, diğer tarafının da küt olması nedeniyle çekiç başlı olarak tanımladığımız İkiiztepe hançeri, Anadolu hançer tipleri arasında tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır⁵. Bu başın bir zamanlar hilal biçiminde olduğu ve uçlarından birinin kırılmasıyla asimetrik hilal biçimine dönüştüğü düşünülebilir ve bunların M.Ö. III. binyılının sonlarına tarihlenen Alaca Höyükteki *K Mezarında* ele geçirilen altın kabzalı ve demir namlulu hançer⁶ ile birlikte M. Ö. II. binyılının ikinci yarısında özellikle Hitit kabartmalarındaki tanrı veya kral betimlemelerinin bellerindeki kemerlere sokulu hançerlerin benzeri olarak görülebilir⁷. Kabzanın makroskopik incelenmesinden, başın kırılmamış olduğu açıkça bellidir. Bu nedenle de başa bir hilal görünümü vermekten ziyade bunun ele iyi oturması için veya başka bir nedenle çekice benzer biçimde yapıldığı anlaşılmaktadır. Çekiç biçimindeki bu başın herhangi bir işlevi yerine getirmesi için bu şekilde biçimlendirildiği de düşünülemez. Çünkü, başla kabzanın ele oturduğu kesim aynı kalınlıklara sahiptir. Zaten hançerin bu

⁵ "Daggers and Swords in Western Asia" *Iraq* 8, 1946 s. 1 R. Maxwell Hyslop.

Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500 bis 700 v. Chr., Leiden 1939 S. Przeworski.

"The Development and Diffision of Metal Types in Early Bronze Age Anatolia" *Anatolian Studies* 7, 1957 s. 89 D. Stronach.

⁶ *Alaca Höyük Kazısı*, Ankara 1951 1937-1939 daki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor s. 71, K. 14 Lev. CLXXXII Res. 3-4 H.Z. Koşay.

⁷ *The Art of the Hittites*, London 1962 Res. 64-65, 77 (below), 78, 84-85, 99 (above), 105 (above) E. Akurgal.

kısımlarının kullanıldığına dair herhangi bir ize de rastlanmaz. Ancak, bu kabzanın başındaki şeklin stilize edilmiş bir hayvan başı olabileceği de gözden uzak tutulmamalıdır. Özellikle avcılıkla geçindiği anlaşılan İkiztepe halkının böyle bir eser üretmesini doğal karşılamakta ve dolayısıyla bu hayvanın bir dağ keçisi olduğunu kabul edebiliriz. Burada çekicin küt tarafının keçinin ağız-burun kesimini ve kavisli sivri tarafının da boynuzları temsil ettiğini, ip deliğinin de keçinin gözü olduğunu söyleyebiliriz. Anadolu'da bu tipte imal edilmiş bir hançerin varlığı Troya'dan bilinmektedir. Bu eserde, doğal olarak yapılmış ve büyük bir olasılıkla bir boğayı temsil eden boynuzlu ve çökmüş durumdaki bir hayvan kabzanın baş kısmında yer alır⁸.

⁸ Ilios, New York 1976 (reprinted from 1881 edition) The City and Country of the Trojans s. 504 No 927 H. Schliemann.

A UNIQUE DAGGER FROM İKİZTEPE

ÖNDER BILGI

A bronze¹ dagger and haft with a terminus reminiscent of a hammer (İ/85-206) was uncovered upon the right hand and forearm of a skeleton (Sk. 581, extended with head to the west; Pl. I, Fig. 1) from a modest earthen inhumation. This burial in grid-square D-2/IV-10 (b. 2267) on Mound I of İkiztepe was excavated during the 1985 campaign at the site.

This exceptionally well preserved dagger (Pl. II, Figs. 3-5) weighing 436 grams is 36.5 cm long with a maximum thickness of 1.8 cm at the haft. The haft, cast separately from the blade, boasts incised decoration and a string-hole centered at the terminus of the grip. The symmetrical blade with a pronounced mid-rib is double-edged; the bowing apparent in the vertical section is subsequent to the casting. Hafting was facilitated by a crescent-shaped frame, grooved to receive the blade, and bent inwards to hold it securely in place. A cavity left after the mechanical attachment was apparently filled with molten bronze.

That both the blade and the haft were molded is clear from faults in the casting process most evident upon the haft. Air bubbles in the molten liquid have resulted in pits of various sizes. No attempt seems to have been made to redress these flaws, as is likewise the case with a crack in the crescent frame. The edges of the cast blade appear to have been sharpened through percussion.

In both form and manufacture this dagger is unique among the finds from İkiztepe². Recovered from a grave of the EB III extramural cemetery, it should date to the fourth quarter of the third millennium B.C. Other objects from this burial include a bronze dagger without haft (İ/85-207), a bronze harpoon (İ/85-204), a pair of golden earrings (İ/85-209, 210), a disc-shaped lead pendant (İ/85-213); a necklace of frit beads (İ/85-208) and a ceramic

¹ Metal composition analysis done by Assoc. Prof. Dr. Hadi Özal of the University of Boğaziçi-İstanbul has shown that this dagger is made of arsenical copper as the other İkiztepe objects (Cu: 88.2, As: 5.3, Ni: 0.11, Zn: 0.02, Pb: 0.01, Fe: 0.03, Ag: 0.0145).

² A total of four other daggers with hafts have been recovered at İkiztepe. The termini of their hafts are varied: double-spiral decoration appears, semicircular and hobnail forms.

bowl (I/85-212). The bowl (Pl. 1, Fig. 2), which enables one to date the burial securely, is handmade and well burnished, shiny black on the exterior and reddish buff on the interior. The wall of the bowl flares outward from a ring base to a wide convex body curving slightly inward to a plain rim. Below the rim at equal intervals are spaced four vertical lugs, each horizontally pierced by a pair of string-holes. These features identify the bowl as a vessel typical of Anatolian EB III, representing the beginnings of the period³.

Parallels for the dagger from İkiztepe are unknown from other Anatolian sites yielding contemporary material, for example Alaca Höyük, Horoztepe, Göler-Merzifon⁴, or Troy. Nevertheless, one similar dagger, said to have come from Kültepe but actually acquired at Çanakpınar in the Kayseri plain, was published by K. Bittel and A. M. Schneider in 1940 (*AA* 55, 1940, p. 554). This piece displays the same technique of manufacture as the İkiztepe dagger, as well as similar decoration on the haft. The terminus of the haft, however, forms a semicircle, and the crescent-shaped frame which secures the blade boasts two additional projections over the mid-rib of the blade. On this Çanakpınar dagger the terminus and the crescent frame as well are embellished with incised lines. These further developed features suggest a slightly later date than that of the İkiztepe dagger.

The asymmetrical curved terminus of the İkiztepe dagger—which we have likened to a hammer in view of its one pointed end opposite a blunt end—remains at present unique, both within Anatolia and farther afield⁵. At first glance one might assume that the terminus here had originally been symmetrical, recalling that of the gold crescent-shaped haft on an iron dagger⁶ from the Early Bronze Age Tomb K at Alaca Höyük and the daggers depicted in the belts of the kings and deities portrayed in Hittite reliefs

³ Parallels for this bowl have not appeared in the building levels of the EB II period into which the graves were dug. In the deeper-lying burials, however, this bowl form appears on a higher ring base (low pedestal) with white-painted geometric patterns similar to those of the pottery of the EB II period.

⁴ Objects recovered from illicit excavations at this EB III cemetery are to be found in the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara.

⁵ R. Maxwel-Hyslop, "Daggers and Swords in Western Asia," *Iraq* 8 (1946) 1; S. Przeworski, *Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500 bis 700 v. Chr.*, Leiden 1939; D. Stronach, "The Development and Diffusion of Metal Types in Early Bronze Age Anatolia," *AnatSt* 7 (1957).

⁶ H.Z. Koşay, *Alaca Höyük Kazısı: 1937-1939 daki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor*, Ankara, 1951, p. 71, K. 14 with Pl. CLXXXII, Figs. 3, 4.

from the second half of the second millenium B.C.⁷ Macroscopic observation of the haft, however, displays clearly that there was no break here; the terminus is deliberately asymmetrical, whether to provide more efficient handling or for another reason. That the terminus was intended neither as a hammer nor as a piercing tool is clear from the total absence of wear upon it. Perhaps this hammer-like grip on the İkiztepe dagger was meant to convey the stylized profile of an animal head. Considering that the population of İkiztepe at this period was greatly occupied with hunting, such a representation is not at all improbable. The animal might be an ibex; the blunt end of the terminus represents the muzzle, the curving pointed end, the horns; and the string-hole is the animal's eye. This type of dagger is not unknown in Anatolia. The terminus of a dagger from the same period at Troy depicts, albeit rather more naturalistically, a crouching animal with horns, most probably a bull.⁸

⁷ E. Akurgal, *The Art of the Hittites*, London 1962, Figs. 64, 65, 77 (below), 78, 84, 85, 99 (above), and 105 (above).

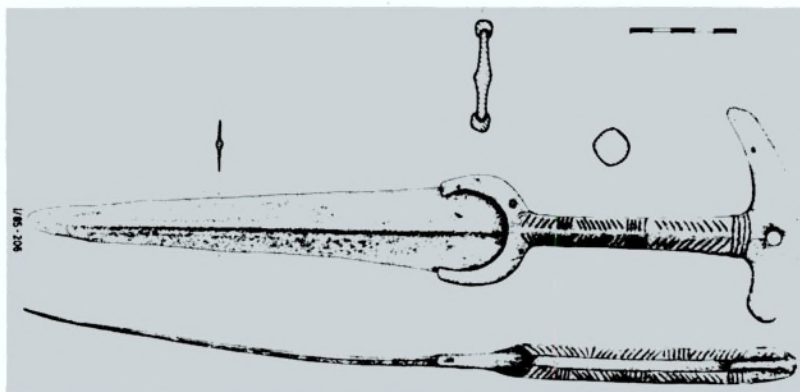
⁸ H. Schliemann, *Ilios: The City and Country of the Trojans*, New York 1976 (reprinted from the 1881 edition), p. 504 no. 927.

Res./Fig. 1

Res./Fig. 2

Res./Fig. 3-5

ANTİK ALINDA KENTİNDEKİ PAZAR YAPISI

Yrd. Doç. Dr. SEYHAN DORUK

Bu yazımızda konu edeceğimiz yapı, Batı Anadolu'da, Aydın ili Çine ilçesine bağlı Karpuzlu bucağındaki ¹ ören yerinin en görkemli kalıntısıdır. Karya Satrabı Maussollos'un kızkardeşi Kırالیçe Ada'nın Halikarnassos'tan ayrılmak zorunda kaldığı İ.Ö. 340 yıllarında yerleşmiş olduğu ² antik Alinda kenti üzerinde bugüne dek yeterli araştırma yapılmamıştır ³. Burada yapılacak kazı ve araştırmaların, kentin çözümlenememiş ya da çözümlendiği kabul edilen birçok sorunlarına açıklık getireceği, buna bağlı olarak mimarlık tarihine, kent planlığına ve Hellenistik Çağ mimarlığına yeni boyutlar kazandıracığı gerçektir. İşte bu düşünceden hareketle kentin

Kısaltmalarda süreli yayınlar için Archäologische Bibliographie 1982 de verilenler kullanılmıştır. Bu listede bulunmayanlar tarafımızdan kısaltılmış ya da açıkça belirtilmiştir.

¹ Önceleri Demircidere veya Demircideresi olarak adlandırılan ve 1975 sayımına göre 2600 nüfuslu Karpuzlu bucağına, Aydın-Muğla karayolundan, Çine'ye 6 km. kala güneybatıya ayrılan 27 km. lik asfalt bir yolla ulaşılmaktadır. İlk olarak 1764 te Pococke ve Chandler tarafından ziyaret edilen Demircidere'deki kalıntıların antik Alinda kentine ait olabileceğini Fellows ileri sürmüştür. Bk. Ch. Fellows, Travels and Researches in Asia Minor (Darmstadt 1975) 273.

² Kentin tarihi konusunda bilgi için Bk. G. Bean, Turkey Beyond The Maeander (London 1971) 190 vd.; M.U. Anadolu, "Alinda-Karpuzlu", TürkAD 14, 1965, 87-88; C. Bayburtluoğlu, Arkeoloji (Ankara 1982) 120.

³ Çoğunluğu seyahatname veya rehber niteliğindeki yayınlarda Alinda kenti ve stoası (Pazar Yapısı) ile ilgili olarak verilen bilgiler çok azdır:

R. Chandler, Reisen in Kleinasien (Leipzig 1776) Kısım 59-60; P. Le Bas, Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure (2. baskısı S. Reinach, Paris 1888); C. Schuchhardt-R. Bohn, Altertümer von Aegae JdI Ergh. 2 (1889) 27-30; RE I (1894) 1489, Alinda maddesi (G. Hirschfeld); W.R. Paton-L.L. Myres, "Karien Sites and Inscriptions", JHS 16, 1896, 240; E. Fabricius, "Zu den Institutschriften", AA 1899, 188-89; A. Laumonier, "Inscriptions de Carie", BCH 58, 1934, 298; A. Laumonier, "Archéologie Carienne", BCH 60, 1936, 292; İnönü Ansiklopedisi, c. 2 (1947) 101, Alinda maddesi (komisyon); R. Duyuran, The Ancient Cities of Western Anatolia (1948) 12-13; R. Martin, Recherches sur L'Agora Grecque (Paris 1951) 425-27; A. Laumonier, Les Cultes des Indigènes en Carie (Paris 1958) 431-32; Anadolu (dip n. 2), 88-91; H. Lauter, "Die hellenistische Agora von Aspendos", Bonner Jahrb. 170, 1970, 90-92; Bean (dip n. 2) 190-98; E. Akurgal, Ancient Civilizations and Ruins of Turkey (4. baskı Ankara 1978) 244; Fellows (dip n. 1), 273; Bayburtluoğlu (dip n. 2) 120-23; J. ve L. Robert, Fouilles D'Amyzon en Carie, c. 1 (Paris 1983) 1, 2, 10.

göze en çok çarpan yapılarından birini olanaklarımızın elverdiği ölçüde⁴ daha ayrıntılı olarak tanıtmak ve bazı sorunlarının çözümüne yaklaşımlarda bulunmak amacındayız.

KONUM:

Alinda kenti Aydın ilindeki Karpuzlu ovasının batısında ve ona egemen, denizden 280 m. yükseklikteki bir tepenin güney ve doğu sırtlarına yayılmıştır. Kentin doğu kısmında, surlara yakın küçük fakat düz bir alanı agora kaplamaktadır. Bu alanın batı-kuzeybatısında daha yüksek bir düzeyde tiyatro, onun da yukarısında küçük bir akropolis yer almaktadır. Akropolisin batısındaki boynu aşınca ondan yaklaşık 30 m. yükseklikte ikinci bir akropolise ulaşılır⁵. Yine bu yönde, kente su getiren aquadükt kalıntıları günümüze dek oldukça iyi bir durumda korunagelmıştır. Kent çok eğimli bir arazide kurulmuş olduğundan düz bir alana gereksinme gösteren stadionu sur dışında, kentin kuzeydoğusunda inşa edilmiştir⁶.

Batıya doğru genişleyen dörtgen biçimli, yaklaşık 35 × 100 m. boyutlarında ve 170-175 m. kotları arasında uzanan agora alanının güneyini konumuz olan stoa veya pazar yapısı sınırlamaktadır (Res. 1). Büyük bir olasılıkla alanın kuzeyindeki yamaç önüne inşa edilmiş bir stoa (portik) daha vardı⁷. Elimizdeki verilere göre batı yönde bir portüğün olmadığını düşünüyoruz. Arazi eğimine ve anakayadaki kesimlere dayanarak, alana girişin doğu yönden olması gerekmektedir⁸. R. Martin,

⁴ Yapının birçok problemlerinin açıklığa kavuşturulması için en azından ufak çaplı sondajların yapılması ve yapı içindeki bazı öğelerin dışarı taşınması gerekmektedir. Türlü olanaksızlar nedeniyle Alinda'da ancak birkaç defa, çok kısa süreli incelemelerde bulunabildim. Bu incelemelerimde bana yardımcı olan ve her türlü yardımlarını esirgemeyen Hocam Prof. Dr. Baki Ögün ve mesai arkadaşım Dr. Cengiz Işık ile araştırmalarımıza katılan Kaunos kazı ekibi üyeleri öğrenci arkadaşlarıma teşekkür ederim. Bu araştırmalarımızda en küçük çapta da olsa sondaj yapmadığımız için ancak görünürde olanları değerlendirmeye gayret ederek yapının pek fazla ayrıntı göstermeyen kat planlarını ve enine kesitini çıkardık. 1963 yılında Sayın Anabolu'nun Alinda'yı ziyaretinde (Anabolu, TürkAD 14, 1965, 87) değindiği "yapıların rölevelerinin yapılması" konusu bugün de geçerliliğini korumaktadır.

⁵ Bean (dip n. 2) 196, şek. 30.

⁶ Le Bas (dip n. 3), lev. 62 de verilen kent planına göre Alinda'da bir stadionun varlığı söz konusudur. Bu planda stadion olarak gösterilen yer, 1973 yılında İller Bankası Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılan halihazır (o gündeki durum) haritalara göre yaklaşık Karahan tepesi ile Taşlık tepe arasındaki boyuna rastlamaktadır. Topoğrafik yönden stadion yapımı için çok uygun bir konumda olan bu yerden günümüzde Çine asfaltı geçmektedir. Bu alanın araştırılarak stadionun kesin yerinin saptanmasına gerek vardır.

⁷ Krş. Bohn (dip n. 3) 30; Martin (dip n. 3) 425

⁸ Bk. dip n. 7. Yön konusunda Bk. dip n. 10

agoranın doğusundaki kısmen gömülü sütun dizisini göz önünde bulundurarak, bu yönde alana giriş kapısını (propylon) oluşturan bir portiğin varlığından söz etmektedir⁹.

Kentin ve dolayısıyla bazı yapılarının yönleri konusunda bugüne kadar yapılan yayınlarda büyük bir çelişki bulunmakta, hatta aynı yayında dahi verilen plan ve tanımlarda yönlerin birbiriyle uyuşmadığı görülmektedir¹⁰. Manyetik kuzeye göre stoanın, hemen hemen doğu-batı yönünde uzandığını belirterek diğer yapı ve yer konumlarının buna göre yapılması gerektiğini belirtmek isteriz.

TANIM:

Genel Plan:

Alinda Pazar Yapısı (Stoası) ince-uzun bir dikdörtgen biçiminde¹¹, doğu-batı yönünde uzanan, yaklaşık 99.73 m. uzunluğunda ve 11.96 m. genişliğinde¹² üç katlı bir yapıdır. İki katı agora düzeyinden aşağıda, üçüncü katı ise bunun üzerinde yer alır. Üst kat ortadaki bir sütun dizisi,

⁹ Martin (dip n. 3) 425.

¹⁰ Büyük bir olasılıkla Le Bas tarafından verilen plandaki (Bk. dip n. 6) yanlış yön, daha sonrakilerce kontrola gerek duyulmaksızın alınmıştır. Örneğin Bean'de verilen planda kuzey olarak gösterilen yön gerçekte batıyı göstermektedir. Buna karşılık metin içinde stoadan bahsedilirken kullanılan yön doğrudur. Bk. Bean (dip n. 3), Şek. 29, 192.; Bohn (dip n. 3) 28; Martin (dip n. 3) 425; Lauter (dip n. 3) 92; J.J. Coulton, The Architectural Development of the Greek Stoa (Oxford 1976) 215, Şek. 48; T. D. Boyd, The Arch and the Vault in Greek Architecture (Doktora tezi, Indiana Üni. 1976) 65-67, Lev. 23, 3; T.D. Boyd, "The Arch and the Vault in Greek Architecture", AJA 82, 1978, 98 de verilen yönler yanlıştır. Buna karşılık Fabricius (dip n. 3) 188 de Le Bas'nın planındaki yönün yanlış olduğu belirtilmekte ve kroki üzerinde doğru yön gösterilmektedir. Ayrıca Robert (dip n. 3), Şek. 6 daki Trémaux'dan alınan planda verilen yön oldukça doğrudur (Krş. Anabolu, TürkAD 14, 1965, 87, dip n. 1).

¹¹ Martin (dip n. 3) 425 de agoranın doğusunun bir portikle kapatıldığı belirtilmektedir. Bu durumda yapının Bohn (dip n. 3) Res. 16 da planı verilen Aigai Pazar Yapısı gibi "L" biçimli olabileceği düşüncesi akla gelmektedir. Eğer yapı bu tip bir plana sahipse arazi eğimine göre alt katlarda, bu kanatta odaların olamayacağı açıktır.

¹² Dıştan dışa olarak verdiğimiz yapı uzunluğu, daha önceki çoğu yayınlarda, genellikle Le Bas'nın ölçümlerine dayanılarak verilenlere yakındır. Buna karşılık genişlik için verilen rakamlarda farklılıklar vardır. Örneğin Bohn (dip n. 3) 28 deki ifadeden, yapının iç genişliğinin 10.31 m. olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız burada ölçünün hangi kattan alındığı belirtilmemektedir. Orta katta tarafımızdan alınan ölçü 10.36 m. dir. Güney duvardaki girintinin teras tarafından da bulunacağı varsayımından hareketle yapının dıştan dışa genişliğini 11.96 m. olarak hesapladık. Martin (dip n. 3) 425, dip n. 6 da Le Bas'ya dayanılarak genişlik için 11.54 m. verilmekte, Coulton (dip n. 10) 214 te ise daha hatalı olarak bu ölçünün içten içe olduğu belirtilmektedir.

orta kat ise çift yarım sütunlu ayaklarla iki uzun mekâna (gemi-nef) ayrılmıştır. Alt katta, sırt sırta iki oda dizisi vardır. Ön cephesinde sütun dizisi olan¹³ agora düzeyindeki katın diğer cephelerinde, aralarında korkulukların olduğu pedestaller üzerinde duran sütunlar vardı.

Malzeme:

Yapının tüm duvarlarında ve diğer öğelerinde, yörede bolca bulunan granit kullanılmıştır¹⁴. Zamanında yapı, çok iyi bir cilalama kabul eden bu malzemesiyle de mermer yapılarla boy ölçüşebilecek düzeyde idi.

Duvarlar:

Yapının dar taraflarındaki duvarları ile güney duvarının kalınlıkları alt katta 1.10-1.12 m. dir¹⁵. Bu duvarlar iç tarafta, orta kat döşeme düzeyinde 0.30 m. kadar geriye çekilmiş (Res. 3), böylece orta katta duvar kalınlığı azalmış, örneğin batı dar yanda 0.85 m. ye düşmüştür. Bu daralmanın teras tarafındaki duvarda varlığı bu kısmın örtülü olması nedeniyle saptanamamıştır. Yapı boyunca uzanan ortadaki bölme duvarı 1.40-1.45 m., yapıyı enine kesen ve aynı zamanda alt kattaki odaları ayıran duvarlar ise 0.75 m. kalınlıktadır. Kuzey bölümde zemin kat (alt kat) tümüyle yıkıntı ve molozlarla dolu olduğundan yapı eninde uzanan bu bölme duvarları yalnız güney nefte görülmektedir. Bununla birlikte bazı duvarların kuzey tarafta da devam ettiğini saptadık¹⁶.

Bölme duvarları dikdörtgen bloklardan oluşturulmuştur. Çevre duvarlarının dış yüzleri yüz işlenişleri bakımından dışbükey çıkıntılıdır (bosajlı tip). Yapı dış köşelerindeki taşların köşe tarafındaki yanlarına bir su açılarak köşe çizgisinin iyice belirginleşmesi sağlanmıştır. Örgü tipi genelde bir alçak, iki yüksek taş sırasından oluşan yalancı isodomos (pseudo-

¹³ Le Bas (dip n. 3) 5, II de agora tarafındaki cephe, diğer cepheler gibi aralarında korkulukların bulunduğu pedestal ve sütun dizisi ile tamamlanmıştır.

¹⁴ Krş. Bohn (dip n. 3) 30; Robert (dip n. 3). Buna karşılık Boyd (dip n. 10-Dok. tezi) 65-66 da yanlış bir şekilde kemerleri oluşturan blokların kireçtaşı olduğu belirtilmektedir.

¹⁵ Alınan ölçüler, ölçümü yapana ve ölçü alınan yere göre az çok farklılıklar göstereceğinden tarafımızdan verilen ölçülerde bir kaç santimetre oynama olabilir. Bu nedenle verdiğimiz ölçülerin bu sınırlar içinde yaklaşık olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

¹⁶ Bu duvarlardan bazılarının varlığı yüzeyde görülenlere göre saptanmıştır. Teras kenarında inşa edilen stoalarda, eğer yapı duvarı aynı zamanda destek duvarı olarak görev yapıyorsa terasın basıncına karşı dayanımı artırmak gerekmektedir. Bunu sağlamak için ya duvar kalın yapılmalı ya da bazı kısımlarda teras tarafındaki duvar payandalarla desteklenmelidir. Yapıyı enine bölen duvarların aynı zamanda yamaç veya terasın basıncına karşı payanda görevi yapacağı açıktır. Krş. Coulton (dip n. 10) 141-42.

isodomos) sistemdedir (Res. 1, 2). Alçak sıralar duvar kalınlığına devam eden tek bir blok şeklinde bağlayıcı olarak kullanılmış olmakla birlikte, bazen bağlayıcı görevi olmayan iç ve dıştaki iki bloktan oluşur. Yüksek sıralarda bağlayıcı taşlar yer yer kullanılmıştır ve düzenli bir durum göstermezler. Blok bağlantılarında saplama (dübel-zivana) ve kenet kullanılmamıştır.

Yapının arka ve yan duvarlarının dış yüzünde, orta kat tavan kirişleri düzeyindeki sıra, duvar yüzünden 0.30 m. dışarıya çıkarılmış ve kyma rekta profilli bir kesimle biçimlendirilmiştir (Res. 2). Bunun altındaki sıra ise, güney duvar iç tarafında yine aynı ölçüde ve biçimde profillendirilmiş olarak duvar yüzünden içeriye doğru bir çıkıntı oluşturur (Res. 3, 4). Aynı profildeki çıkıntıyı teras tarafındaki ön duvarın iç yüzünde de görebiliriz.

Halen 13.27 m. uzunluğunu koruyan doğru duvar, hem yapı duvarı hem de agora terasına destek duvarı olarak görev yapmaktadır. Bu duvarın dış yüzünde, orta kat döşeme girişlemesi düzeyinde üç giriş yuvası vardır. Duvarın kuzey bölümündeki bu giriş yuvalarını içeren taş sırasının altındaki ikinci sıradan başlayarak aşağı doğru açıkta görülebilen dört sırada, güneydoğu köşeden 11.55 m. uzaklıkta, düşey derzler üst üste gelmiştir. Bu durum bir kapı boşluğu veya duvar bitimi etkisi yaratmaktadır. Bu kısımdan sonra kuzeye doğru duvar örgüsü de farklılık göstermektedir.

Katlar:

Alt Kat: Bu katta yapıyı uzunluğuna bölen duvar ile ayrılmış iki oda dizisi bulunmaktadır (Şek. 1). Güneydeki bölümde, batıdan 1. ve 4. oda dışında, dışarıdan girişli 4.25 m. derilikte onbir oda vardır¹⁷. Bu odalardan bazıları kapılarla birbirine bağlanmaktadır. Kapıların genişlikleri farklıdır. Örnek olarak 4. ve 5. odayı bağlayan kapı 1.11 m., 5. ve 6. oda arasındaki 1.04 m., 9. ve 10. odaları bağlayan ise 1.42 m. genişliktedir. Arka odalar arasında güneydekilerde olduğu gibi bağlantıların bulunup bulunmadığı dolgu ile örtülü olduğu için şimdilik bilinmemektedir. Saptayabildiğimiz kadar ön dizideki 5. ve 9. odalardan teras tarafındaki odalara 1.58 m. ve 1.40 m. genişlikteki kapılarla geçilmektedir.

Güneydeki oda dizisi dar bir terasa açılır. Bu teras kısmen kayaların kesilmesi kısmen de kayalar arasına örülmüş ve payandalarla

¹⁷ W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece* (3. baskı London-New York 1950) 293 te güneydeki oda sırası 4.90 m. derinlikte bir koridor olarak tanımlanmaktadır. Coulton (dip n. 10) 215 te ise oda derinliği 4.22 m. verilmekte fakat bu bölümde onbeş odanın var olduğu kuşkulu bir şekilde ifade edilmektedir.

sağlamlaştırılmış duvarlarla oluşturulmuştur (Res. 1). Buradan güneydeki odalara oniki kapı ile girilmektedir. Batıdan 1. ve 3. kapılar kemerli ve genişlikleri 2.10 m. dir (Res. 1). Aynı tipte fakat 2.15 m. genişlikteki bir başka kapı, doğu dar yandan ön diziye girişi sağlar. Beşik ya da yarım daire kemerli her üç kapının da kemer alınları 0.60 m. yükseklikteki taşlardan oluşturulmuştur. Kilit taşının her iki yanında, eşit genişlikte dörder kemer taşı ve birer üzengi taşı vardır¹⁸ (Res. 5). Doğu taraftaki kapının kemer alını, üzerindeki kıyma reversa profili ile diğerlerinden ayrılmaktadır (Şek. 4, III). Genişlikleri 1.23-1.66 m. arasında değişen lentolu kapıların (Res. 6) yükseklikleri batıdan itibaren 2. ve 8. kapı dışında, kemerli kapılar ile aynı yükseklikte, 2.90 m. dir¹⁹. 2. kapının üst düzeyi, 4, 5, 6, 7 ve 8. kapılardan bir ince taş sırası (0.35 m.) aşağıda, 9, 10, 11 ve 12. kapılar ise 4-8. kapılardan iki kalın, bir ince taş sırası (1.40 m.) kadar yukarıdadır. 8. kapının eşik düzeyi 7. kapınınkinden 1.10 m. yukarıda olduğundan bu kapının yüksekliği diğerlerine göre farklıdır.

Güney cephede kapıların lentolarını oluşturan taş sırasında, ikisi 2. ve 8. kapıların lentoları üzerinde, diğerleri kapılar arasında pencereler bulunmaktadır. Genişlikleri 0.15 m., yükseklikleri lentoları oluşturan taş sıraları kadar olan bu pencereler, içeriye doğru "V" biçiminde genişlemeleriyle savunma duvarlarındaki mazgallara benzerler. Yapının daha çok doğu kesiminde yoğunlaşan pencerelerden 7. ve 8. kapı arasındaki, yüksekliğinin yaklaşık 3.5 katı kadar bir genişliğe sahip olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.

Doğu taraftaki dört kapı ile kemerli kapının açıldığı, yapının yaklaşık 1/4 ine yakın uzunluktaki kısmı, görülebildiği kadar, enine duvarlarla bölünmemiş tek bir mekân oluşturur²⁰. Bu kısmın tabanı diğer taraflarından 1.40 m. yukarıdadır. Güneydeki teras da bu bölümde yükselmektedir. Taban düzeyleri arasındaki bu kot farkına karşın tavan aynı düzeydedir²¹. Çünkü orta kat döşeme kirişlerinin oturduğu girinti (Şek. 2, 3) tüm yapı boyunca aynı düzeyde devam etmektedir. Tavan aynı

¹⁸ Le Bas (dip n. 3) 5, III te kemer taşları eksik olarak gösterilmiştir. Buna karşılık Boyd (dip n. 10-Dok. tezi) 65-66 da kemer taşı sayısı doğru olarak verilmiştir.

¹⁹ Verdiğimiz ölçü, kemerli kapıların üzengi çizgisine kadar olan yükseklikleridir. Kemer yüksekliği bu ölçüye katılmamıştır.

²⁰ Le Bas (dip n. 3) 4, II de verilen planlarda bu kısım birbirinden ayrılmış dört mekân olarak verilmiştir.

²¹ Krş. Bohn (dip n. 3) 28; Anabolu (dip n. 2) 90.

düzeyde olduğundan batı tarafta 5.18 m.²² olan serbest kat yüksekliği, dört kapı ile girilen doğu bölümde 3.77 m. ye düşmektedir.

Orta Kat: Agora teras kotu altındaki bu kat, alt kat bölme duvarları üzerindeki ayaklarla iki nefes ayrılmıştır (Res. 3). Güney duvar bu katta döşeme girişlemesi altından başlayarak incelmektedir (Bk. Duvarlar, s. 2). Bu duvar üzerinde, ayrı düzeylerde iki tip pencere dizisi yer alır. Birinci tiptekiler üst kat döşeme girişlemesinin oturduğu, tüm duvar boyunca devam eden ve içeriye doğru çıkıntı oluşturan ince sıranın altındaki kalın taş sırasında bulunur (Res. 3). Eşit olmayan aralıklarla yerleştirilmiş bu pencereler, dikey konumlu dikdörtgen biçimindeki alt kat pencerelerine benzerler. Bunlar da içeriye doğru "V" biçiminde genişlerler. Alttaki sırada, üsttekilere göre daha sık yerleştirilmiş ve onlarla alt alta gelmeyen otuzüç pencere yer alır. Dışta yatay konumlu dikdörtgen biçimli bu pencereler, cephede 0.15 m. yükseklikteyken duvarın iç yüzünde iki taş sırası yüksekliğine ulaşırlar ve içeriye doğru düşey yönde şevli biçimleriyle (Res. 4, Şek. 3) alt kattakilerden ayrılırlar. Buna karşılık doğu cephedeki aynı taş sırasında ise bir kalın taş sırası yüksekliğinde (0.53-0.55 m.), alt kattakilerle aynı tipte, birbirinden yaklaşık 1.50 m. kadar uzaklıkta iki pencere yer alır. Batı dar cephede genişliği 1.50 m., yüksekliği 2.23 m. olan bir kapı (?) vardır (Res. 2). Eşiğinin ortasında 0.05 m. genişlikte bir kanal ve cephede sövelerinin üstlerinde bazı oyuntular bulunmaktadır.

Yapıyı iki nefes ayıran ortadaki yirmi ayağın aks aralıkları 4.70 m. dir.²³ Alt kattaki odalar farklı genişliklerde olduklarından bu ayaklar odaları ayıran enine bölme duvarları ile ortadaki duvarın kesim noktalarına oturmazlar²⁴; eşit aralıklarla, alt katta yapı boyunca uzanan bölme duvarı üzerinde yer alırlar. Altı taş sırasından oluşan bu ayaklar, Dor başlıklı yivsiz iki yarım sütun ve bunlar arasındaki bir kenarı 0.87 m. lik kare biçimli bir gövdeye sahiptirler (Res. 3, 4). Yarım sütunların abakuslarının dış yüzlerinden alınan ölçüye göre, üst kısımda toplam ayak uzunluğu 1.80 m., genişliği 0.90 m. dir. Alttan 0.37-0.40 m. lik kısmı gövdeden biraz dışarı taşınılı olarak kaba bir biçimde işlenmiş olan ayakların yüksekliği, döşeme girişlerinin oturduğu alt kat bölme duvarından başlık üstüne kadar 2.95 m.

²² A.M. Mansel, "Stockwerkbau der Griechen und Römer", *IstForsch* I, 1932, 68 dip n. 1 de alt kat yüksekliği olarak 5.0 m. verilmektedir. Bizim verdiğimiz ölçü, kapının alt düzeyinden üst kat döşeme girişlemesinin altına kadar olan yüksekliktir ve buna eşik yüksekliği de katılmıştır. *Le Bas* (dip n. 3) 5, II de de kat yüksekliğinin 5.0 m. olduğu görülmektedir.

²³ Coulton (dip n. 10) 215 te sütun aks aralıkları 4.60 m. olarak verilmektedir.

²⁴ Krş. Coulton (dip n. 10) 92 dip n. 4.

dir. Abakus yüksekliği 0.22 m. olan başlıkların 0.15 m. yükseklikteki ekinusundan sütun gövdesine kabaca belirtilmiş bir bilezikle geçilmektedir. Ayakların üzerine oturan ve her iki nefe doğru 0.30 m. lik kyma reversa profilli çıkıntılar oluşturan 0.37-0.40 m. yükseklikteki blokların (Res. 3, 4., Şek. 2, 3) üst düzeyi, ön ve arka duvardaki profilli sıra ile aynı seviyededir. Orta katın dar cephe duvarlarının iç tarafında, ortadaki ayaklarla aynı aksta olan, 0.90 m. genişlikte ve duvar yüzünden 0.30 m. dışarı çıkan, Dor başlıklı pilasterler vardır.

Güney duvardaki profilli sıranın üstündeki taş sırasında, duvar iç yüzünde 0.70 m. aralıklarla açılmış, ahşap giriş başlarının girebileceği yuvalar bulunmaktadır (Şek. 2).

Üst Kat: Agora teras kotu üzerinde yer alan bu kat iki nefli bir galeridir. Ayakta kalan öğeleri çok azdır. Bu nedenle kısmen bunları değerlendirerek kısmen de benzer yapılardan yararlanarak katın zamanındaki durumunu anlayabilmekteyiz.

Bugün dokuzunun alt tamburları var olan ortadaki sütun dizisi, yaklaşık kare biçimli iki blok aracılığı ile orta kattaki ayaklar üzerine oturmaktadır (Res. 3, 4). Alttaki blok 0.50 m. yüksekliktedir. Onun üzerindeki 0.35 m. lik blokun enine girişler yönündeki yanlarının alttan 0.20 m. lik kısmı hafifçe dışarıya doğru taşan bir kesim gösterir (Res. 3. Özellikle sağdan ikinci ayak). Bu kısımlar, blokun diğer taraflarına göre oldukça kaba işlenmiştir.

Sütun tamburlarının (Res. 3, 4) alt çapı, 0.065 m. lik bir projeksiyon yapan torusla (topuk) birlikte yaklaşık 0.74 m. dir. Yivsiz olan tamburların dışında, üst kattan in situ olarak kalan diğer yapı öğeleri: Güney duvar ile dar cephe duvarlarının kesiştiği köşelerdeki iki köşe ayağı²⁵; batı duvar üzerindeki beş pedestalden dördü ve güneybatı köşeden itibaren, pedestaller arasındaki iki parapet (korkuluk) bloktur (Res. 1, 2).

Batı uçtaki köşe ayağının, pedestallerin profili alt bölümleri yüksekliğindeki altlığı ile dört bloku, doğu uçtakinin ise yalnız altlığı ve bir bir bloku ayakta kalmıştır. "L" kesitli bu ayaklardan batıdakinin mevcut yüksekliği 3.70 m. dir.

Altları basamak biçiminde profillendirilmiş 1.20 m. yükseklikteki pedestallerin (Şek. 4, IV) üst kısımlarında dışbükey bir profil vardır.

²⁵ Bohn (dip n. 3) Res. 28 de, Fabricius'tan alınan fotoğrafa göre yapılan çizimde, batı taraftaki iki köşe ayağının da yerinde olduğu görülmektedir. Buna karşılık bugün kuzey köşedeki ayak yıkılmıştır.

Alt kısımları pedestaller gibi profilendirilmiş 1.0 m. yükseklikteki korkuluklar, pedestallerin yanlarındaki çerçeveyi kapatmayacak şekilde geriye yerleştirilmiştir.

Üst kata ait olabileceğini düşündüğümüz in situ olmayan diğer yapı öğeleri şunlardır:

1—Çoğu yapı içine düşmüş durumda ve bazıları güney terasta görülen, bir tarafları dikdörtgen diğer tarafları yarım sütundan oluşan ayaklar.

2—Bugün agoranın batısında, yapı önünde görülen iki arşitrav (baştaban) bloku (Şek. 4, I). 2.32 m. uzunlukta, 0.52 m. genişlikte ve 0.36 m. yükseklikteki bu blokların soffitinde (alt yüzlerinde), 0.08 m. aralıkta uzanan iki paralel çizgiden oluşan soffit bantı vardır. Baş taraflardan 0.25 m. uzaklıkta başlayan ve soffiti ortalayan bu çizgilerin sütunlara bakan tarafları, merkezleri dışta olan yarım daire biçiminde bir yayla kapatılmıştır. Üst yüzde, arka köşelerde kirişlerin oturabileceği sığ kesimler bulunur. Ön yüzde, alttaki 0.13 m. üstteki 0.14 m. genişlikte iki faskia ve onların üzerinde 0.065 m. projeksiyon yapan dışbükey biçimde profilendirilmiş bir silme bulunmaktadır. Bu silmeden sonra üstteki faskia ile aynı düşey doğrultuda 0.04 m. lik düz bir kısım gelmektedir. Altteki faskia üsttekenden 0.01 m. geridedir.

3—Agora alanında yapıya ait olduğu kesin olmayan bazı Dor başlıkları vardır. Bunlardan örnek olarak birinin ölçülerini kroki üzerinde vermekte yarar görüyoruz (Şek. 4, III). Bunların yapıya ait olup olmadıkları ancak yapılacak detaylı incelemeler sonucunda anlaşılacaktır.

4—Saptadığımız son öge, agorada, yapının hemen önünde bulunan Geison'a (korniş) benzer bir bloktur.

DEĞERLENDİRME VE YENİDEN KURMA ÖNERİLERİ:

Bu bölümde, tanım kısmında gözümüze çarpan bazı özelliklere ve bunların yapıyı yeniden kurmada bizi nasıl yönlendirdiği konusuna değinmek ve bu arada bazı sorunlar ile çözümleri konusundaki görüşlerimizi belirtmek istiyoruz.

Stoa planlamasında en yalın ve yaygın tip olan "I" biçimli Alinda Pazar Yapısının agora tarafındaki duvarı, doğrudan doğruya agora terası

önüne yapılmıştır²⁶. Bu durumuyla Latmos Herakleiası Stoasıyla²⁷ benzerlik göstermektedir. Agora yönünde ikinci bir duvarın (teras duvarı) bulunmayışına ve agora dışında doğu ve batıdaki arazi eğimine dayanarak agora alanının, yapının inşa edilmesinden sonra oluşturulduğu görüşündeyiz. Benzer şekilde Latmos Herakleiası agorasının da güneydeki stoanın inşa edilmesinden sonra doldurularak oluşturulduğu ifade edilmektedir²⁸.

Yapının serbest cephelerinde, orta kat tavan düzeyindeki profilli taş sırası (Bk. s. 5) hem kat ayrımını belirtmekte hem de 100 m. ye varan uzunluktaki monoton cepheye ışık gölge etkisi yaratarak bir hareket kazandırmaktadır. Bunun altında, duvar iç yüzünde oluşturulan benzer profilli sıranın görevi ise dıştaakinin aksine işlevseldir ve buraya orta kat tavan kirişlerinin uçları oturmaktadır (Şek. 3). Bugün doğal etkenler nedeniyle çok aşınmış olmalarına karşın yapı duvarlarını oluşturan blokların yüzlerinin işlenmesinde dişli kalem kullanılmış olduğunu ve diğer yapı öğelerinin perdahlandığını düşünüyoruz.

Alında Stoası agoranın bir kenarını sınırlamaktadır. Agora ile olan ilişkisi nedeniyle yapının alt katındaki ön oda dizisi dükkân veya daha büyük bir olasılıkla küçük yapım atölyeleri ve zanaatkâr birimleri olarak kullanılmış olmalıdır.

Teras kenarında, terası genişletmek amacıyla inşa edilen stoalarda, genelde gezinti yeri olarak kullanılan ana galeriyi (portik) teras düzeyine

²⁶ Teras kenarında veya bir yamaç önüne inşa edilen stoalarda, genellikle yamaç tarafındaki duvar aynı zamanda bir destek duvarı olarak görev yapar. Örneğin Argos Heraionu Kuzey Stoası: C. Waldstein-E. L. Tilton, *The Argive Heraeum I* (1902) Lev. 12 ve I.Ö. 7. yüzyıldan sonraki çoğu stoalarda aynı yapım tekniğini görebiliriz. Yamaç tarafında stoa duvarından ayrı ikinci bir duvarın inşa edilmesi, yapıyı nemden koruyacağı için daha iyi bir yapım tekniğidir Krş. Coulton (dip n. 10) 148. Eğer yamaç kayalıkta burası kesilerek stoa duvarına yer açılmakta, kaya yüzünde gerekli görülen yerlere destek duvarı yapılmakta ve stoa duvarı ile kayalık arasında drenaj için yine bir boşluk bırakılmaktadır. Perachora Stoası: J. J. Coulton, "The Stoa by the Harbour at Perachora", *BSA* 59, 1964, 100-31; Bergama Tiyatro Terası Doğu Stoası: R. Bohn, *Altertümer von Pergamon* 4 (1986) 21-24, 35; Assos Kuzey Stoası: J. T. Clarke-F.H. Bacon-R. Koldewey, *Investigations at Assos* (Cambridge, Mass. 1902) 23. bunlara örnek yapılarıdır. Yamaç ya da teras tarafı kayalık değilse genellikle stoa duvarından ayrı bir destek duvarı yapılmakta ve iki duvar arasında yine drenaj için bir boşluk bırakılmaktadır. Örnek olarak Delphi'deki Attalos Stoası: G. Roux, "Le Terrasse D'Attale I A Delphes", *BCH* 76, 1952, 166-85; Assos Güney Stoası: Clarke-Bacon-Koldewey, a.e., 23; Aigai Pazar Yapısı: Bohn (dip n. 3) Res. 16. gibi yapıları verebiliriz.

²⁷ F. Krischen, *Antike Rathäuser* (1941) Lev. 26.

²⁸ A. Peschlow, "Herakleia am Latmos", *AA* 1977, 96-97.

yükseltmek için bir veya birkaç alt kat gereklidir. Bu alt katı dışarıdan girişli odalar şeklinde düzenleyerek kullanılabilir bir duruma getirmek ve değerlendirmek en akılcı çözümdür. Yaratılan bu mekânların agora çevresindeki stoalarda ticari amaçla kullanıldığı düşünülmelidir. Bu tür uygulamalara Assos Agorası Güney Stoası'nda²⁹, Aigai Pazar Yapısı³⁰ ile Korinth Kuzey Yapısı'nda³¹ ve daha birçok örneklerde rastlamaktayız.

Yukarıda verdiğimiz ilk iki örnekte de alt kattaki pencerelerin alçak düzeyde yapılması ve boyutlarının büyük olması, bunların bir tür vitrin görevi yaptığını ve odaların dükkân olarak kullanıldığı düşüncesini desteklemektedir. Alinda stoasının alt kat pencereleri, gerek çok yukarıda yapılması ve gerekse boyutlarının küçük olmaları, ayrıca içeriye doğru mazgal delikleri gibi "V" biçiminde genişlemeleriyle Assos ve Aigai örneklerinden çok farklıdır. Bu nedenle buradaki pencereler yalnız havalandırma ve aydınlatma görevi yapmış olmalıydılar. Bunlara dayanarak güneydeki odaların sergilemeye gerek göstermeyen ticari birimler olarak kullanıldıklarını kabul edebiliriz.

Agora tarafındaki odalardan bazılarının güney bölümdeki odalardan geçilmesi, bu odaların onlarla birlikte kullanılmış olduğu düşüncesini doğrulamaktadır. Bu odalar sadece güney odalara açılan kapılardan çok yetersiz doğal ışık aldıklarından güney dizideki odalara hizmet eden depolar olarak kullanılmış olmalıydılar.

Batıdaki 1. odaya girişin saptanamamış olması bir sorun yaratmaktadır. Benzer şekilde Aigai Pazar Yapısı'nın alt katında, kısa kanatta, sırt sırta iki oda çiftinin girişi de yoktur³². Alinda Stoası'nın bu odası, büyük bir olasılıkla orta katla bağlantılı olan bir depo olarak kullanılmıştı.

Stoanın alt katındaki kapılardan bazıları kemerlidir. Bilindiği gibi kemerlerin temel işlevi üstteki ağır yükü karşılayarak kapı ve pencere gibi boşluklardaki lentoların kırılmasını önlemektir. Üstte eşit ağırlıkta bir duvar yükü bulunmasına karşın alt kattaki onüç kapıdan üçünün kemerli yapılması ilk bakışta gereksiz gibi gözükmektedir. Fakat kapı genişlikleri göz önüne alınırsa bunun bilinçli olarak yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü kemerli kapıların genişliği en az 2.10 m., diğerleri ise en fazla 1.66 m. dir. Yapımcılar büyük bir olasılıkla 2.10 m. lik bir açıklıktaki lentonun

²⁹ Clarke-Bacon-Koldewey (dip n. 26) 95, 103, 104.

³⁰ Bohn (dip n. 3) Res. 16.

³¹ R. Stillwell, Corinth I, 1 (1932) 212-28.

³² Bohn (dip n. 3) Res. 16.

kırılabilceğini düşünmüşler ve bu lentoyu kemer şeklinde yaparak üstteki yükün ağırlığını duvarlara vermişlerdir.

Doğudaki son oda çok büyüktür. Bununla birlikte kısmen dolmuş olan bu bölümde enine duvarların olmadığını sanıyoruz.

Alt kat tavan ya da orta kat tabanının nasıl oluşturulduğu konusunda da şunları söyleyebiliriz:

Tanım kısmında belirttiğimiz gibi (s. 4) güney duvar, orta kat döşemesi düzeyinde daralmaktadır. Bu daralma döşeme kirişlerinin oturabileceği bir yer sağlamak amacıyla yapılmıştır. Örtülü olmasına karşın agora tarafındaki duvarda da kirişlerin oturabilmesi için bir girintinin veya orta kattaki gibi (Bk. s. 3) bir çıkıntının bulunması gerekmektedir. Bunun da güney duvardaki gibi duvarın daraltılmasıyla oluşturulduğu kanısındayız. Bu verilere göre ana kirişler yapının eni doğrultusunda uzanmakta ve uçları duvarın daraltılmasıyla oluşturulmuş girintiye oturmakta, diğer uçları da ortadaki bölme duvarına basmakta idi (Şek. 3). Coulton ise³³, kirişlemenin Aigai Pazar Yapısı'nda olduğu gibi³⁴, yapının uzun aksı yönünde yapılmış olduğunu düşünmektedir. Bu durumda güney duvardaki girintinin hangi amaçla yapıldığının açıklanması gerekmektedir. Coulton'un önerdiği gibi bir kirişleme sisteminin var olduğu düşünülürse yapının her iki uzun duvarındaki girintilere oturabilecek ana kirişlerin dışında, bölme duvarı üzerinde uzanan başka bir ana kirişe gereksinime duyulacak ve bu da yapım maliyetini artıracaktır. Bu nedenle böyle bir kirişleme sistemi önerisinin uygun olmayacağı görüşündeyiz.

Orta kattaki ayakların altları kaba bir biçimde dışarı doğru taşıntılı olarak işlenmiştir. Bu kısımların kesin olarak örtülü olması gerektiğinden alt kat tavanını oluşturan kirişler ile döşeme kaplamasının toplam yüksekliği 0.40 m. olmalıdır.

İki nefli çok uzun bir mekâna sahip orta kat, gerek zayıf ışık alması ve gerekse girişlerinin çok yetersiz oluşu nedeniyle ürün veya üretim mallarının uzun süreyle saklandığı bir tür genel depo olarak kullanılmış olabilir³⁵. Bu katın ışığı, güney cephedeki pencereler ile doğudaki bir pencere çifti ve batıdaki kapıdan (?) sağlanmaktadır. Dikey konumda dikdörtgen olan pencereler mazgal gibi içeriye doğru "V" biçiminde açılmalarıyla ilk bakışta savunma amacını düşündürmektedirler. Fakat çok dar olmaları

³³ Coulton (dip n. 10) 148.

³⁴ Bohn (dip n. 3) Res. 24.

³⁵ Krş. Coulton (dip n. 10) 93.

(0.15 m.) ve çok yukarıda yapılmaları, kesin olarak bu amaçla kullanılmayacaklarını ortaya koymaktadır. Bunların hemen altındaki sırada yer alan, yatay konumda dikdörtgen biçimli pencerelerin altları, kesitte görülebileceği gibi (Şek. 3) içeri doğru eğimlidirler. Bu durumlarıyla boyutları farklı olmakla birlikte Korinth Güney Stoası'nın³⁶ arka odalarındaki pencerelere çok benzemektedirler. Pencerelerin bu şekilde içeriye doğru eğimli yapılmaları ile doğal aydınlatma artırılmakta ve özellikle havalandırma daha iyi sağlanmaktadır. Batıdaki boşluğun pencere veya kapı olduğu kesin değildir³⁷. Pencere için bu boşluk çok büyüktür. Fakat 100 m. ye varan uzunluktaki genel bir deponun kapısı olarak da yeterli gözükmemektedir. Bu durumda üst ve alt kat ile başka bağlantıların olması gerekmektedir. Eğer kapı işlevi varsa buraya ulaşımın nasıl sağlandığı da bir sorun yaratmaktadır. Çıkış yönü güneye doğru, sahanlığı dikmelerle taşınan ahşap bir dış merdivenle sorun çözümlenmiş olabilir. Fakat bu çözüm zamanın estetik anlayışı açısından hiç de güzel değildir. Bu nedenlerle buranın kapıdan çok, hava akımını hızlandıran ve depo olarak kullanılan kattaki bozulan ve çürüyen malların atılmasını sağlayan bir işleve sahip olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca bu boşluğun bir başka görevi de depo kontrolunu yapan görevlinin ofisini aydınlatma olabilir. Dışarıda söve üstlerindeki kesimlere göre burası ahşap bir kanatla kapatılıyor olmalıydı. Boşluğun tabanındaki kanalın ise katın temizliği sırasında toplanan pis suların kanalizasyonla edilmesi amacıyla yapılmış olabileceğini düşünüyoruz.

Orta kat tavanının oluşturulması konusundaki görüşlerimiz de şunlardır:

Ön ve arka duvara paralel olarak ayaklar arasında uzanan ve yarım sütunlu ayaklar üzerine basan ahşap bir kiriş, ana taşıyıcı kirişi oluşturmaktaydı³⁸ (Şek. 3). Bu ana taşıyıcının yüksekliği, ayaklar üzerine oturan kyma reversa profilli blokun yüksekliği kadar, 0.40 m. olmalıdır. Yapıyı enlemesine geçen diğer talı kirişlerin birer uçları kyma reversa profilli bloklara ve bu ana kirişe oturmakta, diğer uçları uzun cephe duvarındaki

³⁶ O. Broneer, Corinth I, 4 (1954) Plan 11; Coulton (dip n. 10) Şek. 13.

³⁷ Coulton (dip n. 10) 92 de bu boşluk, herhangi bir kanıt gösterilmeksizin kapı olarak belirtilmektedir.

³⁸ Krş. Coulton (dip n. 10) Le Bas (dip n. 3) 5, II deki çizimde de bizinkine benzer bir ana kiriş gösterilmiştir. Taş ya da ahşap olup olmadığı belirtilmeyen bu ana kirişin eğilmeye karşı dirençli olması için, yüksekliğinin genişliğinden fazla olarak seçilmesi ya da en azından kare kesitli olması gereklidir. Buna karşılık verilen kesitte kiriş yüksekliğinin, genişliğinin yarısı kadar olduğu görülmektedir. Bu şekil statik açıdan yanlıştır.

profilli çıkıntılara basmakta³⁹, ayrıca güney duvarda 0.70 m. aralıklarla açılmış yuvalara girmektedir. Le Bas'nın vermiş olduğu çizimlerde⁴⁰ yanlış olarak giriş uçlarının ön ve arka duvardaki konsollara oturduğu görülmektedir. Mansel⁴¹ de herhalde bu çizimlere dayanarak Alinda Stoası'nda orta kat tavan girişlerinin Aigai Pazar Yapısı'nda olduğu gibi pilasterlere bastığını ifade etmektedir.

Ana girişlemenin üzerinde döşeme kaplamasını taşıyacak yardımcı bir girişleme sistemi vardı. Üst katta, ortadaki sütunların orta kattaki ayaklara oturmasına aracı olan iki blokta (Bk. s. 8) üsttekinin dışarı taşan kaba işlenmiş kısımlarının döşeme kaplaması altında kalması gerektiğini düşünürsek, üst kat döşemesinin toplam 0.70 m. yükseklikte olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda verdiğimiz girişleme sistemine göre, ön ve arka nefte döşeme üstünden tavan girişlemesi altına kadar olan serbest kat yüksekliği 2.95 m. olmaktadır⁴². İki nef arasında ise yarım sütunlu ayakları bağlayan ana giriş 0.40 m. aşağı sarmakta ve bu kısımda yükseklik 2.55 m. ye düşmektedir.

Üst kat, bu tür tüm stoalarda olduğu gibi güneşten ve yağmurdan korunaklı bir gezinti yeri olarak kullanılmıştır. Bu kata ait yapı öğeleri çok azdır. Ancak yapının zamanındaki durumu konusunda bazı görüşler ileri sürebiliriz.

Agora ile üst katın döşeme düzeyi arasında 0.70 m. lik bir fark olduğundan portişe kuzey yönden, rıht yüksekliği 0.23 m. olan üç rıhtlı krepisle (basamak) ulaşılyordu (Şek. 3). Kuzey cephedeki sütun dizisi, Le Bas'daki çizimlerde, yan cephelerdeki gibi aralarında korkulukların bulunduğu pedestaller üzerine oturtulmuştur⁴³. Ayrıca dar yanda gösterilen merdiven yapının önünü doğru döndürülmüştür. Giriş agora tarafından olacağı için bu tamamlama yanlışır⁴⁴.

³⁹ Krş. Coulton (dip n. 10) 149.

⁴⁰ Le Bas (dip n. 3) 4-5, II.

⁴¹ Mansel (dip n. 22) 66.

⁴² Mansel a.e. dip n. 1 de kat yüksekliği olarak 3.70 m. verilmekte fakat bunun serbest kat yüksekliği olup olmadığı belirtilmemektedir. Le Bas (dip n. 3) 5, II de verilen ölçü, döşeme kalınlığı ile birlikte bizimkine yakındır.

⁴³ Le Bas (dip n. 3) 5, II.

⁴⁴ Bohn (dip n. 3) 29 ve Martin (dip n. 3) 425 te kuzey cephenin pedestalli olmadığı belirtilmektedir.

Orta kattaki çift yarım sütunların Dor başlıklı olduklarını göz önüne alarak, kuzey cephedeki sütun dizisinin ve buna bağlı yapının Dor düzeninde olduğunu düşünüyoruz⁴⁵.

Üst kat orta sütun dizisi, altlarında torusa (topuk) benzer bir şişkinliğe sahip olmalarıyla her ne kadar normal Dor tipi sütunlardan ayrılmakta ise de yine orta kattaki ayaklarda Dor tipi başlıkların kullanılmış olması ve çevrede İon düzeninde yapıların görülmeşi nedeniyle bu sütun dizisinin de Dor tipi başlıklara sahip olduklarını söyleyebiliriz⁴⁶.

Dış sütunların aks aralıklarını, içtekilerin yarısı kadar kabul edersek⁴⁷ kuzey cephede, köşe ayakları arasında 2.35 m. aks aralıklı kırkbir sütunun bulunması gerekir.

Portiğin her iki dar cephesinde, aralarında korkulukların yer aldığı beşer pedestal vardır. Bohn'un Fabricius'tan aldığı fotoğraflara göre yapılan çizimde⁴⁸, iki köşe ayağı arasında beş pedestalin olduğu açıkça görülmesine karşılık, Le Bas'ın verdiği çizimde⁴⁹ bu cephe altı pedestalli olarak tamamlanmıştır. Lauter ve Coulton⁵⁰ da yine hatalı olarak aynı sayıyı

⁴⁵ Hem Kıta Yunanistan hem de Anadolu stoalarında, dış sütun dizisinde Dor düzeninin kullanışı İ.Ö. 5. yüzyıl ortalarından başlayarak çok yaygınlaşmıştır. Krş. Coulton (dip n. 10) 65, 99.

⁴⁶ İç sütun dizisinde Dor tipi sütunların kullanıldığını, İ.Ö. 6. yüzyıldan Argos Heraionu Kuzey Stoası veya diğer adlandırmayla Yukarı Stoa: Waldstein-Tilton (dip n. 26) 112-14; P. Amandry, "Observations de L'Héraion d'Argos", *Hesperia* 21, 1952, 226-35; Coulton (dip n. 10) 215; Kuzeydoğu Yapı: Waldstein-Tilton (dip n. 26) 114-16; Amandry, a.e., 235-39; Coulton (dip n. 10) 215. gibi stoaların yanısıra yine Argos Heraionu Güney Stoası: Waldstein-Tilton (dip n. 26) 127-30; Amandry, a.e. 226-35; Coulton (dip n. 10) 217., Atina'daki Basileios Stoası: T.L. Shear, "The Athenian Agora: Excavations of 1970", *Hesperia* 40, 1971, 243-55; H.A. Thompson-R.E. Wycherley, *The Athenian Agora* 14 (Princeton, New Jersey 1972) 83-90. gibi İ.Ö. 5. yüzyıl stoalarında da görmektediriz. Bazı geç dönem stoalarında, örneğin Priene Agorası "Π" şekilli stoasının güney kanadı: Th. Wiegand-H. Schrader, *Priene* (Berlin 1904) 189-92, 214-15., Miletos'ta Hellenistik Delphinion'da: G. Kawerau-A. Rehm, *Das Delphinion*, *Milet* 1, 3 (1914) 125-41 ve Assos Kuzey Stoası'nda: Clarke-Bacon-Koldewey (dip n. 26) 27-51. ele geçen sütun alt tamburlarında altlık bulunmaması, bu stoalarda iç sütun dizisinin Dor düzeninde olduğunu göstermektedir. Bk. Coulton (dip n. 10) 101.

⁴⁷ İki nefli stoalarda iç ve dış sütunların aynı aksta yapılması üst yapıları tümüyle ahşap olan erken dönem stoalarında görülmektedir. İ.Ö. 5. yüzyılda tümü taş stoaların inşa edilmesiyle, hâlâ ahşap kirişi taşıyan iç sütunların, dıştakilerle aynı sayıda yapılması terk edilmişti. İ.Ö. 5. yüzyıldan başlayarak stoalarda genellikle uygulanan sistem, iç sütun dizisindeki sütunların, dıştakilerin iki katı aralıklarla yerleştirilmesidir. Bk. Coulton (dip n. 10) 77.

⁴⁸ Bohn (dip n. 3) Res. 28.

⁴⁹ Le Bas (dip n. 3) 5, I.

⁵⁰ Lauter (dip n. 3) 92; Coulton (dip n. 10) 81.

vermektedirler. Bu cephelerde beşer pedestalin bulunduğu korkuluk levhalarının uzunluklarına göre de kesindir. Ayrıca statik ve estetik açıdan da dar yanlarda ortadaki sütun dizisini karşılayacak, onunla aynı aksta bir sütunun olması en uygun ve kolay çözümdür. Bu durumda ortadaki pedestalin yanlarına, simetrik olarak ikişer pedestal yerleştirilmiş olacaktır. Böyle bir düzenlemede çatı yükünü taşıyacak olan, ortadaki sütunlar arasında uzanan ana kirişin bir ucu, orta pedestal üzerindeki sütuna basmakta idi. Eğer dar cephelerde altı sütunun varlığı düşünülürse, ortadaki sütun dizisini karşılayacak bir sütun bulunmayacak, ana kirişin yan cephelerdeki arşitrav bloklarına basması gerekecektir. Böylece ortadaki sütun dizisinin dıştakilere göre daha yüksek yapılması gibi bir zorunluluk doğacaktır. Bu durumda çatı kirişleme sistemi daha karmaşık bir durum gösterecek ve çözümü daha güç sorunlar yaratacaktır.

Alinda Stoası'nda dar yanların duvarla kapatılmayıp sütunlu olarak yapılması işlevsel olmayıp yalnız dekoratif amaçla, görsel etkinin artırılması açısındandır⁵¹. Çünkü bu yönlerden portişe giriş olanağı yoktur.

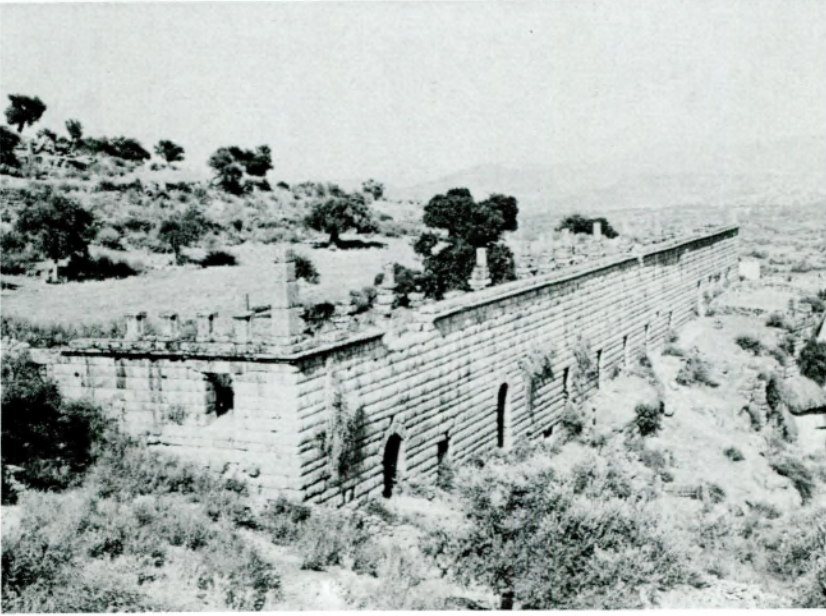
Yaptığımız incelemelere göre yapının güney cephesinde de pedestalli sütun dizisinin var olduğunu düşünüyoruz⁵². Bu cephe Le Bas'da da benzer şekilde verilmiştir⁵³. Bununla birlikte sütun aks aralıkları çok dardır. Bu cephedeki aks aralıklarını kirişleme sistemi yönünden kuzey cephedeki gibi 2.35 m. olarak kabul ediyoruz. Ayrıca Le Bas'daki çizimde verilen ve başka herhangi bir yapıda örneğine rastlayamadığımız, her üç ayaktan birinin daha geniş olarak yapıldığı durumu da uygun bulmuyoruz.

Köşe ayaklarının iç tarafları düz olarak işlenmiştir. Bunu göz önüne alarak pedestaller üzerinde, iç tarafa bakan yüzleri düz, dış tarafları yarım sütundan oluşan ayakların var olduğunu düşünüyoruz. Benzer kesitteki sütunlar İ.Ö. 4. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Perachora Liman

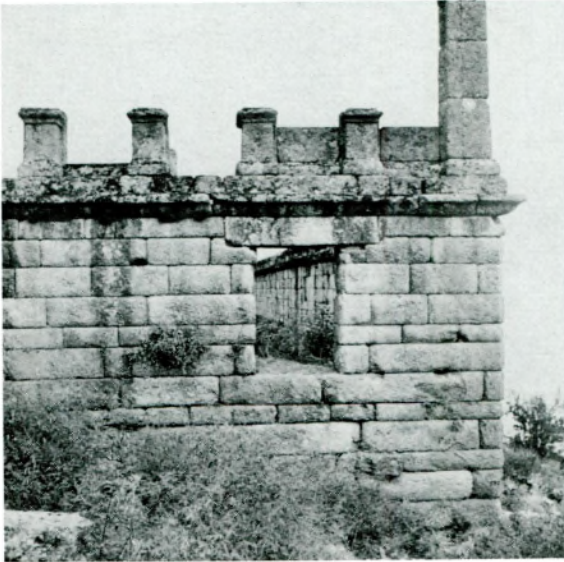
⁵¹ Krş. Coulton (dip n. 10) 81.

⁵² Krş. Coulton (dip n. 10) 80. Aynı zamanda bir gezinti yeri olarak kullanıldıklarından stoaların manzaraya açık olmalarını beklemek doğaldır. Belki bu nedenledir ki Assos Güney Stoası, Aigai ve Bergama'daki Tiyatro Terası Batı Stoaları ile Bergama Demeter Kutsal Alanı Güney Stoası'nda terasın aksi tarafı sütun dizili olarak düşünülmüştür. Bu tür bir düzenleme manzaraya açık olma yönünden iyi, buna karşılık sert rüzgârlardan korunma için elverişli değildir. Rüzgârdan korunma ve manzaryaya açık olma koşullarının her ikisini de sağlayan en iyi uygulamayı Aigai Pazar Yapısı'nda görmekteyiz. Burada agora düzeyindeki katın arkası, bugün de kısmen ayakta olan kalıntılardan anlaşıldığını göre, rüzgâr etkisinden korunmak için duvarla kapatılmış fakat manzara için de yer yer pencereler açılmıştır. Bk. Bohn (dip n. 3) Res. 16.

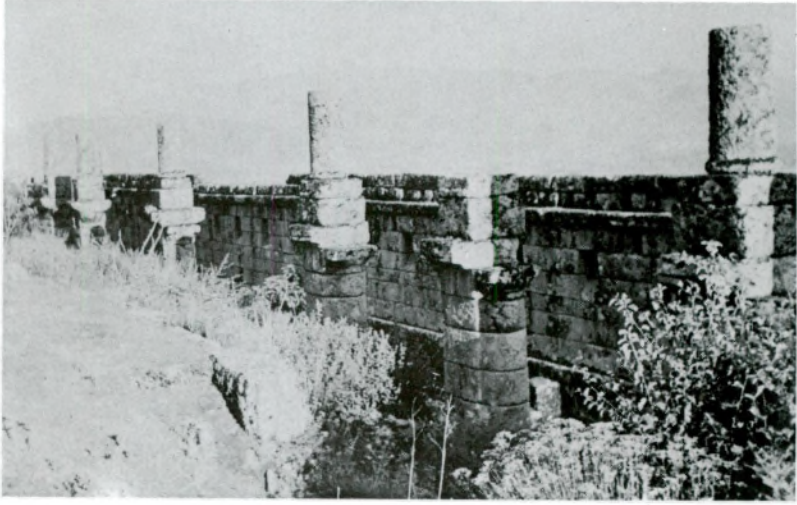
⁵³ Le Bas (dip n. 3) 5, III.

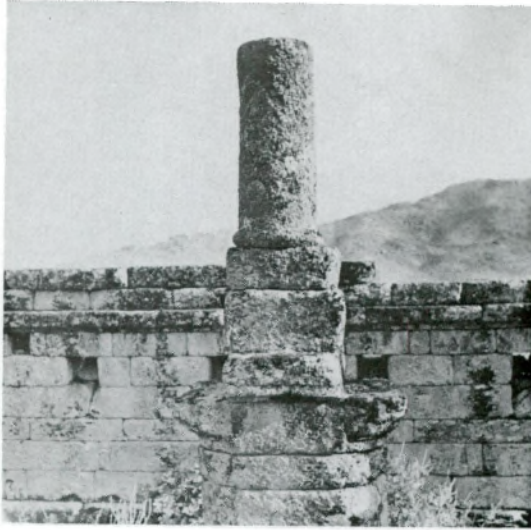
Res. 1 — Alinda Stoa'sının Genel Görünüü

Res. 2 — Stoa'nın Batı Cephesi

Res. 3 — Stoa'nın Agora Yönünden Görünüşü

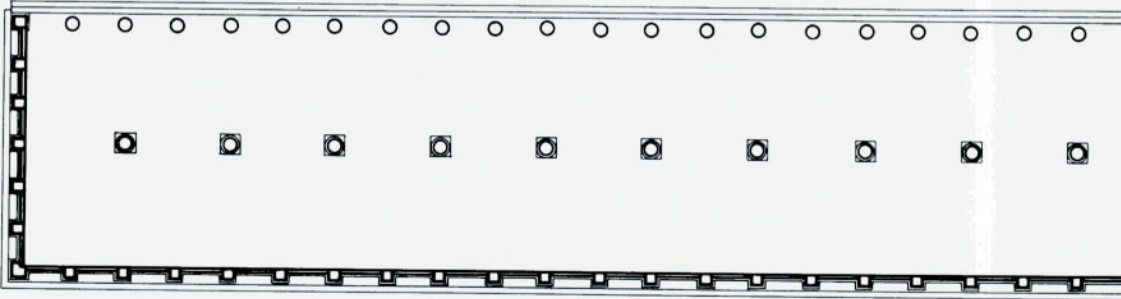
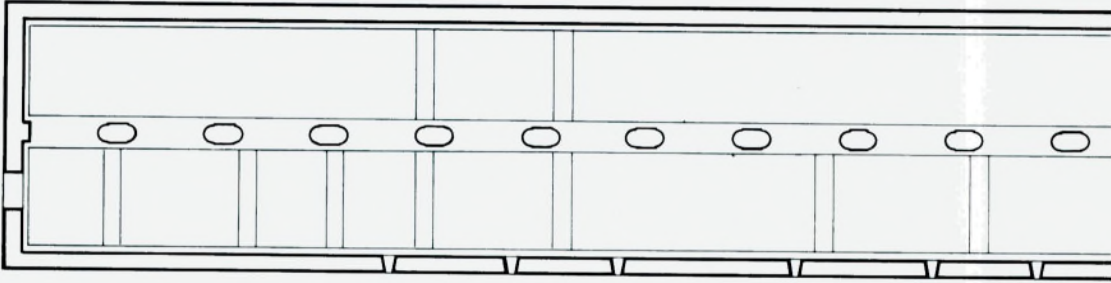
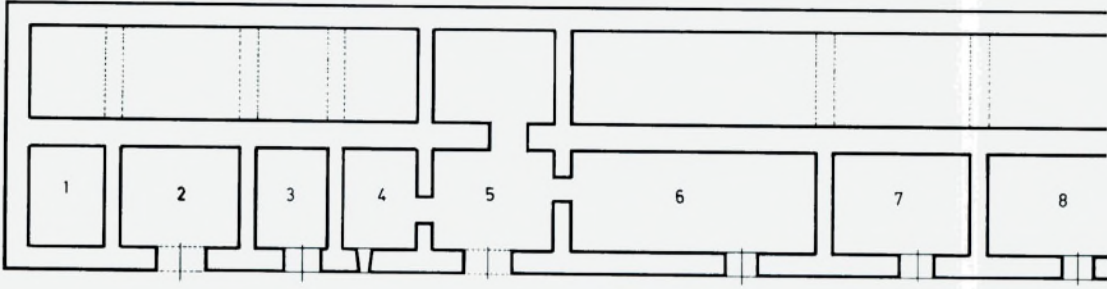
Res. 4 — Orta Ayaklar ve Sütunlardan Biri

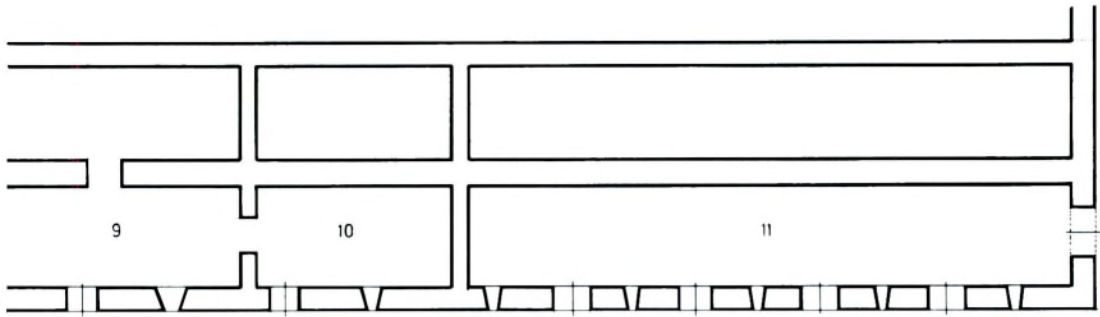
Res. 5— Batı Bölümündeki Kemerli Kapılardan Biri

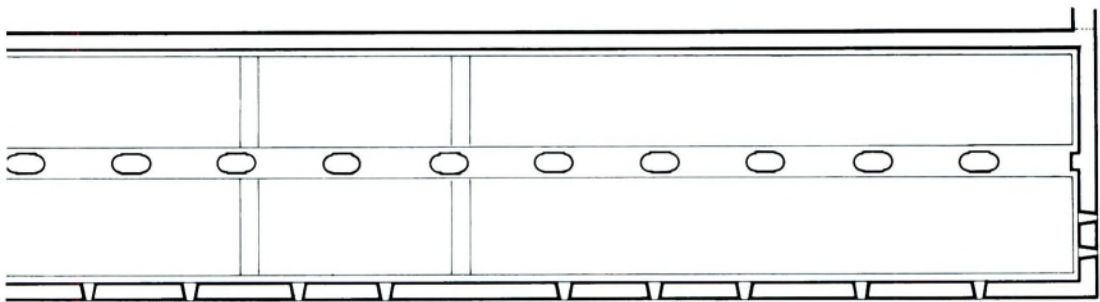
Res. 6— Lentolu Kapılardan Biri

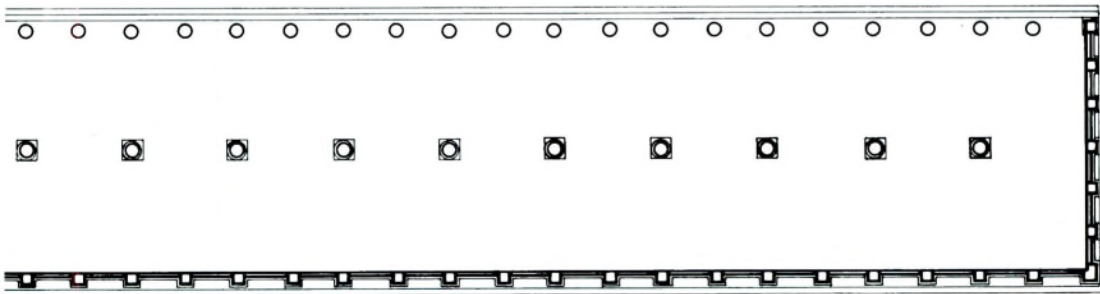
ALINDA STOASI

Alt Kat

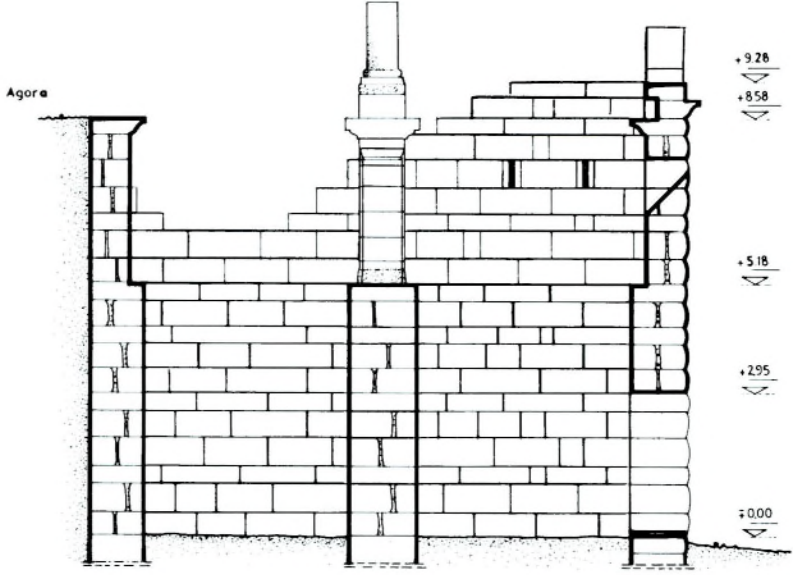
Orta Kat

Üst Kat

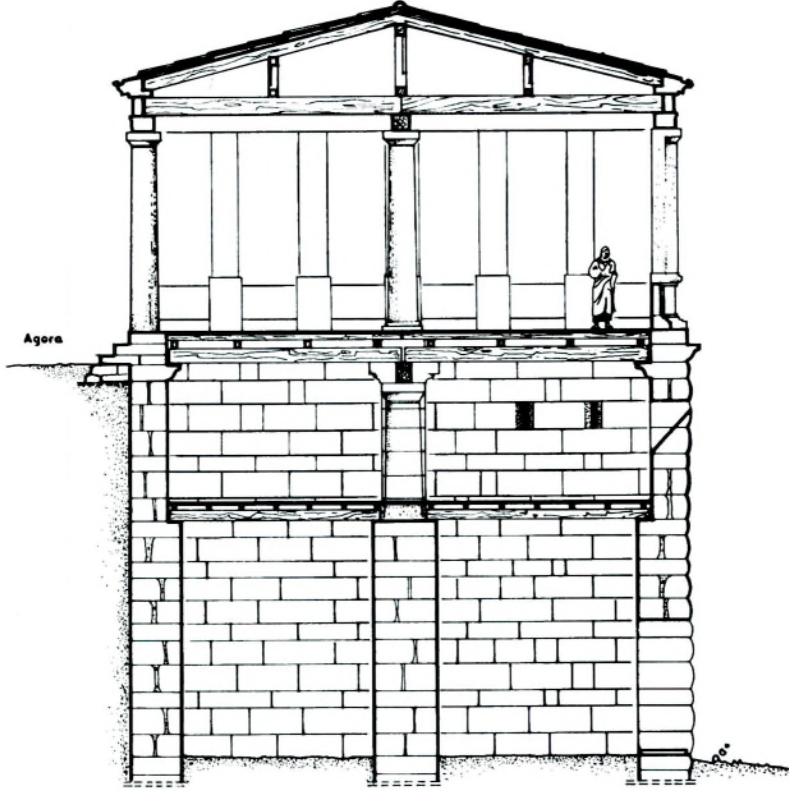
ALINDA
STOASI

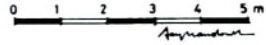
ENİNE KESİT

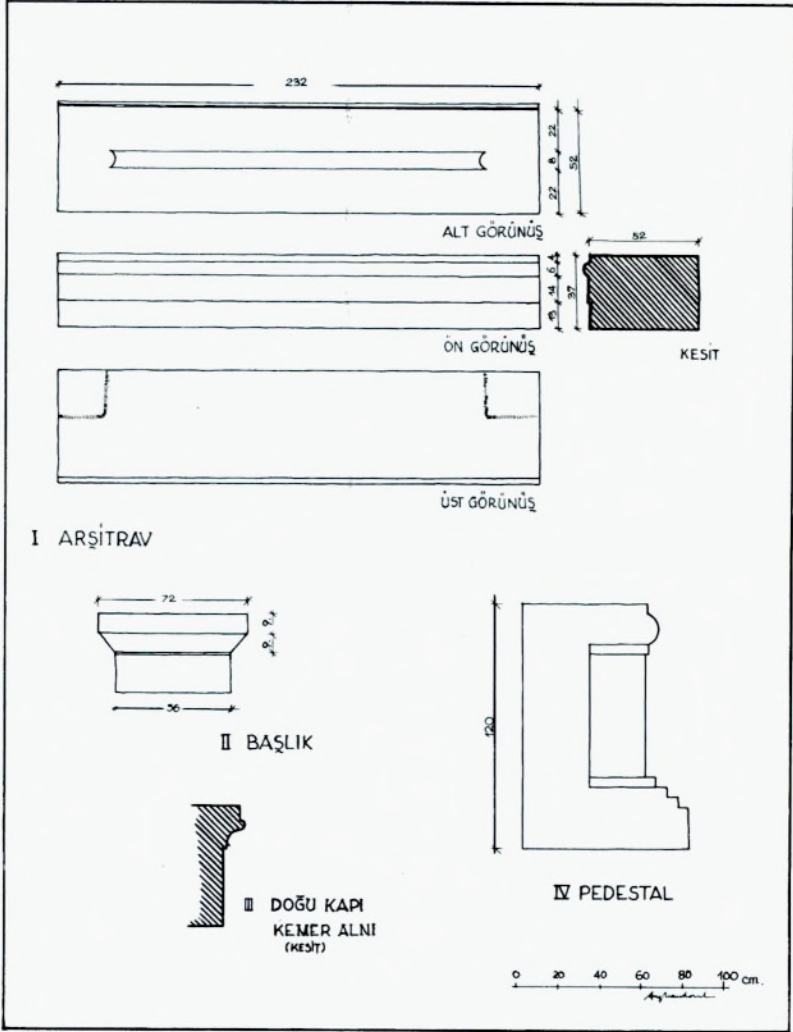
Şekil 2

ALINDA STOASI
Enine Kesit - yeniden kurma

Şekil 3

Şekil 4

Stoası'nda da ⁵⁴ görülmektedir. Fakat bu yapıdaki sütunlar İon tipindedir ve pedestaller üzerine oturmamaktadırlar.

Dış sütunların aks aralıklarını 2.35 m. olarak düşündüğümüzden agorada rastladığımız ve aşınmış olmalarına karşın halen 2.32 m. lik uzunluğunu koruyan iki arşirav blokunun yapıya ait olabileceği kanısına vardık. İki faskialı, üstünde dışbükey bir profili olan arşitrav (Şek. 4, I), bu şekliyle çok değişik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi Dor düzenindeki yapılarda arşitrav faskialı değildir. Bu parçanın yapıya ait olduğu kesinlik kazanırsa, yapının gösterdiği diğer bazı değişik özellikleri nedeniyle de belki Alinda ve çevresine özgü bir mimarlık stiline varlığından söz edilebilecektir.

Yapı içine üst üste düşmeleri ve kısmen örtülü olmaları nedeniyle tamburların tümünün ölçülerini alamadık ve bu nedenle üst katta sütun yüksekliğinin ne olduğunu kesin olarak saptayamadık. Bununla birlikte bugün 3.70 m. yüksekliğini koruyan batı uçtaki köşe ayağının üzerine başlıklı bir blok geleceğini düşünürsek yüksekliğin en azından 4.10 m. olabileceğini söyleyebiliriz ⁵⁵. Bilindiği gibi Hellenistik Çağ stoalarında Dor tipi sütunların yüksekliği, sütun alt çapının yaklaşık yedi katı kadardır ⁵⁶. Bunu göz önüne alırsak ve dıştakilerin içteki sütunlarla aynı çapta yapıldıklarını kabul edersek sütun yüksekliği yaklaşık 4.25 m. kadar olmaktadır.

Üst yapıya ait başka elemanları şimdilik kesin olarak saptayamadığımızdan bu konuda herhangi bir söz söyleyebilecek durumda değiliz. Ancak stoanın, en yaygın stoa çatı tipi olan beşik çatılı olduğunu düşünüyoruz.

STİL VE TARİHLEME

Yapının inşa tarihi konusunda çeşitli görüşler vardır: Martin, Alinda'nın Kıraliçe Ada'nın başkenti olduğu zamandaki zenginliğine dayanarak yapının bu dönemde yapıldığı görüşünden hareketle stoayı İ.Ö. 3. yüzyılın başlarına tarihlemektedir ⁵⁷. Robert ise Kıraliçe Ada'nın inşa programı çerçevesinde yapımına başlanıldığı ve geç 3. yüzyılda

⁵⁴ Coulton (dip n. 26) 100-31; Coulton (dip n. 10) Şek. 32 a.

⁵⁵ Bu hesaplamada köşe ayağının en üst bloku yüksekliğine yakın bir yükseklik kabul edilmiştir.

⁵⁶ Krş. Coulton (dip n. 10) 108-9.

⁵⁷ Martin (dip n. 3) 426-27; R. Martin, *L'Urbanisme dans la Grèce antique* (Paris 1956)

tamamlandığı görüşündedir⁵⁸. Dinsmoor, Hellenistik Çağa ait olduğunu söylerken⁵⁹ Wycherley, bu tür katlı stoa örneklerinin en güzellerinin Bergama'da değil Alinda, Assos, Aigai gibi kentlerde bulunduğunu ifade ederek Alinda Stoası'nı Orta Hellenistik Çağa vermektedir⁶⁰. Coulton ise yapının ancak Bergama etkisiyle yapılmış olabileceğini ve kemerli kapılar ile pedestallerin varlığına dayanarak İ.Ö 300 den çok sonraya ait olabileceğini belirtmekte ve Geç Hellenistik Çağa tarihlenmektedir⁶¹. Boyd, kyma reversa profilinin kemer altında kullanılmasının yaygın bir uygulama olmadığını ve doğu kapıdaki bu profilin ancak Geç Hellenistik Çağdaki kemerli kapılarda bulunabileceğini söylemekte fakat yapı için kesin bir tarih vermemektedir⁶².

Alinda Stoası genel plan şeması bakımından, daha önce de belirttiğimiz gibi en yalın tip olan "I" biçimindedir. Bu tip stoalar Arkaik Çağdan başlayarak İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda da inşa edilmiş, Hellenistik Çağda uygulanan plan tipleri içinde ise en yaygını olmuştur⁶³. Bu tip stoalar her devirde görüldüğünden stoanın "I" biçiminde olması tarihlendirme açısından bize pek yardımcı olmamaktadır.

Arkaik Çağ stoalarında boyutlar küçüktür⁶⁴. İ.Ö. 5. ve 4. yüzyıl örneklerinde⁶⁵ boyutlar genellikle büyümekte, Hellenistik Çağda ise çok

⁵⁸ L. Robert, "Le Sanctuaire d'Artémis à Amyzon", CRAI 1953, 413.

⁵⁹ Dinsmoor (dip n. 17) 293.

⁶⁰ R.E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities* (2. baskı New York 1969) 123.

⁶¹ Coulton (dip n. 10) 65, 66, 215.

⁶² Boyd (dip n. 10-Dok. tezi) 66, 67.

⁶³ Hellenistik Çağda en yaygın tip olan "I" biçimli stoalara Anadolu'dan-Aigai Pazar Yeri Doğu Stoası, Tiyatro Terası Batı Stoası; Assos'ta Kuzey ve Güney Stoaları; Bergama'da Athena Tapınağı Güney Stoası, Tiyatro Terası Batı ve Doğu Stoaları, Demeter Kutsal Alanı Yukarı ve Aşağı Kuzey Stoaları, Aşağı Güney Stoası, Asklepicion Batı Stoaları; Latmos Herakleiası'ndaki Pazar Yapısı; Magnesia'da Agora Güney Stoası; Miletos'ta Kuzey Agora Güney Stoası, Güney Agora Doğu Güney Stoası; Miletos'ta Kuzey Agora Güney Stoası, Güney Agora Doğu Stoası; Priene'de Stadion Stoası, Athena Tapınağı Stoası-gibi yapıları örnek olarak verebiliriz. Bu örnekler Yunanistan'dakilerle daha da çoğaltılabilir.

⁶⁴ Örneğin Didyma Güney Stoası: R. Naumann-K. Tuchelt, "Bericht über die Ausgrabungen in Didyma 1962", AA 1964, 369-84. 3.60 × 15.50 m; Larisa stoalarından Kuzey Stoa II, 6.50 × 20.85 m. Doğu Stoa 4.90 × 11.55 m. boyutlarındadır. Bk. J. Boehlau-K. Schefold, *Larisa am Hermos I* (Berlin 1940). Yunanistan ve Sicilya'da Samos Heraionu Güney Stoası: F. Courby, "Notes topographiques et chronologiques sur Le Sanctuaire D'Apollon Délien", BCH 45, 1921, 238-40; R. Vallois, *L'Architecture Hellénique et Hellénistique A Délos I* (1944) 16c. Selinus C. Stoası: E. Gabrici, *MonAnt* 33, 1923, 78-80. gibi birkaç stoayı ayrı tutarsak stoaların tümü 30 m. den daha az uzunluktadırlar.

⁶⁵ İ.Ö. 5. yüzyıl başlarında Arkaik Çağda rastladığımız küçük boyutlu stoalar egemendir. Örneğin Delphi'deki İ.Ö. 478-470 yılları arasına tarihlenen Atinalılar Stoası: Dinsmoor (dip n.

artmakta ve uzunluğu 150 m. yi aşanlarına rastlanmaktadır⁶⁶. Boyutların özellikle uzunlukların az veya fazla olması kesin tarih verme yönünden rol oynamamakla birlikte, hiç olmazsa yüzyıl olarak tarihlemeye yardımcı olabilmektedir. Alinda Stoası'nı Arkaik ve Klasik Çağ stoa örnekleriyle (Bk. dip n. 64, 65) kıyaslayacak olursak oldukça uzun olduğunu göreceğiz. Bu nedenle 100 m. lik bir uzunluğa sahip Alinda Stoası'nı Hellenistik Döneme tarihleyebilir ve yapım tarihi için en erken İ.Ö. 3. yüzyılın başlarını verebiliriz.

"I" tipi stoaları nef sayılarına göre tek, iki ve üç nefli gibi alt gruplara ayırmak da olasıdır. Alinda Stoası iki neflidir. Sayıları az olmakla birlikte Arkaik Çağda da görülen, İ.Ö. 5. yüzyılda sevilir hale gelen iki nefli stoalar, daha sonraki yüzyıllarda da yaygın olarak inşa edilmişlerdir. Bu nedenle Alinda Stoası'nın iki nefli olması tarihlemeye yardımcı olmamaktadır.

Yapı, genel plan şeması dışında katlı olmasıyla da bir başka alt gruplamaya, çok katlı stoalar sınıfına sokulabilir. Atina Asklepieionu'nda İ.Ö. 4. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilmiş Doğu Stoa⁶⁷ ve bu yüzyılın son çeyreğinden Perachora Liman Stoası⁶⁸, iki katlı stoaların ilk

17) 142; P. Amandry, *Le Colonne des Naxiens et le portique des Atheniens*, *Fouilles de Delphes II* (1953) 35-121; H. Berve-G. Gruben-M. Hirmer, *Griechische Tempel und Heiligtümer* (München 1961) 138., 3,71 × 91.60 m. lik boyutlarıyla arkaik kuralların devamını gösterir. İ.Ö. 5. yüzyılın son çeyreğinde Atina Agorası'nda inşa edilen Güney Stoa I ise 80 m. lik uzunluğu ile bu yüzyılın kural dışı en uzun stoasıdır. Bk. H.A. Thompson, "Activity in the Athenian Agora 1966-67", *Hesperia* 37, 1968, 43-56; Thompson-Wycherley (dip n. 46) 74-78. İ.Ö. 4. yüzyılda stoaların uzunlukları genellikle artar. 83.45 m. uzunluğundaki Argos Aphrodite Kutsal Alanı Güney Stoası: E. Kunze-H. Schleif, *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 1937/38* (1938) 28-41., gibi stoaların yanı sıra kural dışı olarak Megalopolis'teki Philippos Stoası: R.W. Schultz, *Excavations at Megalopolis* (1892) 59-66. gibi daha büyük bir stoaya da rastlanmaktadır. Bu yapı İ.Ö. 4. yüzyılın en uzun yapısı olup 155.40 m. dir.

⁶⁶ Hellenistik Çağda büyük boyutlu stoalar egemendir. Örneğin İ.Ö. 3. yüzyıl başlarından Thasos'ta Kuzeybatı Stoa: R. Martin, *Études des Thasiennes VI, L'Agora* (Paris 1959); G. Daux, "Fouilles 1964", *BCH* 87, 1965, 924-70; Y. Grandjean-D. Knoepfler, "Travaux de École française en 1971 Thasos", *BCH* 96, 1972, 915. 97.42 × 13.95 m., Samotrake'deki J Stoası: J. R. McCredie, "Samothece: Preliminary Report on the Campaigns of 1965-67", *Hesperia* 37, 1968, 201-204. 104 × 13.40 m. lik boyutlarıyla Hellenistik Çağın bu özelliğini yansıtmaktadır. Yine 164.38 × 25.15 m. lik boyutlarıyla çağının en büyük stoası olan ve İ.Ö. 3. yüzyıl başlarına tarihlenen Korint Güney Stoası: O. Broneer (Dip n. 36); Ch.K. Williams-J.E. Fischer, "Corinth 1970: Forum Area", *Hesperia* 40, 1971, 169-71. bir başka örnek olarak verilebilir.

⁶⁷ G. Allen-R.D. Caskey, "The East Stoa in the Asclepieum at Athens", *AJA* 15, 1911, 32-43; R. Martin-H. Metzger, "Recherches d'Architecture et de Topographie a L'Asclépiéion d'Athènes", *BCH* 73, 1949, 316-39.

⁶⁸ Coulton (dip n. 26) 100-31.

örneklerindedir. Her iki yapının da Alinda Stoası'ndan farklı olan tarafı, bir teras kenarına, terası genişletmek amacıyla inşa edilmemeleri ve iki katlarının da inşa edildikleri alan düzeyi üzerinde bulunmalarındır. İ.Ö. 4. yüzyılın sonlarında Anadolu'da da katlı stoaların bir denemesine rastlamaktayız. Priene Agorası'ndaki "Π" şekilli stoda⁶⁹, güney kanadın oturduğu zeminin batı ve doğu taraflarda düşük olan seviyesi toprakla doldurulmamıştır. Yapının bu kısmında temelleri yükseltilmiş, güney dış cepheye kapılar açılarak alt katta kullanılabilir mekânlar oluşturulmuştur. Bu yapıda uygulanan inşa sistemi, teras düzeyi altında bir mekân kazanmak amacıyla yönelik olduğu için, daha sonra Anadolu'da yaygınlaşacak olan teras kenarında inşa edilen çok katlı stoaların ilk denemesi olarak kabul edilebilir. Fakat bu uygulamanın katlı stoalara ve dolayısı ile Alinda Stoası'na örnek olup olmadığını söyleyecek durumda değiliz. Katlı stoalar Hellenistik Çağda, özellikle İ.Ö. 2. yüzyılın başlarından itibaren eğimli alanlarda veya tepelerde kurulan kentlerde yaygınlaşmaktadır. Böylece teras kenarında inşa edilen katlı stoaların bir örneği olması nedeniyle Alinda Stoası'nın yapım tarihini en erken İ.Ö. 2. yüzyılın başlarına getirmek istiyoruz.

Anadolu'ya özgü olduğunu saptadığımız bu stoa tipi örneklerinin en çok Bergama ve çevresinde görülmesi, ayrıca Bergama kırallarının Anadolu dışında inşa ettirdikleri çoğu stoaların katlı olmaları, bu tipin Bergama mimarlığına bağlanması gerektiği düşüncesini doğurmuştur⁷⁰. Bununla birlikte Alinda Stoası'nın Bergama'dan etkilenerek yapıldığını gösterebilecek kesin kanıtlara sahip değiliz. Ayrıca Alinda kentinin Bergama ile olan ilişkilerini belirtebilecek tarihsel veriler de çok karanlıktır. Bu durumda Alinda'nın mı Bergama'dan, yoksa Bergama'nın mı Alinda'dan etkilendiğini söylemek ancak bir fanteziden öteye gidemeyecektir.

Stoanın dikdörtgen pseudo-isodomos tipteki duvar örgü sistemi, Latmos Herakleiası, agora güney stoası, Aigai pazar yapısı ve Priene stoaları gibi Hellenistik Çağın diğer stoalarının duvar örgüsüne benzer. Bu örgü tipi açık bir şekilde Hellenistik Çağ veya Büyük İskender sonrasının tipik örgü sistemidir⁷¹. Ayrıca duvar bloklarının yüzleri dışbükey (bosajlı) şekilde işlenmiştir. Bu tür yüz işlenişi de en çok Hellenistik Çağ başlarında ya da

⁶⁹ Wiegand-Schrader (dip n. 46) 136 v.d., 296, Plan XIII.

⁷⁰ Wycherley (dip n. 60) 123; Coulton (dip n. 10) 65.

⁷¹ R.L. Scranton, Greek Walls (Cambridge-Mass. 1941) 134.

erken 3. yüzyılda yaygınlaşmaktadır⁷². Bu açıdan da yapı, Hellenistik Çağda inşa edilmiş olmalıdır.

Yunan mimarlığında kemerlerin gerçek amaçları doğrultusunda kullanılması İ.Ö. 4. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmaktadır⁷³. İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarından itibaren ise kemerlerin daha fazla uygulandığını görüyoruz. Bununla birlikte kemerlerin mimariye getirdiği olanaklardan en fazla faydalanılan ve çok fazla uygulanan dönemi Roma Çağıdır. Bu gerçeğe göre Alinda Stoası'nın kemerli kapılara sahip olması, yapım tarihini kanımızca İ.Ö. 2. yüzyılın ortalarına ve daha sonrasına götürmektedir. Üst kattaki pedestaller ise genelde Roma mimarlığına özgüdür.

Yapıya ait herhangi bir süslü mimarî parçanın veya triglif-metop frizi, başlık, korniş v.b. gibi diğer öğelerin şimdilik kesin olarak saptanamamış olması stil kritik yöntemi ile tarihleme konusunda güçlük yaratmaktadır.

Sonuç olarak, elimizde var olan verilere dayanarak şunu söyleyebiliriz ki Alinda Stoası, gerek boyutları, gerekse duvarları ve katlı oluşu gibi gösterdiği birçok özellikleri nedeniyle genel olarak Hellenistik Çağda inşa edilmiştir. Kapılarının kemerli oluşu ve özellikle pedestallerin varlığı, stoanın yapım tarihi konusunda bizi de Coulton'un benimsediği⁷⁴ Geç Hellenistik Çağa yöneltmektedir.

Gelecekte yapılacak kazı ve araştırmalarla yapıya ait stil kritik yapılabilecek öğeler bulunabilirse inşa zamanı için daha kesin bir tarih vermemiz mümkün olacaktır.

30 Nisan 1985 Ankara

⁷² Scranton (dip n. 71).

⁷³ Bu konuda geniş bilgi için Bk. Boyd (dip n. 10. Dok. tezi); Boyd (dip n. 10) 83-101.

⁷⁴ Coulton (dip n. 10) 215.

ORTA ASYA MAHALLİ
TÜRK HÜKÜMDAR VE ARİSTOKRATLARI
ARASINDA İSLÂMİYET: *İLK MÜSLÜMAN TÜRK*
HÜKÜMDARLARI (EMEVÎLER DEVRİ)

Prof. Dr. ZEKERİYA KİTAPÇI

GİRİŞ

Müslüman olan Türk hükümdarlarından bahsederken akla herhalde ilk gelen sîma büyük Karahanlı hükümdarlarından *Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han*'dır (901-955). A. S. Buğra Han'ın İslam dinini kabul ve onu Türk Hakanlığının resmî dini olarak ilan etmesi Türk milleti ve tarihi için adeta bir dönüm noktası olmuştur. Artık bundan sonra Doğuda İç Asya'nın yayla ve bozkırlarında esmeye başlayan bu ilâhî fırtınanın cezbesine kapılan göçebe Türk boyları, büyük kitleler halinde yeni dine girmişler ve çok kısa bir zaman sonra da İslâm dünyasının siyasî ve askerî nizamına hakim olmuşlardır.

Halbuki, diğer taraftan Türklerin Ceyhun havzasında bir harb ortamı içinde müslüman Araplar ve İslam dini ile ilk temasları İslamın ilk devrelerine kadar gitmektedir (22/642). İranîlerle Tûranîler arasında geleneksel bir sınır olarak kabul edilen Ceyhun nehrini geçerek Türk yurtlarını fetretmeyi tasarlayan *Ahnef b. Kays*'ın hiçde beklemediği bir anda karşısına çıkan *Türk Hakanı*, Arap generalini çok sıkışık ve zor bir durumda bırakmıştır. Aradan geçen ve yaklaşık üç asır devam eden bu uzun süre zarfında Türk toplumu ve tarihini yakından ilgilendiren bir çok siyasî ve dinî gelişmeler olmuştur. Bunlardan en önemlisi Aşağı Türkistan'da yaşayan ve yerli halkın büyük bir çoğunluğunu teşkil eden Türklerin çok önemli bir bölümü ile mahallî Türk hükümdarlarının ilk önde gelenleri müslüman olmuşlardır.

Bu inkişaf nasıl olmuştur? Önce, İslâmîyet siyasî fetihlerle birlikte Ceyhun nehrini geçerek Orta-Asya'nın iç kısımlarına yayılmaya başlamış-

tır. Ancak bu ilk merhalelerde ve bir harb ortamı içinde başta mahallî Türk Hanları olmak üzere, Türklerin İslâm dini ile ilk temasları, onların bu yeni dine karşı reaksiyonları olumlu ve olumsuz yönleri ile ayrı bir inceleme konusudur. Fakat şu da bir gerçektir ki, İslâm hidayet fırtınası İç Asya'nın yüksek yaylalarında esmeye başlamadan çok daha önce İslâm dini Baykent, Buhara ve Semerkant gibi Aşağı Türkistan'ın mamur ve müreffeh şehirlerinde çok köklü bir şekilde yerleşmiş ve Türklerden hiçde azımsanmayacak kadar büyük bir kitle müslüman olmuştur. Öyle tahmin ediyoruz ki, bu ilk müslüman ve İslam olmanın Arap valileri tarafından çilesini ve ızdırabını çeken ilk Türkler daha sonraki devirlerde İslâmiyetin büyük Türk boyları tarafından benimsenmesi ve kabul edilmesinde adeta bir *maya* rolünü oynayacaklardır.

İslâm dini bir taraftan da Aşağı Türkistan'da meskun Türkler arasında büyük bir hüsnü kabule mazhar olurken, diğer taraftan mahallî *Türk Hanları ve aristokrat* tabakaya mensub birçok kimseler tarafından şu veya bu nedenle benimsenmiş ve onlar birbiri arkasından müslüman olmuşlardır. A. S. Buğra Han'dan çok daha önce Orta Asya mahallî Türk hanlarının nerede ise hemen hepsi ihtida ederek yeni teşekkül eden bu İslam toplumuna katılmışlar ve büyük bir uyum içinde yaşayıp gitmişlerdir. Bunlardan *Bazgis* ve civarının hükümdarı Türgeşlerden Nizak Tarkhan (644?-709), *Toharistan* hükümdarı Yabgu By (? - ?), *Buhara* hükümdarı Tuğ Şad (707-739), *Cürcan* hükümdarı Sul-Tekin (650?-719), *Soğd ve Semerkant* hükümdarı Ahşit Gurek (709-745?), *Uşrusana* hükümdarı meşhur Kara Buğra Han'ın oğlu Kâvus (740?-820?) ilk devirlerde müslüman olan Türk hükümdarları silsilesinin ilk akla gelen mümtaz simalarındandır.

Büyük Türk Hakanı ve Arapların despotik idaresine karşı senelerce çok çetin mücadeleler veren Sulu Han (712-738)'in bile, bu araştırmamızda ilk defa ve çok ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi, eğer şartlar biraz müsait, yani müslüman Araplar ona biraz daha makul yoldan yaklaşabilmiş olsalardı, nerede ise ihtida edecek ve geleneksel Gök-Tanrı dinini bırakarak müslüman olacaktı. Bu takdirde A. S. Buğra Han'ın, müslüman Türk halkının maşerî vicdanında kurmuş olduğu manevî taht üzerinde *Sulu Han* oturacak ve bu *ilâhî kasırga* Türk yurtlarında ve göçebe Türk boyları arasında çok daha önce (yani iki buçuk asır) esmeye başlayacaktı.

Bu arada temas etmek istediğimiz bir durum daha vardır. O da ihtida eden bu mahallî Türk hükümdarları ve onların dinî hayatlarının, H.

A. R. Gibb ve J. Wellhausen gibi daha bir kısım tarih otoriteleri tarafından hâlâ münakaşa konusu olmasıdır. Onlara göre mahallî Türk hanları, daha açık bir ifade ile müslüman Arap valilerine hoş görünmek, taç ve tahtlarını hiç olmazsa bu şekilde korumak için müslüman olmuşlar veya müslüman imiş gibi görünmeyi tercih etmişlerdir.

Halbuki bunlar arasında A. S. Buğra Han gibi İslâm dininin heyecanını bütün kalbi ile duyan, müslümanlığında son derece samîmî hükümdarlar da vardır. Meselâ *Sul Tekin* bunlardan biridir. Hayatını bir cihad ruhu içinde geçirmek istemiş ve bu hususta Emevîlere isyan bayrağını kaldıranlara katılmış hatta ölümü bile göze almıştır. Yine bunlar arasında, müslüman olmuş ve kendi halinde pasif bir hayat yaşamış, belki de öyle yaşamaya mecbur olmuş Türk hükümdarları olduğu gibi Arap valilerinin çekindikleri ve hiç bir zaman itimad etmedikleri Türk Hakanları da bulunmuştur. Hatta bunların müslüman Arap valileri tarafından şu veya bu nedenle boyunları dahi vurdurulmuştur. Meselâ Bazğis hükümdarı *Nizak Tarhan* bu şekilde *Kuteybe b. Müslim* tarafından hiyanetle öldürülen bedbaht bir Türk hükümdarıdır. O'nun müslümanlığı bile Kuteybe'nin hiyanetine engel olamamıştır. Diğer taraftan Türk hükümdarlarını daha da pasif olmaya iten sebeplerin başında İslâm dininin yayılmasını bir devlet politikası olarak hiç bir zaman kabul edememiş olan Arap zihniyeti ve idaresi gelmektedir.

Yukarıda, ihtida eden Türk Hanlarının İslâm dinini yaymada pek o kadar aktif ve heyecanlı olmadıklarını söylemiştik. Bu sadece Türk Hanları için değil, Arap vali ve devlet adamları için de geçerli bir hükümdür. Horasan'a gönderilen Arap valilerinin hemen hepsi, ilk *sahabiler* devrinde gördüğümüz *gayreti diniyyeden* çoğu kere yoksun oldukları gibi, müslüman olanlara pek fazla bir iltifat ve ilgi de göstermemişlerdir. Bunun her iki taraf için başlıca nedeni siyasî ve sosyal olayların baş döndürücü bir şekilde bütün şiddetiyle devam etmesi, özellikle Araplar için ekonomik çıkarların her nedense duruma hakim ve önemli bir tercih nedeni olmasıdır. Durumun daha acı ve fakat gerçek yönü, Arap idarecilerin, müslüman Türk hükümdarların İslamlığına bir türlü inanmamaları idi. Daha açık bir ifade ile Türk Hanlarına müslüman oldukları halde, onlar yine eskisi gibi hâlâ "kâfir", "münafık" "fasık" "Allah düşmanı" gözü ile bakılmış ve onlar hakkında böyle yakışsız sözler söylenip durmuştur. Bu olumsuz düşünceler Emevîler devri boyunca aynı minval üzere devam edip gitmiştir. Ne yazık ki, bu sadece müslüman olan Türk Hanları için değil, İslâm dinini kabul

etmiş Türk halkı içinde aynı tavır ve düşünceler hakim olmuş aynı ittihamlar yapılmıştır.

Fakat buna rağmen Arap valileri, Türk hükümdar ve prenslerinin yine de müslüman olmalarını istemişlerdir. Zira onlara göre, müslüman olmak toplum ve idarede aynı hak ve şahsiyete sahip kişiler olmaktan ziyade, müslüman Arap valisinin itaatı altına girmek ve bir problem olmaktan çıkmaktı. Bu bakımdan Arap valileri Kuteybe b. Müslim'in dışında her nedense kitle ihtidalarını pek fazla desteklemedikleri ve müslüman olanlara birçok engeller çıkardıkları halde, bunun tam aksine, mahallî hükümdarlar ve aristokratlar arasında İslâm dininin kabulü ve yayılması için kısmen de olsa teşvik, hatta telkinlerde bulunmuşlardır. Bu kadarı bile mahallî Türk Hanlarının hemen hepsinin nerede ise müslüman olmalarını sağlamıştır.

Bu arada *Aşağı Türkistan'ın* (İslâmî kaynaklarda Maveraü'n-Nehr) *Türklüğü* ve *Türkleştirilmesi* üzerinde birkaç satırla da olsa durmamız gerekmektedir. Bize göre Aşağı Türkistan gerek coğrafi konumu gerekse ahali bakımından uzun tarihî seyri içinde Orta-Asya'nın daima hinterlandı (yumuşak karnı) olagelmıştır. Ceyhun nehri ise A r î kavimlerle T u r a n î kavimler arasında gerçekten de *geleneksel bir sınır* olmuş ve bu özelliğini bütün ilk ve ortaçağlar boyunca sürdürmüştür.

Bu bakımdan İslâmî fetihlerden çok daha önce bölge büyük ölçüde Türkleştiği gibi, büyük şehir ve kasabalarda da küçümsemeyecek derecede yerleşik hayata uymuş Türk varlığı teşekkül etmişti. Diğer taraftan, *muharip unsur*, ise tamamen Türklere oluşmaktadır. Türk askerî aristokrasi Araplarla olan mücadelede ve olaylara yön vermede bütün Emevîler boyunca hakim rol oynamış, ne İranlı ve ne de diğer unsurlar pek fazla bir varlık gösterememişlerdir.

Mahallî hükümdarlıklar ise tamamen Türk asıllı hanedan ailelerinin elinde bulunuyordu. Hatta onlar bölge sakinlerinden çoktandır *vergi* almaya bile başlamışlardı. Aşağı Türkistanın Türkleşmesinde, şüphesiz Orta-Asya Türk Hakanlarının bölgeye doğru yönelttiği sürekli akınların yanısıra tarihi "İpek-Yolu" nun da çok önemli tesirleri olmuştur. Bu bakımdan bir kısım batılı yazarların iddia ettikleri ve Arapça kaynakların, Maveraü'n-Nehr'in Araplar tarafından fethini izah sadedinde kullandıkları "et-Türk" ve "el-Etrâk" kelimelerinin "acem" *yerli olmayan ahalî* anlamına geldiği yolundaki görüşlerin tarihî realitelerle hiçbir ilgisi yoktur. Bu kabil iddialar Aşağı Türkistan'daki Türk varlığını inkâr ve Türk coğrafyasını daraltmak gayesinden başka bir şey değildir.

I. BÖLÜM

MÜSLÜMAN OLAN İLK TÜRK HÜKÜMDARLARI

I. NİZAK TARHAN; BAZĞİS VE CİVARI HÜKÜMDARI (26/644?-91/709)

a-*Nizak Tarhan'ın İlk Yılları*: Emevîler devrinde Aşağı Türkistan'da müslüman olan ilk Türk hükümdar ve aristokratlarından bahsederken her şeyden önce üzerinde durmamız gereken şahsiyetlerden biri şüphesiz Nizak Tarhan'dır. Müslüman olan Türk hükümdarlar silsilesinin ilk halkasını teşkil etmektedir. İslâmî fetihler sırasında (VIII. asrın başı) *Bazğis* te kartal yuvasını andıran bir üss kurmuş ve çok geniş bir mıntıkayı da nüfuzu altına almıştı. Bazğis merkez olmak üzere *Merv* ve *Herat* arasında kalan, *Toharistan* da dahil olmak üzere birçok bölgeler onun nüfuz sınırları içinde kalıyordu.

Bu devirde yetişmiş ve olayların gelişmesini yönlendirmiş diğer bir kısım Türk aristokratları gibi, Nizak Tarhan'ın da çocukluğu, ilk gençlik yılları ve müessir bir şahsiyet oluncaya kadar geçirdiği merhaleler hakkında pek fazla bir bilgimiz yoktur. Fakat büyük Gök-Türk İmparatorluğu'nu oluşturan ve sonraları batıya doğru çekilen *Türgişler*den olduğu bir gerçektir¹. Taberî'nin çok önemli rivayetlerinden O'nun Toharistan'ın yine Türk asıllı diğer bir hükümdarı *Karluklardan* Cabağu Yeh (جبغويه) Yapagu Bey'in kölesi olduğu², yani onun maiyyetinde yetiştiği anlaşılmaktadır.

O'nun ismini bir kurtarıcı olarak ilk defa Sasanî hanedanının bedbaht hükümdarı *Yezdücerd III.*in başına gelen felâketler dolayısıyla duymaktayız. Taberî'nin daha ayrıntılı olarak naklettiğine göre, Yezdücerd Nihavend bozgunundan sonra (642) sığınacak bir yer bulmak için en sonunda *Merv*'e geldiğinde Nizak Tarhan'dan gelişen Arap tehlikesine karşı ittifak ve muhaliflerini (kardeşi Ferruhzad vs.) bertaraf etmek için yardımda bu-

¹ İbn A'sam el-Küfî, K. el-Fütûh, Topkapı, no, 2956, II. 133 a. 133 b. «ترك الترقشي صاحب باذغيس» Türgişler hakkında daha geniş bilgi için bkz; Kafesoğlu, İ., Türk Millî Kültürü, Ankara, 1927, s. 120-125. Togan, Z.V. Türkistan ve Yakın Tarihi, İst. 1947, I.s. 53-54. Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1971, s. 65-67. Sümer, F. Oğuzlar, Ankara, 1972, s. II.

² et-Taberî, Tarihu'l-Umam, Tah. M.E. İbrahim, Beyrut, 1967, VI. s. 44

«وجبغويه ملك طخارستان ونيزك من عبيده»

lunmasını istedi. Bunun üzerine ordusu ile birlikte Merv'e gelen Nizak Tarhan, Yezdücerd tarafından H a l e s d a n (حلسدان) denilen bir mevkide coşkun bir sevgi ve tezahüratla karşılanmıştır (31/651)³. Fakat daha sonraları bu münasebetler süratle kötüye doğru gitmiş, o kadar ki Nizak Tarhan'la Yezdücerd arasında silahlı bir arbede bile çıkmıştır.

b-*Nizak Tarhan'ın İlk Mücadeleleri ve Müslüman Oluşu*: Nizak Tarhan'ın müslüman Arap valileri ile ilk ciddî temasları elimizdeki bilgilere göre hicrî 51/671 yılında Horasan'a vali olarak gönderilen Rabi' b. Ziyad el-Harisi ile başlamıştır. Rabi', Horasan'a gelince Belhi barış yolu ile ele geçirmiş, zorla Kuhistan'a girmiş ve o civarda kendisine mukavemet eden bütün Türkleri de öldürmüştür. Bu Türklerden sadece Nizak Tarhan'la baş edememişti⁴. Fakat Ona en büyük darbe çok daha sonra, Haccac b. Yusuf tarafından Horasan'a vali olarak gönderilen Yezid b. el-Mühelleb (701-704) tarafından vurulacaktır.

Yezid, Horasan'a vali olarak geldikten sonra, daha birçok Arap valilerinde de görüldüğü gibi civarın mamur ve zengin şehirlerine baskınlar düzenlemek ve dolayısıyla büyük ganimetler elde etmek hırslında idi. O sıralarda Nizak Tarhan'ın daha ziyade bir üss olarak kullandığı Bazğis zenginliği ile ün salmıştı. Zira, Nizak Tarhan bütün servet zenginliğini bir kartal yuvasını andıran bu kalede saklıyordu⁵. Mühelleb her ne kadar şecaati ile meşhur bir Arap valisi idiyse de, Nizak'la açık bir harbe tutuşmayı göze alamamıştır. Ancak O'nun peşine birtakım gözcüler koyarak Bazğis kalesinden ne zaman ayrıldığını bildirmelerini istemiştir. Nizak'ın bir ara Bazğis'ten ayrıldığını haber alan Mühelleb, oraya derhal bir baskın düzenlemiş, geçitleri tutarak şehri kuşatmış ve Nizak'ın yıllardır yığıdığı bu servet ve zenginliklerinin hepsini ele geçirmiştir. Türk hükümdarı döndüğünde artık yapacağı pek fazla bir şey kalmamıştı. O kadar ki, şehre yaklaşması bile mümkün değildi. Mühelleb bununla da yetinmedi, çok gafil avladığı bu Türgeş asıllı hükümdar ile ağır bir anlaşma yapmış ve *ancak ehl ve iyalini* buradan alarak çekilip gitmesine müsaade etmiştir. Kabab b. Maden el-Aşkarî bu hiyanetle ilgili olarak bir şiirinde şöyle demektedir:

«نَفَى نَيْرِكَا عَنْ بَانَ غَيْسٍ وَنَيْرِكُ — بِمَنْزِلَةِ أَعْيَا الْمُلُوكِ إِغْتَصَابَهَا»

³ İbnü'l-Esir, el-Kâmil, Beyrut, 1965, II. s. 121. krş. et-Taberî, V. s. 297.

⁴ et-Taberî, VI. s. 286.

«واقبل نيزك فلقبه يز دجرد بالزامير والملاهي»

⁵ et-Taberî, VI. s. 386. İbnü'l-Esir, IV. 496.

*Nizak, Bazğis'ten sürülmüştür, Heyhat! O Nizak ki
Hükümdarların bile ele geçirmeleri çok zor bir yerde idi*⁶.

Bu kötü beklenmedik olaylardan sonra Nizak Tarhan'ı Soğd hükümdarı Tarhun'un yanında görmekteyiz. Şöyle ki Taberî hicrî 85/704 yılı olayları arasında âsî ve Türk büyüklerine sığınmak için emrindeki bir kısım askerleri ile birlikte bir şehirden diğer bir şehire göç eden *Musa b. Abdullah b. Hazim*'in maceralarından uzun uzadıya bahsetmektedir. Musa b. Hazim, Soğd Hükümdarı Tarhun'a sığınmış ve büyük ikramlar görmüştür. Fakat daha sonra araları bozulan ve Tarhun'a karşı da kıyam eden bu âsî Arap valisinin tedibinde Nizak Tarhan'da yer almış ve büyük yararlıkları dokunmuştur⁷.

Fakat sonraları Nizak Tarhan'ın değişen ve gelişen bir kısım olayların yardımı ile eski karargâhı olan Bazğis'e tekrar döndüğü anlaşılmaktadır. İşte bu sıralarda Nizak'ın dinî hayatını ilgilendiren beklenmedik gelişmeler olmuştur. O, müslüman Arap valileri ile olan bu değişik ve sürekli temasları sonucu töreyi terkederek İslâm dinine girmiştir. Nizak Tarhan'ın İslâm dinine ne zaman ve kimlerin delaleti ile girdiği hakkında henüz fazla bir bilgi yoktur. Ancak Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinden çok daha önce müslüman olduğu bir gerçektir. İbn A'sam el-Kûfi, henüz neşredilmemiş yazma eserinde onun hakkında açıkça şu beyanda bulunmaktadır:

«نيزك الترقشي وكان تركياً غير انه اسلم على يدى بعض ولاة خراسان مع ذلك شريراً غدرأ»

“Nizak et-Türgaşi, Türk asıllı idi. Üstelik bazı Horasan valilerinin telkini ile müslüman da olmuştu. Bununla beraber O (kimsenin baş edemeyeceği kadar da) belalı bir kimse idi”⁸.

Öyle tahmin ediyoruz ki, O belki de devrin gözü pek adamlarından biri olması yanısıra Türk büyükleri ile fevkalade iyi münasebetleri, hatta bir Türk hanımı ile evli bulunan *Osman b. Mesud et-Temîmî*⁹ veya *Yezid b.*

⁶ et-Taberi, IV, 387.

⁷ et-Taberi, IV. s. 398 vd.

⁸ İbn A'sam, II. 133 a.

⁹ İbn A'sam, 134 b.

«عثمان مسعود التميمي وكان متزوجاً الى الترك»

Mühelleb vasıtasıyla müslüman olmuştur. Zira Yezid b. Mühelleb zamanında müslüman olan Aşağı Türkistan aristokratları ve prensleri arasında ilerdeki sayfalarda üzerinde daha geniş olarak durulacağı gibi *Gazvan* da vardır¹⁰. Osman b. Mesud vasıtasıyla müslüman olduğu akla biraz daha uygun gelmektedir. Zira Tarhun'la çok iyi münasebetleri olan Osman'ın onun maiyyetinde bir komutan olarak bulunan Nizak'la da çok iyi münasebetler içinde olması gerekmektedir. Bundan başka Nizak'ın kardeşi kendi oğlunun adını *Osman* koymuştur. Bu şüphesiz, geniş Tarhan ailesinin et-Temîmî'ye karşı duydukları samimiyetin bir ifadesi olarak kabul edilmelidir*. Mamafih Nizak Tarhan müslüman olmuş ve "Allah'ın kulu" anlamına gelen mütevazi bir isim, "*Abdullah*" adını almıştır¹¹. Onun her ne kadar İslâmî adı Abdullah ise de ömrünün sonuna kadar Nizak Tarhan olarak kalmış ve öylece vefat etmiştir. Kaynaklarda her nedense Onun İslâmî olan bu ikinci adından bahsedilmemektedir.

Rivayetlerden, İslâm dininin bu geniş Türk hükümdar ailesi nezdinde takdir edilecek seviyede bir hüsnü kabule mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Nizak Tarhan'ın müslüman olmasıyla birlikte Aristokrat tabakadan daha bir çok kimse de müslüman olmuştur. Bunlar arasında, kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile Nizak Tarhan'ın oğlu *Salih*, Nizak'ın önemli yardımcılarından biri olan *kardeşi* ve onun oğlu *Osman* veya *Şakran*, *Sul* gibi daha bir nice kimseler vardır. *Salih b. Nizak*'a gelince, önümüzdeki sayfalarda üzerinde biraz daha geniş bir şekilde durulacağı gibi Emevîler devrinde yükselmiş, Arapların hizmetine girmiş Türk asıllı devlet adamlarının öncüleri arasındadır.

Fakat bu arada bir gerçeği dile getirmemizde yararlı olacaktır. Şöyle ki, Nizak Tarhan hiç bir zaman aktif ve heyecanlı bir müslüman olamamıştır. Bunun sebebi de baş döndürücü siyâsî olayların devam etmesi yanı sıra başta Arap valileri, devlet adamlarının da bu dinî heyecandan çok yoksun ve uzak olmaları hatta müslüman olanlara pek fazla iltifat bile etmemeleri idi¹². İşin daha acı ve fakat gerçek yönü Arap idarecileri Nizak

* Osman b. Mesud, Arap komutanı. Taberî hicrî 85/704 yılı olaylarında O'nun Tirmiz kuşatmasından geniş bir şekilde bahsetmektedir. (VI. s. 409 vd) Daha sonra Kuteybe b. Müslim'in valiliği sırasında Nizak'la birlikte boynu vurdurulmuş ve kafası el-Haccac'a gönderilmiştir. (İbn A'sam, II. 138 b.)

¹⁰ et-Taberî, VI. s. 351.

¹¹ İbn A'sam, II. 134a. el-Yakûbî, Tarih, Beyrut, 1960, II. s. 286

¹² Kitapçı, Z., Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakterleri, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 33, Aralık, 1984 İst., s. 141-169. Araştırmamızda bu ve diğer konularda çok geniş bilgiler verilmiştir.

Tarhan'a müslüman olması ve *Abdullah* adını almasına rağmen yine eskisi gibi hâlâ "kafir" ve "münafık" gözü ile bakmaya devam etmişlerdir¹³.

c-*Nizak Tarhan ve Kuteybe b. Müslim*: Nizak'ın daha sonra Bazğis ve havalisinde eski otorite ve hakimiyetini tesis ettiğini söylemiştik. Bu devirde onun müslüman idarecilerle temaslarının iyi olduğunu iddia etmemize imkân yoktur. Müslüman olması hatta İslâm dininin bu aile arasında yayılması, sosyal münasebetlerin gelişme ve değişmesinde pek fazla bir tesiri olmamıştır. Nizak, Arap valilerine karşı icabında bir pazarlık konusu yapabilmek için olsa gerek, müslüman Araplardan hiçde küçümsenmeyecek kadar esirler almıştı. Çevredeki küçük beylikler Onun nüfuz ve hükmü altında idi. Bunlar arasında Toharistan'ın Türk asıllı biraz zayıf iradeli hükümdarı *Yabgu By* da vardı. Böylece Onun otoritesinin sınırları içine Toharistan da dahil olmuştu. İşte bu sıralarda, daha önceleri Horasan'a vali olarak gönderilen Arap generallerinin Türklere karşı pek fazla bir başarı elde edemediklerini gören *Haccac b. Yusuf*, Kuteybe b. Müslim'i büyük yetkilerle bütün Orta-Asya'yı fethetmek üzere bölgeye vali olarak göndermiştir (86/705)¹⁴.

Kuteybe, Horasan'a geldikten sonra, Nizak Tarhan'ın ne kadar güçlü ve kuvvetli bir kimse olduğunu anlamakta fazla gecikmedi. Nitekim bu hususlara temas eden İbn A'sam şöyle demektedir:

"Kuteybe bütün Horasan'ı istilâ etti. Herkes Onun emirlerine uymak ve itaat etmek üzere baş eğdi. Fakat Horasan'da kendisinden çekinilen iki (belâlı) adamdan başka kimse yoktu. Bunlardan birisi Nizak et-Türgaşi, diğeri ise Osman b. Mesud et-Temîmî idi. Hele Kuteybe bu iki kimseden çok korkmakta ve çekinmekte idi"¹⁵.

Kuteybe her ne pahasına olursa olsun bu Nizak Tarhan meselesini halletmek istiyordu. Bunun içinde önce çok ağır, tehditlerle dolu bir mektup yazdı. Sonra bunu tatlı dilli, riyakar bir adam olan *Süleym en-Nasîhî* ile Ona gönderdi. Aynı zamanda iyi bir gözdağı olan bu mektubu ile Kuteybe, Nizak Tarhan'ı huzuruna çağırıyordu. "*Yoksa ya zafer ya da ölünceye kadar nerede olursa olsun Onun peşini bırakmayacağına dair Allaha yemin etmiş-ti*"¹⁶

¹³ İbn A'sam, II. 138b.

¹⁴ et-Taberi, VI. s. 424.

¹⁵ İbn A'sam, II. 138b.

¹⁶ et-Taberi VI. 429 İbnü'l-Esir, IV. s. 257.

«انه دای نيزك الترشش كافر فاسق مرتد»

Bu tehdit boşa gitmedi ve Süleym, Nizak'ı o malum tatlı dili ile kandırarak Kuteybe'nin huzuruna getirmeye muvaffak oldu. Böylece O'nunla yeni bir anlaşma yapıldı. Buna göre Nizak elinde tuttuğu bütün müslüman Arapları serbest bırakacaktı. Buna karşılık Kuteybe de Bazğis'i istila etmekten vazgeçecekti (87/705).

Kuteybe insan ve komutan olarak müslüman Türk hükümdarı Nizak'ı yakından tanımış ve beğenmişti. Zeki diplomat, bir adım daha ileri atarak Nizak'ı maiyyetine aldı. Kuteybe Onu bir taraftan tecrid ve kontrol altına alırken, diğer taraftan da Aşağı Türkistan'ın fethi ve planladığı diğer harplerde Arapların “ ابا الهياج -Ebe'l-Heyyâc *harb ve darb görmüş kişi*” lakabını taktıkları¹⁷ bu dirayetli Türk generalinin bilgisi ve tecrübesinden geniş ölçüde yararlanacaktı. Böylece *Nizak Tarhan maiyyetinde bulunan Türk askerleri ile birlikte Kuteybenin maiyyetinde Arap ordularında çarpışan ilk Türk generali oluyordu*¹⁸.

Daha sonra gelişen olaylar, Kuteybe'nin böyle davranmakla ne kadar isabetli hareket ettiğini ortaya koymuştur. Bundan sonra cereyan eden bütün harplerde artık Nizak Tarhan, Kuteybe'nin yanında bir nevi sağ kolu olmuş ve Ona büyük yararlılıkları dokunmuştur. Meselâ Kuteybe, Buhara'nın fethini kolaylaştırmak için önce *Nimşekes* ve *Ramusene* hücum etti. Geri dönerken Onun birlikleri yolda (كور مغنان التركي) Kör Muğnan et-Türki), *Kara Muhan* adındaki bir Türk generalinin tuzağına düşmüşlerdir. O bu olaylarda çok yaman kahramanlıklar göstermiş adeta müslüman Arapların Türkler tarafından imha edilmelerini önlemiştir (88/706)¹⁹. Nitekim Nizak Tarhan, Baykent ve Buhara'nın fethine de Kuteybe'nin yanında yer almış ve Ona bu müreffeh şehrin ele geçirilmesinde büyük kahramanlık ve yardımları dokunmuştur.

d-*Nizak Tarhan'ın Kıyamu*: Fakat daha sonra olaylar giderek kötü bir şekilde gelişmiştir. Kuteybe belki bir insan bir komutan olarak takdir ettiği Nizak'ın bir müslüman olabileceğine bir türlü inanmamıştı. Fakat Kuteybe'nin bu harb ve darplerde mertlik ve dürüstlikle bağdaşmayan bir kısım davranışları da Nizak'ı tatmin etmemişti. Kuteybe bir çok kereler, söz verdiği halde sonra rahatça sözünden dönebiliyor ve yerli hanlarla

¹⁷ et-Taberi, IV.s. 429, 457.

¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., *Arap Ordularında Çarpışan İlk Türkler*, Diyanet Dergisi. XII, no, 3, Mayıs-Haziran, Ankara, 1973. Araştırma üç bölüm olmak üzere, söz konusu *Dergi*'nin müteakib sayılarında yayınlanmıştır.

¹⁹ et-Taberi, IV.s. 437.

yaptığı sulh anlaşmalarını bozmakta herhangi bir sakınca görmüyordu. O'nun Baykent ve Buhara gibi Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerini fethederken halka karşı nice zulüm ve insafsızlıklarını bizzat yakından müşahede eden Nizak bir nevi dehşet içinde kalmıştı. Artık daha fazla Kuteybe ile birlikte olmasına imkan yoktu. Onun için Buhara'dan Merv'e dönerken yolda fikrini değiştirdi ve yakın arkadaşlarına bu hususta duyduğu endişeleri dile getirerek aynen şöyle dedi:

«انا مع هذا ولست منه وذلك ان العربيّ بمنزلة الكلب؛ اذا ضربته نبح واذا اطعمته بصبص واتبك، واذا غزوته ثم اعطيته شيئاً رضي، ولنسي ما صنعت به وقد قاتله طرخون مراراً فلما اعطاه فدية قبلها ورضي وهو شديد السطوة فاجر فلو استأذنت ورجعت كان الرأي»

“Bununla beraber ben, Kuteybe'den emin değilim. Öyle ya bu Arablar, köpekler gibidirler, döğdüğünde havlamaya başlar, biraz doyurduğunda da etrafında yalakalık eder ve peşini bırakmaz. Onlarla harbederken bile (biraz bir şeyler versen) buna çok sevinir ve seninle olup bitenleri hemen unuttur. Meselâ Tarhun (Semerkant Hükümdarı) Kuteybe ile defalarca harb etmiştir. Nezaman ki Tarhun Ona fidye vermiş, Kuteybe, çok güçlü olmasına rağmen bunu kabul ederek (harbden vazgeçmiştir.) O bir facirdir! Aceba Ondan izin istesem ve geri dönssem nedersiniz?”²⁰

Nizak, Kuteybe ile birlikte *Amül'e* gelince, Ondan Toharistan'a gitmek üzere izin istedi ve süratle Belh'e geldi. Maksudı geniş bir kıyam hareketi ile Kuteybe'yi bütün Horasan ve Türkistan'dan sürüp çıkarmaktı. Bunun içinde, *Belh*, *Merv er-Revz*, *Talakan*, *Feryap*, *Cüzcan* hükümdarlarına birer mektub yazarak onları Kuteybe'ye karşı isyana çağırdı. Arap idaresinden zaten memnun olmayan bu mahallî hükümdarlar bu çağrıya uymakta gecikmemişlerdir. Bunlar hep birlikte Kuteybe'ye karşı, gelecek ilkbaharda harekete geçeceklerdi. Nizak bu arada kendinden emin olmak için Toharistan Hükümdarı, *Yabgusunun*, bazı kargaşalıklar çıkarmasından korktuğu için göz altına almış ve ellerine altın bir kelepçe vurdurmuştu²¹. Bu arada Kuteybe'nin valisini de oradan koğup çıkarmayı ihmal etmedi.

²⁰ et-Taberi VI.s. 445.

²¹ et-Taberi, VI. s. 445.

«وابلى نيزك وهو مع قتيبة»

«فاحذره نيزك فقيد بقيد من ذهب مخافة ان ليشعب عليه»

Kuteybe'ye gelince, O bunların derlenip toparlanmasına fırsat vermeden üzerlerine yürüdü. Başkaldıran hükümdarların kimisi kaçtı, kalanlarının da Kuteybe boynunu vurdurdu. Bu umumî kıyam hareketinde yine yalnız kalan Nizak, dağlık bir yer olan *Kürz*'e gelmiş ve bütün yolları da tutmuştu. Aradan aylar geçtiği ve muhasara uzadığı halde Kuteybe, Ona bir şey yapamıyordu. Sonunda Kuteybe yine malum taktiği (diplomasiyi) uyguladı. Daha önce zikredilen Süleym en-Nasihî'yi yanına çağırarak Nizak'ı her ne pahasına olursa olsun kandırmasını ve kendisine getirmesini emretti. Süleym yukarıdada işaret edildiği gibi, tatlı dilli ve sözüne asla güvenilmeyen riyakârın biri idi. Nizak'a yaklaşmaya ve Onu kandırmaya muvaffak olmuştur. Ona:

“- Ya Ebe'l-Heyyac (Ey Umur Görmüş Kişi)! dedi. Sana nasihat etmekten başka bir gayem yok. Artık çok çalıştınız ve yoruldunuz. Kuteybe'ye geri dönünüz. Öyle yaptığınız takdirde o sizden utanacak ve sizi af edecektir. Size kesinlikle *eman*(dokunulmazlık) veriyorum”²².

Haddi zatında Nizak doğruyu gören ve düşünen fakat, çabuk inanan ve kanan bir insandı. Sonunda Süleym, başta Nizak olmak üzere ileri gelen Türk aristokratlarından *Yabgu By* ve O'nun vekili *Sul Tarhan*, emniyet görevlisi *Hınıs Tarhan* ve Nizak'ın kardeşinin oğlu *Osman (Şakran)* da dahil olmak üzere Türk aristokratlarından oluşan büyük bir kalabalığı Kuteybe'nin huzuruna getirmeye muvaffak oldu.

e-Nizak Tarhan'ın Öldürülmesi ve Yankıları: Kuteybe, Süleym'in bu başarısına çok sevinmişti. Nizak'ı derhal huzuruna aldı. Aralarında ileri geri konuşmalar oldu. Nizak, *eman* (dokunulmazlığı) hakkında Süleym'in kendisine verdiği kesin sözü hatırlattı. O zaman Kuteybe İbn A'sam'ın kaydettiğine göre:

“- Ey Allahın düşmanı senin gibilere *eman* ne gerek...İslâm dininden defalarca döndün, durdun” demiştir²³.

Sonra yanındakilere dönerek sordu. Zaten hepsi Ona “Kafir”, “fasık”, “mürted” ve “hain” deyip duruyorlardı. Nizak çok büyük bir (10.000.000 dirhem) kurtuluş fidesi teklif etti ise de bu kabul edilmedi²⁴. Büyük İslâm tarihçisi Taberî'nin bildirdiğine göre Kuteybe:

²² et-Taberî, VI.s. 456-457.

²³ İbn A'sam, II. 138b.

²⁴ İbn A'sam, II. 138b.

«وانه لو لم يبق من اجل الا ثلاث كلمات لقلت اقتلوه، اقتلوه، اقتلوه»

“Allaha yemin ederim ki, ölmeden önce üç kelimeden başka diyeceğim bir şey kalmamış olsaydı (Nizak için), Onu, öldürünüz! Onu öldürünüz! Onu öldürünüz! derdim”, diyerek kirlî oyununa bir yenisini daha ilâve etmiş ve Nizak Tarhan’ın öldürülmesini emretmiştir (91/709)²⁵. Neticede bu müslüman Türk hükümdarı yakınları ve kardeşinin iki oğlu da dahil bir kısmı müslüman olmak üzere 700 Türkün Kuteybe tarafından boyunları vurdurulmuş ve Nizak’ın kellesi ise Haccac’a gönderilmiştir.

Nizak ve çevresindeki değerli bir çok Türkün müslümanlığı hiç bir mana ifade etmemiştir. Siyasî ihtiraslar yine dini duygulara galip gelmiş ve yeni yeni filizlenmeye başlayan müslüman Türk varlığına böylece ilk darbe vurulmuştur. Kuteybe’nin müslüman Türk aristokratlarına yaptığı bu ihaneti hoş görmeyen Araplarda vardı. Bunlardan özellikle Türklere karşı sevgi ve sempatisi ile dikkati çeken *Sabit Kutna* bir şiirinde Kuteybe’nin ihanetini takbih ederek şöyle demiştir:

«لَا تَحْسَبَنَّ الْعَدْرَ حُزْمًا قَرَبًا—تَرَقَّتْ بِهِ الْأَقْدَامُ يَوْمًا قَزَلَتْ»

“Zannetme ki hiyanet sağlam bir adımdır, bir defa insan, hiyanetle yükselse bile çoğu zaman o insanı alçak ve zelil eder”²⁶.

Ancak Toharistan hükümdarı Yabgusuna bir şey yapılmadı. Kuteybe ona bilakis iltifat ve ihsanlarda bulundu. Bu büyük zaferinin gösterişli bir ifadesi olarak Onu, Emevî Halifelerinden *Velid b. Abdülmelik*e takdim edilmek üzere *Şam*’a gönderdi.

Bu dokunulmayanlar arasında Nizak Tarhan’ın oğlu Salih de vardı. Salih’in, başta Nizak olmak üzere Türk aristokratlarına karşı girilen bu katliamda nisbeten küçük olduğu anlaşılmaktadır. Sonraları O, Araplardan Am r b. A s’in kölesi olmuştur. Bu şekilde Arap toplumuna katılan Salih daha sonra dikkati çekmiş ve devlet işlerinde kendisine önemli görevler verilmiştir. Hatta Emevîlerin son Horasan valisi *Nasr b. Seyyar* zamanında (121/738), Nizak Tarhan’ın geride kalan belki de kaynaklara geçen tek

²⁵ et-Taberi, IV.s. 458.

²⁶ et-Taberi, IV.s. 459.

oğlu Salih b. Nizak, Şaş (bugünkü adıyla Taşkent)'a vali olarak tayin edilmiştir²⁷.

2 - YABGU BY; TOHARİSTAN HÜKÜMDARI (? - ?)

a-*Toharistanın Coğrafi Mevkii*: Emevîler devrinde müslüman olan mahallî Türk Hanları arasında Toharistan'ın Türk asıllı hükümdarı *Cabağu Yeh, Yabgu Bey**i de zikretmemiz gerekmektedir. Toharistan'dan, geniş manada ve İslâmî fetihler sırasında Ceyhun Nehri'nin iki kıyısında ve iktisaden Belh'e bağlı, çok geniş olan coğrafi bölgeler kastedilmekte ise de²⁸, büyük İslâm coğrafyacısı *Yakut*, onun nehrin yukarı mecrasını sağ ve solunda bulunan dağlık ülkeleri de içine aldığını zikretmektedir.²⁹ Çinliler bu bölgeye *Tou-ho-lo* adını vermişlerdir. Milâdî VII. asırda bura ahalisinin büyük kısmı Eftalitler den *Ak-koyunlu* Türklerden oluşuyordu. Hanları *Che-Hou* yani *Yabgu* unvanıyla yadedilmekte ve Arap fetihleri sırasında *Gök-Türk* hakanlığına bağlı bulunmakta idi³⁰.

İslâmî kaynakların son derece mahdut rivayetlerinden onun şahsiyetini aydınlatmamız mümkün değildir. Bunun da çeşitli nedenleri vardır. Bilindiği gibi, Yabguluk kadim Türk asalet unvanlarından biridir. Eski Türklerde "T ü d u n"ların üstünde olan ve bütün ilin üzerinde ferdî hakimiyet icra eden siyâsî reise *Y a b g u* denilir ve bu "il-b e y i" manasına gelirdi³¹. Bu takdirde böyle bir asalet unvanı alan kimsenin özel bir adı olması gerekmektedir. Halbuki kaynaklarımız sadece *Yabgu*'dan bahsetmekte ve onun gerçek ismini bir türlü zikretmemektedirler. Bu ise konuya yaklaşmamızı daha da zorlaştırmaktadır. Zîra saltanat ve hükümlanlık sadece o unvanı alan kimse ile kaim değildir. Çoğu zaman şahıslar öldüğü

²⁷ İbnü'l-Esir, V.s. 237.

* *YABGU*, Türk asalet unvanı. Eski Türklerde devlet teşkilatı *Boy* esasına göre meydana gelirdi. Bu boylardan oluşan birliğin başına tayin edilen kimseye *Ybgu* (başvekil) denilirdi. *Gök-Türk* devleti genişledikçe büyük şehirlerde ayetlerde yeni *Yabguluklar* ihdas edilmişti. Bütün bu *Yabgular* soy itibarıyla Türk idiler. (Daha geniş bilgi için bkz. Ögel, B. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1971, s. 66) Belkide *Gök-Türk* geleneğinin bir devamı olarak *Toharistan Hükümdarı Yabgu* unvanı ile anılmakta idi. Fakat O'nun *Türk Hakanları* ile olan ilişkileri tam olarak aydınlatılmış değildir.

²⁸ *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, XII/I, 399.

²⁹ Barthold, W., *Turkistan*, İst. 1981, s. 288, Krş. *Yâkût*, M. el-Büldân, Beyrut, 1955 ofset. IV. s. 23.

³⁰ (Günaltay), M. Şemseddin, *Mufassal Türk Tarihi*, İst. 1339, V. s. 256.

³¹ Gökalp, Z. *Türk Medeniyet Tarihi*, Ankara, 1976, s. 209.

halde hükümler devam edebilmektedir. Bu Toharistan Yabgusu içinde böyledir. İslâmî kaynaklara göre: Toharistan Yabgusunun aktif durumu, ilk fetih yıllarından başlamak üzere Abbasilerin II. yükseliş devrine kadar, yani yaklaşık olarak bir buçuk asır devam etmiştir. Bir kişinin bu kadar uzun süre Yabgu olarak kalması mümkün değildir.

b- *Yabgu Beyin İlk Yılları*: Bu bakımlardan yukarıda da söylediğimiz gibi, İslâmî fetihler sırasında Toharistan'ın bu Türk asıllı hükümdarının aydınlatılması gereken bir çok yönleri vardır. Onun kimliği, asıl adı, ne zaman Toharistan Yabgusu olduğu, hatta İslâmî devreye girdikten sonra onun, Şam'da mı yoksa tekrar Toharistan'a dönerek mi vefat ettiği hususları şimdilik tarihin karanlık sayfeleri arasındadır. Bildiğimiz Yabgunun, Nizak Tarhan'la olmasa bile Batı Göktürklerinin devamı olan Türgeşlerden büyük hakan Sulu - Han'la çok iyi münasebetler içinde olmasıdır. Taberî onun *Karluklardan* olduğunu bildirmektedir³². Karluklar ise şüphesiz büyük Türk boylarından biridir.

Yabguyu biz, daha ziyade bedbaht Türk Hanı Nizak Tarhan'ın, Kuteybe ile olan münasebetleri ve ondan sonraki gelişmeler dolayısıyla tanıması olmaktadır. İslâmî kaynakların rivayetlerinden civar emirler üzerinde meselâ *Nizak*, *Sabbal* ve *Şazz* gibi büyük tesir ve saygısı olduğu anlaşılmaktadır. Hatta Şazz, Kuteybe'nin de bulunduğu bir mecliste Yabgunun huzurunda secdelere kapanmış ve elini öpdükten sonra Kuteybe'ye:

“-Her ne kadar benim Yabgu ile aram iyi değil ise de, O benden çok yaşlıdır ve gerçek hükümdar da Odur. Bense Onun kölesiyim” diyerek Onun büyüklüğünü göstermiştir³³. Nizak Tarhan'la kökü çok eskilere doğru giden bir ilişkisi vardır. Ancak, Nizak'ın Kuteybe'ye karşı planladığı genel kıyam hareketini desteklememiştir. Bunun için Nizak tarafından göz altına alınan Yabgu By, şuraya buraya sürüklenip durmuştur. Hatta, Kuteybe'nin Nizak'ı *Kürz*'de kuşattığı sıralarda O, bir nevi deri iltihabına yakalanmışsa da sonraları şifa bulmuş ve sıhhati de düzelmiştir (91/709)³⁴.

c- *Müslüman Valilerle Münasebetleri*: Yabgunun ne zaman ve kimin delleti ile ihtida ettiği hakkında açık rivayetler yoktur. Arap toplumuna katıl-

³² et-Taberî, VII, s. 125. İbnü'l-Esir, V, s. 205. Karluk Türk boyu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İ. a. g. e. s. 126. Türk Ansiklopedisi, XII, s. 348-349.

³³ et-Taberî, IV, s. 459.

«قال الشذلقية ان جعوية وانى عدواً فهواس منى وهو الملك وانا كعبده... فقبل يده وسجد له»

³⁴ İbnü'l-Esir, IV, s. 552. et-Taberî, IV, s. 455.

diği ve hatta Kuteybe tarafından Şam'a gönderildiği nazarı itibara alınırsa onun çok daha önce müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Yabgunun, İslâmî fetihler gelişip, Arap siyasî hakimiyeti bu bölgelerde kesin bir şekilde yerleştikten sonra, özellikle Kuteybe tarafından ve Onun telkin ve delâleti ile müslüman olabileceği akla daha uygun gelmektedir. Zira bu devirde, mahallî Türk hükümdarları da dahil aristokrat tabakadan bir çok kimseler Kuteybe'nin telkin ve temayülü ile meselâ Buhara'nın Türk asıllı hükümdarı Tuğ Şad gibi müslüman olmuşlardır. Üzerinde durduğumuz Yabgu By da bu şekilde müslüman olanlardan biridir. Onun itidalli, pek fazla aşırılığı olmayan ve kendi halinde bir müslüman olması gerekmektedir. Zira Nizak Tarhan ve yakın çevresi müslüman olduktan sonra onun da müslüman olması pek tabî idi.

Yabgu'nun, müslüman fatihlerle olan münasebetlerinin bozulmamasına büyük bir itina gösterdiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim Nizak Tarhan, Ceyhun Nehri'nin iki yakasında bulunan eyaletleri Kuteybe'ye karşı kıyam ettirmeye muvaffak olduğu halde, Toharistan hükümdarı Yabgudan aynı desteği görememiştir. Nizak, bilakis bu Yabgu By'dan çekindiği için, O'nu yani daha önce maiyyetinde yetiştirdiği bu efendisini göz altına almış ve ellerine de altından bir kelepçe vurdurmuştur.³⁵

Kuteybe de onun bu tutumunu bildiği için, Nizak Tarhan'da dahil daha bir çok hükümdar ve Türk aristokratlarının kafasını vurdurduğu halde, Onu korumuş ve dokunmamıştır. Müslüman idareye bir nevi bağlılığını andıran bu hareketi dolayısıyla Ona bir kısım ihsan ve iyiliklerde bulunmuştur. Hatta daha da ileri giderek bu müslüman Türk hükümdarını Halife Velid b. Abdülmelike (705-715) takdim edilmek üzere Şam'a göndermiştir (709)³⁶. Kurnaz Kuteybe, böylece Türkler ve Türk hükümdarlarına karşı sağladığı büyük başarı ve zaferini yine bir Türk hükümdarının diliyle halifeye ulaşması ve aktarılmasını istiyordu. Yabgu ise bunun müşahhas bir örneği olacaktı.

Yabgu'nun Halife Velid'in vefatına kadar Şam'da kaldığı bir gerçektir (713). Ancak ondan sonraki durumu biraz kapalı görülmektedir. Zira hilâfet merkezine gönderilen Türk hükümdarlarının ilk öncülerinden olan Yabgu'nun³⁷, Emevî saraylarında ne kadar kaldığı pek de belli değildir.

³⁵ et-Taberi, IV, s. 446.

³⁶ İbnü'l-Esir, IV, s. 525, et-Taberi, IV, s. 459.

³⁷ et-Taberi, VII, s. II

Fakat olayların gelişmesinden anlayabildiğimiz kadarı ile bu Karluk asıllı Türk Hanı Şam'da kendi çevresinin dışında pek o kadar rahat edememiş ve muhtemelen Velid'in vefatından sonra Toharistan'a dönerek tekrar eski mevki ve itibarına kavuşmuştur. Böylece Toharistan Yabguluğu'nun Batı-Gök - Türk hakanlığının devamı ve onlara bağlılığında muhtemel bir kopuklukta önlenmiştir.

d- *Toharistan Yabgularının Türk Hakanı ile Münasebetleri*: Bu arada konunun diğer ilginç bir yönü üzerinde durmak istiyoruz. O da Toharistan Yabgularının İslâmî fetihler sırasında Türk Hakanı ile olan münasebetleridir.

Kuteybe'den sonra Toharistan Yabguluğunun ikinci devri, yani Arap valilerine karşı daha dinamik ve atak olduğu devirler, başlamıştır. Bunda onların Türk Hakanı ile olan samîmî münasebetlerin rolü büyüktür. Zira, Toharistan Yabgularının büyük Gök-Türk kağanlığının temsilcileri ile olan geleneksel samîmî münasebetleri Emevî devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Diğer Türk hanları gibi, Toharistan Yabgusu da, despotik Arap idaresine karşı direnmiş ve Türk Hakanının safına katılarak çok daha aktif roller oynamıştır. İslâmî kaynakların münferit rivayetleri birleştirildiğinde karşımıza daha müessir bir manzara çıkmaktadır. Şöyle ki:

Emevîlerin başarısız valisi *Eşresten* sonra Horasan'a *Cüneyd b. Abdürrahman el-Mürri* gelmiştir. (III/729) Cüneyd Toharistan'a bir sefer tertib etmek üzere yola çıkmıştır. Fakat bu sırada Türk Hakanı Sulu Han büyük bir ordu ile süratle Aşağı Türkistan'a girmiş ve Cüneyd'le yaptığı savaşlarda ona çok ağır kayıplar verdirmiştir. Taberî'nin hicrî 112/730 yılı olayları arasında çok daha geniş olarak bahsettiği bu harplerde Toharistan Yabgusu Sulu Han'ın kurmaylarından yani büyük generallerinden biri olarak çarpışmış ve ordusunun sağ kanadına kumanda ederek büyük kahramanlıklar göstermiştir³⁸. Bu bakımdan Arap siyasî hakimiyeti Toharistan'a pek o kadar sağlam yerleşememiştir.

Yine Emevîlerin Horasan'da hizmeti geçen *Esed b. Abdullah*, Toharistan'a, Yabgu'nun ülkesine bir sefer tertib etmiş ve pek çok ganimet elde etmiştir (118/736)³⁹. Fakat olaylar bununla bitmemiştir. Daha sonra Hakan süratle hareket ederek Esed'in üzerine yürümüştür. Esed, Belh'e kadar geri çekilmiştir. Bundan sonraki olaylar ve harplerde, Toharistan artık

³⁸ et-Taberî, VII,s. 122-123.

³⁹ et-Taberî, VII,s. III.

Türk Hakanı için bir nevi üss olmuş, Türk Hakanı burada kalmış ve gelişen olayları, Esed'in hareketlerini buradan takib etmiştir. Nitekim Taberî hicrî 119 yılı olayları ve Türk Hakanının Arapları Aşağı Türkistan'dan sürüp çıkarmak için giriştiği başarılı hareketlerden bahsederken şöyle demektedir:

«ومضي خاقان الى طخارستان العليا فاقام عند جبغويه الحر لحي تعزراً به وامر بصنعة الكوسات فلما جفت وصلحت اصواتها ارتحل الى بلاده»

“Hakan Esed'i takib ederken-Yukarı Toharistan'a kadar geldi. Karluk asıllı *Yabgunun* yanında bir müddet ikamet etti. Bu sadece ona şeref vermek içindi. Bu arada büyük köslerin yapılmasını da emretti. Bu kösler, kuruyup, heybetli sesler çıkarır olduktan sonra tekrar memleketine döndü”⁴⁰.

Mamafih, Taberînin bu kıymetli rivayetleri Yabgu'nun yukarıda da işaret edildiği gibi, büyük Türk Hakanı *Sulu-Han* ile olan ilişkileri ve bunun samimiyet derecesi hakkında bize gerçekten de yeterli fikirler vermektedir.

e-Toharistan Yabgusu ve Abbasî Halifeleri: Toharistan'ın Türk hükümdar ailesine mensup bu Yabgular tarafından idare edilmesi Abbasîlerin gelişme ve yükselme devrine kadar devam etmiştir. Fakat O'nun bu uzun devrede müslüman fatihlerle olan sosyal ve siyasi münasebetleri hiç bir zaman yeterli ve tatmin edici olmamıştır. Daha açık bir ifade ile O, kayıtsız şartsız müslüman idarecilerin itaati altına girerek bir kukla (Gurat Tuğ Şad gibi) haline gelmemiştir. Nitekim Abbasîlerden *el-Mehdî* (774-785) hilâfete gelince diğer Türk hükümdarları ile birlikte Karluk asıllı bu Yabgu'ya da bir mektup göndererek itaati altına girmesini istemiştir⁴¹. Fakat O'nun durumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Yabgu'nun, Arap ricali hatta halifelerine karşı bu müessir durumu Abbasî Halifelerinden *el-Memûn* zamanına kadar devam etmiştir (813-833).

Bilindiği gibi el-Memûn, anası *Meracil* adında bir Türk cariyesi olan⁴² bu Abbasî Halifesi, veliahdlığı döneminde uzun süre Horasan valili-

⁴⁰ et-Taberî, VII, s. 124-125.

⁴¹ el-Ya'kûbî, II, s. 598.

⁴² Kitapçı, Z., Ümmahâtü'l-Hulefâ min Cevâri'l-Etrâk, Sayı, 3, Temmuz, 1972, Dışışık, s. 620-632. Arapça olan bu araştırmamızda Abbasî saraylarındaki Türk asıllı cariyeler

ğinde bulunmuş ve bu arada başta Yabgu olmak üzere Türk Hakanı ve Hanlarının güç ve kudretlerini çok yakından tanımak imkanını bulmuştu. el-Memun, kardeşinin kendisini hilâfet ve dolayısıyla veliahdlikten azlettini haber alınca şaşkına dönmüş ve yakınmaya başlamış ve

“...bu kara haber bana Horasan’ın tam bir kargaşalık içinde bulunduğu, Yabgu’nun itaatten çıktığı, üstelik (büyük) Türk Hakanı’nın Tibet hükümdarı ile birleştiği bir zamanda geldi”. demiştir⁴³. O daha da ileri giderek “...artık can güvenliğim için bana her şeyden vazgeçiş büyük Türk Hakanı ve onun civarına kapılmaktan başka yapacak bir şey kalmadı”⁴⁴ diyerek Türk Hakanına sığınmayı bile düşünmüştür.

Hilâfet merkezi, el-Emin ve el-Memun’un düştüğü bu sıkışık durum ve siyâsî buhranlarda bile *Yabgu By* dostluğu ve ittifakı gerçekten aranan bir Türk Hanıdır. Nitekim el-Memun’un baş danışmanı sonra büyük vezirlerinden biri olan Fadl b. Sehl bu son derece vahim durumdan bir çıkış yolu bulmak için el-Memun’a şu önemli ve stratejik tavsiyelerde bulunmuştur.

“Ne duruyorsun! *Yabgu’ya* ve Türk Hakanına bir mektup yaz. Onları tekrar yanına al ve kendi ülkelerinin başına getir (bir ittifak yap). Onlara diğer hükümdarlarla çarpışırken kendilerine her türlü yardımı yapacağına söz ver ki (onlarda sana yardım edeler). Bu şekilde çevreni derleyip topladıktan sonra kardeşinle harbe tutuş. Eğer zaferi kazanırsan ne âlâ, yoksa senin de istediğin gibi Türk Hakanına sığınmak için yol açıktır”⁴⁵.

el-Memun, Fadl b. Sehl’in bu içten tavsiyelerine uyararak Türk hükümdarlarına, şüphesiz bu arada Yabgu da mektublar yazmış ve elçiler göndererek onların müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmelerini istemiştir. Her ne kadar Taberî’de bu hususta açık bir rivayet yoksa da klasik tarihçerimizden el-Belazurî, onun Türk Hakanlarına

üzerinde durulmuş ve anaları yönünden Türk olan Abbasi halifeleri, dolayısıyla bu cariyeler hakkında çok geniş bilgiler verilmiştir. Sonunda dokuz Abbasi halifesinin anasının Türk olduğu ortaya konulmuştur. Bu bize aynı zamanda Abbasi saraylarındaki Türk nüfuzu hakkında da bir fikir vermektedir.

⁴³ et-Taberî, VIII, s. 403. «ولكنه اتاني بعد فساد خراسان... ومفارقة جعقويه الطاعة والتواء خاقان صاحب التبت».

⁴⁴ et-Taberî, VIII, s. 404. «وما أرى الا تخليبة ما اتا فيه واللحاق بخاقان ملك الترك والاستجارة به وببلاد».

⁴⁵ et-Taberî, VIII, s. 404.

yazdığı iltifat dolu mektuplarından bahsetmekte ve el-Memun'un Türk Hakanlarına karşı çok alıcenap davrandığını, hatta kendisini ziyarete gelen Türk hükümdarlarına izzet ve ikramda çok ileri gittiğini bildirmektedir⁴⁶. el-Memun iktidara geldikten sonra imparatorluk hudutları içinde özlenen istikrar ve huzuru da temin etmiştir. Bu Türklerin İslâmlığı için de hayırlı bir başlangıç olmuştur. Kardeşi *el-Mutasım* devri ise (833-841), Türk Hakan ve Hanlarının Bağdat'la olan münasebetlerinin altın devrini oluşturmaktadır. Bu, Orta Asya Türk Hanları ve yiğitlerinin Bağdat'ta boy gösterdikleri devirdir.

Buraya kadar yaptığımız bu tahlil ve açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Toharistan'ın Türk asıllı Yabgular tarafından idare edilmesi ve Onların Arap devlet adamlarına karşı güçlü tutumları daha sonraki devirlere belki de müslüman Türk devletlerinin tarih devresine girmelerine kadar devam etmiştir.

3 - TUĞ ŞAD; BUHARA HÜKÜMDARI; (89/707-122/739)

İlk devirlerde İslâm dinini kabul eden mahallî Türk hükümdarlarından biri de Buhara mahallî hükümdarı TUĞ - ŞAD'dır⁴⁷. O'nun çok renkli olan dini bir hayatı vardır. Buhara Türk hükümdar ailesine mensub Tuğ Şad'ın hangi şartlar altında ve nasıl müslüman olduğu, İslâmî hayatı ve Arap idarecileri ile olan ilişkilerinin ayrıntılarına geçmeden önce, onun hâlâ tarihin karanlık sayfaları arasında kalan hayatını ve kimliğini biraz ortaya çıkarmamız herhalde yararlı olacaktır.

a- *Çocukluğu ve İlk Gençlik Yılları*: Tuğ Şad'ın iniş ve çıkışlarla dolu renkli hayatı hakkında bize en çok bilgi veren Narşahîdir. Narşahî, *Tarihü Buhara** adındaki kıymetli eserinde Buhara'nın İslâmî fetihlerden önce ve sonraki *sosyal* ve *dini* durumu hakkında çok kıymetli bilgiler verdiği gibi, Tuğ Şad'ın hayatı ve onun çok renkli dini kişiliği hakkında da, İslâmî

⁴⁶ el-Belâzurî, Fütûhu'l-Büldan, Beyrut, 1958, s. 606.

«اذا ورد ملوك الترك بابه بالغ في تشریفهم واکرامهم وادّر عليهم الارزاق»

⁴⁷ *Tuk-Siyâde* veya *Tuk-Siyâde* (et-Taberî, VII, 178), *Tuğşâde* (Narşahî, Gök-Türklerde Yabguların kontrol eden vali-i umûmîlere "Şad" denilmekte idi. Krş. Gökalp, Z. Türk Medeniyeti Tarihi, İst. 1976, 216.

*Muhammed b. Cafer en-Narşahî, öl. 347/959. Burada bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz, O'nun şehir kronolojileri içinde kendine has bir yeri olan "*Tarihü Buhara*" sıdır. Bir çok yabancı dillere çevrilen bu eser, Orta-Asyanın özellikle B u h a r a'nın, Arap fetihlerinden önceki durumu hakkında çok ilginç bilgileri yanı sıra, Arap istilası hakkında bazen Taberî'de bile bulunamayan gerçekten de kıymetli rivayetler ihtiva etmektedir.

kaynakların hiç birinde bulmamıza imkân olmayan ayrıntılı ve kıymetli bilgiler vermektedir. Bilindiği gibi Aşağı Türkistan, İslâmî fetihlerin başladığı sıralarda, bir kısım müstakil hanlıklara ayrılmıştı. Genellikle Türk soyundan gelen hükümdarlar tarafından idare edilen bu hanlıklardan birisi de uzun süredir yine bir Türk hükümdar ailesinin idaresinde bulunan müstakil Buhara hanlığı idi. Buhara hanlığının hükümdarlarına kaynaklarda **Buharı-Hudat** (بخار خداده) denildiği rivayet edilmektedir⁴⁸.

Arap İslâm fetihlerinin Ceyhun kapılarını zorladığı sıralarda, Buhara Hanlığının başında *Beydûn* (بيدون) adında bir hükümdar bulunmakta idi.⁴⁹ Beydûn'un ne zaman Buhara hanlığının başına geçtiği ve kaç sene Buharı-Hudat olarak ülkeyi idare ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Emevîlerin Horasan valilerinden, Ubeydullah b. Ziyad'ın çok ansızın Buhara'ya hücum ettiği sıralarda (54/673) Beydûn çoktan ölmüş ve onun yerine *niyabeten* Buhara'ya kaynaklarda genellikle *Hatun* olarak zikredilen eşi melike olmuştu.

Beydûn vefat ettiği sıralarda, arkasında veliahd olarak daha memeden bile kesilmemiş bir erkek çocuk bırakmıştı. Bu çocuğun adı yukarıda belirtildiği gibi **Tuğ Şad** idi. Tuğ Şad çok küçük olduğu için tabiatıyla mülk ve hükümet işleri uzun süre aristokrat çevrelerin *Hatun* diye hürmet ettiği annesinin elinde kalmıştı. Her ne kadar Buhara Türk melikesinin asıl adı hakkında kaynaklarda bir kısım çelişkili rivayetler varsa da⁵⁰, onun tarihte diğer bir çok misallerini gördüğümüz Türk anaları gibi vefakâr, dirayetli devlet umuruna vakıf, gerçekten idareci bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Belki de onun bu etkin kişiliği sebebiyledir ki, Buhara'yı Narşahî'nin doğru olması gereken rivayetlerine göre tam onbeş sene idare etmiştir⁵¹.

Onun bu pekde kısa olmayan Buhara melikeliği sırasında, Horasan'a gelen Arap valileri ile başta *Ubeydullah b. Ziyad* olmak üzere çok çetin

⁴⁸ et-Taberi, VI, 464, VII, 553, V. 236, Narşahî, 23,24,52.

⁴⁹ Narşahî, s. 23,41.

⁵⁰ Buhara Türk Melikesinin asıl adı bir kısım kaynaklarda **Hınık Hatun** olarak zikredildiği halde Taberi, **Kabac Hatun** olarak zikretmektedir. (V.298) Kadî er-Reşid eserinde **Feth Hatun**, (sez-Zahâir vet-Tuhuf, Kuveyt, 1959, s. 166), İbn Hubeyb, Esmâü'l-Muğtalîn'de ise (I. 166) **Kınık Hatun** geçmektedir. Hatun'un asıl adını **Kıyık** veya **Kıyığ** olarak kaydedenler vardır. Böylece O'nun büyük Türk boylarından biri olan "Kayı" boyu ile ilgisi, dolayısıyla Kayı boyundan olduğuna işaret edilmek istenilmiştir. (Encyclopeadia of Islam, I/1293).

⁵¹ Narşahî, s. 41.

mücadeleleri olmuştur. Maceralardan, diğer bir ifade ile yağmalardan ziyadesiyle hoşlanan bu sözde Arap valileri ile olan mücadeleleri hâlâ çok ilginç bir araştırma konusu niteliğindedir⁵². Onun, Ubeydullah ve daha sonra gelen Said b. Osman gibi valilerle olan mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren, temel kaynaklar Aşağı Türkistan'ın asıl fatihi *Kuteybe b. Müslim*'le olan mücadeleleri hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadırlar. Bu da bize gösteriyor ki Kuteybe aradan geçen bunca yıldan sonra Buhara'yı feth etmek üzere şehrin önlerinde görüldüğü sıralarda *Kabac Hatun* çoktan ölmüş ve onun yerine sinni bülûğa henüz ulaşmış olan *Tuğ Şad* Buhara hükümdarı olmuştur.

b-Buhara'nın Düşmesi: Gerçekte, Aşağı Türkistan'ı mutlaka fethetmek ve Arap hakimiyetini bu topraklarda nihâî bir şekilde yerleştirmek için Horasan'a vali olarak gönderilen büyük Arap generali Kuteybe b. Müslim dağılmış ve laşkalaşmış olan Arap ordusuna yeni bir çeki düzen verdikten sonra çoktandır ihmal edilmiş bulunan Türkistan seferlerine yeniden başlamıştır. Bu cümleden olmak üzere önce, belki bir facia olarak nitelendirilebileceğimiz bir şekilde Baykent'i istila etmiştir. (705) Daha sonra Buhara önlerinde görünen Kuteybe sadece Buhara değil, diğer şehirlerden de koşup gelen muharip Türk unsurunun büyük direnmesi ile karşılaşmıştır. Bu bakımdan Buhara kısa zamanda Arap idarecilerle Türk idarecileri arasında dört defa el değiştirmek durumunda kalmıştı. Ancak Kuteybe'nin dördüncü defa⁵³, büyük zorluklarla o da müslüman Türk generali Niza Tarhan ve emrinde olan Türk birliklerinin üstün kahramanlıkları sayesinde Buhara'yı ele geçirmesi mümkün olabilmiştir (90/708).

Kuteybe'nin Baykent ve Buhara'da karşılaştığı büyük direnme ve mukavemetler O'na yerli halk tarafından desteklenmeyen mücerret bir siyasî hakimiyetin pek uzun ömürlü olmayacağı kanaatini vermişti. Öyleya: Baykent'te isyan eden Türkler bütün müslüman Arapları kılıçtan geçirmişlerdi. Buhara ise her ne kadar zahiren Arap hakimiyetini kabul etmiş gibi görünüyorsa da gerçekte yerli halk özellikle muharip Türk unsuru büyük bir direniş içinde idi. Baykent'deki kanlı olaylar Buhara'da da aynen belki daha şiddetli bir şekilde cereyan edebilirdi. Onun için Buhara'da siyasî Arap hakimiyeti yanısıra dini hakimiyetde mutlaka tesis edilmeli idi.

⁵² Kitapçı, Z., Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler, Türk Kültürü (Aylık Dergi) Sayı, 112, Şubat, 1972, Ankara, s. 209-221.

⁵³ Arnold, T.W., The Preaching of Islam, Lahore, 1965, p. 216. Narşahi, 80.

Bu bakımdan Kuteybe Buhara'da bir çok gayelere hizmet edeceği gerekçesi ile çok yönlü bir İslâmlaştırma faaliyetine girişmiştir. Kuteybe'nin ilk defa Buhara'da başlattığı ve büyük ölçüde muvaffak olduğu İslâmlaştırma hareketinin kapsam ve şumulü ilk defa tarafımızdan ele alınmış ve büyük bir inceleme olarak ilim aleminin münakaşasına sunulmuştur⁵⁴.

c- *Tuğ Şad'ın Müslüman Oluşu*: Ancak Kuteybe'nin Buhara'da giriştiği İslâmlaştırma hareketine bir prensip olarak tepeden (pramidin tepesi) başladığı yani önce idarî mekanizmanın İslâmlaştırılmasını sağladığı sonra tabana doğru bu hareketini tedrici bir şekilde sirayet ettirdiği görülmektedir. Bilindiği gibi, İslâmî fetihler sırasında Buhara'nın hükümdarı (Buharı Hudat (بخار خدایة)⁵⁵ Tuğ Şad idi. Tuğ Şad, Çin kaynaklarına göre *Tou-sa-po-ti* bu sıralarda artık olgunluk çağına henüz ulaşmış bulunuyordu⁵⁶.

Kuteybe şahsî münasebet ve davranışlarında Tuğ Şad'a karşı çok hassas ve onunla münasebetlerinin bozulmamasına ayrı bir özen göstermiştir. Kendisine şiddetli direnmeler gösteren ve Buhara'nın fethinde Araplara büyük kayıplar verdiren Tuğ Şad'ı öldürebilir, en azından onun taç ve tahtını elinden alarak izzeti nefsi ile oynayarak daha kahredici bir hayatın pençesine bırakabilirdi. Kuteybe hiçde öyle yapmadı. Müslüman fatih önceden şehre siyasî idareyi temsil edecek bir vali tayin etmekle yetinmiş ve Tuğ Şad'ın hükümdarlığına dahi dokunmamıştır. Hatta daha da ileri giderek Tuğ Şad'ın muhaliflerini kılıçtan geçirmiş ve onun durumunu daha da güçlendirmiştir. Her ne kadar Kuteybe bununla zahirde Tuğ Şad'ın durumunu daha da güçlü bir hale getirmiş gibi idiyse de gerçekte o yeni tayin edilen valinin durumunu güçlendirmiş ve Tuğ Şad'ı da kendi saflarına almış oluyorlardı. Böylece Buhara gibi dini ve sosyal yönden tamamen kozmopolit bir ülkede siyasî Arap idaresi daha güçlü ve daha kuvvetli olacaktı.

Kuteybe'nin, Tuğ Şad'a gösterdiği ve politik yönü ağır basan ilgi (samîmî veya gayri samîmî olsun) bir kısım hayırlı gelişmelere yol açmıştır. Türk asıllı hanedan ailesinin yakın çevresine İslâmiyet nüfuz etmiş ve Tuğ Şad müslüman olmuştur⁵⁷. Onun ihtida etmesine sebep olan mutlu olay-

⁵⁴ Kitapçı, Z., Buharada İslâmiyetin Yayılışı, Milli Kültür (Aylık Dergi), I, Sayı, 2, Şubat, 1977, Ankara, s. 51-59.

⁵⁵ İbnü'l-Esir, IV, s. 553-554. et-Taberi, VII, s. 176.

⁵⁶ İbnü'l-Esir, IV, s. 553. «ولما كانت قتيبة بنجاری (سنة ٩١) ملك طوغ شاد بخار خداه وكان غلاماً حدثاً».

⁵⁷ Brockelmann, C. İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, Çev. Neşet Çağatay, Ankara, 1964, s. 75.

lar ve bunun Arap ümerası üzerinde bıraktığı yankılar hakkında, geniş bilgiler vermesini beklediğimiz Narşahî her nedense susmaktadır. Fakat, Tuğ Şad'ın müslüman olmasında, kendisinin hükümdarlığını tasdik ve bütün muhaliflerini ortadan kaldırmak suretiyle ona uzun müddet (Narşahî'ye göre tam otuz iki sene)⁵⁸ hükümdarlık etmesini sağlayan⁵⁹ efendisi Kuteybe'ye karşı duyduğu derin minnet ve şükran duygularının çok önemli bir rol oynadığı gözden kaçmamalıdır. Zîra, hükümdarlığının ibkası, Onu müslüman idarenin bir parçası bir rüknü haline getirmişti. Bu sosyal ve siyasî gelişmeler ve bir dereceye kadar müslüman çevrenin baskısı sonucu O'nun İslâm dinine girmesi adeta kaçınılmaz bir hal almıştı. Fakat çok heyecanlı aktif bir müslüman olduğunu iddia etmemize de imkân yoktur.

Tuğ Şad müslüman çevrelerle iyi bir uyum sağlamıştır. Kuteybe ile olan münasebetleri gelişmiş diğer bir ifade ile, O'nun tam ve sağlam bir şekilde güvenini sağlamıştır. Tuğ Şad daha da ileri gitti. Onun yeni bir erkek çocuğu dünyaya gelmişti. O bu çocuğa *Kuteybe* adını koydu⁶⁰. Böylece Müslüman Fatih karşı bağlılığını bir kere daha kanıtlamış oluyordu. Tuğ Şad ve Aşağı Türkistan'daki diğer bir kısım mahallî hükümdarların, önümüzdeki sayfalarda daha etraflı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, müslümanlıklarını ilan etmelerine rağmen, İslâmî hayatlarında görülen bir kısım tereddütler, hatta istikrarsızlıklar çeşitli nedenler ile ayrı bir inceleme konusudur. Belki de bu bakımlardan olacak H. A. R. Gibb, O'nun zahirde müslüman olduğunu iddia etmiştir⁶¹. Bize göre bu çok cüretli bir iddia ve ithamdır. Onun zahiren de olsa İslâm dinini kabul ettiğini açıklaması şüphesiz yeni dinin Buhara ve çevresinde gelişmesi ve tutunması için önemli bir merhale olmuştur. Halbuki Brockelman daha realist görüşler ileri sürmektedir. O, genç Türk Prensinin ihtidasıyla Buhara'da İslâmiyetin kuvvetli bir şekilde dal budak saldığına kani olmaktadır⁶².

Fakat yukarıda ismi geçen otoritelerin kanaati ne olursa olsun, Kuteybe'nin, bu hükümdar ailesinin ihtidası ile dini ve siyasî açıdan çok yönlü bir takım faydalar sağlamış olduğu bir gerçektir. Böylece Kuteybe, Buhara Hanlığı hakkındaki müstakbel tasavvurlarını uygulamada yani; *a-Buha-*

⁵⁸ Narşahî, 24. Bala Mirza, Buhara Md. İslam An. II. s. 762.

⁵⁹ Gibb, H.A.R., Orta Asyada Arap Futûhâtı, Çev. M.Hakkı, İst. 1930, s. 34.

⁶⁰ Narşahî, s. 24.

⁶¹ Gibb, H.A.R., a.g.e., s. 41.

⁶² Brockelmann, C. a.g.e., s. 83.

ra'nın kolonize edilmesi, b-Siyasî Arap hakimiyetinin çok köklü bir şekilde yerleşmesi, c-İslam dininin daha sağlam bir zemine oturtulması gibi konularda çok büyük bir hareket serbestisine kavuşmuş oluyordu. Çünkü Tuğ Şad, Gibb'in de haklı olarak işaret ettiği gibi Arap saflarına geçtiği ve Yeni dine ihtida ettiği için gayet tabîi olarak Arapların tarafını iltizam⁶³ ve onların görüşleri doğrultusunda hareket edecekti. Artık Kuteybe'nin karşısında muhalefet edecek veya direnecek hiç bir güç kalmamıştı.

d-Tuğ Şad'ın İslâmî Hayatının Münakaşası: Tuğ Şad'ın yukarıda kısmen temas edildiği gibi, gerçekte müslüman olmadığı hâlâ eski dini üzere yani "kâfir" olduğu yolunda bir kısım cüretli görüşler ileri sürenler vardır⁶⁴. Söz konusu yazarlar ve Tuğ Şad'ın inancı hakkındaki bütün bu kabil iddiaların aslı öyle tahmin ediyoruz ki, Narşahî'nin ne dereceye kadar doğru olabileceği münakaşa konusu olan rivayeti, daha doğru bir ifade ile kanaatine dayanmaktadır. Zîra Narşahî, onun hakkında yer yer; "لانه كان ما يزال كافراً في سريره" O, iktidar koltuğunda oturduğu bile hâlâ kafirdi"⁶⁵ demektedir.

Buhara ve hele Tuğ Şad hakkında başka hiç bir yerde bulmamıza imkân olmayan gerçekten de kıymetli bir çok bilgiler vermiş olmasına rağmen Narşahî, ne yazık ki O'nun otuz küsur sene süren uzun saltanat ve İslâmî hayatında küfrünü açıkça ortaya koyan herhangi bir söz ve fiilini zikredememektedir. Mamafih konunun diğer ilginç bir yönü daha vardır. Bindiği gibi, Tuğ Şad, Kuteybe'den sonra Horasan'a gelmiş geçmiş en güçlü, en olgun, en dirayetli valilerinden olan Nasr. b. Seyyar'ın kızı ile evlenmiştir. Bu bakımdan Tuğ Şad, o kadar silik ve şahsiyetsiz bir kimse de değildir.

Nasr b. Seyyar ise diğer hayırlı faaliyetleri bir yana, yine Kuteybe'den sonra Aşağı Türkistan'da en büyük İslâmî hareketi gerçekleştiren ve dolayısıyla bir çok Türkün müslüman olmasını sağlayan gerçekten de şuurlu ve gayretli bir müslümandır. Şimdi böyle bir kimsenin değil bir "kâfir"- "şaiBELİ" bir kimseye bile kızını vermesi ve O'nu yakın aile çevresine almasına asla imkân yoktur. Bu, Tuğ Şad için olmasa bile Arap toplum ve aristokrasisinin sonunda Nasr, tüketmeye kadar varan protestolarına sebep olurdu. Ancak Arap idaresine karşı zaman zaman hoşnutsuzluğunu ortaya

⁶³ Gibb, H.A.R. a.g.e., s. 34.

⁶⁴ İA. II, s. 762.

⁶⁵ Narşahî, s. 89-90.

koyan tavır ve hareketlerinden dolayı Tuğ Şad ve diğer Türk hükümdarlarını kâfir veya fasıklıkla itham etmek, herhalde makul ve mantukî olmasa gerektir.

e-*Tuğ Şad ve Nasr b. Seyyar*: Mamafih kanaatimize göre, Tuğ Şad kendi ihtiyarı ile müslüman olmuştur. Müslüman efendilerine ve yeni teşekkül eden bu cemaate kolaylıkla uyum sağlayacak derecede İslâmî bir hayat sürmüştür. Müslümanlığın O'nun aile efradı arasında yayıldığı da bir gerçektir. Hatta müslüman olduktan sonra ilk doğan erkek çocuğuna O, Kuteybe adını koymuştur⁶⁶. Oğluna böyle bir isim koyması yukarıda da belirtildiği gibi, Tuğ Şad'ın müslüman fatih Kuteybe b. Müslim'e karşı duyduğu sevgi ve muhabbetten başka bir şey değildir. Tuğ Şad'ın bundan başka kaynaklarda zikredilen iki oğlu daha vardır ve ikisi de İslâmî bir çerçeve içinde yetişmişlerdir. Bunlardan biri Sükân b. Tuğ Şad, diğeri ise Buniyat'dır. O'nun neslinden gelen bu kimseler, ileride üzerinde durulacağı gibi "Buharı Hudat" unvanı ile hükümdar olmuşlardır. Hatta Buhara hükümdarlığı Samanîler devrine kadar bu Türk hükümdar ailesinin elinde kalmıştır.

Bundan sonra özellikle Buhara'nın kolonize edilmesi ve İslâm dininin daha sağlam bir zemine oturtulması için, şehirde gerçekten de önemli bir çok olaylar cereyan etmiştir. Fakat bu olaylarda müsbet veya menfi şekilde olsun, Tuğ Şad adından hiçbir surette bahsedilmemektedir. Bu da O'nun her ne kadar hükümdar olmasına rağmen siyasî ve sosyal olaylara karışmadığı, belki de bu kabil olaylardan siyasî idare tarafından uzak tutulduğu ve tecrid edildiğini göstermektedir. Ancak Ona Kuteybe dokunmadığı gibi, Kuteybe'den sonra gelen valiler ta Nasr b. Seyyar'a kadar kimse dokunmamış, O hep Buhara hükümdarı olarak kalmıştır.

Emevîlerin yıkılışa yüz tuttuğu sıralarda, bilindiği gibi Horasan'a vali olarak Nasr b. Seyyar gönderilmiştir. (121/738). Nasr, şüphesiz Emevîlerin kendinden önce Horasan'a gönderilen valilerin en dirayetlisi idi. O'nun biz yavaş yavaş kaynamaya başlayan ihtilal kazanını söndürmek için nasıl bitmez tükenmez bir gayretle çalıştığını, müslüman Türklere yapılan eza, ceza, hatta işkencelere kadar varan hareketlere nasıl son verdiğini burada izah edecek değiliz. Bu bizim için konunun şumulünü zorlamak olur.

Nasr, Aşağı Türkistan'da, siyasal ve sosyal gelişmelerde her devirde ön saflarda yer alan Türkleri ikinci sınıf bir tebaa olmaktan kurtarmış ve

⁶⁶ Narşahi, s. 24.

onların karşı karşıya geldiği problemlerin hemen hemen çoğunu üstelik bir kısım tavizler vererek halletmiştir. Yerli halkın önde gelen temsilcileri özellikle Türklerle iyi ilişkiler kurmaya büyük özen göstermiştir. Onun iyi ilişkilerini geliştirmek istediği ve muvaffak olduğu mahallî hükümdarlar arasında bu müslüman Türk hükümdarı Tuğ-Şad da vardır. Nasr, daha da ileri giderek o zamanki Arap teamülünü hiçe sayarak kızını Tuğ Şad'la evlendirmiştir.⁶⁷ Böylece, Türklerle Araplar arasındaki dostluk hatta akrabalık bağlarını ilk kuran ve geliştirenler arasına Nasr b. Seyyar da katılmış oluyordu.

f-*Tuğ Şad'ın Öldürülmesi*: Ne yazık ki bu müslüman Türk hükümdarının çok acıklı bir sonu vardır. Narşahî, Onu ölüme sürükleyen bu feci olayı, bütün ayrıntıları ile zikretmektedir. O'nun, Taberî tarafından da büyük ölçüde doğrulanan rivayetlerine göre, Nasr b. Seyyar vali olarak geldikten sonra akıncı Türkleri takibe koyulmuş, hatta Fergane'ye kadar da ilerlemişti. Bu başarılı hareketlerinden sonra Semerkant'a döndü. Bu haberler Tuğ Şad'a ulaşınca O da kalkıp Semerkant'a kayınpederini ziyaret ve tebrike gitmişti. Nasr, Tuğ Şad'a büyük izzet ve ikramlarda bulunmuştur.

Diğer taraftan Buhara eşrafından iki "dihkan" da Nasr'ı aynı maksat için ziyarete gelmişlerdi. Aristokrat tabakaya mensup bu kişilerin müslüman olduğu ve İslâm dinine bizzat Nasr'ın telkini ile girdikleri kaynaklarca açıklanmaktadır.⁶⁸ Bir ramazan ayına rastlayan bu ziyaret günlerinde, bir gün akşama doğru, Tuğ Şad'la Nasr sohbet ediyordu. Eşraftan olan bu kimseler, Nasr'a hem de Tuğ Şad'ın yanında, bizzat Tuğ Şad ve Buhara valisi Vasil b. Amr'ın zulmettiklerini, halkın el ve avuçlarında ne varsa zorla aldıklarını söylemişler ve acı acı yakınmaya başlamışlardır. Bu arada Tuğ Şad'ın, Nasr'ın kulağına bir şeyler fısıldamasından tamamen işkillenen Dihkanlar, O'nun kendilerini öldürteceğini zannederek paniğe kapılmışlar ve akşam namazı sırasında hem Tuğ Şad hem de Vasil b. Amr'ın üzerine çullanarak ikisini de hançerleyerek acımasızca öldürmüşlerdir (739). Her ne kadar Nasr b. Seyyar hekim Kureyh'a'yı çağırarak Tuğ Şad'ı kurtarmaya çalışmışsa da bu bir fayda sağlamamıştır. Narşahî, O'nun cesedinin köleleri tarafından tekrar Buhara'ya taşındığını ve oraya defnedildiğini kaydetmektedir.⁶⁹

⁶⁷ Narşahî, s. 89.

«واكرمه نصر واحترمه لانه كان خطب اليه ابته»

⁶⁸ et-Taberî, VII, s. 176 Narşahî, 90. İA. II, s. 762.

⁶⁹ et-Taberî, VII, s. 176.

«واما طرق شياده فكشطوا عنه لحمه وحملوا عظامه الى بخارى»

g-*Tuğ Şad Ailesinin Sonu*: Bundan sonra Buhara hükümdarlığına, bu müslüman Türk hükümdar ailesinden Kuteybe b. Tuğ Şad getirilmiştir. Tuğ Şad'ın oğlu ve halefi Arap fatihi Kuteybe b. Müslim'e hürmeten Kuteybe adını almış olan bu müslüman Türk hükümdarı önceleri iyi bir müslüman ve idareci olarak Peygamber evladının şükranını kazanmış ve Abbasî ihtilâlini de desteklemiştir. O kadar ki; Şarî b. Şeyh, Abbasilere karşı Buhara'da isyan bayrağını kaldırdığı zaman Kuteybe b. Tuğ Şad, bu kıyamın karşısında olmuştur. Ebu Müslim el-Horasanî, onun üzerine Ziya b. Salih'i göndermiş ve Kuteybe'nin yine bu isyanın bastırılmasında ona büyük yardımı dokunmuştur (751). Fakat daha sonraları her nedense aynı Kuteybe, Buhara ve havalisinde İslâmiyetin inhitatından mesul tutularak Ebu Müslim'in emri ile katledilmiştir⁷⁰.

Bundan sonra aynı aileden Sükân b. Tuğ Şad, hükümdar olmuş ve yedi sene bu makamda kalmıştır. Sükân, Buhara'da çıkan kargaşalıklar sonucu sarayında tıpkı Hz. Osman gibi Kur'anı Kerim okurken şehid edilmiştir. Onun yerine kardeşi Buniyat b. Tuğ Şad, Buhara hükümdarı olmuştur. O da yedi sene kadar bu mevkide kaldı. O da Abbasî halifelerinden *el-Mehdî* devrinde (775/785) ne yazık ki aynı akıbete uğradı. Halife onu meşhur zındıklardan *el-Mukanna'* taraftarı olmakla suçlayarak katletmiştir⁷¹.

Gerçekte, Buhara hükümdarlığı İranlılarla Türk aristokratları arasında zaman zaman bir rekabet konusu olmuştu. Bu rekabeti, büyük Arap fatihi Kuteybe b. Müslim'in Tuğ Şad'ı iltizam etmesi sayesinde Türkler kazanmış ve Buhara hükümdarlığına Tuğ Şad getirilmiş ve onun İranlı ve diğer rakipleri, Kuteybe tarafından tamamen bertaraf edilmiştir⁷². Fakat talihsizlikler yukarıda da işaret edildiği gibi bu müslüman Türk ailesinin peşini bir türlü bırakmamıştır. İranlılara rakib olabilecek Türk hükümdar ailesinin soyu böylece inkıraza uğramış oluyordu. Neticede Türk hükümdar ailesinin inkırızından sonra boşalacak Buhara Hanlığını, yine İran asıllı Samanî Hanedanı dolduracaktır. Bundan sonraki devirlerde Buhara artık "*İslam ilim ve irfanının bir Kâbe'si olacak*"⁷³ ve onun bu parlak dönemi, Türklerin İslam milletleri camiasına siyasî bir varlık olarak girmelerinden sonra da, yani bütün Orta Çağlar boyunca devam edecektir.

⁷⁰ İA., II, s. 762.

⁷¹ Narşahî, 24.

⁷² Narşahî, 52.

⁷³ es-Sealibî, yetîmetu'd-Derh, Kahire, 1956, IV, s. 101.

4- SUL TEKİN; DEHİSTAN VE CÜRCAN HÜKÜMDARI (30/650?-102/720?)

Sul Tekin, Emevîler devrinde ihtida eden büyük Türk hükümdarlarından biridir. *Abdü'l-Kerîm Satuk Buğra Han* gibi, İslâm dininin heyecanını bütün gönlünde duymuş ve bu uğurda Emevî devrinin ileri gelenleri ile mücadele etmekten hayatı pahasına dahî olsa çekinmemiştir. Emevî halifelerine karşı “*Sul, sizi Allahın kitabı ve Rasulüllahın sünnetine uymaya davet ediyor*” diyerek meydan okuyacak kadar dini bütün bir müslüman ve bir Türk hükümdarıdır. Bu devirde ihtida eden diğer bir kısım Türk hükümdarları gibi hayatı ve ilk gençlik yıllarına dair fazla bir bilgi elimizde yoktur.

a-Dehistan ve Cürcan'ın Fethi: Hazer Denizi'nin güneydoğusunda, çok geniş bir yer ve dağlık bir bölgenin adı olan Cürcan Sasanîler devrinde, kuzeyden gelen göçebe Türklere karşı bir tampon bölge oluşturmuş ve önemli rol oynamıştır. Cürcan aynı zamanda Ceyhun Nehri'nin *Aral Gölü* ne doğru solda ve sahil kesiminde yer alan önemli bir şehirdir. Mukaddesi onun devamlı olarak büyümekte, mamur ve müreffeh bir şehir halini almakta olduğunu kaydetmektedir⁷⁴. Bölgenin idarî merkezi olan Cürcan ve havalisi uzun tarihî seyri içinde tamamen Türk nüfuz ve haki-miyeti altında kalmıştır.

İslâmî fetihler sırasında bölgenin diğer bir kısım eyaletlerinde gördüğümüz gibi, *Cürcan* ve *Dehistan* Türk hükümdar ailelerinden daha ziyade Sul adı ile zikredilen bir hanedanın nüfuzu altında idi. Sul Tekin ve ecdadının, Dehistan ve Cürcan'da ne zaman üstünlük sağladıkları hakkında İslâmî kaynaklarda pek fazla bir bilgi yoktur. Ancak bu ailenin Müslüman Fatihlerle ilk temasları hicrî 18/639 yıllarına kadar gitmektedir. Bu yıllarda, Halife Ömer'in kumandanlarından biri olan *Süveyd b. Mukar-rin*, Cürcan'a doğru bir askerî sefer düzenlemiş ve neticede Cürcan hükümdarı *Ruzban b. Sul Ruzban*'la yazılı bir anlaşma yaparak buraları vergiye bağlamıştır⁷⁵. Fakat bir müddet sonra Cürcan hükümdarı, Araplara karşı vergi ödemeyi reddetmiş ve bu durum *Said b. el-As*'ın bölgeye ikinci bir sefer yapmasına kadar da devam etmiştir (30/650). Halife Os-

⁷⁴ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsim*, Leiden, 1906, s. 288.

⁷⁵ Yâkût, m. el-Buldân, II. s. 121. Taberî, (IV, s. 152) bu anlaşmanın metnini hicrî 22/642. senesi olayları sırasında vermektedir:

«هذا كتاب من سويد بن مقرن لرزبان صول ابن رزبان واهل دهستان وساير أهل جرجان وكتب في سنة ثمان عشرة

man zamanında sahabeden bir çok mümtaz kişilerinde katıldığı bir ordu ile Cürcan'a gelen Said b. el-As, hükümdarla her sene bazan 100 bin, bazan da 300 bin dirhem vergi vermek üzere ikinci bir anlaşma daha yapmıştır⁷⁶. Ancak Sul'un bu vergileri de muntazam olarak ödemediği anlaşılmaktadır.

Bu ilk temasların, İslâm dininin yerli halk ve aristokrat tabaka arasında yayılması yönünden pek fazla bir önem taşıdığını iddia etmemize imkân yoktur. Ancak bölgede Arap hakimiyetinin kesin bir şekilde yerleşmesi ve müslümanlığın bir dereceye kadar halk ve özellikle yüksek tabaka arasında yayılması Emevilerden *Yezid b. el-Mühelleb* zamanında olmuştur. Kuteybe b. Müslim'den sonra Horasan'a vali olarak gönderilen Yezid (98/716),'in Cürcanı fethetmekten başka hiç bir gayesi yoktu⁷⁷. Bu tarihte bölgede bir taht mücadelesi (İran-Türk) varsada hakiki iktidar Türk hükümdür ailesinden Sul Tekin'in elinde bulunuyordu⁷⁸. Yezid bunun için önce halkın büyük bir kısmı Türklerden oluşan ve Sul'un nüfuz bölgesi olan *Dehistan*'a yürüdü⁷⁹. Çok feci bir şekilde burayı yağma ve halkını kılıçtan geçirdikten sonra Cürcan'a yöneldi. Bir kan ve ateş kasırgasını andıran ordusu ile şehri yağma etmekle yetinmeyen Yezid, Türklerle karşı ürpertici bir katliama girişmeyi de ihmal etmedi⁸⁰.

b-Sul Tekin'in Müslüman Oluşu: Kaderin şu garib cilvesine bakınız ki, O'nun müslüman Arap fatihleri, özellikle Yezid'le olan bu acı münasebetlerinin tatlı meyveleri olmuş ve Sul, ihtida etmiştir. Sul, sade müslüman olmakla kalmamış, İslâm dininin heyecanını bütün sıcaklığı ile kalbinde duymuş ve ateşli bir müslüman olarak bunun mücadelesini yapmıştır. O, Müslüman Fatih'e yaranmak için dinini değiştirmedeği gibi taht ve mülkünü korumak içinde müslüman olmamıştır. Bu yönü ile Sul, her türlü şaibeden uzaktır. Şimdi O'nun çok renkli olan ihtida olayının perdesini aralamaya çalışalım.

T a b e r î v e İ b n ü ' l - E s î r gibi temel kaynaklarda, emsali Türk hükümdarlarında gördüğümüz gibi, O'nun hangi şartlar altında ve niçin eski dinini terkettiği yolunda tatmin edici bir açıklama yoktur. Aksine Ye-

⁷⁶ et-Taberi, IV. s. 269 vd.

⁷⁷ et- Taberi, IV, s. 539.

⁷⁸ Wellhausen, J., Arap Devleti ve Sukutu, çev. F. Işıltan, Ankara, 1963, s. 212. İA. VIII. s. 245.

⁷⁹ et-Taberi. VI. s. 532.

⁸⁰ et- Taberi, IV. s. 532, 543, 557.

zid'in Cürcan halkına yaptığı insanlık dışı zulüm ve katliamları tasvir eden gerçekten de müstekreh ibareler vardır. Fakat O'nun ihtidasıyla ilgili en geniş bilgiler "Teracim-i Ahvâl" ve "Tabakat" kitaplarında bulunmaktadır. Bu bilgiler Emevîler devrinde ihtida eden diğer Türk hükümdarlarına kıyasla çok daha yeterli ve ilginçtir. Zîra bu bilgilerin en önemli bölümü hanedana mensub bazı kimseler kanalıyla bize kadar ulaşmıştır. Bunlardan, Sul'un torunu Muhammed b. Tayyib'i zikretmemiz herhalde bir kadirşinaslık olacaktır.

Bütün bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Sul, müslüman fatihlerle temasa geçtikten sonra İslâm dinini incelemeye başlamıştır. Mamafih O'nun bir din arayışı, *Hak dini* bulma gayreti içinde olduğu görülmektedir. Konuya bu açıdan bakıldığında Sul'un durumu ile *Selman-ı Fârisî*'nin durumu arasında ne kadar ilginç bir benzerlik vardır. Şöyle ki, hak ve gerçek dini arayan Selman, çeşitli yerlere gitmiş ve bir kısım eziyetli seyahatler sonunda Medine'ye kadar gelerek Hz. Peygamber'e mülâkî olmuş ve O'nun huzurunda aradığı gerçek dini bularak müslüman olmuştur.

c — *Sul Tekin'in Mecûsî Olması*: Sul Tekin'e gelince, tıpkı Selman gibi büyük bir arayış içindedir. O, Hak ve gerçek dini aramaktadır. O, önceleri Türklerin geleneksel Gök Tanrı inancına bağlı bulunmakta idi. Türkler arasında kısmen daha yaygın olan Gök Tanrı inancının İslâmın temel inanç ve prensipleri ile büyük ölçüde bir benzerlik bulunduğu işaret etmek burada yararlı olacaktır. Fakat, çok geniş manada devlet himayesine mazhar olan ve İran'ın resmî dini Zerdüştlük⁸¹, Cürcan topraklarına nüfuz edince Sul Tekin, bu dinin mensubları ile temasa geçmiş ve aradığı gerçek dinin bu olduğuna inanarak "*Mecûsî*" olmuştur. Nitekim Yakût bu husustaki rivayetinde aynen şöyle demektedir:

"Sul, Türk asıllı bir kimse idi. O ve kardeşi Fîruz, Cürcan hükümdarı idiler. Geleneksel Türk dinini bırakarak Mecûsîlik dini- ne girmişler ve artık tam bir İranlı gibi olmuşlardır"⁸².

Yakût'un O'nun hakkında "*Artık tam bir İranlı gibi olmuştu*" sözünden O'nun çok koyu bir Zerdüştlüğe ulaşılmaktadır. Bu ise Sul Tekin'i müslüman olan diğer Türk Hükümdarlarından ayıran bir özelliktir. Zira

⁸¹ Daha geniş bilgi için bkz. kitapçı, Z., Sosyal, Siyasî ve Dini Yönleri ile İslâmî Fetihler Sırasında Aşağı Türkistan, Diyanet Dergisi, XVIII, Say. 6, Kasım-Aralık, 1978 Ankara s. 325-333.

⁸² Yakût, M. el-Üdebâ, Beyrut, 1936, I. s. 165.

bu devirde ihtida eden Türk hükümdarlarının İslâmiyetten önceki dini inanç ve yaşayışları hakkında kaynaklarda herhangi bir açıklama yoktur.

d— *Sul Tekin Medine’de*: Fakat Zerdüştükte (İslâmî kaynaklarda Mecûsîlik) Sul Tekin’i her nedense tatmîn etmemiştir. Müslüman Fatihler dolayısıyla İslâm dini ile temasa geçen Sul Tekin’in gönlünde İslâmiyet lehine büyük gelişmeler olmuştur. Zaten çok dindar bir yaratılış ve yaşayış içinde olan bu Türk hükümdarı, aradığını İslâmiyette bulmuş ve Hak din olarak kendi hür iradesiyle müslümanlığı seçmiştir. Bu aileden Tayyib b. Muhammed, dedesinin ihtidasıyla ilgili olarak bize çok kıymetli bilgiler vermektedir. Es-S e h i m î, büyük bir şans eseri olarak bu hususla ilgili haberleri ayrıntılı bir şekilde kaydetmiş ve bize kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre; Sul Tekin müslüman olmaya karar verdikten sonra önce gerçek bir müslüman aramış ve daha sonra Yezid b. Mühelleb’e gelerek O’na:

“*Sizden daha yüce bir müslüman var mıdır? Ta ki ben onun huzurunda müslüman olmak istiyorum*” demiştir⁸³. Bundan sonra olaylar es-Sehimî’nin kaydettiğine göre aynen şu şekilde gelişmiştir.

Yezid, O’na Emevî Halifelerinden Süleyman b. Abdü’l-Melik’i tavsiye etmiştir. Sul Tekin önce aradığı gerçek müslümanı bulmak için Cürcan’dan kalkarak Şam’a gelmiş, Halife ile görüşmüş ve Yezid’e söylediği şeylerin aynısını O’na da söylemiştir. Halife, bu Türk hükümdarının sorumluluğunu kabul etmekten çekinmiş ve O’na: “*Evet bugün müslümanlar arasında benden daha ulu bir kimse yoktur. Fakat senin Hz. Peygamberin kabri başında müslüman olman daha efdaldir!*” diyerek O’nun Medine’ye gitmesini tavsiye etmiştir.

Müslüman olma aşkıyla yanıp tutuşan Sul, bu defa Şam’dan yola çıkarak Selman gibi Medine’ye gelmiş ve Hz. Peygamberin kabri başında, yani O’nun manevî huzurunda müslüman olmuştur⁸⁴. O’nun muhtemelen 717 yılında yani Cürcan’ın fethini müteakıb yıllarda ihtida etmiş olması gerekmektedir. Böylece Hz. Peygamberin alışılmışlığın dışında kabri ni ziyaret eden ilk Türk hükümdarı olma şerefi de Sul Tekin’e ait bulunmaktadır. Türk hükümdarının Medine’de en mükemmel müslüman insanlığın tek örneği Hz. Peygamberin huzurunda müslüman olma merasi-

⁸³ es-Sehimî, Tarihu Cürcan ev Kitabu Ulemai ehli Cürcan, Haydarabad, 1937, s. 194.

⁸⁴ es-Sehimî, a.g.e. s. 194.

mi ve bunun o çevrede bıraktığı yankılarla ilgili rivayetlerin gün ışığına çıkması en büyük temennimiz olmaktadır.

Sul Tekin müslüman olduktan sonra, Allahın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetini, dünya ve ahiret hayatı için kendisine en şaşmaz rehber olarak kabul etmiş ve böylece hayatını sürdürüp gitmiştir. O bir ölüm ve kalım savaşında bile, Allahı ve Rasûlünü düşünmüş, Onları hiç bir zaman hatırdan çıkarmamış ve muhaliflerine şöyle seslenmiştir:

“Sul sizleri Allahın kitabı ve Peygamberinin sünnetine uymaya davet eder”⁸⁵. O’nun bu taviz vermeyen tutumu ilerdeki sayfalarda daha etraflı bir şekilde izah edilecektir.

e-Sul Tekin’in Emevîlerle Mücadelesi: Gerek O’nun şahsiyeti ile ilgili söylediğimiz bu bir kaç cümle, gerekse “Tabakat” kitaplarının bu rivayetlerinin daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için, bunların tarih objektifinde çok iyi bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Şöyle ki, Yezid’in o ünlü Horasan valiliğindeki mutlu günleri, pek de uzun sürmemiştir. Ömer b. Abdü’l-Aziz Halife olunca, O’nu huzuruna çağırılmış ve Türk yurtlarından topladığı bu gayri meşru büyük servetin hesabını sormuş ve en sonunda O’nu hapsedirmiştir (100/718)⁸⁶. Yezid b. Abdü’l-Melik’in Halife olması ise, Mühelleb için adeta bir yıkım oldu. Hapishaneden (Şam) kaçarak Basra’ya geldi. Başta kendi kabilesi olmak üzere halkı Emevîlere karşı ayaklanmaya çağırdı. Bir kumandan olması yanısıra çok iyi bir hafîb olan el-Mühelleb şöyle diyordu :

“Şam ehline gelince, Allahın Rasulünün ehline dil uzatanlar onlar değil mi? O’nun soyundan gelen kavim ve kabilesini üç gün üç gece öldüren onlar değil mi? Bütün bunlardan sonra, Onlar Allahın mübarek evini bastılar, Kâbeyi yıktılar, onun taş ve örtülerini ateşe verdiler, Allahın laneti onların üzerine olsun!”⁸⁷. Emevîlerin Ehlibeyt ve evladı Rasule karşı saygısızlıklarını bu şekilde diline dolayan el-Mühelleb, Şam Ümerasına karşı cihad etmenin “Allah katında Türk ve Deylemlere karşı harbetmekten çok daha makbul olduğunu” söylüyordu⁸⁸.

⁸⁵ Yâkût, a.g.e.I. s. 166.

⁸⁶ et-Taberi, VI, s. 557. Ömer b.Abdü’l-Aziz, daha sonra Yezid’in bölge halkından hak-sız yere topladığı vergileri devlet hazinesinden Horasan halkına iade ederek adaletin azizliğini bir kere daha göstermiştir.

⁸⁷ et-Taberi, VI, s. 557.

⁸⁸ et-Taberi, VI, s. 587.

«اليس هم الذين احلوا حرم رسول الله يقتلون اهل ثلاثة ايام»
«بحث على الجهاد ويزعم ان اهل الشام اعظم ثواباً من الترك والديلم»

Emevîlerin Ehli-beyt ve evladı Rasule saygısız davranışlarından dolayı zaten büyük bir infial içinde bulunan Basra ve Kûfe halkı, el-Mühelleb'in yanında yer almışlardır. Bu arada Sul Tekin'i de kendisine yardım etmeye çağırmıştır. Sul Tekin, bu davete fazla bir tereddüt göstermeden hem de askerî erkânı ile birlikte icabet etmiştir. Kaynaklarda, her ne kadar O'nun hakkında fazla bir bilgi verilmemişse de Yâkût'un rivayetleri bu husustaki tereddütleri gidermektedir. O bu harblere maiyyeti ve *Kuhistan hükümdarı olan oğlu* da dahil bir Türk birliği ile katılmış, bu Türk birliğinin gösterdiği yararlık ve kahramanlıklar, dikkati çekmiş ve Halife Yezid'in kulağına gitmiştir. İşte bu harplerde Sul, Emevî askerlerine karşı okunu sadece Allahın kitabı ve Hz. Peygamberin sünnetini ihya etmek için kullanmıştır. Bu husustaki sabr ve sebatı devrin halifesini dahi kızdırmış ve öfkelenmiştir. Nitekim *el-İsfahanî* bu hususta şu ilginç rivayeti nakletmektedir:

«ولما دعا يزيد الى نفسه لحق به صول لينصره وكان يقاتل كل من بينه وبين يزيد من جيش بن امية ويكتب على سهامه ؛ صول يدعوكم الى كتاب الله وسنة نبيه فبلغ يزيد بن عبد الملك فاغتاز وجعل يقول ؛ ويلي على ابن الغلفاء و ماله وللدعاء الى كتاب الله وسنة نبيه ولعله لا يفقه صلاته»

“Yezid başkaldırınca, Sul Tekin'i kendisine yardım etmek için çağırırdı. O da bu davete (tereddüt etmeden) katıldı. O, Yezid'in Emevîlerle harbeden askerlerinin safında meydana atılır, (yiğitce döğüşür) ve Okunun üzerine:

“Sul, sizleri Allahın kitabı ve Peygamberinin sünnetine uymanıza davet eder!” diye yazdıktan sonra Emevî askerlerine doğru atardı. Sul'un bu durumu Halife Yezid b. Abdü'l-Melik'e kadar ulaştı. Bundan çok öfkelenen Halife civardakilere şöyle yakınıyor oldu:

“-Şu sünnetsizin oğluna bakın! Allahın kitabı ve Peygamberinin sünnetine davet etmek O'na mı kaldı? O'nun belki namaz kılacak kadar din bilgisi bile yoktur”⁸⁹.

f-Sul Tekin'in Sonu: Pek tabii olarak Akra'da* ceryan eden bu harplerde el-Mühelleb taraftarları yenilmiş ve el-Mühelleb'in kendisi de kulak burun delikleri hatta ağzının içi toz toprakla dolu olduğu halde ölü olarak

⁸⁹ el-Ağani, Kahire, X. s.43. Krş. Yâkût, el-Üdeba, I. s. 166.

* el-Akr, çeşitli yerlerin adıdır. bunlardan biri de bugünkü Kerbelâ (Irak) yakınlarında bir yerdir ki Yezid burada öldürülmüştür. el-Ağni, X. s. 136.

bulunmuştur (102/720). Sul bu harblerde Yezid'le omuz omuza çarpışmıştır. Fakat ikisi arasında büyük bir fark vardır. Birisi kaybolan ikbâl ve mevkiine kavuşmak, ihtiraslarını tatmin etmek, hatta canını ve malını kurtarmak için çarpışmakta, diğeri Sul Tekin ise sadece Emevîlerin evlâdı Rasûle karşı saygısızlıkları, bunun gönlünde açtığı yara dolayısıyla Onları Allah ve Rasûlüne, doğru yola davet etmek için çarpışmakta idi. Birinin niyetinde dünya, diğerrinin niyetinde ise Allah ve Rasûlünün sevgisi, O'na hizmet aşkı bulunmakta idi.

Fakat bu arada karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır. O da Sul Tekinin, özellikle Halife Yezid b. Abdü'l-Melik'i kızdıran bu Türk hükümdarının sonunun ne olduğudur? Bu sülâlin cevabını bu konulardaki yegâne kaynağımız Taberî'de bulmamıza imkân yoktur. Bu iç harbler hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren Taberî, bu meşûm olaylardan bahsederken bizimle ilgili olarak sadece “ وَأَخَذَ ابْنُ صَوْلٍ مَلِكُ قَهْمِسْتَانَ أَسِيرًا ” *ve Kuhistan hükümdarı olan Sul'un oğluda diğerr bir kısım önemli zevatla birlikte esir alındığı*” bildirmekle yetinmektedir⁹⁰. Bu esir alınanların arasında şüphesiz Sul Tekin'in kendisi de vardı. Nitekim Yâkût, Sul ve yakın komutanları ve askerleri (من اصحابه وغلانته) ile birlikte Emevî taraftarlarından Abbas b. el-Velîd'e sığındıklarını ve O'nun el-Mühelleb'in bazı evladları ile birlikte bu Türk hükümdar ve yakınlarına da “ emman - güvence dokunulmazlık” verdiğini kaydetmektedir.

Fakat daha sonra durum süratle kötüye doğru gitmiştir. Sul Tekin ve maiyeti tam tesirsiz bir hale geldikten sonra Abbas, Arap valilerinde örneğini sık sık gördüğümüz gibi, sözünde durmamış ve Sul Tekin de dahil, kendisine sığınan bu müslüman Türk aristokrat ve askerlerinin hepsini insafsızca öldürmüştür (102/719)⁹¹.

Sul Tekin'in bu devirde müslüman olan diğerr Türk hükümdarlarına nasib olmıyan bazı özellikleri vardır. Bunlardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile O;

— İlk ateşli gerçekten de samîmî müslüman, Allah ve Rasûlüne aşırı bağlı Türk hükümdarıdır.

— İlk Medîneye gelen ve Hz. Peygamberin kabrini ziyaret etme şerefine ulaşan Türk hükümdarıdır.

⁹⁰ et-Taberî, VI, s. 601.

⁹¹ Yakut, el-Üdeba, I. s. 166.

— İlk ve belkide Hz. Peygamberin kabri başında O'nun manevî huzurunda müslüman olan tek hükümdar, Türk hükümdarıdır.

— İlk Allah yolunda cihad eden ve bu uğurda şehid düşen Türk hükümdarıdır.

g — *Sul Tekin Hanedanı ve Tarihde Sûliler*. Bizi asıl ilgilendiren konu, Sul Tekin soyundan gelenlerin daha sonraki Emevîler ve Abbasîler devrindeki durumlarıdır. Bir kaç kelime ile de olsa bu konu üzerinde durmamız herhalde yararlı olacaktır. Gerçekte Sul Tekin hanedanından gelenler, Emevîler ve özellikle Abbasîler devrinde yükselerek devrin önemli sîmaları arasına girmişlerdir. Abbasîlerin ilk yükselme devirlerinde saray ve çevresinde İran asıllı Bermekîler'e karşı, ilim, irfân edebiyat ve idarede Türk asıllı bu müslüman hükümdarın soyundan gelen Sul ailesi vardır. Arapça kaynaklarda "Sul صول " veya "es-Sûlî- الصولى " olarak zikredilen bu kişiler, o devirlerin edebî eserlerinde ayrı ve önemli bir yer işgal etmektedir.

Sul Tekin'in, ihtida etmesinden sonra İslam dininin, Cürcan ve havâlisinde ne kadar başarılı ve etkin bir din haline geldiğini O ve O'nun soyundan gelenlerin durumu bizlere açıkça göstermektedir. Kaynaklarımızda O'nun ahfadı hakkında, müslüman olan diğer Türk hükümdarlarına nisbeten daha tatmin edici rivayetler vardır. Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre, Onların bu etkin durumları Abbasîlerin duraklama dönemine kadar devam etmiştir.

Sul Tekin'in en büyük oğlu, Arap ananesine göre isminden ziyade İbni Sul olarak anılmaktadır. Daha babasının sağlığında Cürcan'ın önemli mıntıklarından Kuhistan'ın hükümdarı olmuştur. Yezid b. el-Mühelleb'in Emevîlere karşı kıyamını destekleyerek babasının yanında yerini almış ve Akra harbinde esir düşmüştür. Taberi Ona yukarda da işaret edildiği gibi "eman" bugünün tabiri ile "dokunulmazlık" verildiğinden bahsetmektedir⁹². Bundan başka Sul Tekin'in kaynaklarda zikredilen diğer iki oğlu daha vardır. Bu devirde müslüman olmuş, *aristokrat Türkler* safına koyabileceğimiz bu kimselerden kaynaklarımızın yeteri kadar bahsetmesi, şüphesiz birazda onların, devlet kademelerinde ilerliyerek önemli makamlar işgal etmeleri dolayısıyladır. Bunlardan biri İslâmî adıyla Süleyman b. Sul, diğeri ise Muhammed b. Sul'dür.

⁹² et-Taberi, VI, s. 601

f—*Süleyman b. Sul*: Bu Türk asilzâdesi dirâyet ve kabiliyeti ile Emevîler devrinde Horasan'a gönderilen Arap valilerinin dikkatini çekmiş ve onların devlet hizmetinde bulunmuştur. Süleyman, Nasr'ın ordusunda bulunmuş ve Ğarşistan, Ğur, Huttel ve Taberistan seferlerine iştirak etmiştir⁹³. O, ayrıca Nasr'ın bir nevi özel *kâtiplik* görevini yaptığı gibi, zaman zaman civar Türk hükümdarlarına elçi olarak gönderilmiş ve bunda başarılı da olmuştur. Taberî'nin çok daha ayrıntılı olarak bildirdiğine göre, Nasr b. Seyyar (121/738) senesinde Fergane içlerine doğru bir sefer tertip etmiştir. Bu seferinde O, Türk barikatlarını geçmeye bir türlü muvaffak olmamış ve ağır kayıplar vermiştir. Daha sonra barış yolunu denemeyi düşünen Nasr, Süleyman b. Sul'u Fergane hükümdarına hitaben yazdığı bir mektubla birlikte elçi olarak göndermiştir. Nasr'ın, şüphesiz Süleyman'ı Türk asıllı olduğu için tercih ve diğer bir Türk hükümdarı nezdine de kendisini temsilen elçi olarak gönderdiği akla daha uygun gelmektedir.

Süleyman Taberî'nin rivayetlerine göre bu görevini tam bir başarı ile yerine getirmiş, hatta Fergane Prensi ile birlikte anasını (Fergane Melikesi) de Nasr'ın huzuruna getirmeye muvaffak olmuştur. Nasr, Süleyman b. Sul'un bu başarısından dolayı çok memnun olmuş ve onun hakkında bir darbı mesel olarak kullanılan şu anlamlı beyiti söylemiştir:

إِذَا كُنْتَ فِي حَاجَةٍ مُرْسِلًا—فَارْسِلْ حَكِيمًا وَلَا تُوصِ

“Eğer bir elçi göndermek ihtiyacında isen,
Bir hekîmi (bilgini) gönder de gerisini ona bırak!”⁹⁴

g — *Muhammed b. Sul*: Sul Tekin'in muhtemelen en küçük oğlu olan Muhammed b. Sul'a gelince, O da ailenin diğer fertleri gibi aktif ve heye-

⁹³ et-Taberî, VII. s. 177.

⁹⁴ et-Taberî, VII. s. 177. Fergâne melikesinin İslâmî kaynaklarda henüz adı zikredilmemektedir. Buhara melikesi K a b a ç H a t u n gibi, Fergâne Hanlığına oğluna niyabeten idare eden bu H a t u n Taşkente kadar gelerek Nasr'la mülâki olmuş O'na iyi bir hükümdarda bulunması gereken şeylerden bahsetmiş bazı hakîmane tavsiyelerde bulunmuştur. Daha sonra maktul K u t e y b e'nin oğlu H a c c a c'ı bir köşede oturur görünce O'nu selâmlamış hal ve hatırını sorduktan sonra Türke has açık kalblilikle şöyle demiştir:

“-Ey Arap Toplumunu! Sizde vefa duygusu yoktur. Birbirinize faydanız da dokunmaz. İşte Kuteybe, bu yerleri size yurt yapan adam. Fakat şu oğluna bakınız, mecliste gerilerde oturmakta ve hiç bir değer verilmemektedir. Halbuki Onun yeri bu meclisin baş köşesi olmalıydı.” Fergane melikesinin Arapların karakterleri ve Kuteybe hakkındaki bu samîmî duygu ve tesbitleri ilginçtir.

canlı bir müslümandır. Devrin “*Ehli Beyt*” mefhumu, yani Hz. Muhammed ve evladı Rasûl sevgisi etrafında halkalanan ve bunun misyonunu yapan siyasî görüş ve hareketini benimsemiştir. Hatta O, oğluna, bu bakımdan devrin manalı ismi olan “*Abbas*” adını koymuştur.

Muhammed, daha sonraları Abbasîlerin “*düat*” (Propagandacı militan) adını verdikleri ve Emevîlere karşı Abbasî ihtilâlini hazırlayan kuvvetli gizli organizasyonuna girmiş ve başarılı da olmuştur. Onun bu gizli teşkilatta kod adının “*E b û ' l - A m a r a*” olduğu bildirilmektedir⁹⁵. Muhammed b. Sul, Ebû Müslim el-Horasanî'nin kumandanlarından biri olan *Mukatil b. Hakim* ile, bazı siyasî konularda ters düştüğü için *Abdullah b. Ali* tarafından öldürülmüştür. Kaynaklarda O'nun öldürülmesi ile ilgili hemen hemen hiç bir ayrıntı yoktur.

h—*Abbasîler Döneminde Sulîler*. Emevîlerin yıkılması ve Abbasîlerin iktidara gelmelerinde gerçekten de emeği geçen hatta bu yolda başını veren Muhammed b. Sul'un soyundan gelenler yükselerek devrin, ilim ve edebiyatta seçkin kimseleri olmuşlar ve önemli mevkilere getirilmişlerdir. Bunlar arasında O'nun oğlu Abbas'ın soyundan gelen İbrahîm ve Abdullah'ı zikredebiliriz. *İbrahim b. Abbas es-Sûlî* (792-857), iyi bir eğitim görmüş, Arab dil ve edebiyatının büyük ustaları arasındadır. Duygulu bir şairdir. Bir çok kıymetli eserleri yanı sıra O'nun dilden dile dolaşan, bestelenip okunan çok güzel beyitleri vardır. Hatta devrin Alevî Şâiri Dı'bal el-Huzaî' “eğer İbrahîm b. el-Abbas şiirle geçimini temin etmiş olsaydı, başkalarına bir şey bırakmaz (ve hepsi aç kalırlar) di” demiştir⁹⁶.

el-Memun devrinden başlayarak *el-Mu'tasım* ve *el-Vasık* devirlerinde (yaklaşık otuz üç sene) Abbasî Devletinin içte ve dışta genel politikasını tesbit eden çok önemli bir makam olan “*Divanü'r-Resâil*”in başkanlığına getirilmiş ve devlete çok önemli hizmetlerde bulunmuştur⁹⁷. O, *el-Müvekkil* devrinde de (846-861) aynı şekilde önemli görevlerde bulunmaya devam etmiştir⁹⁸.

Kardeşi Abdullah b. es-Sûlî'ye gelince O'da, devrin ileri gelen devlet adamları arasındadır. Dil ve edebiyatta şöhrete ulaşmıştır. Gerçekte

⁹⁵ İbni Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yan Kahire, 1984, I, s. 28. Yakut, el-Üdeba, I. s. 166.

⁹⁶ el-Ağani, X. s. 44.

⁹⁷ İbni Hallikân, Vefeyat, I. s. 27. el-Ağani, X. s. 44.

⁹⁸ Bu konularda daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., et-Türk fi Müellefatı'l-Cahiz, Beyrut, 1972, s. 280-287.

Abdullah, İbrahimden daha yaşlı ve kitabette daha muktedir olmasına rağmen İbrahim, güzel şiir ve edebiyatta Onu geçmiştir⁹⁹. Fakat her ikisi de Arap dil ve edebiyatında yani sosyal ilimler de devrin büyük otorite ve üsdatları arasındadır. Abdullah'ın soyundan gelen Yahya b. Muhammed es-Sûlî de ilim irfan meclislerindeki tatlı sohbetleri ile tanınmıştır. O, Abbasî halifelerinden, *el-Müktefa Billah* (901-907)'in sohbetlerinden hoşlandığı çok yakın adamlarından biri idi.

Yukarda da yer yer işaret edildiği gibi, Abbasîlerin ilk devirlerinde, saray ve çevresinde önceleri saygı gören ve sonraları gözden düşen İran asıllı Bermekîler'e karşı ilim irfan edebiyat ve idarede Sul Tekin'in hanedanının devamı olan Türk asıllı Sulîler vardır. Bu aile, İranlılara karşı, Abbasî Arap toplumunda Türklerin sadece askerlikte değil edebiyat ve sosyal ilimlerde de üstün zekâ ve kabiliyetlerini göstermişler, Bermekîler'in aksine onlar *her zaman devlete bağlı ve sadık kalmışlardır*.

Araştırmamızın buraya kadar olan bu "**BİRİNCİ BÖLÜMÜ**"nde ilk devirlerden başlayarak *Ömer b. Abdü'l-Aziz*'in halife oluşuna kadar, Orta-Asya mahallî Türk hükümdarları arasında İslâmiyetin yayılışı üzerinde durulmuş ve neticede bir çok Türk hükümdarının daha bu ilk hamlede müslüman olduğu tesbit edilmiştir. Yukardaki izahlarımızdan da kısaca anlaşıldığı üzere, Aşağı Türkistan'ın bu dönemlerdeki siyâsî hayatı büyük karışıklık ve çalkalanmalarla doludur. Bu müessif durum, Emevîler devrinin büyük halifesi *Ömer b. Abdü'l-Aziz*'in hilâfet makamına gelmesine kadar devam etmiştir.

Ancak temel kaynaklara dayanarak yaptığımız bu araştırmanın bundan sonraki "**İKİNCİ BÖLÜMÜNÜ**"nde konunun bir devamı olması bakımından *Ömer b. Abdü'l-Aziz* ve daha sonraki devirlerde ihtida eden diğer Türk Hükümdar ve Aristokratları üzerinde durulacak ve ilk defa bir senteze doğru gidilecektir.

⁹⁹ Yakut, el-Üdeba, I. s. 166.

II. BÖLÜM

HALİFE ÖMER B. ABDÜ'L-AZİZ DEVRİNDE MÜSLÜMAN OLAN TÜRK HÜKÜMDARLARI

Süleyman b. Abdü'l-Melik'in vefatı üzerine, hiç bir muhalefete uğramadan hilâfet makamına, Ömer b. Abdü'l-Aziz gelmiştir (716-719). Ömer II'in Halife olmasından sonra, Aşağı Türkistanın İslâmlaştırmasında yeni bir dönem daha başlamıştır. O'nun şüphesiz en büyük tasarılarından biri de İslam dininin, İmparatorluğun geniş hudutları içinde yaşayan, dil, din ve ırk bakımından birbirinden farklı kavimler arasında, özellikle Türk yurtlarında yayılması ve sosyal bünyesi sağlam kuvvetli bir toplumun teşekkülü idi. O bunun için köklü bir kısım icraatlara girişmiştir. O'nun bu icraatlarını tahlil etmek daha geniş bir araştırma mevzuudur. Fakat bunlardan en önemlisi, Ömer'in imparatorluğun Doğu hudutlarında bulunan hükümdarlar arasında İslam Dininin yayılması için, gerçekten de ciddî teşebbüslerde bulunmuş olmasıdır. Bu cümleden olmak üzere onlara gönderdiği bir kısım "*çağrı mektupları*" konumuz açısından çok önemli bir malzeme niteliğindedir.

Doğu fetihleri hakkında belki de en güzel kitabı yazan, el-Belâzurî'ye göre İslam'ın bu Zâhid Halifesi, Aşağı Türkistan'ın mahallî hükümdarlarına bir tebliğ mektubu yazarak onları, İslam dinini kabule çağırmıştır. Mektubun muhteva ve metnini pek tabîi olarak kaydetmeyen Müellifimiz el-Belâzurî, Ömer II'in bu samîmî teşebbüsleri sonucu söz konusu bu hükümdarlardan bazılarının İslam dinine girdiklerini de bildirmektedir. Fakat, O'nun konumuz açısından oldukça önemli olan, bu rivayeti daha ham bir malzeme niteliğindedir. J. Wellhausen¹⁰⁰, H. A. R. Gibb¹⁰¹, M. A. Shaban¹⁰², gibi bir kısım tarih otoriteleri bu rivayetleri aynen nakletmekle yetinmişler, keyfiyet ve netice itibarı ile değerlendirmemize yardım edecek herhangi bir yorumda bulunmamışlardır.

el-Belâzurî'nin rivayetleri şüphesiz bir gerçek olarak kabul edildiği takdirde, söz konusu hükümdarlar arasında O'nun muasırı olan, Soğd,

¹⁰⁰ el-Belâzurî, neş. S. el. Müncid, Kahire, 1957, III. s. 228.

¹⁰¹ Wellhausen, J., a.g.e.s. 139.

¹⁰² Gibb, H.A.R., s. 47.

Semerkant, Uşrusana, Fergane vb. yörelerin hükümdarları da olması gerekmektedir. Mamafih onlardan bazılarının ihtida etmeleri, âdil Halifenin bu teşebbüslerinin hiçte semeresiz kalmadığını göstermektedir. Nitekim, J. Wellhausen, Soğd, hükümdarı (Gurek) ve tebeasının halife Ömer zamanında onlara tanınan bir kısım kolaylıklar nedeniyle müslüman olduklarını teyid etmektedir¹⁰³. Halife Ömerle başlayan bu hayırlı dönemde, ihtida eden Türk hükümdarları başında Akşit Gurek vardır. Bundan başka, Uşrusana hükümdarı ve meşhur Kara Buğra Han'ın oğlu Kâvus ve büyük Türk Hakanı Sulu Han bu bölümde inceleyeceğimiz başlıca şahsiyetlerdir.

4-İHŞİD (AKŞİD GUREK?): SOĞD - SEMERKANT HÜKÜMDARI

(91/709-128/745?)

a-Semerkant ve Türkleştirilmesi: Akşit Gurek, Halife Ömer b. Abdül-Aziz devrinde müslüman olan mücadeleci Türk hükümdarlarından biridir. İslâmî fetihler sırasında, Aşağı Türkistan'ın büyük eyaletlerinden biri ve Soğdiana hükümetinin merkezi olan Semerkant hükümdarı idi.

Semerkant'a gelince: uzun tarihî seyri içinde, Buhara ile sosyal ve siyâsî yönlerden hemen hemen aynı kaderi paylaşmıştır. Bununla beraber, Buhara daha ziyade *dinî bir merkez* olmasına rağmen, Semerkant karşımıza aynı zamanda bir *ticaret merkezi* olarak çıkmaktadır. Fakat bizim için asıl önemli olanı, buraların İslâmî fetihlerden çok daha önce büyük ölçüde Türk nüfuz ve hakimiyetinin tesiri altında kalması ve bir dereceye kadar Türkleştirilmesidir. Zîra söz konusu fetih hareketleri başlamadan, çok daha önce Asyanın iç kısımlarından kopup gelen yeni Türk dalgaları bölgedeki, diğer Türk asıllı Eftalitler hakimiyetine çoktan son vermişler ve siyâsî durumdaki hakim olmuşlardır. Bundan sonra Semerkant'a hemen her devirde, mahallî Türk hanedanlarının bir mümessili hakim bulunuyordu¹⁰⁴. Belki de bu özelliği içindir ki kaynaklarda hemen her vesile ile, Soğdiana'nın hükümet merkezi olan bu güzel şehrin genellikle *Türklere aid olduğu*¹⁰⁵ dile getirilmiştir.

¹⁰³ Shaban, M.A. The Abbasid Revolution, Cambridge, 1970, s. 87.

¹⁰⁴ Wellhausen, J., a.g.e. s. 163.

¹⁰⁵ Brestschneider, M.D. Mediaval Reserches From Eastern Sources, London, 1967, II, s. 58. (.....Soğdiana belonged to the Turks) İA.X. s. 469.

b-*Akşit Gurek'in İlk Yılları*: Bu devirde ihtida etmiş, siyâsî yada sosyal olaylara yön vermiş olan daha bir kısım Türk hükümdarları gibi Akşit Gurek'in de çocukluğu ve hayatının aktif bir komutan bir devlet adamı oluncaya kadar geçirdiği ilk yılları hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur. O'nun adı ilk defa Sasanî Hanedanının son bedbaht hükümdarı *Yezdücerd* III. ile ilgili olaylar sırasında geçmektedir. Nihavent bozgunundan sonra, Araplar karşısında hiç bir zaman tutunamayan Yezdücerd, büyük Türk Hakanı ile birlikte Gurek'te yardım talebinde bulunmuş ve kaybetmiş olduğu taht ve bahtını kurtarmalarını istemiştir (22/642)¹⁰⁶. Türk Hakanı derhal Yezdücerd'in imdadına koşmuş ve devrin Arap komutanı *Ahnef b. Kays'a* çok zor günler yaşatmıştır¹⁰⁷. Daha sonra Yezdücerd'in bu Türk Hakanına sığındığı Taberî'nin yine bu konulardaki rivayetleri arasındadır¹⁰⁸. Hernekadar birbirini takib eden olaylar ve Arap ordusunun Belh yakınlarında kuşatılması sırasında, Gurekten bahsedilmemekte isede, bu kuşatma da O'nun, Türk Hakanının erkani harbi arasında genç bir komutan olduğu anlaşılmaktadır.

Gurek, İslâmî fetihler sırasında, Semerkant Türk Hanlığının önemli sîmalarından biridir. O, her zaman Semerkant hükümdarı *Tarhun*'un yanında olmuş ve olayların hemen hepsine de iştirak etmiştir. Kuteybe daha önce yapılan anlaşmaların aksine Semerkant'ı istila ve *Tarhun*'u çok ağır bir şekilde vergi ödemeye mecbur ettikten sonra, Gurek'in artık ön saflara geçtiğini görüyoruz. Zira Kuteybeye karşı vergi ödemeyi bir nevi zillet olarak kabûl eden halk, ayaklanmışlar, eski ve de yaşlı hükümdar *Tarhun*'u hapsederek yerine *Gurak*'ı getirmişlerdir (91/709)¹⁰⁹. *Tarhun*'un düşürülmesinde Gurek'in şüphesiz önemli derecede rol oynadığı da gözden kaçmamalıdır.

c-*Akşit Gurek'in Kuteybe İle Mücadeleleri*: Akşit Gurek'in müslüman fatih Kuteybe ile her nedense siyâsî yönüne rağmen dînî yönü çok daha ağır basan renkli mücadeleleri olmuştur. O'nun bu mücadelelerini kısmende olsa dile getirmemiz, konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yararlı olsa ge-

¹⁰⁶ et-Taberî, IV. s. 168.

¹⁰⁷ Kitapçı, Z. The First Challenge of the Turks Against the Arabs, Tarih dergisi, Sayı, XXXII, Mart, 1979, İst. sf. 894-904.

¹⁰⁸ et-Taberî, IV. s. 173.

«واقام يزد جرد وال كسرى بفرغانة معهم عهد من خاقان»

¹⁰⁹ et-Taberî, VI. s. 463. Bu istihkârî bir türlü izzeti nefsine yediremeyen *Tarhun*, "Mülk elden çıktıktan sonra geride ancak öldürmek kalır, bunu kişinin kendi eliyle yapması daha iyidir". diyerek kendi kendini öldürmüştür.

rektir. Şöyleki; Kuteybe, daha önce Tarhun'la yaptığı sulhu hiç bir kale almayarak iyi bir hazırlık yaptıktan sonra, tekrar Semerkant'a gelmiş ve şehri kuşatarak çok kanlı harplere girişmiştir. Akşit Gurek'in Kuteybeye:

"-Siz beni, kardeşim ve ehli beytim mesabesinde olan kimselere karşı harbettiriyorsunuz!" diye haberler göndermesi¹¹⁰, Kuteybe, ordusunda önemli ölçüde muharib Türk unsurunun bulunduğunu göstermektedir. Kuteybe, ordusunda bulunan *Türk birliklerinin* de üstün gayret ve çabaları ile şehri ele geçirmiş ve Akşit Gurek ile, alışılmışın dışında ilginç bir sulh anlaşması yapmıştır. Bu anlaşma şartları konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira yarı dini olan bu anlaşmaya göre: "Semerkant'da her şeyden önce büyük bir cami inşa edilecektir. Bu cami'in bir de minberi olacak ve müslüman Fatih namaz kıldıktan sonra burada halka hitaben bir konuşma yapacaktı. Yine anlaşma şartları gereğince Kuteybe ve arkadaşlarına Gurek tarafından bir yemek ziyafeti verilecek ondan sonrada Araplar şehri terkedecekti. Ayrıca Semerkant ve civarının dinî hayatında çok önemli bir yeri olan Ateşevleri ve Budist mabedlerinde bulunan putların (heyk el) üzerindeki bütün ziynet eşyası ve mücevherlerde Kuteybeye verilecekti"¹¹¹.

Bu anlaşmadan sonra, Kuteybe ve askerlerinin Kis ve Nesef kapısından şehre girmeleri düşünülmüştür. Ancak Gurek bundan önce mezkûr yere kadar gelmiş, Kuteybeyi selamlayarak kafilenin önünde yerini almıştır. Gurek önde arkada Müslüman Fatih ve gazilerden oluşan dört bin kişilik kabile *tekbir sadaları* ile yürüyerek, Budist heykellerinin bulunduğu büyük mabedin önüne yani şehrin merkezine geldi. Gurek burada kılıncını bırakarak durmuştur. Artık bundan sonra yapılacak işler Müslüman Fatih'in insiyatifine bırakılmış oluyordu.

Anlaşma gereğince, Kuteybe ve beraberindeki askerler, önce yeni yapılan cami'e giderek namazlarını kılmışlar, daha sonra da Akşit Gurek'in vereceği büyük ziyafete gitmişlerdir. Böylece anlaşma şartlarının hükümleri birer birer yerine getirilmiş oluyordu. Ondan sonra Gurek eşrafdan bir grupla gelerek, Müslüman Fatih'ten şehri terketmesini istemiştir. Bu isteğe karşı Kuteybe Kur'anı Kerimden "*O, önce Âd kavmini helâk etti, Semûd kavmindende bir iz bırakmadı*"¹¹². mealindeki ayeti okumakla yetindi. Âd ve

¹¹⁰ et-Taberi, VI, s. 444.

«فارسل اليه غوزك انما تقانلني باخوتي واهل بيبي من المعجم»

¹¹¹ İbnü'l-Esir, IV. s. 573. et-Taberi, VI. s 475.

¹¹² Kur'anı Kerim, en-Necm Suresi, 50-51.

Semûd kaviminden maksat Kuteybeye göre, Buhara ve Semerkant ahâli-si idi. Bundan, O'nun Semerkantı terketmeye pek niyeti olmadığı aşikâr-dı. Tafsîlatı bir başka araştırmamızda da belirtildiği gibi, Kuteybe bundan sonra, Semerkant ve havalisi için çok daha ağır şartları ihtiva eden bir anlaşma daha yapmıştır. Fakat bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz bu arada *Zerdüşti* ve *Budist* mabedlerine Kuteybe tarafından vurulan çok ağır darbedir.

Kuteybe fazla bir vakit kaybetmeden Zerdüşti ve Budist mabedlerine el koydu. Sonra sıra heykellere gelmişti. Önce, bunların üzerinde kıymet ifade eden ne varsa aldı. Bundan sonra heykeller bulunduğu yerlerden alınarak hepsi bir meydana yığıldı. Taberî bunların çokluğundan kinâyeye olsa gerek, "*sanki büyük bir köşk gibi yığılıp kaldığını*" söylemektedir¹¹³. Kuteybe şehir mabedlerinden toplanan bu heykellerin, yakılmasını emretmiştir. Bu arada Akşit Gurek tekrar Kuteybe'ye gelmiş ve ellerini oğuşturarak:

"*Ey Emir!*" demiştir, "*Size her türlü itaat ve saygıyı göstermek bizim için gereklidir, yeter ki bu heykellere dokunmayınız*"¹¹⁴. Kuteybe'nin heykellere karşı bu cüretkâr hareketi belki bir infîale hatta kıyama sebep olabilirdi. O bütün bu ihtimalleri hiçe sayarak bir ateş getirmelerini emretmiş ve daha sonra halkın hayret ve dehşet dolu bakışları arasında tekbirler getirerek dağlar gibi yığılan bu heykelleri ateşe vermiştir¹¹⁵. Böylece Zerdüştlük ve Budizme en ağır darbe vurulmuş oluyordu.

Bu izâhlarımızdan da anlaşılacağı üzere, Kuteybe şehre geçici bir süre için girdiği halde, sözünde durmamış, şehri gerçek manada istilâ ederek orada çok ağır bir idâre kurmuştur. Bu idârenin asıl hedefi muharip ve göçebe Türk unsuruna büyük ölçüde darbe vurmaktır ve onları saf dışı bırakmaktır. Nitekim O bunda muvaffak da olmuştur. Kuteybe'nin Semerkant'ı haksız olarak işgal etmesinin yankıları büyük olmuş ve Şam sokaklarına kadar ulaşarak, halkın diline düşmüştür. Taberînin bildirdiğine göre, bu haberleri Halîfeye ulaştırmak üzere Şam'a gönderilen şamatalı elçiye sıradan bir adam büyük bir kehânet örneği vererek şöyle demiştir.

"Hz. Peygamberi doğruluk için gönderen Allaha yemin ederim ki, siz Semerkant'ı hiyânetle ele geçirdiniz. Horasanlılar, siz Emevîlerin elinden saltanatı alacaklar ve Şamda taş üstünde taş da bırakmayacaklardır"¹¹⁶.

¹¹³ et-Taberî, VI. s. 475.

«فكانت كالقصر العظيم حين جمعت»

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, IV. s. 573. et-Taberî, VI. s. 475.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, IV. s. 573. et-Taberî, VI. s. 476.

¹¹⁶ et-Taberî, VI. s. 479.

والذى بعث بالحق ما افتتحوها الاغدرأ وانكم يا اهل خراسان للذين تسلبون بني امية مدمهم وتقتضون دمشق حجراً حجراً.

d—*Akşit Gurek'in İhtidası*: Bundan sonra Gurek'in hayatında yeni bir devir başlamıştır. O'nun Semerkant'ı bu şekilde tahliye ettikten sonra civar bir kasabaya muhtemelen *Mayemurg*'a çekilerek geçici bir süre içinde olsa siyâsî ve sosyal olaylardan uzak kendi halinde bir hayat yaşadığı anlaşılmaktadır.

O'nun bu hali Emevîlerden Ömer b. Abdülaziz'in iktidara gelmesine kadar devam etmiştir. (716) Ömer II'in devri kısada olsa adâlet ve hakkın ihyâsı devridir. O, Türkistanda senelerdir olagelen haksızlıkları iyi bildiği için, önce bunlara bir son vermiş, sonra da, kendisinden önceliklere göre bir nevi reform olarak tasvir edebileceğimiz bir çok hayırlı icraata girmiştir. Bu arada yukarda da işaret edildiği gibi Türk Büyüklerine de birer mektup yazarak onların müslüman olmalarını istemiştir. Halife Ömer'in adâletinin nerede ise cihanı dolduracak bir hale gelmesi, haksızlıkları gidermesi, gönüllerde İslâmiyetin lehine yeni heyecanlar uyandırmıştır. Artık müslüman olmak için tereddüt etmeye lüzum kalmamıştı. Bu bakımdan Ömer'in yukarda mevzu bahs edilen mektubu diğer hükümdarlar kadar Türk büyükleri arasında da hüsnü kabule mazhar olmuş, dolayısıyla onlardan bir kısmı *ihtida* etmişlerdir. Bunlar arasında, Soğd eski hükümdarı *Akşit Gurek* ve Uşrusana hükümdarı meşhur Kara Buğra'nın oğlu, Kâvus'da vardır. Fakat Akşit Gurek'in müslümanlığı üzerinde bir kısım otoriteler tarafından menfi yorumlar yapılmaktadır. Bunların başında meşhur H. A. R. Gibb, gelmektedir. O'na göre:

"Gurek, Ömer II.nin dini hislerini tahrik ederek payitahtını kurtarmayı düşündü. Gurek zahiren İslam dinini kabul eder gibi görünerek Ömer'e bir heyet gönderdi. *Kuteybe bize hiyânet ve zulümle muamele etti*, diyerek şehrin Soğdiyanlara geri verilmesini istedi"¹¹⁷.

Haddizatında bu kabil realiteden uzak yorumlarla Gurek'in müslümanlığını hafife almak, Aşağı Türkistan'daki İslamiyetin yayılmasını ve şimdiye kadar bu yolda alınan mesafeleri hafife almak olur. Bizim, diğer bir kısım araştırmalarımızda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğumuz gibi, İslâmiyet Buhara¹¹⁸ ve Semerkant'da¹¹⁹ özellikle Kuteybe

¹¹⁷ Gibb, a.g.e., s. 47.

¹¹⁸ Kitapçı, Z., Buharada İslâmiyetin Yayılışı, Millî Kültür (Aylık Dergi) I. Sayı 2, Şubat, 1977, Ankara, sf. 50-59.

¹¹⁹ Kitapçı, Z., İslâmiyetin Semekant ve Havâlisinde Yayılışı, Türk Dünyası Araştırmaları (Dergi) Sayı, 25, Ağustos, 1983, İst. Sf. 109-195.

b. Müslim'in gayretleri ile hiç kimsenin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmiştir. Bu şehir ve kasabalarda şimdiye kadar daha bir çok cami ve mes-cidler yapılmış, müslüman valisi, kadısı ve yeni mühtedilerinde oluşturduğu *İslâm cemaati* ile bu şehirlerde İslâmî bir çevre oluşmuştu. Böyle bir şehir ve çevrede, Gurek kendisini müslüman toplumun dışında hissedemezdi. Aklını, mantığını kullanmış ve tercihini ona göre yaparak müslüman olmuştu. Fakat bizim yeni müslüman olanlarda görmeye alışık olduğumuz dinî heyecan bu devirde müslüman olan diğer bir kısım Türk hükümdarlarında olduğu gibi Gurek'te de yoktur. Bunun başlıca sebebi despotik Arap idârecilerinin müslüman olan Türklere ve Türk hükümdarlarına hemen hemen hiç bir ilgi göstermemeleri ve kendilerini onlara yakın (bir din kardeşi) hissetmemeleridir¹²⁰.

e — *Akşit Gurek'in Semerkant'ın Tahliyesini İstemesi*: Mâmâfih, Akşit Gurek müslüman olduktan sonra O, bu yeni çevreye daha iyi bir uyum sağladığı gibi müslüman idarecilere de kendini çok daha yakın hissetmiştir. Gerçekte O, Kuteybe'nin şehri, aralarındaki sulh anlaşmasını hiçe sayarak istila etmesini hiç bir zaman hazmedememiş ve bu uğurda ömrünün sonuna kadar da mücadele etmiştir. O'nun en büyük arzusu Semerkant için yapılan bu haksızlığın giderilmesi ve mülkün sahibine tekrar iade edilmesi idi. Taberinin bu konudaki ayrıntılı rivayetlerine göre, büyük İslâm Halifesinin adâlet ve inasla muamelesi Aşağı Türkistanda yayılınca, Akşit Gurek'te dahil eşraftan bir heyet şehrin Arap valisi Süleyman b. Ebis-Siriri'ye giderek isteklerini açıkça ortaya koymuşlar ve şöyle demişlerdir:

“—Biz Kuteybenin zulüm ve hiyânetine uğradık. Ülkemizi haksız olarak elimizden aldı. Şimdi Allah bize adâlet ve inasını gösterdi. Artık bizim Müminlerin Emiri olan Halîfeye bir heyet göndermemize müsade et, bu mezalimi ona şikâyet edelim. Eğer biz haksız ve üzerimize düşen bir şey varsa onu da vermeye hazırız. Zaten böyle bir heyet göndermeyi çoktandır istiyorduk”¹²¹.

Neticede bir heyet gönderildi. İslâmın âdil Halîfesi heyeti ve olup bitenleri büyük bir ilgi ile dinledikten sonra bir mahkeme kurularak hak ve adâletin ortaya çıkmasını emretmiştir. Dolayısıyla bir mahkeme kuruldu. Bu hususta gerekli araştırmalar yapıp şahitler dinlendikten sonra mahke-

¹²⁰ Konunun varyantları için bkz. Kitapçı, Z., Orta Asya Arap Fetihlerinin Sosyal ve Dini Karakteri, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı, 33, Aralık, 1984, İst. sf. 130-140.

¹²¹ et-Taberi, VI. s. 567.

me, Akşit Gurek'i haklı bulmuş ve Semerkantlıların lehine olarak karar vermiştir. Bu hüküm gereğince, Araplar şehri boşaltacaklar ve iki taraf arasında yeni bir sulh anlaşması yapılacaktı. Ne yazık ki bu merhaleden sonra Semerkant ileri gelenleri Akşit Gurek'i desteklememişlerdir. Onlar haklı olarak, nerede biteceği pek de belli olmayan yeni bir maceraya atılmaktansa daha makul bir yol tercih etmişler ve Gurek'e şöyle demişlerdir:

«قال اهل الرأى قد خالطنا هؤلاء القوم واقمنا معهم وامنونا وامنا معهم»

“— Artık biz bu Araplarla bunca yıl beraber oturduk, birbirimizle karıştık ve anlaştık, onlar bizden biz de onlardan emin olduk (şimdi böyle bir şeye lüzum yoktur)” diyerek durumu olduğu gibi kabul etmişlerdir¹²².

Bu, diğer taraftan, yerli halkın huzur ve istikrarı ne kadar özlediğini göstermektedir. Artık bundan sonra Akşit Gurek'in daha geri planda kaldığı siyasi ve sosyal olaylarda aktif bir rol oynamadığı hata Araplarla tam bir uyum içinde yaşadığı görülmektedir. Onun bu tutumu *Eşres b. Abdullah es-Sülemi*'nin Horosan'a vali olarak gelmesine kadar devam etmiştir (109/727). O bu süre zarfında müslüman valilerin yani idârenin daimi yanında yer almış ve bölgenin Araplarca *tarh* edilen sâbit vergilerin toplanmasında onlara destek olmuştur.

f—Akşit Gurek ve Eşres: Eşres Horasan'a vali olarak gönderildikten sonra, sonu tam bir başarısızlık ve felakete bitecek olan büyük bir İslâmlaş-tırma kampanyasına girişmiş ve bu kampanyanın merkezini de Semerkant olarak seçmiştir. Eşres'in böyle bir kampanya açmasının sebepleri ve bunun için neden Semerkant'ı seçmiş olması ayrı bir araştırma konusudur. Fakat O'nun İslâma çağrı kampanyası, büyük bir ilgi görmüş ve vergiden muaf tutulacağı bildirilen yüzlerce kişi müslüman olmuştur. Bu diğer taraftan vergilerin düşmesi ve kesilmesi idi. Haraç ve cizye toplamanın mesuliyetini taşıyanlardan birisi olan Akşit Gurek ve diğer Dihkanlar bu gelişmeler karşısında müşkül durumda kalmışlardır. Nitekim Gurek, Eşres'e bir mektub yazarak kitle ihtidaları dolayısıyla harac'ın tamamen kesildiğini bildirmiştir¹²³. Hatta Buhara Dihkanları daha da ileri giderek Eşres'e “*halkın hepsi Arap oldu, siz daha kimden haraç alacaksınız!*” demişlerdir¹²⁴.

¹²² et-Taberi, VI. s. 568.

¹²³ et-Taberi, VII. s. 55.

¹²⁴ et-Taberi, VII. s. 55. «فجاء دهاقين بجارى الى اشرس فقالوا ممن تأخذون الخراج وقد صار الناس كلهم عرباً»

Eşres kendini büyük bir açmaza sokmuştu. O, ya vergiden, yada İslâm dinine girmiş olan bunca kimseden vazgeçecek ve İslâmlaştırma kampanyasını durduracaktı. Eşres vergiyi tercih etti ve müslüman olanlara çok daha şiddetli davranılarak vergi ödemeleri istendi. Neticede, "Soğd (Semerkant) ve Buradaki müslümanlar (Türkler) isyan ederek Türk Hakanından yardım istemişlerdir"¹²⁵.

Bu durum Gurek'in uyuyan emellerinin yeniden uyanması ve tekrar kabarmasına yol açmıştır. Bu karışıklıklardan yararlanarak Semerkant'ı Arapların elinden tekrar kurtarmayı düşünmüş ve daha önce birlikte olduğu Arap idaresini bırakarak isyan eden bu Türklerin safına katılmıştır¹²⁶. Bundan sonra O da, diğer bir kısım Türk büyükleri gibi Semerkant ve Buhara'da başlayan ayaklanmalar dolayısıyla Aşağı Türkistana dalan ve Arapların buralardan söküp atmak isteyen büyük Türk Hakanı Suluhan'ın yanında yer almış ve Araplara karşı mücadelesini ölünceye kadar sürdürmüştür. O, Kuteybe'nin kaypaklığını bir türlü unutamamış ve her zaman Semerkant'ı Arapların elinden kurtarmayı tasarlamıştır. Zaman zaman talih O'na gülümser gibi olmuşsa da bu arzusu hiç bir zaman gerçekleşmemiştir. O, Semerkant hanlığını özliyerek hayata gözlerini kapayıp gitmiştir. Gurek, (Çin kaynaklarında Ou-le-Kia)'in vefatının, milâdî (750) yılından önce olduğu bu tarihte oğlu Tou-Ho (Çinceden) tarafından Çin'e gönderdiği heyetle ilgili kaynaklardan anlaşılmaktadır¹²⁷.

Kaynaklardan O'nun, Muhtar adındaki bir oğlundan bahsedilmektedir. Muhtar, isminden de anlaşıldığı gibi, belkide müslüman olduktan sonra dünyaya gelen ilk oğludur. Muhtar: arapça *hakkı, doğruyu, hidâyeti seçen* kişi anlamına gelir. Bu ismi Gurek'in O'na müslüman adı olarak bizzat vermiş olması gerekmektedir. Biz Muhtar'ın, Gurek'in vefatından sonra bir nevi halefi olan ve Çin kaynaklarında adı Tou-Ho olarak zikredilen kimse ile aynı olmasını temenni etmekteyiz. Mâmafih, Muhtar b. Gurek her zaman babası ile birlikte olmuş ve siyasî bir kısım olaylara o da katılmıştır.

Taberî hicrî 110/728 yılı olayları ve dolayısıyla Hakan'ın çok şiddetli olan Kemerce kuşatmasından bahsederken bu Muhtardan da söz etmekte, O'nun söz konusu kuşatmada Araplarla Türklerin arasını bulmak ve kuşatmaya bir son verdirmek için diğer Soğd hükümdarları (Türk

¹²⁵ et-Taberî, VII. s. 56.

¹²⁶ et-Taberî, VII. s. 59.

«ولحق غوزك في تلك الواقعة بالترك»

¹²⁷ (Günaltay), M.Ş., Mufassal Türk Tarihi, İst. 1339, V. s. 243-244.

Beyleri) ile birlikte büyük Türk Hakanı Sulu Han'ın nezdinde teşebbüse geçtiğini, O'nun huzuruna çıktığını ve bunda başarılı da olduğunu kaydetmektedir¹²⁸.

5—KÂVÛS ET-TÜRKİ, KARA BUĞRA HAN'IN OĞLU:
(UŞRUSANA HÜKÜMDARI) (740?—820?)

Emevîler devrinde müslüman olan Türk hükümdarlarından bir diğeri de Kâvûs et-Türkî'dir. Aşağı Türkistanın önemli coğrafi bölgelerinden biri olan Uşrusana Hükümdarı idi. Uşrusana; Yâkût'un bildirildiğine göre, doğuda Fergane, batıda Semerkant, kuzeyde Şaşa ve yine Fergane'nin bir kısmı, güneyde ise Keş ve Sağaniyan arasında kalan çok geniş coğrafi bir bölgenin adıdır. Başşehri Buncıkes olduğu kaydedilmektedir. Diğer önemli şehirleri arasında, *Zâmin* ve *Dizek* bulunmakta idi¹²⁹.

a—*Kara Buğra Han Kimdir?* İslâmî fetihler sırasında bu büyük coğrafi bölgede, Aşağı Türkistan'ın diğer bölgelerinde gördüğümüz gibi Türk asıllı hükümdar aileleri tarafından idare edilmekte idi. Uşrusana uzun tarihi seyri içinde, Asya Türk Hakanlığına bağlı ve onun nüfuzu altında kalmıştır. Arapların bu bölgeye ayak bastıkları sıralardaki hükümdarı, İslâmî Kaynaklarda adı (خرا برة) olarak zikredilen meşhur Kara Buğra Han idi¹³⁰.

Kara Buğra Han, daima Arapların karşısında ve büyük Türk Hakanı Sulu-Han'ın yanında yerini almış ve mücadelesini böylece sürdürmüştür. Nitekim Taberî hicrî 119/737 yılı olaylarından bahsederken Sulu Han'ın Emevîlerin atak valisi Esed'le yaptığı harplerde Kara Buğra'nın, Türk Hakanının ordusunda çarpıştığını ve *Soğd*, *Taşkent*, *Hottel* ve *Toharistan* hükümdarı Yabgu ile birlikte Onun ordusunun sağ kanadını teşkil ettikleri bildirilmektedir¹³¹. Daha sonra Hakan, iyi bir hazırlık yapmak ve Semerkant'ı tekrar muhasara etmek için memleketine dönmeye karar verince, önce Toharistana gelmiş, orada bir müddet kaldıktan sonra Uşru-

¹²⁸ et-Taberî, VII. s. 64. Muhtar b. Gurek ve diğer Soğd ileri gelenleri Türk Hakanına gelerek şu şekilde konuşmuşlardır; "Ey Hükümdar, öyle yapma" dediler. "Araplara eman ver, oradan çekilip gitsinler. Bunu onlara Gurek için yapmalısınız. Zira O, Araplarla birlikte ve hala onların itaati altındadır müslümanlardır.). Onun oğlu M u h t a r da bunu istemektedir".

¹²⁹ Yâkût, el-Büldan, I. s. 177.

¹³⁰ et-Taberî, VII. s. 122. Taberî de O'nun adı Hara Buğratü Ebâ Hana Harra, İbnü'l-Esirde ise Hara Buğra Ebu Hanacize olarak kaydedilmiştir. (V. s. 205).

¹³¹ İbnü'l-Esir, VI, s. 205, et-Taberî, VII. 122.

sanaya uğramış ve Kara Buğra Han'ın yanında bir müddet ikâmet etmiştir (737). Bu süre zarfında Kara Buğra Han, Onu, politik de olsa büyük bir saygı ile karşılamış, kendisi için bir çok kıymetli hediyeler, askerleri için hayvanlarla birlikte pek çok harb malzeme ve mühimmat da vermiştir. Fakat bütün bu yazdıklarımız, *Sulu Han'la Kara Buğra Han*'ın birbirleri ile olan ilişkilerinin son derece samîmî ve mükemmel olduğu anlamına gelmemelidir. Zîra Taberî ikisinin arasının açık olduğunu zikretmektedir¹³². O'nun bu yardımları sadece zevahiri kurtarmak için olsa gerektir.

Bununla beraber, Türk hanedan ailesinin bu büyük Hükümdarı ve özellikle hayatının ilk yılları hala karanlıklar içindedir. O'nun ne zaman Uşrusana hükümdarı olduğunu bilmediğimiz gibi, müslüman valilerle olan ilişkileri hakkında da pek fazla bir şey söylememize imkan yoktur. Fakat İslâm dininin bu aile ve yakın çevresine çok daha önceleri yani Kara Buğra Han'ın sağlığında girdiği de bir gerçektir.

b—*Kâvûs et-Türkî'nin İhtida Etmesi*: Kara Buğra Han'dan sonra Uşrusanaya oğlu Kâvûs et-Türkî hükümdar olmuştur. Onun, Emevîler'in sonuna doğru belki de Abbasîlerin ilk devirlerinde bu makama getirilmiş olması gerekmektedir (240?). Fakat O, hükümdar olmadan önce, hatta Kara Buğra Han'ın sağlığında müslüman olmuştur. O'nun Emevî devleti ricâlerinden *F a z l b . Y a h y a ' n*ın telkini ile müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğ Şad, oğluna, Müslüman Fatih'e nisbetle *Kuteybe* adını verdiği gibi, Kâvûsta oğlunun adını bu zata duyduğu minnet duygusunun derin bir ifadesi olarak *Fazl* koymuştur. Bir diğer oğlunun adı ise *Haydar* olup, İslâmî kaynaklarda daha ziyade *Afşîn* (Türk asılzadelik unvanı) lâkabı ile şöhrete ulaşmıştır. Gerek *Fazl*, gerekse *Afşîn* Abbasîler devrinin Türk asıllı büyük komutanları arasındadır. *Afşîn*le birlikte *Fazl* da bir çok askerî harekâta katılmış ve *Babek el Hurremî*'nin yakalanmasında büyük yararlıklar göstermiştir¹³³. Özellikle *Afşîn*, el-Mutasım devrinde (817-833) devlete büyük hizmetleri dokunmuş, askeri rütbelerden bir bir geçerek hilâfet orduları başkomutanı olmuştur¹³⁴.

Büyük İslâm tarihçisi *el-Belâzurî*'nin Kâvûs et-Türkî hakkında konumuz açısından gerçektende önemli olan ilginç rivayetleri vardır. Bunlardan

¹³² et-Taberî, VII. s. 125.

¹³³ et-Taberî, IX. s. 24-37.

¹³⁴ Kitapçı, Z., et-Türk fi müellefatı'l-Cahız, Beyrut, 1972, s. 268 vd.

birinde Kâvûs'un Emevîlerin dirâyetli Horasan valilerinden olan *Cüneyd b. Abdullah el-Murrî*'nin (729-734) annesiyle evlendiği rivayet edilmektedir¹³⁵. Hernekadar bu evlenme ile ilgili olarak pek fazla bir tafsilat yoksa da bunun münferid bir olay olmadığı da bir gerçektir. Emevîlerin uzun süren Aşağı Türkistan hâkimiyetleri sırasında, iki tarafta buna benzer evlenmeler olmuştur. Nitekim *Osman b. Mesud et-Temîmî* bir Türk kadını (muhtemelen Nizak ailesinden) ile evlendiği gibi, Buhara hükümdarı Tuğ Şad'da yukarda geçtiği gibi Nasr b. Seyyar'ın kızı ile evlenmiştir.

Müslüman Arap valilerinin Türk Hükümdarları ile olan yakın münasebetleri hakkında bir fikir vermesi bakımından çok önemli olan bu evlenmeler renkli bir araştırma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir kısım sosyal yada siyasi olayların neden olduğu bu gelişmeler, bir başka ifade ile tatlı olaylar diğer taraftan, İslâm dininin Türk hükümdar aileleri çevresinde yayılması ve rağbet bulmasına yardım etmiştir. Nitekim Kâvûs'un Cüneyd'in annesi ile evlendiği haberi oğlu Haydara daha sonra İslâm tarihine altın sayfalar yazdıracak olan Afşîn'e ulaştığında O da pek tabîi olarak müslüman olmuştur¹³⁶.

Ayrıca bütün bu gelişmelerin Kara Buğra Han'ın sağlığında belki de hayatının sonlarına doğru ceryan ettiğine işaret etmemizde yarar vardır. Cüneyd'in annesini Kâvûsla evlendirmesinin bir diğer izahı, Kara Buğra'nın, Türk Hakanı Sulu Hanla olan soğukluğundan azamî ölçüde yararlanmaktı. Zira Cüneyd, Türk Hakanı ile yaptığı harplerde fazla bir başarı elde edemediği gibi, üstelik çok zor günler yaşadığı da olmuştur. Böylece Cüneyd zimmende olsa bu Türk Hükümdar ailesinin desteğini sağlamış olacaktı. Nitekim Taberînin Sulu Hanla, Kara Buğra Han'ın arasının pekte iyi olmadığını hatta Kara Buğra'nın O'na düşmanlık duyduğunu zikretmesi bizim bu görüşümüzü desteklemektedir.

c—*Kâvûs'un Müslüman Valilerle Mücadelesi*: Kara Buğra'nın vefatından sonra, Onun yerine oğlu Kâvûs geçmiştir. Daha babasının sağlığında müslüman olan bu Türk Hanının, Emevîlerin Horasan valileri ile iyi bir uyum içinde olduğu görülmektedir. Cüneyd b. Abdurrahman'la başlayan, ve Nasr b. Seyyara kadar devam eden ve Aşağı Türkistanda bir kısım ayaklanma ve başkaldırımların birbirini takip ettiği yaklaşık yirmi sene kadar süren bu uzun devrede mümkün olduğu kadar siyasi olaylardan

¹³⁵ el-Belâzurî, III. s. 528.

«وكان كاووس ملك اشرو سنة قد زوج ام جنيد»

¹³⁶ el-Belâzurî, a.g.e., III. s. 228.

uzak, ve kendi halinde bir kimse olarak yaşamıştır. O'nun bu süre zarfında Arap âmillerine karşı mütad olan vergiyi ödemekte her hangi bir zorluk da çıkarmadığı anlaşılmaktadır.

Kâvûs'un müslüman Arap valileri ile olan asıl mücadelesi Abbasiler devrinde, özellikle el-Memûn'un Horasan valiliği sırasında başlamış ve O'nun Hilâfetinin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. el-Memûn, daha Horasanda vali bulunduğu sıralarda, bir taraftan *Soğd Uşrusana, Fergane* gibi Türk yurtlarına devamlı akınlar tertip ederken, diğer taraftan da mahallî Türk Hanlarına bir kısım mektuplar yazarak Onların müslüman olmalarını ve kendi itaati altına girmelerini istiyordu. Bu hususlarda çok daha ayrıntılı bilgiler veren el-Belâzurî'ye göre, Kâvûs'da el-Memûn'a bir mektub yazarak ona barış teklifinde bulundu. Yapılan anlaşmaya göre, Uşrusana hükümdarı, el-Memuna vergisini muntazam ödeyecek, fakat müslüman askerlerde onun ülkesine akınlarda bulunmayacaktı.

Fakat daha sonra el-Memun, Halife olarak Bağdat'a döndükten sonra, Kâvûs mezkur sulh hükümlerini hiçe sayarak vergi ödemeyi reddetmiş ve Arap sultasını yıkmak için Türklerden yardım talebinde bulunmuştur¹³⁷. el-Memun Horasan'ın durumunu ve özellikle Türk hanlarını çok iyi bildiği için derhal *Ahmet b. Ebî Halid*'i büyük bir ordu ile Kâvûs'un üzerine sevk etmiştir. Ahmet b. Ebî Halid şaşılacak bir süratle Uşrusana'ya gelmiş ve Kâvûsu daha derlenip toparlanmaya fırsat vermeden yakalamıştır. Artık Kâvûs'un teslim olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Müslüman general, Kâvûs ve oğlu Fazlı esir almış ve daha sonra ikisini birlikte Halife el-Memuna takdim edilmek üzere Bağdat'a gönderilmiştir (207/822)¹³⁸.

Böylece Bağdat'a gelen Kâvûs, Abbasî halifesinin huzurunda bir ke-re daha müslüman olduğunu izhar ederek, Ona olan itaatini de teyid etmiştir. Bundan ziyadesiyle memnun olan el-Memun, iyi bir tedbir olmak üzere Ona bir çok izzet ve ikramlarda bulunmuş hatta ülkesine yani Uşrusana'ya tekrar hükümdar olarak göndermiştir. Türk hükümdarı Kâvûs ve yine Türk asıllı *Meracil* adlı¹³⁹ bir anadan doğma olan el-Memunun arasındaki münasebetler sonraları dahada gelişmiş ve imrenilecek bir hal almıştır. Neticede Uşrusana ile Bağdat arasında gelip gitmeler ve yüksek seviyede ziyaretler de çoğalmıştır. Hatta el-Memûn, Kâvûsun

¹³⁷ Kitabçı, Z., a.g.e., s. 91.

¹³⁸ et-Taberi, VIII. s. 559.

«فتشخص احمد الى ماوراء النهر وبعث فافشع اشرو سنة واسر كاووس بن خاراخره وابنه الفضل»

¹³⁹ Kitabçı, Z., Ummahatü'l-Hulefa min Cevari'l-Etrak, Majallah, a.g.mk. s. 623.

büyük oğlu Haydarla (Afşin) diğer oğlu Fazlı kendi sarayına celbetmiştir. Bu şekilde Abbâsî sarayına iltihak eden Haydar ve Fazlı, daha sonraları o devrin Türk asıllı parlak birer komutanı olmuşlardır. Hele Haydar, İslâmî kaynaklarda Afşin diye anılacak olan bu Türk komutanı özellikle el-Mu'tasım devrinde kazandığı eşsiz zaferlerle şan ve şöhretin zirvesine ulaşmış, hakkında bir çok Arap şairi parlak kasideler yazmış ve O, bu durumu ile el-Mu'tasımı bile kıskandırmıştır¹⁴⁰.

Kâvûsa gelince, O ölünceye kadar artık kendi halinde samîmî bir müslüman olarak yaşamıştır. Belki zaman zaman Bağdat'a gelip gittiği de olmuştur. Kesin olarak bilinmemekle beraber el-Memnun'un hilâfetinin ortalarına doğru vefat ettiği anlaşılmaktadır (820?). O, ölünce yerine el-Memûn'un isteği üzerine büyük oğlu Afşin Uşrusana hükümdarı olmuştur. Afşin'in fırtınalı ve fakat hazin bir sonu olan hayatının ayrıntıları bizim konumuzun dışındadır¹⁴¹. Mamafih kaynaklarda Kara Buğra Han'ın soyundan gelen bu Türk Hanedanının yaklaşık olarak 893 yılına kadar Uşrusana hükümdarlığını sürdürdükleri zikredilmektedir¹⁴².

6 — TÜRK HAKANI SULU - HAN VE İSLÂMİYET (712-738)

Emevîler devrinde müslüman olan Türk hükümdarlarından bahsederken İslâmî kaynaklarda خاقان الملك الاعظم ملك الترك *Hakan, Türk hükümdarı, en büyük hükümdar*¹⁴³ veya خاقان مزاحم حمير Türkçede tabiri ile *Hakan, tos vurucu boğa*¹⁴⁴ olarak tavsif edilen büyük Türk Hakanı Sulu Hanı da zikretmemiz gerekmektedir. O, her ne kadar müslüman olmamışsa da İslâm dini hakkında geniş bilgiler elde etmiş, çok hevesli nerede ise müslüman olmak üzere bir Türk hükümdarı idi. O'nun ne yazık ki yarım kalmış bu

¹⁴⁰ Bu büyük Türk komutanının kazandığı zaferler ve etkili şahsiyetini kıskanan ve çekemeyen bir kısım Arap komutanları ve özellikle Ahmet b. Ebî Düad Mutasım ile Afşin'in arasını açmayı başarmışlar ve neticede Mutasım önce Afşini hapsedirmiş sonrada feci bir şekilde öldürmüştür. Daha geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., a.g.e. s. 273-274.

¹⁴¹ Divanü Ebî Temman, Mısır, 1951, III, s. 79 ve 318.

¹⁴² Barthold, W., Türkistan, 1981, İst. 270.

¹⁴³ İbn Kesir, el-Bidaye, Mısır, 1932, IX, s. 222.

¹⁴⁴ et-Taberi, VII, s. 113.

«خاقان ابي مزاحم وانما كنى ابا مزاحم لانه كان يزاحم العرب»

Kaynaklarda bu Ebî Müzahim (Çok zahmet veren) kelimesi (boğa karşılığında kullanılmıştır. Araplar savaşlarındaki cesaretinden dolayı Türk Hakanına bu unvanı vermişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. Sumer F. Oğuzlar, s. 11, İnan A. Eski Türk Dini Tarihi, Ankara, 1976 s. 194.

ihtida hikayesini kaynakların ışığı altında burada münakaşa etmemiz herhalde yararlı olacaktır.

a—*Türk Hakanının Cüneyd'le İslâmî Münakaşası*: Büyük olaylarla dolu ve yüklü geçen bu mücadele devrinde, Türk Hakanının İslâm dinine karşı pek fazla bir ilgi göstermediğini söylemek herhalde insafsızlık olur. O, Arap valileri ile olan çetin mücadeleleri sırasında İslâm dinine büyük ilgi göstermiş ve Doğu Roma hükümdarı Herakle gibi nerede ise müslüman olacak bir hale gelmiştir. O'nun İslâm dininin lehine takındığı bu durum olayların akışına ters de değildir. Biz şimdi bu ilginç gelişmeleri açıklamaya çalışacağız. Gerçekte, Sulu Han'ın İslâm dinine karşı duyduğu derin ilgiyi gösteren en ilginç ve kıymetli rivayetler, Cahız'ın ilim aleminin yakından malumu olan *Fezailü'l-etrak* adındaki kıymetli eserinde bulunmaktadır*. Şöyle ki; Eşresten sonra Horasana vali olarak gönderilen Cüneyd (729-734) bu Türgeş Hakanı ile bir çok defalar karşı karşıya gelmiş ve çetin harbler yapmıştır. Bu harplerin birinde ve hemde Cüneyd'in çok müşğül bir durumda kaldığı sıralarda, Türk Hakanı uzun zamandan beri İslâm dinine karşı duyduğu ilgiyi bir fırsatını bularak açıklamış ve Ondan zihnini kurcalayan bir kısım suallerin aydınlatılmasını istemiştir. Cahız büyük bir şans eseri olarak söz konusu eserinde İslâm dininin gerçek mahiyetini öğrenmek için Cüneyd'le Türk Hakanı arasında geçen bu karşılıklı konuşmaya geniş yer vermekte ve bütün ayrıntıları ile zikretmektedir.

Türk Hakanını buna zorlayan sebepler arasında öyle tahmin ediyorduk, İslam dininin bölgede uzun zamandan beri bir fenomen olarak bulunması, yani dal budak salması, ceryan eden harbler vs. nedeniyle Araplarla sıklıkla karşılaşması, onlardan bir çok esirler alması ve bütün bunlardan daha önemlisi kendisinden bir çok kereler yardım isteyen Aşağı Türkistan halkı ve mahallî Türk hükümdarının müslüman olmaları vardır. Cahız'ın rivayetlerine göre, Cüneyd bu uzun mücadele yıllarında bir defasında Türk Hakanının kısıpı arasında kalmış ve bundan çok korkmuştu. Hakan, Cüneyd'in bu zor durumunu görünce, O'na korkmamasını söyledi. Eğer O, Cüneyde bir kötülük yapmasını istemiş olsaydı daha Cüneyd'in derlenip toparlanmasına fırsat vermeden ordusunu toz duman

* Cahız'ın bu meşhur eserinin yazma bir çok nüshaları vardır. Arapça baskılarının en son ve daha mükemmeli, A.M. Harun tarafından hazırlanmış ve Resailü'l-Cahız serisinde I. s. 5-86 neşredilmiştir. Kahire, 1964. İngilizce, Fransızca, Almanca gibi belli başlı dillere çevrilen bu eser R. Şeşen tarafından sor bir kere daha "Hilâfet Ordusunun Menkabeleri ve Türklerin Faziletleri" adıyla yayınlanmıştır. Ankara, 1967.

edebilirdi. Halbuki O'nun maksadı başka idi. Hakan İslâm dinini çok iyi bildiğine kani olduğu Cüneyd'e, İslâm dini ve bu dinin sosyal bir kısım konulardaki hükmünü sormak ve öğrenmek istiyordu. Onun içinde Cüneyd'e korkmamasını söyleyerek,

“— Biz” dedi, “İşlerimizde hile düşünmeyen bir milletiz. Hileyi sadece harblerde mubah sayarız. Eğer harb hilesiz -ve düşmanlarımız bize mertçe davranmış olsalardı- biz hileyi bile mubah görmezdik.” demiştir¹⁴⁵.

Cahız'ın gerçektende çok ayrıntılı olarak naklettiği bu buluşma ve karşılıklı görüşmede, Türk Hakanı Güneyde İslâm dininde *zinanın* yeri, nâmuslu bir kimseye her türlü *iftira etmekten* çekinmeyen bir adamın durumu, *hırsızlık* yapanlara ve başkalarının mallarını *gasb* ve *yağma* edenlere uygulanacak cezalar, insan *öldüren*, veya *kulak burun* gibi insanların önemli uzularını kesen kimseler hakkındaki dinî hükümler, *yalancılık* koğuculuk yapanlar, toplumda *emniyeti bozan* ve onları birbirine düşüren kimselerin durumu gibi, İslâm dininin sosyal hayatta daha da ahenkli bir düzen sağlamak için ortaya koyduğu hüküm ve prensiplerini sormuştur. Cüneyd'in bu önemli meseleler hakkındaki görüşlerini büyük bir dikkat ve titizlikle dinleyen Türk Hakanını asıl hayrette bırakan mesele, O'nun insan aklının kavrayış gücü yolundaki hikemî izahları olmuştur.

Cüneyd'in insan aklının kapasitesinin mahdut olduğu, bu yüzden insanın hata yapmaması için mutlaka yüce bir mürşide yani *Cenabı Hak-kın* vahyine mazhar olan bir Peygamber'e ihtiyacı olduğu yolundaki tahlili ve konuyu bu şekilde toparlamasından son derece duyulanan Türk Hakanı Ona;

“Sen şimdiye kadar bana bundan daha değerli bir söz söylemedin. Hele bu son sözlerin kalbime derin bir kaygı attın. Bana uzun fikirler vermiş oldun!” diyerek samîmî itiraflarda bulunmuştur¹⁴⁶.

Bu uzun konuşmalar, Türk Hakanının İslâm dini hakkında takındığı fevkalade müsait tavır göstermesi bakımından ayrı bir özellik taşımaktadır. Türk Hakanı, anlayabildiğimiz kadarı ile dini toplumun ahlâken yücelmesi ve cemiyetin daha da sağlam bir bünyeye kavuşması için yapıcı bir unsur olarak kabul etmektedir. Bunun en büyük delili, O'nun daha ziyade

¹⁴⁵ el-Cahız, Menakab et-Türk, (Resailü'l-Cahız,) I, s. 78.

¹⁴⁶ el-Cahız, Türklerin Faziletleri, çev. R. Şeşen, s. 89.

toplumun ahlâkî yönünü ilgilendiren belirli konularda ve bir nevi her toplumun müşterek problemi niteliğinde olan hususlarda İslâm dininin öngördüğü hükümleri ve hal çarelerini daha yetkili bir kimseden duymasını istemesidir. İtikad, ibadet gibi dînî meseleler bu karşılıklı konuşmalarda hemen hemen hiç yer verilmemiş olması ayrıca dikkatimizi çekmektedir.

b—*Konu İle İlgili Bazı Hususların Aydınlatılması*: Bununla beraber bu önemli konunun aydınlatılması gereken bir çok yönleri bulunmaktadır. Bunların başında, Türk Hakanının *kimliği*, olayın geçtiği *yer* ve *tarihinin* tesbiti gelmektedir. Gerçi Cahız'ın eserinde Cüneyd'le konuşan Türk Hakanının adı zikredilmemiş isede bu sadece yazarımız Cahız'a has bir durum değildir. Arapları Aşağı Türkistandan sürüp çıkarmak için, senelerce mücadele eden bu Türk Hakanının kimliği hakkında klasik kronolojilerde de ne yazık ki fazla bir bilgi verilmemektedir.

Fakat, Ana Yurt'daki çağdaş gelişmeler değerlendirildiğinde, konunun bu müphem yönlerinin açıklığa kavuşturulması hiçte zor değildir. Şöyle ki, Bu sıralarda Aşağı Türkistan'ın *Talas* ve *Çu* nehirleri havzasında Türkeslerin kuvvet kazandıkları¹⁴⁷, ve 716 yılında Doğu Göktürk Hakanı *Kapağan Kağan*'ın öldürülmesi üzerine yine Türkeslerden *Sulu Han*'ın dağılmış Türk birliklerini toplayarak büyük Türkes devletini kurduğu görülmektedir (712-738). *Sulu Han*, Araplara karşı bir çok başarılı harpler yapmış hatta onları Aşağı Türkistandan sürüp çıkaracak hale gelmiş, o kadarki onun sevkettiği ordular *Belh*'e kadar ulaşmıştır. İşte kaynaklarda her nedense adı zikredilmeyen ve fakat, "*Hakan! En büyük hükümdar. Türk hükümdarı*" diye bahsedilen ve Cüneyd'te dahil bir çok Arap valilerine kan kusturan bu büyük Türk Hakanının adı hiç şüphesiz *SULU HAN*'dır.

Bu önemli olayın yer ve tarihine gelince; Cahız'ın rivayetlerinden anlaşıldığına göre Cüneyd bu konuşmaların geçtiği harplerde, Türk Hakanı tarafından çepce çevre sarılmış ve ordusunun topyekun imhası sadece O'nun insafına kalmıştı. Yukarıda Cahız'ın ana hatları ile temas etmeye çalıştığı bu ve buna benzer olaylar, dikkat edilirse tarihte ancak "*Geçit Günü Muharabeleri*- يوم المفازة " adıyla bilinen ve Cüneyd'in çok büyük zayıatlar verdiği harplerde olmuştur. Mamefih bütün bu rivayetler değerlendirildiğinde, Türk Hakanının, Cüneyd'le olan bu uzun muhavereleri

¹⁴⁷ Kurat, A., Kuteybe b. Müslim Havrizm ve Semerkant'ın Zaptı, AÜDTCF. Dergisi, 1958, VI, s. 5. sf. 388.

muhtemelen 729-730 yılları arasında ve Semerkant'a çok uzak olmayan bir yerde (Kiş üzerinden Semerkant'a 24 km.) cereyan eden malum "Geçit Muharabeleri"¹⁴⁸ sırasında vuku bulmuş olması gerekmektedir.

c—*Türk Hakanına İslâma Davet Heyeti Gönderilmesi*: Bütün bu olaylar ve Sulu Han'ın İslâm dinine gösterdiği derin ilgi, Arap valileri hatta o devrin Halifesi olan Hişam da yeni ümitler doğurmuş ve bir takım hayırlı gelişmelere sebep olmuştur. Bu görüşmelerden büyük ümide kapılan Hişam çağdaşı Türk Hakanına bir heyet göndererek Onu İslâm dinine davet etmeye karar vermiştir. Bu sırada Orta Asya mahallî Türk hükümdarlarının bir çoğu zaten müslüman olmuştu. Onlar müslüman olduktan sonra İslâmî hayatlarında görülen zik-zaklar bir tarafa, müslüman Arap idarecilerine karşı her hâlükârda kesin ve düşmanca tavırlar takınmaktan vazgeçmişlerdi. Bu ise müslüman Arap idaresinin lehine olarak tesbit edilmesi gereken bir durumdu.

Hişam'ın gönderdiği ve Şam'dan kalkarak Orta-Asyanın iç kısımlarına kadar uzanan ve Türk Hakanının askerî karargâhında kabûl ve günlerce Hakan tarafından misafir edilen bu müslüman Arap heyeti hakkında değerli İslâm coğrafyacısı Yâkût'un ilgi çekici rivayetleri vardır. Yâkût'un bu olayla ilgili rivayetlerinin asıl kaynağının *İbnü'l-Fakih*'in Meşhed kütüphanesinde bulunan eseri olduğu Z.V. Toğan tarafından açıklanmıştır. Yâkût'un meşhur *Mu'cemü'l-Büldân* adındaki kıymetli eserinin Türkistan maddesi ile ilgili bölümünde bir biri ile uzaktan yakından pekte ilgisi bulunmayan ve fakat bir çok kıymetli malumatlar yanısıra kayd ettiği bu geniş rivayetinin hulasası şudur:

"Türk Hakanı Hişamın elçisi geldiğinde onları gayet tabî bir şekilde ve elinde eyer olduğu halde atına binmek üzere hazırlanırken karşılamıştır. (Belkide bunu kasıtlı olarak yapmıştı. Zira harbe hazır olmak barış için olsa bile Türklerin geleneğinde de vardır.) Türk Hakanı, Arap heyetini kabul ederek önce, Onların eti bol ve ekmeği az olan bir evde (otağ) misafir edilmelerini emretmiştir. Böylece onlara Türk misafirliğini göstermiş olacaktı. Aradan bir kaç gün geçtikten sonra heyeti huzurunda kabul eden Türk Hakanı tercüman vasıtasıyla maksatlarının ne olduğunu sormuştur. Bunun üzerine müslüman elçiler, kendisinin sapık bir yolda (dalalet içinde) olduğunu, İslâm dinini kabul ettiği takdirde hidâyete, dolayısıyla dünya

¹⁴⁸ et-Taberi, VII. s. 75 vd. İbnü'l-Esir, V. s. 162. Shaban, M.A. a.g.e. s. 112.

âhîret saadetine olacağını bundan Halifenin de çok memnun olacağını söylemişlerdir. O zaman Türk Hakanı,

“—İslâm nedir-وما الاسلام-” diye sormuştur. Heyetin sözcüsü olduğuna kâni olduğumuz ve kaynaklarda henedense adı zikredilmeyen bu zat Türk Hakanına dilinin döndüğü kadarı ile İslâm dininin *ya-saklarını, şartlarını, emirlerini ve ibadellerini* büyük bir heyecanla izah etmiştir. Bundan sonra heyetle günlerce meşgul olmayan Türk Hakanı, onları kendi hallerine bırakmıştır. Daha sonra bir gün müslüman elçileride yanına alan Türk Hakanı komutanları ile birlikte yüksekçe bir tepeye çıkmışlardır. Kısa zamanda hazırlanan ve yüz bin kişi kadar oldukları tahmin edilen bir ordu ile son derece disiplinli ve muazzam bir askerî merasimden sonra Hakan herkesin merakla beklediği kararını açıklamış ve Tercümanına dönerek aynen şöyle demiştir:

«قل لهذه الرسول؛ ان ليس في هؤلاء حجام ولا اسكاف ولا خياط فاذا اسلموا والتزموا شرائط الاسلام من اين يأكلون»

“—*Bu elçilere (aynen) söyleyiniz! Bu (gördüğünüz) silahlı süvarilerin içinde ne bir hekim, ne bir kunduracı, ne de bir terzi (dokuyucu) vardır. (Hiç bir sanatkâr yoktur.) Şimdi bunlar müslüman olupta İslâm dinin şartlarını yerine getirmeye kalkıştırlarsa nereden yiyecekler, (yani geçimlerini nereden temin edeceklerdir)*”¹⁴⁹.

d—*Yâkût'un Rivayetlerinin Umumî olarak Değerlendirilmesi*: Bu rivayetlerin umumî seyrinden de anlaşılacağı gibi, Hişam'ın hangi Türk Hakanına böyle bir heyet gönderdiği, Hakanın ismi, heyetin kimlerden oluştuğu, ne zaman ve hangi yollardan geçerek Türk Hakanına ulaştığı zikredilmemektedir. Bu kavmin, hangi Türk kavmi olabileceği hakkında herhangi bir izaha da lüzum görmemiştir. Fakat bundan daha da önemlisi, heyetin bu muhteşem geçit resminin dışında Türk yurtlarındaki müşâhadeleri hakkında fazla bir bilgi de verilmemektedir. Bütün bu olumsuz yönlerine rağmen konunun tarih otoritelerinin dikkatini çekmediği ve tamamen ham bir malzeme yığını halinde bulunduğu da zannedilmemelidir.

Her nedense Yâkût'un söz konusu rivayetlerine temas eden Tarih otoriteleri genellikle olayı dinî olmaktan ziyade politik yönlerden değeren-

¹⁴⁹ Yakût, el-Büldan, II, b. 24. Kazvîni, Asaru'l-Bilâd, Beyrut, 1969, s. 511.

dirme yoluna gitmişler¹⁵⁰ ve bunda şüphesiz isabetli de olamamışlardır. Meselâ: Hişam'ın sefirlerini, Türk Hakanın elinde eyeri olduğu halde çok sâde bir şekilde karşılamaı üzerinde duran W.Barthold ve Marquart gibi yazarlar, Gök-Türk Hakanlarının hayatlarının ibtidailiğini (sadelik değil) iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir¹⁵¹. Halbuki O'nun böyle davranması Gök Türk Hakanlarının ilkel bir yaşayış içinde olduklarını sergilemekten ziyade, Şam'da büyük bir debdebe ve ihtişam içinde yaşayan Hişam ve O'nun sefirine pek fazla bir önem vermediğini göstermek içindir. Nitekim olayların akışı bizim bu görüşümüzü desteklemektedir.

Hişam'ın Türk Hakanını İslâm dinine davet etmekten asıl maksadının ne olduğu hakkında pek fazla bir yorum yapmayan çağdaş otoriteler, bu hadisenin diğer tarihî olaylarla irtibatı, Halife Hişamı böyle bir heyet göndermeye sevkeden sosyal ve siyasî sebebler üzerinde de durmamışlardır. Hatta, Cahız'ın gerçekte kıymetli bir belge niteliğinde olan Hakan-Cüneyd görüşmesi ile ilgili geniş rivayetleri bile her nedense fazla dikkat çekmemiştir. Halbuki bu olayları, birbirinden ayrı münferid olaylar-mış gibi mutalea etmemize imkân yoktur. Hakan, Cüneyd ve Hişam bu kabil olayların gelişmesine yön ve şekil veren üç önemli simadır. Bu durum Türk Hakanının hiçte beklenmedik bir zamanda ve feci bir şekilde öldürülmesine kadar devam etmiştir.

Gerçekte Hişam'ın Sulu Han'a böyle bir tebliğ heyeti göndermesinin asıl nedeni, yukarda da kısmen temas edildiği gibi O'nun İslâm dinine derin bir ilgi duyması ve Cüneyd'le bu dinin sosyal ve ahlâkî meseleleri hakkındaki ahkâmı üzerine çok geniş müzakerelerde bulunmuş olmasıdır. Nitekim, Cüneyde, bu hususlardaki fevkalâde makul açıklamalarından dolayı Hakanın büyük bir açık kalblilikle: "*Sen bundan değerli bir söz söylemedin. Bu sözünle kalbime derin bir kaygı attın*", demesi O'nun İslâm dini hakkındaki hüsnü niyetini açıkca göstermektedir¹⁵². Cüneyd'inde özellikle bir müslüman olarak bundan ziyadesiyle memnun olacağı pek tabî idi. O'da bu konuşmalardan sonra Türk Hakanına karşı duyduğu hayranlığı açıkca ifade etmiş ve: "*Ben ömrümdede bu Türk'ten daha vefalı, daha insaflı, daha anlayışlı, daha zekî birini görmedim*", diyerek samîmî itiraflarda bulunmuştur¹⁵³.

¹⁵⁰ Togan, Z. V., İbnü'l-Fakih'in Türklere aid Haberleri Belleten, XII, S. 45. s. 11-16. Turan, O., Türk Cihan Hakimiyeti, İst. 1969, I. s. 142.

¹⁵¹ Togan, Z. V., Umûmi Türk Tarihine Giriş, İst. 1970, s. 51-52.

¹⁵² el-Cahız, a.g.e.,s. 89.

¹⁵³ el-Cahız, a.g.e.,s. 89.

Türk Hakanı ile bir Arap komutanı arasında belki de ilk defa ve Cüneyd'in en kritik anlarında ceryan etmiş olan İslâm dini hakkındaki bu konuşmaları gerek Türkler, gerekse Araplar hatta Şam'da hilâfet merkezinde büyük yankılar yapacağı gayet tabiidir. Ayrıca Cüneyd'in, hilâfet ülkelerinin en karışık bölgelerinden biri olan Aşağı Türkistanla yakından ilgilenen ve sık sık haberler bekleyen Halife Hişam'ı böylesine önemli bir hadiseden haberdar etmemesi bizce imkansızdır. Nitekim Taberî de Cüneyd'in mezkûr geçit harblerinin akabinde ve belki de Türk Hakanının geri çekilmesinden sonra derhal şair *Nehar b. Tevsia* ve *Zümei' b. Süveyd el-Mürî* Aşağı Türkistanda olup bitenleri anlatmak ve Semerkant Amili *Sevre*'nin şehid olduğunu bildirmek üzere Hişam'a elçi olarak gönderdiği rivayet edilmektedir¹⁵⁴. Aşağı Türkistanda ceryan eden olaylara bu vesile ile daha yakında muttali olan Hişam, Cüneyd'e 30,000 mızrak ve kalkanla birlikte 20,000 kişilik taze bir kuvvet göndermiş ve gerekirse yeniden 15,000 kişilik bir mevalinin takviye gücü olarak askere alınması için de (Dîvanü'l-Ceyşe kaydedilmesi) Cüneyde bizzat yetkiler vermiştir¹⁵⁵.

e—*İslâm Dinine Davet Edilen Türk Hakanının Kimliği*: Şimdi yukardan buraya kadar yaptığımız bu açıklamalardan sonra önemli bir soruyu cevaplandırmaya çalışacağız. O da, Hişam'ın İslâm dinini kabule çağırıldığı Türk Hakanı kimdir? sorusudur.

Emevîlerin son ikbal dönemini yaşatan Hişam devrinde (719-723) yukarda da işaret edildiği gibi *Talas* ve *Çu* havzalarını da içine alan geniş bir sahada, Türkesleri meydana getiren Türk varlığının Sulu Han'ın idaresinde büyük bir devlet kurdukları bilinmektedir. Sulu Han'ın değerli komutanlarından *Baga Tarkan*¹⁵⁶ İslâmî kaynaklara göre "Kür-Sul-کورصول" ¹⁵⁷, milli kaynaklarımızda *Kül-Çur* ile birlikte Aşağı Türkistana sürekli akınlar yaptığı düşünülürse Hişam'ın İslâm dinini kabul etmesi için bir davet heyeti gönderdiği bu Türk Hakanın Türkes devletini kuran Sulu Han'dan başkası olmaması gerekmektedir. Nitekim büyük Türk alimi Z. V. Toğan da İbnü'l-Fakihle ilgili olarak yayınladığı bir makalesinde aynı görüşü ileri sürmektedir¹⁵⁸. Bu takdirde Hişam'ın muasırı Türk Hakanı Sulu Han'a böyle bir heyeti, Cüneyd b. Abdurrahman'ın valiliği sırasında, muhteme-

¹⁵⁴ et-Taberî, VII, s. 79.

¹⁵⁵ et-Taberî, VII, s. 79; el-Belâzürî, II, s. 527.

¹⁵⁶ Chavannes, E. Documents, Paris, 1900, s. 46.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esir, V, s. 153, 154; et-Taberî, VII, 64, 65.

¹⁵⁸ Toğan, Z. V., a.g.mk. Belleten IX, S. 45, sf. 13.

len geçit harblerinden sonra 730-733 yılları arasında göndermiş olması gerekmektedir.

Türkeş Hakanlığının merkezi Talas ve Çu nehirleri arasında belki Çu nehrine daha yakın bir yerde olmasına rağmen¹⁵⁹, Hakan'ın elçileri burada kabul ettiği şüphelidir. Nitekim Yâkût'un rivayetleri de bu merkezdedir. Türk Hakanı, Hişamın heyetini muhtemelen Semerkant kuşatmasından sonra geri çekildiği ve ordusunun dağlık ve ormanlık bir bölgede kurduğu askerî karargâhta kabul etmiş ve bu daveti gayet kibar bir şekilde reddetmiştir.

f—*Hakanın İslâm Dinini Kabul Etmesine Mani Olan Sebebler*: Türk Hakanının İslâm dinini kabul etmede kendini mazur göstermek için ileri sürdüğü sebebler ve düzenlediği büyük askeri merasim konunun kısmen de olsa yorumlanması gereken yönlerini teşkil etmektedir. Kanaatimize göre, Türk Hakanı, Halife Hişam tarafından İslâm dinini kabule davet edildiği zaman O, bu Yeni Dini Türk milletine içtimaî tesirleri yönünden değerlendirmiş ve bunda da geleneklere sadık kalmıştır. Hakan, her şeyden önce Yeni Dinin Türk toplumu ve onun askerlik ruhuna müsbet ya da menfî yönlerden ne dereceye kadar tesir edebileceğini düşünmüştür. Türk tarihinde bunun başka acı misalleri de vardır. Zira Budizm ve Hıristiyanlığa giren Türklerin eski militeri activitelerini ve kahramanlıklarını kaybettikleri görülmüştür¹⁶⁰.

Elçiyi dinledikten sonra Hakan bir kaç gün bütün yönleri ile bu ciddi meseleyi ele almış ve bir karara varmak istemiştir. Bu süre zarfında belki yakın komuta arkadaşları ile ciddi istişarelerde de bulunmuş olmalıdır. Fakat O'nun en sonunda Türklerin millî karakterini yansıtan büyük bir askerî merasim yaptırması bu bakımdan önemli bir anlam taşımaktadır.

¹⁵⁹ Barthold, W., Türk md. Dairetü'l-Maarifi' l -İslâmiye, V. s. 45.

¹⁶⁰ Ögel, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I. s. 99. Ligeti, L., Bilinmiyen İç Asya, II. s. 18. Türk Hakanlarının, Türk milletinin askerlik ruhunun korunması için tarih boyunca büyük bir titizlik gösterdikleri ve onların bu köklü meziyetlerini dumura uğratabacak veya tahrib edecek mistik inançlara pek fazla iltifat etmedikleri görülmektedir. Nitekim Göktürkler devrinde eski Hint-Baharat Yolunda büyük ölçüde tesiri ile Budist misyonerleri Orta-Asyanın iç kısımlarına kadar ilerleyerek Türk boyları arasında yoğun bir propagandaya girişmişlerdir. Bu Budist misyonerlerinin büyük ölçüde tesiri altında kalan Göktürk Hakanı Bilge Kağan, Budizm'in Türklerin resmi dini olmasını istemesi üzerine, büyük devlet adamı Tonyukuk Han, üç Gök-Türk Hakanına hizmet etmiş olan bu emektar vezir, O'na büyük bir açık yüreklilikle "Buda dini Türkün askerlik ruhuna çok kötü tesirler edecektir" diyerek onu bu fikrinden caydırmış ve büyük bir felaketi önlemiştir.

O. Turan, değerli Türk tarihçisi bu kabil teşebbüslerin başarısızlığına sathî olarak dokunmakta ve buna "İslâm dini ve medeniyetinin bu uzak diyarlarda yayılması için henüz cazibesinin duyulmadığını" önemli bir sebep olarak ileri sürmektedir¹⁶¹.

Türk Hakanının, Yeni Dini kabulde gösterdiği bu tereddütler bize öyle geliyor ki birazda elçinin İslâm dinini kuru bir *sevap* ve *günah* veya *emir* ve *yasaklar* manzumesi olarak izah etmesinden ileri gelmiştir. Zîra elçi İslâm dinini bir günah ve sevap çerçevesi içinde anlatmaya çalışmış, bu Yüce Dinin bir toplumu fert ve cemiyet olarak yeniden ihya ve inşasında gösterdiği dinamizm ve ruh yapısını bir türlü dile getirememiştir. Türk Hakanını kararsızlığa iten asıl meselede bu olsa gerektir.

Yukarda da işaret edildiği gibi, Türk Hakanı böylesine ciddî bir meselede çok hüsnü niyetli olmasına rağmen her nedense karar vermede bir hayli zorlanmıştı. İşte elçinin asıl başarısızlığı da burada düğümlenmektedir. Elçi, Türk Hakanını tereddüte sevkeden asıl noktaların neler olabileceğini ne düşünmüş ve ne de anlamaya çalışmıştır. Türk Hakanı için, İslâm dinini kabul etmek şahsî ve özel bir mesele değildi. Konu bütünüyle Türk toplumunu ilgilendiriyordu ve bir çok meseleleri de beraberinde getirmişti. Böyle bir inanç değişikliğinin Türkleri ayakta tutan, askerlik ruhuna etkisi ne olacaktı? Türkistandaki bu siyasî çalkalanmalar, Arap valilerinin aşırı tutumları, her vesile ile rahatsız edilen ve bir çoğuda müslüman olan Türk toplumunun acıklı durumu ve daha bunun gibi bir çok meseleler. Bunların çözümünü nasıl olacaktı. Konunun dînî olduğu kadar siyasî bir yönü daha bulunmakta idi. O da eğer Türk Hakanının müslüman olmasından maksat, bundan önceki diğer bir kısım mahallî Türk hükümdarlarında görüldüğü gibi, Arap idaresini kayıtsız şartsız kabul etmek ve Horasan valilerinin itaati altına girmekse buna imkan yoktu.

Bütün bu izahlarımızdan anlaşıldığı gibi, belki bir yaklaşım ve taktik hatası yüzünden Türk tarihi ve İslâm dini için bir dönüm noktası olabilecek bu büyük fırsat ne yazık ki değerlendirilememiş ve bu iyi başlangıç hayırlı bir sonuca ulaştırılamamıştır. Bu incelemenin önsözünde de ifade edildiği gibi, eğer şartlar müsait, müslüman Araplar O'nun müslüman olmasında daha samîmî olsalardı, Sulu Han nerede ise geleneksel *Gök Tanrı dinini* bırakarak müslüman olacaktı.

¹⁶¹ Turan, O., a.g.e., I. s. 142.

Bu takdirde, A.S. Buğra Han'ın müslüman Türk halkının maşerî vicdanında kurmuş olduğu maneî taht üzerine çok daha önce Sulu Han oturmuş olacak ve bu ilahî kasırga Türk yurtlarında ve göçebe Türk boyları arasında çok daha önce esmeye başlayacaktı. Artık kendilerini İslâm dininin ulvî cazibesine kaptıran Türk halkının gönlünde A.S. Buğra Han değil, Sulu Han efsaneleşmiş ulu bir Sultan olacaktı.

III. BÖLÜM

İLK DEVİRLERDE İHTİDA EDEN MAHALLİ ARİSTOKRATLAR

Araştırmamızın bundan önceki bölümlerinde, Emevîler devrinde, Aşağı Türkistanda ihtida eden ilk mahallî Türk Hanları üzerinde durulmuş, kaynakların bu yöndeki dağınık rivayetleri ilk defa bir araya getirilerek umûmî bir senteze doğru gidilmiştir. Bu son bölümde ise, konuyu tamamlaması bakımından kısmen de olsa bu devirde ihtida eden mahallî Aristokratlar üzerinde durulacaktır.

Aşağı Türkistanda, ihtida eden Türk asıllı hükümdarlar yanısıra şu veya bu nedenlerle İslâm dinini kabul etmiş aristokrat tabakaya mensub, diğer bir ifade ile zadedânlarda vardır. Bu devirde müslüman olan zadedânların sayılarının kaynaklarda zikredilenlerden mutlaka daha fazla olması gerekmektedir. İslâm Tarihçileri, genellikle siyâsî olaylar ve bu olayların kahramanları ile ilgili rivayetlere ağırlık verdikleri için bu kabil ihtida olayları hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki son derece sınırlıdır. Bunlar da ancak siyâsî, yada sosyal olayların izahı sadedinde bize kadar ulaşmış olan dolaylı bilgi ve rivayetlerden mümkün olmaktadır. Temel kaynaklardan tesbit edebildiğimiz kadarı ile bu devirde ihtida eden, aristokrat tabakaya mensûb gayri Arap müslümanlar şunlardır.

1—Ğazvan (غزوان) Kaynaklarda, Ceyhun yolu üzerinde ve Aşağı Türkistanın önemli stratejik bir yeri olan *Žem* mıntkasının sahibi olduğu bildirilmektedir ¹⁶². Mühelleb b. Ebî Sufra zamanında ve Onun telkinleri ile müslüman olmuştur (697-701). Müslüman olduktan sonra Arap orduları safında yer alan Ğazvan, el-Mühelleb'in oğlu Yezidle birlikte Aşağı Türkistan seferlerine katılmıştır ¹⁶³.

O'nun oğlu ki kaynaklarda İbn Ğazvan olarak geçmektedir, Abbasîlerin kurduğu gizli örgüte bağlı "*Duat*" ları (propagandacı militanları) arasında idi. Emevîlerin yıkılmasında Abbasîlere hizmet etmiştir ¹⁶⁴.

¹⁶² Yâkût, el-Büldan, III, s. 151.

¹⁶³ et-Taberi, VI. s. 351.

¹⁶⁴ et-Taberi, VI, s. 369.

2—Bâzam (بادام), İslâmî fetihler sırasında müslüman olan mahallî hükümdarlar arasındadır¹⁶⁵. Merve'r-Revz melikidir. Toharistan hükümdarı Nizak'ın Kuteybeye karşı başlattığı ayaklanmada, Bâzam da daha diğer bir kısım mahallî hükümdarlar gibi meselâ, Isbahbiz, Suhrab, Tursul, Nizak'ın safında yer almışlardır¹⁶⁶. Fakat Kuteybe, büyük bir kararlılıkla bu asi hükümdarlar üzerine yürüyerek hepsini sindirmiştir. O'nun belki de bu sıralarda Müslüman Fatihe sadakatini göstermek için İslâm dinine girmiş olması gerekmektedir.

3 — Dihkân Hîne (خینه) Buhara Dihkânı olup aynı zamanda yörenin gerçektede nüfuzlu kimseleri arasındadır. Kuteybe tarafından Buharanın baş döndürücü bir şekilde kolonize edilmesi ve İslâmlaştırılması sırasında müslüman olmuştur. Aşırı zenginliği ile ün salan Hîne, Buharanın daha ziyade zadedân sınıfının tercih ettiği Konaklar Mahallesi'nde ikâmet etmekte idi.

Hîne, Kuteybenin de telkini ile Yeni Dine girmiş ve müslüman olduktan sonra, bizzat Hz. Peygamberin diğer bir ismi olan Ahmed adını almıştır¹⁶⁷. Narşahî bütün bu Konaklar mahallesinin Dihkân Hînenin mülkü olduğunu kaydetmektedir. Buhara'ya gelen, yüksek seviyeli memurların hemen hepsi Arap vali ve ileri gelenleri Dihkân Hîne'nin köşlelerinde otururlardı¹⁶⁸.

Buharanın, İslâmlaştırılması sırasında, ve daha sonraları, Dihkân Hîne'nin dışında aristokrat tabakaya mensub daha bir çok kimseler, bu arada diğer Dihkânlar'ın İslâm dinine girmiş olmaları gerekmektedir. Nitekim Nasr b. Seyyar'ın Semerkant'da ikâmet etmekte olduğu sırada (738) damadı ve Buhara hükümdarı Tuğ Şad'la, Buharadan gelmiş olan iki Dihkân arasında geçen ve Tuğ Şad'ın ölümü ile sonuçlanan müessif olaylar bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Oysa, Taberî bu iki Dihkân'ın bizzat Nasr b. Seyyar'ın telkin ve delâleti ile müslüman olduklarını kaydetmektedir¹⁶⁹.

4—Dîvaşnîç (دیواشنیچ), Semerkant Dihkânı; yerli aristokratlardan müslümanlar arasında zikretmemiz gereken belki de en önemli sîmalar-

¹⁶⁵ el-Ya'kûbî, II, s. 286.

¹⁶⁶ et-Taberî, VI, s. 446.

¹⁶⁷ Narşahî, s. 81. Barthold, W., Turkestan, s. 106.

¹⁶⁸ Narşahî, s. 80.

¹⁶⁹ et-Taberî, VII, s. 176.

dan biri şüphesiz bu Dîvaşnîç veya Dîvaştîc'dir. Semerkant'ın zengin ve çok nüfuzlu kimseleri arasındadır. O'nun ne zaman ihtida ettiği hakkında temel kaynaklarda misâlini sık sık gördüğümüz gibi fazla bir açıklama yoktur. Kuteybe zamanında ve muhtemelen Semerkant'ın kolonize ve İslâmlaştırılması sırasında ihtida etmiş olması gerekmektedir. Fakat Onun Emevîlerin Meşhur valisi Cerrah b. Abdullah el-Hakemî ile olan samîmî münasebetlerine bakılırsa belkide O'nun delâleti ile müslüman olduğu akla daha uygun gelmektedir.

Dîvaşnîç, ilk zamanlarda müslüman Arap valileri ile, çok iyi bir diyalog kurmuş ve sosyal münasebetlerini de bir hayli geliştirmiştir. Hatta, O'nun bu devrin müslüman valileri ile olan bir kısım yazışmaları dahi vardır. Bunlar arasında O'nun Horasan valisi Cerrah'a gönderdiği mektup mutlu bir buluntu sonucu bize kadar ulaşmıştır. Dîvaşnîç'in bizim açımızdan fevkalâde önemli olan söz konusu mektubunda O, Müslüman Arap valisine son derece hürmetkâr ve samîmî bir ifade kullanmaktadır. Rivayetlerden O'nun Allahını bilen, Peygamberini tanıyan kültürlü bir müslüman olduğu görülmektedir. Nitekim O'nun, Ömer b. Abdü'l-Aziz'in malum valisi Cerrah'a yazdığı bu mektubda samîmî duygularla dolu şu ifadeler yer almaktadır.

"Emir el-Cerrah b. Abdullah'ın mevlâsı Dîvaşnîçten.... Ya Emir, Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun. Sizi Allah'a övüyorum. Ondan başka Tanrı yoktur... Cenabı Hak, Emire salah (iyilik) versin ve korusun... Malumdur ki Cenabı Hak, Emirlik rütbesini ehli (aile ve ahali) için kılınmıştır.. Merhamet ve yardım Allah'tan... Allah'ın selâm ve rahmeti sizin üzerinize olsun!"¹⁷⁰.

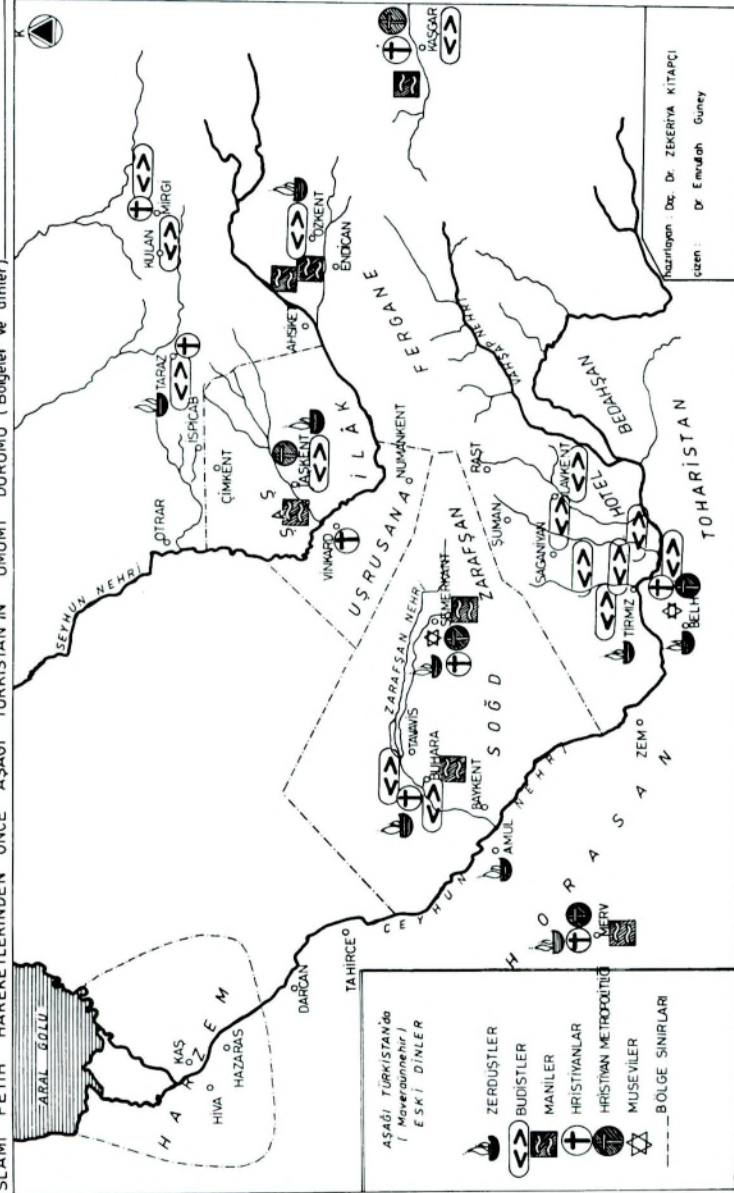
Fakat, Dîvaşnîç'in gerçek şahsiyeti ve kimliği hâlâ aydınlatılamamıştır. O'nun bazı yerlerde Soğd meliki ¹⁷¹, diğer bir kısım kaynaklarda ise Semerkant Dihkânı ¹⁷², olduğu zikredilmektedir. O devirlerde Dihkân sıfatının bir nevi toprak ağası olan kimselere verildiği nazarı itibara alınır, O'nun koca Soğd ülkesinin meliki olabileceğinin izahı biraz güç olacaktır. Zîra Soğd'un merkezi Semerkant'dır. Semerkant ise, büyük ölçüde, Türk nüfuzu altında olup, genellikle Türk asıllı hükümdarlar tarafından idare edilmekte idi. Bu zâtın, yine de nüfuzlu saygı değer bir kimse, Semerkant

¹⁷⁰ İnan, A., Orta Asyada Muğ-Kale Hafriyatında Bulunan Vesikalar, Belleten, VII. sayı, 27, s. 615.

¹⁷¹ İnan, A. a.g.mk.s. 615.

¹⁷² et-Taberi, VII. s. 10.

İSLAMİ FETİH HAREKETLERİNDEN ÖNCE AŞAĞI TÜRKİSTAN'IN UMUMİ DURUMU (Bölgeler ve dinler)

ve havalisinde ancak bir hükümdarın sahip olabileceği kadar geniş arazile-ri olan bir Dihkân olduğu akla daha makul gelmektedir. Nitekim, Taberî-de, O'nun hükümdarlığından ziyade "*Semerkant-Dihkânı*" olduğu açıkça zikredilmektedir¹⁷³.

Fakat O'nun müslümanlığında samîmî olup olmadığı hâlâ münâkaşa konusudur. Bir kısım yazarlar, Dihkân'ın müslüman olmadığını ve fakat kendisini müslüman olmuş gibi gösterdiğini iddia etmektedirler¹⁷⁴. Dîvaş-nîç'in despotik buna rağmen huzûr ve sükûnu temin etmede aciz olan Arap idaresine karşı isyân etmiş olması, veya bilfiil bu isyan etmiş olanlara katılması, müslümanlığından şüphe edilmesine ne derece yeterli bir delil olur, ayrı bir münakaşa konusudur. Mamafih, *Dîvaşnîç*, *Said b. Amr el-Haraşî* zamanında (721-722), Aşağı Türkistanda çıkan isyanlara bilfiil katıldığı için boynu vurdurulmuş ve kafası da Irak'a gönderilmiştir¹⁷⁵.

5—Nemrûn (نمرؤن) , Aşağı Türkistan'ın müslüman olan aristokratlarından bir diğeri de Ğarşistân meliki *Nemrûn*'dur Ğarşistân, Yâkût'a göre batısında *Herat*, doğrusunda *Gür* ülkesi, kuzeyinde *Meur er-Reuz*, güneyinde *Gazne* ile çevrili dağlık bir arazidir¹⁷⁶. *Esed b. Abdullah*, Horasan valiliği sırasında (724-727) bu dağlık bölgeye bir akın düzenlemiştir. Nemrûn O'nunla önce bir sulh anlaşması yapmış daha sonra da *Esed*'in telkin ve delâleti üzerine müslüman olmuştur¹⁷⁷. Bundan sonra İslâmiyet kısa zamanda buralarda yayılmış ve köklemiştir. Yâkût, yöre halkından sitayişle bahsetmekte ve şöyle demektedir: "*Yerli halk çok iyi insanlardır. Hayra karşı özel bir tutkuları vardır*"¹⁷⁸.

¹⁷³ et-Taberi, VII. s. 10.

¹⁷⁴ İnan, A., a.g.mk. Belleten, s. 615.

¹⁷⁵ et-Taberi, VII, s. 11.

¹⁷⁶ Yâkût, el-Büldan, IV, s. 193.

¹⁷⁷ et-Taberi, VII, s. 40.

¹⁷⁸ Yâkût, el-Büldan, IV, s. 193.

ان دیواشني دهقان اهل سمرقند و اسمه دیواشنيج

«واهلها صالحون وعلی الخیر مجلوبون»

SONUÇ

Buraya kadar olan, bu geniş araştırma ve incelememizde ilk defa temel kaynaklara dayanarak, Emevîler devrinde, ihtida eden Türk Hükümdar ve kısmende aristokratları üzerinde durulmuş, konu ayrıntıları ile incelenerek bir senteze doğru gidilmiş ve önemli sonuçlar elde edilmiştir. Bunlardan:

a—Emevîler Devrinde Orta-Asyada siyasî Arap hâkimiyetinin yerleştiği bütün bölgelerde, mahallî Türk Hanlarının nerede ise hemen hepsinin müslüman olduğu ortaya çıkmıştır. Aristokrat tabakalardan müslüman olanların sayılarında bir hayli yüksektir. İslâmiyetin yayılma ve yerleşmesi bakımından bu daha sonraki devirler için bir kısım hayırlı gelişmelere sebep olabilecek iyi bir başlangıçtır.

b—Bu vesîle ile müslüman olan Türk Hanlarının hayatları ve onların müslüman valilerle olan mücadeleleri temel kaynaklar taranarak belirli ölçüde aydınlatılmış ve ilk defa gün ışığına çıkarılmıştır.

c—Yine bu araştırmamızda mahallî Türk Hanlarının hükümdarlık devirleri üzerinde titizlikle durulmuş, çevre ve siyasî olaylar değerlendirilerek, onların hükümdarlık süreleri tesbit edilmek istenilmiştir. Elimizden geldiği kadar doğruya en yakın olarak tesbit etmeye çalıştığımız bu tarihler genel anlamda da olsa, okuyucuya tarih kronoloji hakkında ve olayları değerlendirmede bir fikir verebilecektir. Bütün bunlar mücadeleye katılan Türk Hanlarının gerçekten de uzun ömürlü olduklarını ortaya koymaktadır.

d—Burada, üzülererek ifade edelim ki İslâmiyetten önceki Türk tarihi ve kültürün nirengi noktalarından olan, "*Türk asâlet unvanları*"nın meselâ, *Tarhun, Yabgu, Sul Şâd, İhşid* ve daha buna benzer bir çoklarının kapsam ve şumülünün belirlenmediği yâni idâri bir sistem içinde Türk devlet geleneğinde ne ifade ettiğinin anlaşılmadığı görülmüştür. Ne yazık ki, bizim kendi tarih literatürümüzde bile bu hususlarda yeterli hiç bir çalışmanın yapılmadığı tesbit edilmiştir. İslâmî kaynakların Türk asâlet unvanları hakkında verdikleri kıymetli bilgiler de hâlâ dağınık ve tam bir ham malzeme yığını olarak gerçek araştırmacılarını beklemektedir.

e—Yine Emevîler devrinde siyasî Arap hakimiyetinin yerleştiği bütün bölgelerde, mahallî hükûmetlerin genellikle Türk asıllı hanedan aileleri tarafından idare edildikleri tesbit edilmiştir. Bu ise, Arap kaynaklarında *Maveraü'n-Nehr* (Aşağı Türkistan) olarak zikredilen bu geniş coğrafi bölgenin çok daha önceden Türkleştirilmesinde ne kadar büyük mesafeler katedildiğini çok açık bir şekilde göstermektedir. *Bütün bu açıklamalar İslâmî kaynaklarda sık sık görülen "TÜRK" kelimesinin bazıları tarafından iddia edildiği gibi "ACEM-yabancı" anlamına kullanılmadığının da en güzel bir delili olmaktadır.*

Hiç bir zaman tam ve mükemmel olduğunu iddia edemeyeceğimiz bu araştırma ve tesbit edebildiğimiz bu hususlar Türk tarihi için şüphesiz bir kazanç ve hizmettir. Öyle tahmin ediyoruz ki, bundan sonra bu sahalarda yapılması düşünülen daha mükemmel araştırma ve incelemeler için bizim bu mütevazî çalışmalarımız bir esas, bir çerçeve teşkil edecektir.

AVRUPA'DA GÖZLENEN NAPOLYON ÇAĞI BUNALIMININ İTALYAN VE TÜRK KÜLTÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Araş. Gör. Dr. GÜLBENDE KURAY
İtalyan Dili ve Ed. Anabilim Dalı

Avrupa kültüründe Aydınlanma çağından Romantizm çağına geçildiği dönem, tarihi alanda ise Fransız Devrimi ile İtalyan Birliği (Risorgimento) dönemleri arasında kalan yıllar tüm Avrupa'nın, dolayısıyla İtalya'nın fırtınalı, karışık ve bunalımlı dönemlerinden biridir. Bu bunalım aynı çağda Osmanlı Devleti'ne de yansımış ve batı örnek alınarak artık bazı reformlar yapmanın gereğine inanılmıştı.

Fransız Devrimi başlangıçta zamanın aydın kişilerince savunuldu. Buna karşılık İtalya'daki yönetici sınıflar devrime karşı çıkararak ona sempati gösteren İtalyan aydınlarını ezmeye çalıştılar. Bunun sonucu olarak İtalya'daki bazı devletler Fransa'ya karşı bir koalisyon kurdular. Fakat bir süre sonra, 1796'da General Napolyon Bonapart İtalyan ordusu kumandanlığına getirildi. Bu olaydan sonra Fransız birlikleriyle koalisyon devletleri arasında çatışma başladı. Sonunda Napolyon 1797'de Venedik Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırarak Cisalpina Cumhuriyeti'ni kurdu ve Campofornio antlaşmasıyla Veneto bölgesini ünlü Avusturya hanedanı Habsburg'lara verdi. Bu olay, Napolyon'un İtalya'da eski rejimi yıkarak ulusal özgürlük çağını başlatacağını uyanık aydın yurtseverlerde büyük düş kırıklığı yarattı. Bu kişiler Fransızların İtalya'da korsanlık ve diktatörlükten başka bir şey yapmadığına inanmışlardı artık. Buna karşılık ülkede büyük çoğunluk çıkarları nedeniyle, Napolyon'u tutarak ona baş eğiyordu. Daha sonra Fransızlar büyük bir hızla İtalya yarımadasına yayılarak Roma ve Napoli Cumhuriyetlerini kurdular. Bu arada Napolyon'un giderek Fransız Devrimi ilkelerinden uzaklaştığı ve monarşi düzenini benimsediği gözleniyordu. Nitekim bazı devrimci aydınlar görevlerinden uzaklaştırılarak yerlerine liberal soylular getirildi ve 1804 yılında Cisalpina Cumhuriyeti, İtalya Cumhuriyeti adı altında yeniden kuruldu, Napolyon cumhurbaşkanı oldu ¹.

¹ Geniş bilgi için bkz. Salvatorelli, *Sommario della storia d'Italia*, Einaudi, Torino, 1974, s. 387-405.

Artık politika sokağa dökülmüş, ordulararası savaş bitmiş, toplumlar-
arası savaş başlamış, bu da sonunda kardeş kavgasına dönüşmüştü. Öte
yandan halk Fransızca konuşmaya ve ince Toscana dilini tümden unut-
maya başlamıştı. Napolyon'un özgürlük ve mutluluk çağını başlatması
beklenirken eski rejim daha da kötü bir biçimde sürüp gidiyordu. Parini,
Alfieri, Foscolo gibi birçok İtalyan yurtseverinin düşlediği yüce idealler
Napolyon diktatörlüğü ve halkın vurdumduymazlığı karşısında yavaş
yavaş çöküyordu. Ama yine de bu aydın kişiler canla başla savaşıyor ve
yazılarıyla halkı yüreklendiriyorlardı. Çünkü, onlara göre eğer İtalyanlar,
saplandığı zorluklarda yurtlarını yürekli bir biçimde aydınlatmak ve düş-
tüğü tehlikelerde cömertçe yardımına koşmak için tüm çalışmalarını, dü-
şüncelerini, alın terlerini yurtlarına yönelmezlerse, dünyada ne erdem,
huzur ve barışı, ne de gerçek eşitliği asla elde edemezlerdi. Bu koşullarda
herkes yurduna sahip çıkmalı ve onun için savaşmalıydı. Yurt söz konusu
olduğunda gerçek yurtsever her şeyi unutup yurduna dört elle sarılmayı
bilmeliydi. Bu fikirleriyle halkı yurt için çalışmaya özendiriyorlardı. Zaman
zaman atalarını övüyor, eski çağlara özlem duyuyorlar ve son bağımsızlık
çabasının ardından gelen şerefsiz çöküşü anımsayarak yurdun önüne ge-
çilmez sefil tutsaklığına ağlıyorlardı. Fakat yurdun özgürlüğü için var
güçleri ile savaştıkları halde, karşı koydukları güçlerin sonunda kendilerini
yendiğini hissediyorlardı. Baştakilerin bir kısmı halkı özgürlük heyecanı ile
bir kısmı da bağınaz din ile kandırmaktaydı. Oysa İtalyan yurtseverler
yaşamın en büyük amacının özgürlük olduğunu, gerekirse bu uğurda öl-
menin bir görev olduğunu savunarak İtalyan Birliği hareketinin öncü-
lüğünü yaptılar. Halkı birlik olmaya çağırdılar çünkü, dünyada artık güç
egemendi; küçük balık büyük balığa yem olmaktaydı. Bu koşullarda ancak
bir ilke altında toplanılırsa amaç gerçekleştirilebilirdi. Artık güzelliğin ve uy-
mun egemen olduğu düş çağı geride kalmış, kuvvetin, hakkın tek hâkimi
olduğu savaş çağı başlamıştı. Ulusların ve imparatorların doğuş ve çökü-
şünden oluşan bir dizi olay gözleniyordu. Bir yanda zafer çılgınlıkları atı-
lırken öte yanda köle zincirleri şakırdıyordu. Özgürlüğe olan inanç sar-
sılmıştı, yıllardır düşledikleri yüce doğruluk ve mutluluk dünyası özlemi ise
artık boştu. Yalnızca hükmedenlerin kurnazlıkları geçerliydi ve onlara
erdem gözüyle bakılıyordu. Görevler ve haklar kılıcın ucunda olduğu süre-
ce güçlü olan yasaları kanla yazıyordu. Tüm bu kötülüklerin sorumlusu
olarak ise Napolyon'u görüyor ve onu şiddetle suçluyorlardı. İtalyan yurt-
severlerinin en önde gelenlerinden biri olan Ugo Foscolo (1778-1827) ölüm-
süz yapıtı *Ortis*'te Napolyon ve taraftarlarını eleştirerek şöyle diyordu:

“Erdem sizin karanlık ruhlarınızda diye onu başka avuntusu olmayan mutsuzların yüreğinde de söndürmek ve bu yolla vicdanınızı aldatmak mı istiyorsunuz?”²

Tüm bu olaylar tarihi bir düş kırıklığı yaratırken, öte yandan İtalyan aydınlarının bir gerçeği anlamalarına da yardım etti: Napolyon İtalya tarihinde İtalyanların ilk kez siyasi birlik ve bütünlüğün ne demek olduğunu anlamalarını sağlamış, onları bilinçlendirerek İtalya’da ulusal ve liberal devrimin temellerini atmıştı. Nitekim aydınlar işgalin çok acı olmasına karşın bir yönden gerekli olduğunu düşündüler. Böylece işgale sözleri ve eylemleri ile karşı çıkarken yurtları için ondan yararlanmaya çalıştılar. Napolyon’un 1814’te gücünü yitirmesiyle, Fransız rejimi çöktü ve İtalya’da ulusal birlik hareketi hızlandı³, Fransız Devrimi’nin bildirisi liberalleşti.

Bu tarihi olaylara paralel olarak, bu alandaki değişimlerin etkisiyle felsefe ve edebiyat alanlarında da fikir çatışmaları olması doğaldı. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında Milano’da bir Aydınlanma akımı başlatıldı⁴. Bu akım toplum yaşamını her yönden etkileyerek tüm düşünce ve töreleri değiştirmişti. Özellikle Newton, yer çekimi yasasını bularak o zamana dek insanoğlunu saran karanlığı araladı. Bunu da, yeryüzü ve gökyüzünün tüm cisim ve varlıklarının bağlı olduğu evrensel ve değişmez doğa yasasını açığa çıkarmak için yaptı. Böylece bu çağda akıla sonsuz güven duyulmaya başlandı. Aklın görevi halkı uyandırmak, onu aydınlatmak olacaktı. Ancak bu yolla halk eşit ve özgür olabilirdi. Bu da bilindiği gibi Fransız Devrimi’nin bildirisiydi.

Ne var ki Aydınlanma akımının etkinliği fazla uzun sürmedi. Tüm Avrupa’da, kısa sürede, bu akıma karşı duygusallık ve melankoli içeren akımlar ortaya çıktı. Çünkü salt akıl her şeyi açıklayamıyordu. Her şeyi akılcılıkla çözmeye çalışınca insanın karmaşıklığı, duygusal yanı ikinci plana bırakılarak bireysel kişilik inkâr ediliyordu. Ve bir süre sonra Ön Romantizm akımı yavaş yavaş tüm Avrupa’yı sarmaya başladı⁵. Aydınlanmacı değerlerin yarattığı bu bunalımı gerek yaşamında, gerek yapıtlarında en şiddetli olarak yaşayan yazar Jean-Jacques Rousseau idi⁶. Böylece Voltaire ve Rousseau’nun öncülüğünde gelişen Aydınlanma akımı

² Ugo Foscolo, *Ultime Lettere di Jacopo Ortis, Poesie*, a.c. di M. Puppo, Mursia, Milano, 1965, s. 53.

³ Bkz. A. Dall’Oglio, *Il nostro Risorgimento*, Le Monnier, Firenze, 1870.

⁴ Bkz. L. Actis, *Gli Illuministi Italiani*, Loescher, Torino, 1969.

⁵ Bkz. W. Binni, *Romanticismo Italiano*, Laterza, Napoli, 1974.

⁶ Bkz. G. Di Napoli, *Il pensiero di Gian Giacomo Rousseau*, La Scuola, Erescia, 1953.

ve Ön Romantizm, 18. yüzyılın ikinci yarısının iki zıt, fakat birbirini tamamlayan yönleri olmuş ve o çağda yaşayan birçok İtalyan yazarda da bir arada görülmüştür. Dolayısıyla o çağın edebiyatında iki değişik kavram ve üslup türü vardır. Voltaire'de kısa, kuru, kesin ve tutkulu, belirli bir kültür birikimiyle bezenmiş cümleler görülür, Rousseau'da ise geniş, uzun betimlemeler, kültür vermektten çok duygulara yönelik ve insanı ruhen belirsiz bir melankoli ve rüya ortamına götüren öğeler göze çarpar. Bunlar İtalyan yazarlarını da büyük ölçüde etkilemiştir.

O çağlarda, yukarıda sözü edilen hızlı değişimlerin sonucu olarak gerek halk, gerek burjuva sınıfı, gerekse aydınlar yeni bir ulusal kişilik ve sınıf arayışı içindeydiler. Avrupa kültürünü altüst eden bu bunalımlı dönemde yaşayan İtalyan aydınları da tüm bu akımlardan doğal olarak etkilendiler. Önce kendi kendilerine, sonra topluma karşı büyük bir savaş verdiler. Yalnızca Avrupa'nın politik düzenini bozmakla kalmayıp tüm geleneksel değerleri de tehlikeye atan bu olaylar dizisini günü gününe yaşadılar. Yaşamları boyunca onlarla yoğruldu.

Politik deneyimler, özellikle Campofornio deneyimi, İtalyan kültüründe ve o çağın aydınlarının ruhsal gelişiminde önemli yer tutar. Yurt, ona özgürlük vaat eden kişi tarafından satılmıştır. Cumhuriyet artık onlara özgürlüğün temeli gibi görünmez. Klasikçiliğe olan inanç o romantik ortam içinde boğulur. Avrupa'yı felsefi yenilenme (Restaurazione) adı altında saran mistik akımın etkisinde kalınarak maddecilik bir kenara itilir. Böylece ortaya yepyeni çelişkiler ve kuşklar çıkar.

Kısacası, Aydınlanma çağı ve Romantizm, Fransız Devrimi ve İtalyan Birliği dönemleri arasında kalarak, yaşadıkları çağın sorunlarını tümüyle ruhlarında ve yapıtlarında yansıtan bu çağ aydınları, iktidarın sık sık el değiştirdiği, kişilerin çıkar peşinde koştuğu ve birbirine düştüğü bir bıkkınlık döneminin canlı tanığı ve temsilcisidirler, yapıtları ise tarihi belgeler niteliğindedir.

Doğal olarak Avrupa'da gözlenen tüm bu kaynamalar, bu derin değişimler Osmanlı Devleti'ni de etkiledi. O sırada Osmanlı Devleti'nin siyasal durumu da pek iç açıcı değildi. 18. yüzyılın ilk yarısında Rusya, Venedik ve Avusturya ile yapılan savaşlarda Osmanlılar daha önce kaybettikleri yerlerin bir kısmını geri aldılar. Örneğin Mora, Belgrad ve Azak kalesi gibi. Fakat Rusya ile 1768'de başlayan ve 1774'e dek süren savaşlar Osmanlı ordularının kesin yenilgisiyle sonuçlandı. Bu savaşların sonucunda Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı ve bu antlaşma ile Kırım bağımsızlığını kazanarak bir süre sonra Rusların eline geçti.

1798'e dek Osmanlı-Fransız ilişkileri çok iyi gitti. Fakat 19 Mayıs 1798'de Napolyon ülkesinden yola çıkarak Malta'yı ve İskenderiye'yi işgal etti. Daha sonra ise Memlukları bozguna uğrattı. Bunun üzerine Fransa ile Osmanlı Devleti arasında o güne dek süregelen eski dostluk bozuldu. Zaten Napolyon'un bu sefere çıkmasındaki nedenlerden biri de yakın zamanda yıkılacağını umduğu Osmanlı Devleti'nden toprak koparmaktı.

İşte tüm bu önemli olaylardan sonra, bu çağda Osmanlı devlet adamları da artık bir dizi reformlar yapılması gerektiğine inandılar. Bu reformlar önce askeri alanda başlatıldı. Önce III. Selim (1789-1807) Nizam-ı Cedid adıyla yeni bir ordu kurdu⁷. Başlangıçta başarıya ulaşacakmış gibi görünen Nizam-ı Cedid hareketi, yeniçerilerin ve eski düzenden çıkarılanların karşı koymasıyla sona erdi. Böylece III. Selim tahttan indirildi ve yine eski düzenin yandaşlarından biri olan IV. Mustafa (1807-1808) padişah oldu. Ama ilerici görüş giderek güçlendiği için IV. Mustafa'nın saltanatu kısa sürdü. Ardından yine III. Selim'i destekleyenler yenilik yanlısı padişah II. Mahmut'u (1808-1839) başa geçirdiler. II. Mahmut uzun bir çalışma döneminden sonra yeniliklerin en büyük köstekleyicisi olan Yeniçeri Ocağını kaldırmayı başardı. Böylece yeni ve modern bir ordu kuruldu. Bundan sonra devlet bünyesi içinde bir dizi yenilik başladı. Bu yeniliklerin amacı Osmanlı Devleti'ne batı anlamında bir biçim vermek ve özellikle Fransız Devrimi ile ortaya çıkan insan hakları ilkelerini Osmanlı ülkelerinde yaşayan halka da tanıtmak ve uygulamaktı. Böylece Gülhane meydanında 3 Kasım 1839'da Tanzimat devrini başlatan ferman, yani Gülhane Hattı Hümayunu okundu⁸. Bu olaydan sonra Osmanlı Devleti'nde büyük bir devrim hareketine girişildi. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra giriştiği ıslahat hareketlerinin hedefi de yine Osmanlı Devleti kurumlarını batı metotlarına göre modern bir duruma getirmektir.

Abdülmecit (1839-1861) Osmanlı tahtına geçtiği zaman kendisini çok güç bir işin beklediğini, yani Osmanlı devlet yönetimine yeni bir düzen verme gereğini biliyordu. Devlet yönetimindeki kilit noktalara getirdiği adamları da hep Avrupa'da bulunmuş ve bu ülkelerdeki yenilikleri yakından izlemiş kişilerdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi için yönetimde batı modeline yaklaşmanın gerekliliğine bu kişiler de inanıyordu. Özellikle Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa bu düşüncenin Tanzimat-ı Hayriye ile gerçekleşeceğini savunuyordu. Böylece 18. yüzyılın ilk yarısında

⁷ Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s. 55-73.

⁸ Bkz. a.g.y. s. 169-192.

başlatılmış olan yenilik hareketi de tamamlanacaktı. Görüldüğü gibi bu fermanın amacı Fransız Devrimi ilkelerini Osmanlılara benimsetmektir.

Bu tarihi olaya paralel olarak, Türk edebiyatının batı uygarlığı etkisi altında gelişen ilk dönemi, Tanzimat edebiyatı başladı. Bu edebi dönem siyasi Tanzimat'ın ilanından 20 yıl kadar sonra Tercüman-ı Ahval Gazetesinin basılmasıyla gelişti. Bu edebiyat geniş ölçüde siyasi ve sosyal reformları savundu; eski düşünce ve kurumlar açıktan açığa eleştirilmeye başlandı. Modern edebiyatın yanı sıra matbaa, gazetecilik ve tiyatro da hızla gelişti. Tanzimat edebiyatının en önde gelen temsilcileri Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Ahmet Mithat Efendi idi. Bu kişiler zaman zaman gazetecilik ve tiyatro ile de uğraştılar. Genellikle halkın anlayabileceği sade bir dil kullandılar. Bu çağın tüm yazarlarında halka dönük bir eğilim göze çarpar. Bu nedenle Tanzimat edebiyatı saraya bağlı yüksek tabakaya seslenen ve saray dilini kullanan eski edebiyattan çok farklıdır.

Kısacası Avrupa'daki hızlı değişimlerin etkisiyle, Osmanlı Devleti'nde de, edebiyat alanında batılı fikirler savunulmaya ve tarihe yeni bir gözle bakılmaya başlandı. Eskinin kapalı anlayışına karşılık özgürlük kavramı ve sürekli değişen dinamik bir yaşam görüşü savunuldu. Bu nedenle diyebiliriz ki Tanzimat, her alanda bir dışa dönüş hareketidir. Batı düşüncesinin etkisiyle yeniden bilişlenmenin belirtileri gerek tarih gerek edebiyat alanında açık seçik ortadadır. Bu dünyaya açılış Ahmet Mithat Efendi'nin yapıtlarında en güzel anlatımını bulur. Eski Türk toplumunda ve edebiyatında, insanın yaşam karşısındaki davranışı genellikle içe dönüktü. Oysa bir kültür ve uygarlık değişimi gereğinden doğan Tanzimat çağı, batı modelini izleyerek kendine özgü siyasal, sosyal ve kültürel reformlar yapan yeni bir insan tipi ortaya çıkardı. Bu yeni insan tipi aktif, atak, özgür, kendine güvenen ve dünyayı istediği yönde değiştirebileceğine inanan siyasal ve sosyal bir kahramandır. Bu insan tipine Namık Kemal'in yapıtlarında sık sık rastlanır. Tanzimat çağı edebiyatçıları batı yöntemini uygulayarak Türklerin de bu uygarlık düzeyine ulaşabileceğini kanıtlamışlardır.

TANZİMAT'IN İLÂNİ SIRALARINDA TÜRKİYE'DE YÖNETİM (1826 - 1839)

Doç. Dr. MUSA ÇADIRCI

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğunda ülke yönetiminde asıl birim sancaktı. Birkaç sancağın oluşturduğu ve adına eyalet ya da vilayet denilen ünite, varlığını devletin kuruluşundan günümüze dek bazı değişikliklerle korumuş bulunmaktadır. Bu yönetim biçiminin oluşturulmasında askerî amaçlar göz önünde tutulmuş ve niteliği, Tanzimat'ın ilânına dek hemen hemen hiç değişmeden sürmüştür.

Başlangıçta eyaletlerin yöneticileri olan beylerbeyiler, o bölgenin hem mülki-mali ve hem de askerî şefleri idiler. Kendileri "Paşa Sancağı" denilen ve eyalete merkezlik yapan bir şehirde otururlardı. Bağlı sancakları ise bunlar adına, fakat merkezden atanan sancakbeyleri yönetirlerdi.

İmparatorluğun kuruluş ve gelişme dönemlerinde beylerbeyinin sancakbeyleri üzerinde özellikle askerî denetimleri vardı. O, eyaletine bağlı sancaklardaki tımarlı sipahilerin birinci derecede şefi sayılırdı. Ancak sivil yönetim bakımından Paşa Sancağında "Bey" olmaktan öte bir yetkisi yoktu. Ne var ki 1550'lerden sonra bu durum değişmiştir. Özellikle mali güçlükler yüzünden besledikleri askerleri barındırma sıkıntısı çekmeye başlamaları ile birlikte, sancakların iç yönetimine karışmaya ve kanunnamelerde yer almayan vergiler uydurarak bu vergileri kendi adlarına toplamaya yönelmişlerdir. Tımarlı sipahi-Yeniçeri çekişmesinin giderek Yeniçeri ordusu lehine gelişmesi, tımar sisteminin kuruluşunda var olan iç çelişkilerin gün geçtikçe artması, kısacası klâsik deyimini ile tımar sisteminin bozulup yerini iltizamla idareye bırakması olgusu, ülke yönetiminde şeklen olmasa bile fiilen önemli değişikliklere yol açmış, merkezi otorite varlığını eyaletlerde duyurmakta büyük güçlüklerle karşılaşır olmuştur¹.

¹ Özellikle Celâli İsyanları sonunda Anadolu'da kurulu düzenin alt üst olduğu, hükümet otoritesinin eyaletlerde silindiği belgeleriyle merhum hocam Mustafa Akdağ tarafından ortaya konmuştur. Bkz. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celâli İsyanları), Bilgi Yayınevi, Ankara 1873. Ayrıca, onun "Genel Çizgileriyle 17. yüzyıl Türkiye Tarihi" **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, III, s. 201-247.

17. yüzyıla gelindiğinde harp güçlerinin oluşturulmasında artık eyalet askerleri içinde tımarlı sipahiler, yerlerini valilerin kendi olanakları ile kapılarında besledikleri ve çeşitli adlarla anılan “kapu halkı” dediğimiz ücretli askerlere bırakmıştır. Valilerin güçleri, bu askerin sayı ve niteliğiyle ölçülür olmuştur. Bu gelişmeler, sancak yönetimini de olumsuz yönden etkilemiştir. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında vezir rütbesini almış yani beylerbeyi ya da vali olmaya hak kazanmış olanların sayılarındaki artışa karşılık, eyalet sayısını artırma olanağının bulunamayışı önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Hükümet bu gibi kimselere unvanlarına uygun görev veremeyince, dolaylı yollardan soruna çözüm aramış, bazı sancakları bağlı oldukları eyaletlerden ayırarak böylelerine geçim kaynağı olarak verir olmuştur.

Daha önceleri kadılık için başvurulmuş bulunan bu yöntemin, yönetimde de yürürlüğe girmesi, merkezî otoritenin ülke çapında silinmesine yol açmıştır denilebilir. Kendilerine “aralık” olarak sancak gelirleri verilen üst düzeydeki kimseler, buralara gidip yönetimi doğrudan doğruya üzerlerine alma yerine, genellikle merkezde oturup, geliri ve idaresi kendilerine verilen küçük bölgenin yönetimini vekilleri eliyle yürütmeyi uygun görmüşlerdir. Önceleri “müsellim”, “kaymakam” daha sonra da “mütesellim” diye adlandırılan bu vekiller, çoğunlukla o bölgenin sivrilmiş ailelerine mensup kimseler idiler.

18. yüzyılda bu yolla yönetilen sancakların sayısı gittikçe artmıştı. Buna karşılık, klâsik dönemin eyalet sayısı değişmeksizin devam etmekle beraber, eyalete bağlı sancakların sayısında sürekli değişiklikler olmuştur. Çoğu sancak doğrudan doğruya merkezce atanan ve artık sancakbeyinin yerini almış bulunan mütesellimler eli ile yönetilir olmuştur. Öte yanda merkezde oturan vezirlerin atadıkları mütesellimlerin sayısı da artmıştı².

Bu dönemlerde özellikle askerlik alanında bazı yeni düzenlemeler yapılmak istenmişse de başarı elde edilememiştir. Ülke yönetimi günden güne hükümete karşı bağımlılıkları azalan bir çeşit derebey kimselerin elinde kötüye gider olmuştur. Girişilen yenilikler çağın gereklerine cevap vermekten uzak, daha çok eskiyi canlandırmaya yönelik kalmıştır.

Osmanlı idarî yapısı hakkında son bir değerlendirme, Prof. Dr. Yaşar Yücel tarafından yapılmıştır. Bkz. “XVI-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, TTK **Bellekten XLI**, (1977), s. 495-506.

² Mütesellimlik kurumunun ortaya çıkışı için şimdilik bk. Talat Mümtaz Yaman, “Osmanlı İmparatorluğu Teşkilâtında Mütesellimlik Müessesesine Dair”, **Türk Hukuk Tarihi Dergisi I**, (1944), s. 75.

III. Selim (1789-1807), bütün kurumlara yeniden işlerlik kazandırmak için köklü atılımlar yapmışsa da bilindiği gibi Yeniçeri-Ulema işbirliği sonucunda gerçekleştirilen ayaklanma ile padişahlıkla birlikte hayatını da yitirmişti. O'nun ülke yönetiminde yapmak istediği düzenleme, vali ve mutasarrıfları dürüst kimseler arasından seçmek, menşeyi bilinmez, derebeyleşmiş ailelere üst düzeyde yönetim görevi vermemektir. Ayrıca vergilerin kurallara uygun biçimde alınmasını sağlamak amacıyla idi. Özellikle Nizâm-ı Cedid askerinden yararlanarak iç güvenliği sağlama girişimleri, üzerinde durulmaya değer atılımlardı³.

II. Mahmud, gerek iç ve gerekse dış koşulların hiç iyi olmadığı bir dönemde İmparatorluğun yönetimini ele almak zorunda kalmıştı. Onu bekleyen sorunlar oldukça karmaşıktı. Bir yandan 1789'dan beri hızla yayılmaya başlayan milliyetçilik akımı İmparatorluğa bağlı Avrupa yakası eyaletlerde ulusal ayaklanmalara yol açarken, öte yanda halkı müslüman olan yörelerde de başka nedenlerle isyanlar olmaktadır.

III. Selim devrinde başlayan sırp ayaklanması bu dönemde de aralıklarla sürmüştür. Rusya'nın karışması sonunda 1812 Bükreş Antlaşması'na onlarla ilgili bir madde konmuştur. 1816'da ise Sırlar imtiyazlı prenslik olmayı başararak, ayaklanmalarına ara vermişlerdir.. Bu olaydan bir kaç yıl sonra ise Yunan isyanı başgöstermişti. Bilinen aşamalardan sonra İngiltere ve Rusya'nın karışmaları sonunda Yunanistan bağımsızlığa kavuştu. Bunu Fransa'nın Cezayir'i ele geçirmesi olayı izlemişti.

II. Mahmud'un çözümlenmek zorunda olduğu büyük sorunlar bitmiyordu. 1831'e dek İmparatorluğun gözde bir eyaleti olan Mısır'da diğerleriyle kıyaslanmayacak nitelikte bir ayaklanma başgöstermiş, halkı müslüman olan bu eyaletin valisi, Halife'ye karşı gelmekle yetinmemiş, Anadolu'da bazı eyaletleri alarak İstanbul için büyük bir tehlike olduğunu ispatlamıştı.

Osmanlı ordusunun eyalet valisi güçlerine yenik düşmesi içte ve dışta büyük yankılar yapmış, yine Avrupa devletlerinin karışmaları sonunda, sorun hiçte Osmanlı yararına olmıyan biçimde II. Mahmud'un ölümünden hemen sonra çözümlenmişti.

³ III. Selim döneminde yapılan yenilikler en son S.J. Shaw tarafından "Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim II. 1789-1807" (Harvard University Press 1971), adlı eserde ele alınmış bulunmaktadır.

Anadoluda Nizâm-ı Cedid Askeri Ocağının kuruluşu ise tarafımızdan "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedid Ortasının Teşkil ve Nizâm-ı Cedid Askeri Kanunnamesi" adı altında incelenmiştir. Bkz. *Bellekten*, XXXV, (1972), s. 1-13.

Bütün bunların yanısıra iç güvenliği sağlamak ve ekonomik güçlüklerin üstesinden gelmek zorunda kalan devrin yönetimi, ister istemez bir dizi köklü önlemler almak durumunda kaldı. İlk bakışta şeklen yapılmış değişiklikler gibi görünen II. Mahmud dönemi yenilikleri, giderek çağdaş bir merkezi örgüt ile yeni ordunun kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca sağlık, eğitim-öğretim ve giyim-kuşam alanlarında yapılan yeni düzenlemelerle Osmanlı toplumunu çağdaşlaştırmak istemiştir. Öte yandan konumuzu oluşturan Türkiye yönetiminde de bu dönemde önemli değişiklikler yapılmış, bir çok eski kurumun yerine yenileri getirilmiştir.

1 — Askerlik Alanındaki Yeniliklerin Yönetime Yansımaları

II. Mahmud, kendisinden önce yapılmış olan yenilik girişimlerinin sonuç vermemesinin nedenlerini biliyordu. Onun için asıl sorun güvenilir bir ordu ile merkezî bir yönetimi gerçekleştirip, ekonomik kalkınmayı sağlamaktı. Devrinin ilk yıllarında Bayraktar Mustafa Paşa'nın öneri ve desteği ile Yeniçeri Ocağını bir yana bırakarak, "Nizâm-ı Cedîd" kuruluşuna benzer "Sekbân-ı Cedîd" ocağını oluşturdu. Çağdaş yöntemlerle eğitilen bu askerlerin yanısıra, Yeniçeri Ocağına da düzen verilmek istendiğinde, Yeniçeriler ayaklanarak Bayraktar Mustafa Paşa'yı öldürmüşlerdi. Olaydan sonra yenilik girişimleri savsamış, buna paralel olarak Yeniçeriler, zorbalıklarını artırmışlardı. Kadın ve erkeklere sarkıntılık, birbirleriyle kavga, tüccar ve esnafla işçileri haraca bağlama, savaşlarda başarı göstermeme ve kaçma gibi davranışları gittikçe artmıştı. Kısacası, kendi çıkarları dışında bir şey düşünmeyen ve hiçbir değer tanımayan, çeteleşmiş ocağın geleceği üzerinde durmak sırası gelmişti.

Başta Padişah olmak üzere İstanbul halkı ve devlet adamları bu ocağın kesin bir biçimde islahı ya da ortadan kaldırılması görüşünde birleşmişlerdi. II. Mahmud'un emriyle ileri gelenler toplanarak sorunu uzun uzadıya görüştükten sonra "Eşkinci" adı altında Nizâm-ı Cedîd ve Sekbân-ı Cedîd kuruluşlarına benzer, yeni askeri birlik oluşturulmasını kararlaştırdılar.

Yeniçeri Ocağı dışında kurulan bu ocak, bağımsız bir kuruluştu. Eğitim ve öğretime başladıktan hemen sonra geleceğinin tehlikede olduğunu anlayan Yeniçeriler, eşkinci askerini bahane ederek geleneksel propagandalarına başladılar. 15 Haziran 1826'da saray'a ve yeni düzene karşı klâsik ayaklanma başladı. Yeniçeriler kazanlarını At Meydanı'na çıkardılar. Yağma ve korkutma hareketlerine giriştiler.

Padişah, ileri gelen devlet adamlarının görüşlerini aldıktan sonra, isyancılara karşı koyma kararını verdi. Hükümete bağlı topçu, lağımçı,

kalyoncu askerleri ve halkın da desteğiyle isyan bastırıldı. II. Mahmud yayınladığı fermanla ocağın resmen kaldırıldığını ilân etti. Sadrazam da valilere vilâyetlerdeki Yeniçeri garnizonlarının dağıtılması emrini verdi ⁴.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla yıllardan beri her ileri atılımı engelleyen en büyük güç tarihe karışmış oldu. İmparatorluğun içinde bulunduğu durum vakit geçirmeksizin yeni bir ordunun oluşturulmasını zorunlu kılıyordu. Nitekim çalışmalar kısa sürede tamamlanarak "Asakir-i Mansure-yi Muhammediye" adı ile çağdaş ülkelerin askeri kuruluşlarına benzer yeni bir ordu kurulması kararlaştırıldı. Temmuz 1826'da kuruluşun kanunnamesi yayınlandı. Kanuna göre öncelikle 12.000 kişilik olması düşünülen bu ordu, 1500'er erden oluşan ve "Tertip" adı verilen sekiz "Birlik"e ayrılmıştı. Her birliğe binbaşı rütbesinde bir subay komuta edecekti. 1828'de uygulamanın ortaya çıkardığı sorunlar göz önünde tutularak kuruluşta bazı değişiklikler yapıldı. Tertip "Alay", Kol "Tabur", Saf "Bölük" olarak adlandırıldı. Her alay 500 erden oluşan üç taburun birleştirilmesiyle oluşuyordu. Komutanına "Miralay" unvanı verildi. Tabur komutanları ise "Binbaşı" unvanını aldılar. Zamanla kuruluş geliştikçe bazı değişiklikler yapıldı. İki alay bir "Liva" sayılarak "Mirliva" komutasına verildi. Ayrıca Alaylar "Hassa" ve "Mansure" olmak üzere ikiye ayrıldı. Başlarına "Ferik" rütbesinde birer subay getirildi. 1832'de önce Hassa Ferikliği, sonra da Mansure Ferikliği "Müşir"liğe yükseltilerek askeri rütbeler Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerine dek sürecek biçime konuldu.

Asakir-i Mansure-yi Muhammediye modern bir kuruluş olarak düşünülmüş, eğitim için Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subayları getirilmiştir. Giyim ve kuşam da çağdaştırılmıştır. Diğer taraftan Harp Okulu, Askerî Tıp Okulu açılmış, Avrupaya harp sanatını öğrenmeleri için öğrenci gönderilmiştir ⁵. Konumuz yönünden yeni düzenlemenin önemi

⁴ Gerek II. Mahmud'un Ocağın kaldırılışına ilişkin fermanında ve gerekse sadrazamın buyrulduşunda 150 yıldan beri Yeniçeri Ocağının bozulmaya başladığı, yeniden eski başarılı günlere dönülmesi için yapılan girişimlerin sonuç vermediği belirtiliyordu. Ocağın kaldırılması ile hayırlı bir iş yapıldığı da kaydedilmekte idi. Bkz. A. Cevdet, Tarih-i Cevdet, XII, (Dersaadet 1308), s. 267-281.

⁵ Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kuruluş ve gelişmesi hakkında özet bilgiler, E. Ziya Karal, Osmanlı Tarihi V (1970) s. 151; M. Nuri, Netayücü'l-vukuat, 5. fasıl, s. 109'da yer almaktadır. Ayrıca Türk Ansiklopedisi "Asakir-i Mansure" maddesinde de özlü açıklamalar yapılmıştır. Bu konuda son bir araştırma ise Avigdar Levy tarafından yapılmış bulunmaktadır. Bkz. "The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-39", *IJMES*, Vol. 2, No. 1, pp. 21-39.

eyalet ve sancaklarda güvenliğin sağlanmasında düzenli askerden yararlanmanın yanısıra, Yeniçerilerin yüklendikleri bazı taşra görevlerinin açıkta kalmış olmasıdır.

1826'ya kadar gerek İstanbul ve gerekse taşrada Yeniçerilerin önemli etkenlikleri bulunuyordu. Güvenlik büyük ölçüde bunlarca sağlanıyor, vergi toplanmasında ve benzeri hizmetlerin görülmesinde zaman zaman Yeniçerilerden yararlanılıyordu. Ocağın kaldırılmasından hemen sonra İstanbul'un güvenlik sorunu Serasker'e bırakılmış, ayrıca İhtisab Ağası'na da yeni görevler verilmiştir. Bunlar Asakir-i Mansure-i Muhammediye'den ayrılan birliklerle görevlerini yerine getiriyorlardı. Ancak, eyaletlerde henüz bu kuruluş bulunmadığından, buralarda Redif Askeri Teşkilâtı kurulunca-ya kadar güvenlik işlerinde valiler yine düzensiz askerden yararlanmak zorunda kalmışlardı. Bunun yanısıra birçok eyalet ve sancağın geliri, yeni ordunun giderlerini karşılamak amacıyla oluşturulan Mansure Hazinesi'ne devredilmişti. Böylesi eyaletlerin yöneticileri bu hazinece atanmaktaydı.

Alınan bütün önlemlere karşın başlangıçta yeni ordudan istenilen başarı elde edilemedi. Bunun nedenleri arasında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı başta gelmekle beraber, askerlik için belirli bir sürenin konmamış olması, modern eğitim ve öğretimin çok pahalı olması da yer almaktaydı. Hazine gelirleri istenilen düzeye çıkarılamadığından, yeni kışlalar ve eğitim alanları yaptırmakta zorluk çekiliyordu. Bu yüzden düzenli askerin sayısını artırmak mümkün olmuyordu. Yöneticiler, klâsik dönemin eyalet askerlerine karşılık olabilecek yeni bir ordu daha oluşturmakta yarar gördüler. Asakir-i Mansure'nin kuruluşundan sekiz yıl sonra eyaletlerde Redif Askeri adı altında bir ordu daha oluşturuldu.

Kuruluş bakımından Asakir-i Mansure-i Muhammediye'ye benzeyen, fakat işleyiş ve görev yönünden değişik yapıya sahip bulunan Redif Askeri Teşkilâtının oluşturulmasına 1834 yılı Ağustosunda başlarında toplanan "Meclis-i Şura" da karar verilmişti. II. Mahmut bu kararı yerinde görerek onayladıktan sonra bir fermanla bütün ülkeye duyurmuş, kuruluş hakkında bilgi vermişti. Karar gereği İmparatorluğa bağlı bütün sancaklarda subayları ile birlikte 1400'er kişilik birer tabur oluşturulacaktı. Redif askeri olacaklar 23-32 yaşlarında bulunacaklar, askerliğe engel sakatlıkları olmayacaktı. Subaylar bölgenin "hânedan ve kişizâdeleri" arasından valilerce seçilip merkeze bildirilecekti. Uygun görülenler subay olarak taburların eğitimini üstleneceklerdi. Bunların yönetim işlerine karışmamaları kural olmakla birlikte eğer bir âyân veya voyvoda hem yönetim işlerini hem de subaylığı bir arada yürütebilecek yetenekte

görülürse, böylelerine olanak tanınacaktı. Subay seçilenler İstanbul'a gidecekler, orada kısa bir eğitimden geçirildikten sonra rütbe alarak geldikleri bölgelere Redif subayı olarak görev yapmak üzere geri gönderileceklerdi ⁶.

Redif Askeri teşkilâtının kurulmasını emreden ferman eyalet valilerinin ellerine geçer geçmez, valiler harekete geçmişler, asker yazımını başlatarak taburları oluşturmuşlardır ⁷. Ancak, önceden düşünülmeyen bazı sorunlar ortaya çıkmış, uygulama ilerledikçe güçlükler de artmıştır. Özellikle ileri gelen ailelere mensup kimselerin kısa sürede asker eğitecek bilgileri İstanbul'da öğrenip askere aktarmaları mümkün olmamıştı. Öte yanda sancak merkezlerinde yapılacak eğitimlere ziraat mevsiminde askerin katılmasını sağlamak zordu. Ayrıca yılda iki defa eyalet merkezlerinde yapılması öngörülen topluca eğitime katılmak kolay olmuyordu. Bunlar göz önünde tutularak 1836'da Redif askerinin daha uygun şartlarla eğitim ve öğretim yapmasını sağlamak için yeniden bir düzenlemeye gidildi ⁸. Redif teşkilâtının bulunduğu sancaklar yeniden belirli merkezlere bağlanarak mülki bölünmede yeni bir düzenleme yapıldı. Valilik unvanı "Müşir" olarak değiştirildi. Türkiye'de uygulamaya 2 Eylül 1836'da başlandı. Askerin eğitim ve öğretimi sıraya kondu. Sancak sınırları içindeki taburların üçer aylık süre ile sancak merkezinde eğitim ve öğretim yaptıktan sonra memleketlerine dönmeleri, yerlerine diğer bir taburun gelmesi kuralı kondu. Böylelikle hem sancak merkezi askersiz kalmayacak hem de erler işlerini yürütebileceklerdi. Ayrıca talimlerin ziraat mevsimine rastlatılmamasına çalışılacaktı. Böylece Anadolu'da yılda iki kez yapılmakta olan genel talimler bir defaya indiriliyordu.

Eyalet ve sancak merkezlerinde güvenliğin sağlanması, vergilerin toplatılması ve benzeri hizmetlerde Redif askerinden yararlanılmaya başlandı. Ancak istenilen derecede yarar sağlanılmadığından, Tanzimat'ın ilânından sonra askerlik alanında yeni düzenlemeler yapılırken, Redif teşkilâtı da önemli değişikliklere uğradı ⁹.

⁶ Redif askeri teşkilâtının kuruluşu konusu tarafımızdan ayrı bir makalede ele alındığından, burada kısa bir özet yapmakla yetiniyoruz. Bkz. "Anadolu'da Redif Askeri Teşkilâtının Kuruluşu", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII (1975), s. 63-75.

⁷ Anadolu'da halkın bu kuruluşun oluşturulmasını hoşnutlukla karşıladığı, birçok sancakta emir alınır alınmaz Redif birlikleri urulduğuna ilişkin Başbakanlık Arşivinde belgeler bulunmaktadır. Ayrıca *Takvim-i Vekayi'de* de 1831 den itibaren konu ile ilgili bilgilere sık sık yer verilmektedir.

⁸ *Takvim-i Vekayi*, defa 133. Ayrıca Bursa Müzesi, Bursa S. S. C 26, y. 12'de ilişkin bilgi bulunmaktadır.

⁹ Yenilikler ayrı bir araştırmayı gerektirmektedir.

2— Bu Dönemde Ülke Yönetimi

a) **Eyalet Yönetimi:** Bilindiği gibi eyalet ya da vilâyet denilen ve bir kaç sancağın oluşturduğu ünitenin yöneticisi önceleri beylerbeyi daha sonra vali diye adlandırılmıştır. Beylerbeyi ya da vali o bölgenin en yüksek askerî-idarî ve malî amiri olarak kalmıştır. II. Mahmut döneminde de bu durum hemen hemen aynen devam etmiştir.

Valiler doğrudan doğruya hükümet merkezince atanmaktaydılar. Bu göreve getirilebilmenin ön şartı “Vezir” rütbesine sahip olmaktı. Ayrıca yönetimin alt kademelerinde başarılı hizmet görmüş olmak, güvenilir bir sarrafla kethüdayı kefil gösterebilmek aranılan şartlardı. Sadrazamın arzı ve padişahın onayı ile atama kesinleşirdi¹⁰.

II. Mahmut, merkezî bir yönetimi gerçekleştirmek amacıyla olduğundan, yerli ailelerden gelme derebey çıkışlı kimselere iltifat etmemiş, bir ikisi hariç eyalet yönetimini denemiş ve başarı göstermiş kimselere vermiştir. Özellikle Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra, kurulan yeni ordunun başarılı yüksek rütbeli subaylarından bazılarına bu görev verilir olmuştur.

1836'da Redif askerinden daha iyi yararlanmak amacıyla düzenlemeler yapılırken valilik unvanı “Müşir” olarak değiştirilmiş, müşirlere hem askeri ve hem de malî-idarî yetkiler verilmiştir. Bu klâsik anlayışa uygun düşen bir girişimdi.

Tanzimat'ın ilânı sıralarında valiler atandıkları eyalet merkezinde otururlardı. Kendilerine bağlı sancaklara ise mütesellimlerini gönderirlerdi. Atandıkları merkeze varır varmaz ilk iş olarak bir “buyruldu” ile şehrin kadısına, bağlı sancaklar kadı ve naiblerine, mütesellimlere ve diğer ilgililere göreve padişahın isteği ve fermanı ile atandıklarını duyururlardı. Bu buyruhdunun sureti eyalet merkezindeki mahkemede şehir ileri gelenlerinin de hazır buldukları toplantıda yüksek sesle okunuyor ve şer'iyye siciline kaydediliyordu. Elimizde bu buyruhdulardan örnekler bulunmaktadır. Bu buyruhduların ortak yönleri, valilerin halk'a zulüm yapılmamasını, fakir fukaranın korunmasını, kanunlara uyulmasını istemeleridir. Ayrıca kendilerinin de bu konulara çok dikkat edeceklerini belirtiyorlardı¹¹.

¹⁰ Bu dönemde valilerin görev süreleri kural olarak bir yıldır. Her yılın Şevval ayı başlarında atamalar yenilenirdi.

¹¹ Karaman Eyaletine 1831'de atanan valinin buyruhdusu Konya Mevlana Müzesi, **Karaman Ş. S.** 297, s. 7'de bulunmaktadır. Anadolu Eyaleti valisinin buyruhdusu ise Ankara Etnoğrafya Müzesi, **Ankara Ş. S.** 198, belge 176'da yer almaktadır.

Valiler, eyaletleri sınırları içinde kalan bölgenin en üst düzeyde sorumluları idiler. Asker yazım ve toplatılması, her çeşit verginin alınarak zamanında hazineye gönderilmesi, mütesellimlerin atanıp denetlenmeleri onların sorumlulukları altında idi. Eyalete bağlı bütün iltizam ve mukataaların yönetimi III. Selim zamanında valilere bırakılmıştı. Bu durum II. Mahmut döneminde de devam etmiştir. Bütün iltizam ve mukataa gelirlerinin zamanında toplanarak bağlı buldukları hazinelere gönderilmelerini valiler, garanti ediyorlardı. Bunu merkezde buldukları sarrafları eli ile gerçekleştirmekteydiler. Böylelikle herhangi bir gecikmede hazinenin zarara girmesi önlenmek istenmişti.

Özellikle 1826'dan sonra hemen hemen bütün Türkiye'deki timar, zeamet ve diğer mukataaların yönetimi, emanet usulü ile valilerce mütesellim ve voyvodalara bırakılmıştır. Onlar da olageldiği üzere bu tür gelirleri hazine adına başkalarına iltizama vermişlerdir¹².

Eyalet işlerinin halkın da destek ve katkısı ile yürütülmesinin yararlı olacağını kavramış olan bazı valilerin, her yıl sancakların ileri gelenleriyle genel bir toplantı yaptıklarını saptamış bulunuyoruz. Bu toplantıya vilayete bağlı sancakların mütesellim, kadı, naib, voyvoda, âyân ve ileri gelenleri katılıyorlardı. Bölge sorunlarının ele alındığı toplantıda, eyaletçe hazineye ödenecek vergilerin sancaklara bölüştürülmesi, iç güvenliğin sağlanması için alınması gereken önlemler ve benzeri sorunlar tartışılarak karara bağlanıyordu. Tanzimat'la birlikte bütün eyaletlerde oluşturulacak "Eyalet Meclisleri"nin ilk şekli diyebileceğimiz bu tür toplantılar hükümet merkezinin isteğine bağlı olmaksızın valilerin kendi yetkilerini kullanmaları ile gerçekleşiyordu. Alınan kararlara uyulması zorunluydu.

Karaman Eyaletinde böyle bir toplantı yapı¹³ğını bildiren 3 Mart 1834 tarihli vali buyrulduşunda "...rü'yet-i umûr-ı mehâm-ı seniyye ve tenşk-i mesâlih-i ahâli ve fukara-yı duaciye zımnında senede bir defa Konya ve Akşehir sancaklarının hâvi olduğu kazaların hükkâmı efendiler ile şend nefer ihtiyâr ve voyvodalarının makkar-ı vülât-ı i'zâm olan medine-yi Konya'ya gelüb..." toplantıya katılması Larende kadısı ile voyvodasından isteniyordu¹³. Böylesi

¹² Örneğin, 1827'de Anadolu Valisi olan Vezir Hüsrev Mehmed Paşa, Ankara sancağı mütesellimine gönderdiği buyrulda, "...eyalet ve elviye dahilinde bulunan bil cümle zeamet ve timar ve mukataat ve cüz'i ve küllî kâfe-i iltizâmat yed-i vahidden mütesellim ve voyvodalar tarafından alınıp zabt ve idari..." olunması gerektiğini hatırlatıyordu. **Ankara Ş. S. 226**, belge 282.

¹³ Konya Mevlâna Müzesi, **Karaman Ş. S. 297**, s. 66.

toplantıların Osmanlı İmparatorluğunun diğer bölgelerinde de yapıldığını biliyoruz¹⁴.

Osmanlı İmparatorluğunda ayrıca şehir merkezlerinde kadı, esnaf dernekleri temsilcileri, şehir kethüdası, mütesellim ve ileri gelen kimselerin gerektiğinde bir araya gelerek şehrin sorunlarını görüşüp karara bağladıklarını biliyoruz. Özellikle narh'ın saptanması, altı ayda bir sancak giderlerinin hesaplanarak tevzi defterlerine geçirilmesi gibi konularda kararlar veren bu kurul yılda bir kez değil sık sık toplanırdı. Bu toplantılarla az önce sözünü ettiğimiz ve eyalet merkezlerinde yapılan toplantıyı bir birine karıştırmamak gerekir¹⁵.

Valilerin eyalet merkezlerinde muhteşem konakları vardı. Konakların yakacak, onarım ve benzeri giderleri eyalet halkınca karşılanıyordu. Olageldiği gibi bu dönemde de valilere maaş ödenmiyordu. Buna karşılık eyalet halkından toplanan çeşitli vergilerin bir kısmı onlara bırakılıyordu¹⁶.

¹⁴ Tanzimat'ın ilânından önce, Mısır'da Mehmed Alinin gerçekleştirdiği yönetim biçiminin de etkisiyle Suriye şehirlerinde bu tür toplantıların yapıldığını Moshe Maoz tesbit etmiştir. Bkz. *Ottoman Reform in Syria and Palestine*, Oxford 1968, p. 90.

¹⁵ İ. Ortaylı, "vilâyet idaresinde meşveretin bildiğimiz kadarı ile 18. yüzyıldan beri uygulanan bir usul" olduğunu belirttikten sonra basılmamış doktora tezimize atıfta bulunmakta, ayrıca, H. İnalçık'ın "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Belleten**, XXVIII (1964), adlı makalesinin 633. sayfasını göstermektedir. Burada söz konusu edilen meşveret, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan beri şehir merkezlerinde görülmektedir. Bu tür toplantılar kadının başkanlığında, şehir kethüdası, esnaf dernekleri yöneticileri, nakibü'l-çşraf kaymakamı, ihtisap görevlisi, şehir âyanı ile ileri gelen bazı kimselerin katılmaları ile gerek görüldüğünde yapılmaktaydı. Özellikle yılda iki kez, yaz-kış aylarına ait narhın saptanması, şehir merkezine düşen verginin mahallelere taksimi, asker istendiğinde kimlerin gönderileceği gibi konuları görüşmek üzere bütün şehir merkezlerinde bu tür toplantılar yapılıyordu.

Verdiğimiz Karaman örneğinin bu toplantılarla ilişkisi pek yoktur. Yılda bir kez eyaletin genel sorunlarını görüşmek amacı ile yapılmaktadır. Yaygın olup olmadığını da bilemiyoruz. Tanzimat'ın ilânından hemen sonra oluşturulacak "Muhassılık meclisleri"nin görevleriyle, Tanzimat öncesi şehirlerinde gerektiğinde toplanan ve danışma niteliğinden öte bir fonksiyonu olmayan meşveret meclisleri arasında şeklen de bir benzerlik bulunmamaktadır. (İlber Ortaylı, sözünü ettiğimiz açıklamayı Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878, Ankara 1974, adlı kitabının 14. sayfasında yapmaktadır)

¹⁶ Örneğin, Ankara sancağının beytü'l-mal, mal-ı gaib, mal-ı mefkud, yuva, kaçgun, ispençe türü vergilerinden 1809 yılında elde edilen dört yük yirmibir bin akçenin iki yük altıbin altıyüzüki akçesi Ankara sancağı mutasarrıfına verilmişti. **Ankara Ş. S. 208**, belge 365. Ayrıca bütün valiler söz konusu yıllarda kendileri için "imdad-ı hazeriyye" adı altında yılda iki taksitle toplanan bir vergi alırlardı. Karaman eyaleti valisine 1838 yılında imdad-ı hazeriyye olarak yirmidörtbin yediyüz elli kuruş ödenmişti. Kayseri sancağı bu tarihte Karaman'a bağlı idi ve

Ayrıca bütün valiler kendileri için "İmdad-ı hazeriye" adı altında yılda iki taksitle önemli bir vergi daha toplarlardı. Örneğin Karaman valisine 1837 yılında imdad-ı hazeriye olarak 24750 kuruş ödenmişti. Kayseri Sancağı bu tarihte Karaman Eyaletine bağlı idi ve imdad-ı hazeriye vergisinden payına 1010 kuruş düşmüştü¹⁷.

Valilerin savaflara katılmaları gerektiğinde kendilerine "İmdad-ı seferiye" vergisi ödenirdi. 1828'de Karaman valisi vezir Mehmed Emin Paşa'nın sefere katılması için emir verilmiş ve kendisine 40.750 kuruş imdad-ı seferiye ödenmesi Padişah tarafından istenmişti¹⁸.

17. yüzyıldan beri valiler sık sık yer değiştirmek zorunda kalmışlardı. İncelediğimiz dönemde de bu böyle olmuştur. Atandıkları eyalete varıncaya dek yol boyunca uğradıkları yöre halkı, valilerle yanlarında bulunanları misafir etmek ve ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü. Kural olarak valilerin bu tür hizmetler için ücret ödemeleri gerekirdi. Ancak uygulamada çoğu zaman kuralın dışına çıkılmaktaydı. Halktan bedava yem ve yiyecek alınmaması için sık sık fermanlar yayınlanmışsa da Tanzimat'a dek bunun önü alınamamıştır. Sancakların yıllık giderlerini gösteren tevzi defterleri incelendiğinde, gelip geçen valiler için yapılmış masrafların çokluğu görülmektedir. Örneğin Bursa'dan Erzurum valiliğine atanan birisinin 500 kişilik hizmetlileriyle yola çıkması, yol boyunca misafir edilip masraflarının karşılanması büyük bir yük olmuştur¹⁹.

Valilik unvanı 1836'da Redif askeri teşkilatında yeniden düzenleme yapılırken, "Müşir" olarak değiştirilmiştir. Askeri amaçlarla yeni eyaletler oluşturulmuş, Asakir-i Mansure'nin üst düzeydeki subayları müşir olarak atanmışlardı. Ancak, istenilen sonuç alınamamış, Redif askerinin eğitim ve öğretimi sivrilmiş derebey menşeli kimselerin elinde kaldığı gibi, sancak yöneticileri de geleneksel olarak müşirlerce bunlar arasından seçilmişlerdir. Çeşitli nedenlerle âyan ve voyvodalıktan alınmış kimseler, aşiret beyleri ve benzerleri Redif taburları subaylıklarına getirilmişler, bunlar askerlerin giderleri için merkezden gönderilen paraları kendi çıkarları için

payına binon kuruş düşmüştü. Ankara Etnografya Müzesi, **Kayseri Ş. S.**, 200, s. 170. İmdad-ı hazeriye'nin muharrem ve receb aylarında toplandığını biliyoruz. Örneğin, Anadolu valisine olageldiği gibi muharrem ve receb aylarında ödenmekte olan imdad-ı hazeriye vergisi 1822 yılı receb taksidi ile ilgili kayıt **Çankırı Ş. S.** 24, s. 33'de bulunmaktadır.

¹⁷ **Kayseri Ş. S.**, 200, s. 170.

¹⁸ Konya Mevlana Müzesi, **Konya Ş. S.** 74, s. 104.

¹⁹ Bu dönemde de vali ve mutasarrıfların halktan bedava yem ve yiyecek aldıklarına dair belgeler bulunmaktadır. **Ankara Ş. S.** 213, belge 171 ve 198 belge 176 örneklerden ikisidir.

kullanmaktan başka, halktan da bu vesileyle vergi toplamaktan geri kalmamışlardır ²⁰.

Eyalet yönetiminde vali ile aynı yetkiye sahip "Mutasarrıf" diye anılan bir yönetici daha bulunmaktadır. Vezir rütbesini almış olan bazı kimselere devlet çeşitli nedenlerle valilik görevi veremeyince, bunların geçimlerini sağlamaları için tıpkı "aralık"ta olduğu gibi bir veya birkaç sancağın yönetimi verilmekteydi. Bazen de başka görevi olan vezir veya paşalardan birisine ek gelir olarak birkaç sancağın yönetimi bırakılırdı. Böyleleri asıl görevleri başında bulunmak zorunda olduklarından, mütesellim göndererek kendi adlarına buraları yönetirlerdi. Valilerden önemli farkları, çoğunun mutasarrıf oldukları sancak veya sancaklardan birisini merkez seçip orda oturmamaları idi. Örneğin, Asakir-i Mansure seraskeri olan Mehmed Hüsrev Paşa'ya 1826'da Karahisar-ı Sahib ve Ankara ile Sultanönü sancakları mutasarrıflığı verilmişti. Bir yıl sonra ise Anadolu eyaleti ile birlikte, Ankara, Kastamonu, Bolu, Viranşehir, Çankırı Sancaklarının mutasarrıflığı ona veriliyordu ²¹.

Şunu da belirtelim ki bazen bir veya birkaç sancağın yönetimini üstlenen vezir rütbeli mutasarrıflardan kimilerinin başka işleri olmadığından, sancaklardan birini merkez seçerek yönetimi doğrudan doğruya üzerlerine aldıkları da olurdu. Kayseri Sancağı bir ara mutasarrıflıktı ve Osman Nuri Paşa orada mutasarrıftı. Halkın zulmünden şikayet etmesi üzerine kendisine uyarıda bulunulmuş, aldırılmayınca da 1834'de görevine son verilerek sancak Mansure Hazine'sine bağlanarak mütesellimlikle yönetilir olmuştu ²².

Eyalet yöneticisi olarak Tanzimat'ın ilânından önce az da olsa "Muhassıl"larla da karşılaşmaktadır. Ancak, Tanzimat'la birlikte getirilen muhassıllık ile bunlar arasında sadece isim benzerliği bulunmaktadır. Muhassıl, başlangıçta geliri doğrudan doğruya Padişah'a ait olan hasların yönetiminde görevli kimse iken, sonraları tıpkı mutasarrıflık gibi bir eyalet veya sancağın hem valiliğini yapan hem de hasılatını toplayan kimse olarak bilinmektedir. İncelediğimiz dönemde valilerden bazılarının eyaletleri sınırları dışında kalan sancakların da "muhassıllık" olarak verildiğini görüyoruz. Bazen de İstanbul'da oturmakta olan eski bir

²⁰ Sivas eyaleti Redif askeri miralay Hüseyin Bey ve diğerlerinin halktan aldıkları paralar ve bu yüzden aldıkları cezalar herkese ders olsun diye **Takvim-i Vekayi**'nin defa 165, inde (1838) yayınlanmıştı.

²¹ **Ankara Ş. S. 228**, belge 166 ve 229, belge 133.

²² **Takvim-i Vekayi**, defa 93.a

sadrazama eyalet bütünüyle muhassıllık olarak verilebilirdi. Örneğin, Niğde Sancağı bir süre Mansure Hazinesince yönetilirken 1834'de Karaman Valisi Ali Paşa'ya muhassıllık olarak verilmişti²³. İstanbul'daki sahilhanesinde oturmakta olan eski sadrazam Reşit Paşa'ya Sivas Eyaleti "bervech-i muhassıllık" verilirken, yine eski Rikâb-ı Hümâyûn Kaymakamı Ahmed Hulusi Paşa'ya mütesellimle yönetmek üzere Menteşe Sancağı bu biçimde verilmiş bulunuyordu²⁴.

Görülüyor ki valiliğin yanı sıra, mutasarrıflık ve muhassıllık da hemen hemen aynı görevi yüklenen en üst düzeyde birer yönetim kurumudur. Ancak, gerek muhassıllık ve gerekse mutasarrıflık bu dönemde valilik gibi genel ve yaygın bir yönetim biçimi olmaktan uzak, özel durumun ortaya çıkardığı geçici yönetim biçimi olmaktan uzak, özel durumun ortaya çıkardığı geçici birer kurumdurlar. Tanzimat'tan sonra da mutasarrıflık yer yer devam etmiştir. 1867 Vilâyet Nizamnamesinde yer alan "Liva" birimi yöneticisine "mutasarrıf" denilmiştir.

II. Mahmut devraldığı yönetim biçimini Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışına kadar aynen korumuştur. Bu tarihten sonra fırsat buldukça yeni düzenlemeler yapmıştır. 1826'dan hemen sonra bütün ülkede genel bir nüfus sayımı yapılarak, insan varlığı ve vergilere esas olacak mal-mülk sayımı gerçekleştirilmek istenmişti. Ancak, araya Osmanlı-Rus savaşının girmesi, bu tasarımı geciktirmiş, savaş biter bitmez 1830'da bütün ülkede sayım işi yeniden başlatılmıştı. Bu sayımın sonuçlarını değerlendirmek ve bundan böyle nüfus işleriyle uğraşmak üzere İstanbul'da "Ceride Nezareti" kurulmuştu. Eyalet ve sancak merkezlerinde ise aynı görevle Defter Nazırlığı oluşturulmuştur.

Bu dönemde ülke yönetiminin en üst düzeyi olan valilik kurumunda istikrar söz konusu değildi. Kural olarak görevlendirmeler bir yıl için yapılırdı. Ancak, çoklukla bir yıl içinde birkaç kez vali değiştirildiğini belgelerde görmekteyiz. Atama işlerine Dahiliye Nezareti kuruluncaya dek sadrazam adına sadaret kethüdası bakardı. Onun hazırladığı liste sadrazamanı onayından sonra padişaha sunulur ve alınan fermanla yürürlüğe konulurdu. Dahiliye Nezareti kurulunca sadaret kethüdasının görevleri buraya aktarılmış, atama listeleri nezaretçe hazırlanır olmuştur.

²³ *Takvim-i Vekayi*, defa 92.

²⁴ *Takvim-i Vekayi*, defa 71.

²⁵ M. Çadırcı, *Tanzimat'a Girenken Türkiye'de Şehir İdaresi*, (Basılmamış doktora tezi, DTCF Kütüphanesi, yazma eserler kısmı, no. 159) s. 27.

Her yılın Şevval ayı başlarında vali, mutasarrıf, mütesellim ve voyvodaların atanmaları yapılmaktaydı. Bunu gösterir “Tevcihat-ı Hümâyün Defterleri” ilgililerce hazırlanıp Padişah’ın onayına sunulurdu. Bu listeler ayrıca Takvim-i Vekayi’de de ilân edilerek her tarafa duyuruldu. 1831 yılı Şevval tevcihi listesini incelediğimizde Türkiye’de eyaletlerin bağlı oldukları hazineleri ve kimler tarafından yönetildiklerini görebiliyoruz.

Buna göre Anadolu, Sivas, Maraş ve Adana eyaletleri Mukataat Hazinesine bağlı idi. Valileri doğrudan doğruya bu hazinece atanmaktaydı. Buralar dışında kalan, Karaman, Diyarbakır, Erzurum, Çıldır, Van, Kars, Trabzon, Eyalet-i Cezair ve Kaptanlık-ı Derya ise her hangi bir hazineye bağlı olmaksızın doğrudan doğruya sadrazamlığa bağlı bulunuyordu ²⁵.

Redif askeri örgütü oluşturulduktan bir süre sonra, ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla 1836’da ülke yönetiminde yeniden bir düzenlemeye gidildi. II. Mahmud’un doğrudan doğruya ilgi ve çabası sonunda İstanbul’da bulunan valilerin de katılmalarıyla oluşturulan “Meclis-i Şura”da bu kuruluşun durumu uzun uzadıya tartışılmış ve oy birliği ile Anadolu’dan başlamak üzere ülke yönetim birimleri yeniden düzenlenmiştir. Gerekçe, çok dağınık olan Redif Taburlarını birleştirip tek elden yönetilmelerinin sağlanarak, halkın huzur ve güven içinde geçinip gitmelerine yardımcı olma idi.

Alınan karara göre Redif Taburları takım takım birleştirilecek, yönetimlerine vezirlerden “Müşir-i Redif-i Hassa ve Mansure” unvanıyla birer muktedir zevat getirilecekti. Buna göre Türkiye’de şöyle bir düzenleme yapıldı:

Hüdâvendigâr Müşirliği adı ile, Hüdâvendigâr (Bursa) merkezi, Kocaeli, Bolu, Karesi, Eskişehir sancakları birleştirilip, müşirliğine Ahmed Fevzi Paşa getirildi. Kütahya ve Karahisar-ı Sahip sancakları ise “Ferik”lik olarak bu müşirliğe bağlandı.

Redif-i Mansure Konya Müşirliği unvanıyla, Konya, Akşehir, Beyşehir, İçel, Niğde, Aksaray sancakları birleştirilerek müşirliğine Karaman Valisi Hacı Ali Paşa atandı. Teke, Hamid Sancakları ile Türkmen Hassı da feriklik olarak bu eyalete bağlanarak Antalya muhafızı Osman Paşa’ya verildi.

Redif-i Mansure Ankara Müşirliği diye, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Viranşehir (Safranbolu) ve Çorum sancakları bir araya getirildi. İzzet Paşa müşir oldu.

Aydın Redif Müşirliği ise, Aydın, Saruhan, Sığla ve Mentеше sancaklarından oluşturuldu. Yönetim Aydın muhassılı Yakup Paşa'ya verildi.

Erzurum Redif-i Mansure Müşirliği, Erzurum, Van, Bayezit sancaklarından oluşturuldu. Esat Paşa müşir oldu. Çıldır ile Kars eyaletleri de feriklik olarak bu müşirliğe bağlandı ve buraların mutasarrıfı Ahmet Paşa ferik oldu.

Edirne Müşirliği adı ile de Edirne'nin eski kazaları ile Çirmen sancağı, Yanbolu, Nahiye-i Yanbolu, Kızanlık-ı Çırpan, Yeni ve Eski Zağra, Filibe, Pazarcık kazaları birleştirilip, müşirlik görevi Mustafa Nuri Paşa'ya verildi.

Kayseri, Bozok, Kırşehir sancakları ile Yeni İl voyvodalığı "Maden-i Hümâyün ve has kazalar" olduklarından bağımsız bir feriklik olarak ele alındı.

Bu düzenleme yapılırken İstanbul'da bulunan müşirlerden Ahmet Fevzi, İzzet, Mustafa Nuri, Esat ve Ali Paşalar II. Mahmud'un huzuruna kabul edildiler. Kendilerine müşirlik unvanı törenle verildi. İstanbul'da bulunmayanlara ise kapı kethüdarları aracılığı ile yeni görevleri duyuruldu²⁶.

Böylece valilik göreviyle Redif askeri komutanlığı aynı kimseye veriliyordu. Bu bir bakıma eski dönemin beylerbeyi görevine benzerlik gösteriyordu. Eyalet askerinin yerini artık Redif askeri almış bulunuyordu. Ne var ki bu düzenleme ile redif sorunu çözümlenememiş, Tanzimattan sonra askerlik yeni baştan ele alınarak çağdaş ülkelerdeki biçime konulmuştur. Redif askeri ise yedek asker durumuna getirilmiştir.

b) Sancak Yönetimi (Mütesellimlik)

Osmanlı ülke yönetiminde 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra yer almaya başlayan mütesellimlik, Tanzimat'ın ilânına kadar varlığını sürdürmüş bir kurumdur. Hangi gereksinmelerle ortaya çıktığı ve ne biçimde geliştiği hakkında elimizde yeterli bilgi olmamakla beraber, incelediğimiz dönemde kurumun durumunu aydınlatacak sayısız belge bulunmaktadır²⁷.

Klasik Osmanlı düzeninde sancakbeyi diye anılan görevliye karşılık olan mütesellim, sözünü ettiğimiz dönemde sancak yöneticisi olan kimse idi.

²⁶ **Takvim-i Vekayi**, defa 135.

²⁷ Bu belgelerin bir kısmını kullanarak, II. Mahmut döneminde kurumun içinde bulunduğu durumu ortaya koymaya çalışmıştık. Bkz. "II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu", **DTCF Dergisi**, XXVIII, (1970), s. 287-296.

Bilindiği gibi 17. yüzyıldan beri Osmanlı kurumlarında önemli değişiklikler yapılmış, bu arada mütesellimlik de yeni bir görünüm kazanmıştır. Özellikle 1627'den sonra yüksek yönetim kademelerinde görev alanların sayılarındaki artış, bunlardan bir kısmının rütbelerine uygun iş bulamamalarına yol açmıştı. Vali olmaları gerekirken kendilerine boş eyalet bulunmadığı için görev verilmeyen bir çok bey ve paşalara bazı sancakların idarî geliri "arपालık" olarak verilmiştir. Çoğu kez rütbeleriyle uygunluk göstermeyen bu görevlere kendileri gitmemişler, adamlarından birisini göndermişlerdir. Bazen de vezir rütbesinde bulunanlara asıl görevleri yanı sıra ek bir gelir olarak ülkenin bazı sancaklarının yönetimi bırakılmıştır. Buraların idare işlerini böyleleri doğrudan doğruya üzerlerine alamadıklarından yerlerine birini görevli olarak yollamışlardır. Bunlar sancağın hem malî ve hem de idarî işlerini yürütüyorlar, karşılık olarak gelirin bir kısmını kendileri alıyorlardı.

Öte yandan çeşitli etkenlerle timar sisteminin bozulması sonucu, timar ve zeametlerden boşalanların "mukataat" haline sokularak mültezimlere ihalesi yaygınlaşmıştı. III. Selim, giriştiği yenilikleri sürdürmek ve yeni bir yönetim biçimini gerçekleştirmek için paraya gerek duymuştu. Bunun için de bazı ekonomik çareler aramış, boşalan timarların çoğunu mukataa haline getirerek Darphane Müdürlüğü'ne bağlamıştı. Daha sonra Nizâm-ı Cedid askerinin giderlerine karşılık bulmak üzere kurulan "İrâd-ı Cedid" hazinesine gelir sağlamak gerekince önemli bazı sancakların yönetiminden sağlanacak gelirler sözü edilen hazineye bırakıldı. Böylesi yerlerin yönetimi için hazinece mütesellimler atandılar.

II. Mahmud dönemi Türkiye'sinde sancakların büyük çoğunluğu Mukataat Hazinesi'ne bağlıydı. Anadolu, Sivas, Maraş ve Adana eyaletleri de bu hazinece atanan vali ve mutasarrıflar tarafından yönetiliyordu. Hamid, Teke, Hüdâvendigâr, Eskişehir, Aydın, Niğde, Kastamonu, Karesi, Bolu, Viranşehir, Ankara, Çankırı, Saruhan, Aydın, Niğde, Beşyehir, Kırşehir, Çorum, İçel, Kocaeli sancakları bu hazineye bağlı sancaklar olup, mütesellimleri doğrudan doğruya buraca atanmakta idiler. Ancak, yönetimde istikrar sözkonusu olmadığından saydığımız sancaklardan bir kısmı 1832'de Mansure Hazinesine bağlanmıştı²⁸.

Öte yanda, bu dönemde vali ve mutasarrıflar da yönetimlerine verilen sancaklara mütesellim atamaktaydılar. Bu atama iki biçimde gerçekleşirdi. Geçici görevle başka bir yere giderlerken valiler, yerlerine birilerini

²⁸ Takvim-i Vekayi, defa 52.

“Mütesellim” olarak bırakırlardı. Daha önceleri böylelerine “Kaymakam” denilmekle birlikte incelediğimiz devirde mütesellim olarak anılmakta idiler²⁹. Bunların görev süreleri valilerin geri dönmeleriyle son bulurdu. Diğeri ise doğrudan doğruya sürekli olarak sancağın yönetimiyle yine valilerce görevlendirilenlerdi. Burada söz konusu ettiğimiz sürekli olan mütesellimliklerdir.

Bir eyalet valisi veya bir kaç sancağı tasarruf eden mutasarrıfların, yönetimlerine bırakılan bütün sancakları tek başlarına idare etmeleri olanaksızdı. Buralara çoğu kez kendi kapı halkından güvendiklerini mütesellim olarak atıyorlardı. Bazen de o yörenin ileri gelenlerinden mütesellim seçtiklerini görüyoruz. Her iki halde de atama padişahın onayı alındıktan sonra kesinleşirdi. Daha önce de belirttiğimiz gibi geliri doğrudan doğruya merkezdeki hazinelere bağlanmış olan sancakların mütesellimleri ise, o hazinelerin nazırlarınca atanırlardı. Bu tür atamalarda da Padişah onayı aranırdı. Şunu da belirtmek gerekir ki mütesellim atanacak kimsenin “kapucubaşı” rütbesinde olması gerekliydi.

Mütesellimler, sancakları başkaları adına (ya bir vali veya devlet hazineleri adına) yöneten birer memur idiler. Kurala göre görev süreleri bir yıldır. Ancak, buna çoğu kez uyulmadığını görüyoruz. Bazen birkaç ay içinde görevden alınanları olduğu gibi yıllarca mütesellimlik yapanlarla da karşılaşmaktadır. Valiler gerek gördüklerinde, mütesellimlerin yerlerini değiştirirler ya da görevlerine son verebilirlerdi.

Sözünü ettiğimiz dönemde mütesellimlerin görevlerini şöylece belirtebiliriz: Öncelikle iktisadi bir ünite olarak sancağın hazineye çeşitli ad ve biçimlerde ödemek zorunda bulunduğu vergilerin toplanıp zamanında gönderilmesini sağlamakla yükümlü bulunuyorlardı. Vergi gelirlerinin iltizama verilmesi, ya da doğrudan doğruya toplanarak hazineye yollanmasından sorumlu idiler. Ayrıca buna bağlı olarak iç güvenliğin sağlanmasından da sorumluydular. Özellikle 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra modern bir ordunun oluşturulması bu tarihe kadar eyalet askeri olarak da bazı görevler yüklenmiş olan Ocak yerine geçecek bir gücün bulunmaması, mütesellimleri güvenlik sağlamada zor durumda bırakmıştı. Yanlarında barındırdıkları az sayıda başı bozuk askerle istenilen başarıyı göstermek şöyle dursun, küçük ayaklanmaları bile basturamıyorlardı³⁰.

²⁹ Kaymakam adı, 1842'de yapılacak düzenleme ile sancak yöneticisine verilecektir.

³⁰ Örneğin 1829'da Ankara halkı vergi meselesi yüzünden ayaklanarak mütesellimi öldürmüşlerdi. Kırşehir mütesellimi de bir isyanda hayatını kaybetmişti. Bu tür olaylar için, bkz. II. Mahmut Döneminde Mütesellimlik Kurumu, adlı makalemiz, s. 288 vd.

Eyaletlerde Redif askeri teşkilâtı kurulunca, güvenliğin korunması bu kuruluşa bırakıldı. Özellikle 1836 düzenlemesinden sonra Redif ferikleri sancağın iç güvenliğini korumakla görevlendirildiler. Mütesellimler Tanzimat'ın ilanına kadar vergi toplama işleriyle uğraştılar. Tanzimatla birlikte bu görevleri muhassıllara verildi. Böylece bu kurum da tarihe karışmış oldu.

Halk'la yakın ilişkileri olan mütesellimlerin bu dönemde bir çok olaya karıştıklarını biliyoruz. Vergi toplatılmasında ve benzeri hizmetlerin görülmesinde kendi çıkarları doğrultusunda davranmaları onlardan bazılarının, yer yer ayaklanmalara bile neden olduklarını görüyoruz. Halk, hoşnutsuzluğunu çoğu zaman kadı aracılığı ile Padişah'a arz edip gerekenin yapılmasını diliyordu. Ancak, eğer kadı ve halkı temsil eden ileri gelenler mütesellimle işbirli yapıyorlarsa bu yol kapanmış demektir. Kadı'nın ilâmı alınmaksızın kural olarak şikâyet etmek mümkün değildi. Ayrıca şikâyetlerin genellikle çok geç sonuçlanması, halkı umutsuzluğa düşürüyordu. Bunun sonucu yer yer isyanlar görülüyordu. Özellikle vergilerin dağıtımı ve toplanmasında kendini gösteren anlaşmazlıklar büyümekte, çaresiz kalan yoksul halk ayaklanmaktaydı. Bu durum II. Mahmut devrine özgü değildir. Celâli İsyânları ile başlayan ve ardı arkası kesilmeyen bu tür olaylar, Tanzimat'la da sona ermeyecek, İmparatorluğun dağılmasına dek sürecektir.

c) Voyvodalık

Tanzimat öncesi en küçük yönetim birimi olarak "voyvodalıklar"ı göstermek pek de yanlış olmasa gerekir. Gerçi, resmî yönetim bölümleri arasında eyalet ve sancaktan sonra voyvodalık diye bir birim söz konusu değildir. Başka bir deyişle eyalet sancakların birleştirilmesinden oluşturulurken, sancaklar, voyvodalıkların bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmıyordu.

Bildiğimiz kadarı ile başlangıçta "has" denilen gelir bölgelerinin yönetimini sahibi adına yüklenen kimseye "voyvoda" deniliyordu. Daha

³¹ 1831'de Mukataat Hazinesine bağlı olarak voyvodalıkla yönetilen başlıca yerler şuralardı: Yulakabad, Saraycık, Karamürsel, Ayvalık, Kozluca-ı Tuzla, Aydıncık, Mudanya, Soma, Kırkağaç, Ayaş, Yenişehir-i Bursa, İnegöl, Gemlik, Pazarcık, Manyas, Gönpazarı, Edremit, Ayazmand, Çandarlı, Karşehir, Geyve, Taraklı, Seferhisar, Günyüzü, Domaniç, Göynük, Bilecik, Akhisar-ı Geyve, Kurupazar-ı Nallı, Kepsut, Virankuş, Kirmastı, Yanhisar. Buraların voyvodaları her yıl Mart ayı başında bağlı buldukları Mukataat Hazinesine atanmakta idi. Hiç şüphesiz, bu saydıklarımız dışında da voyvodalık biçiminde yönetilen yerler vardı. Verdiğimiz liste yalnız Türkiye'deki bazı kasabaları kapsamaktadır. (**Takvim-i Vekayi**, Defa, 125).

sonraları “serbest timarlar”ın, vali veya mutasarrıflara verilen bazı gelirlerin de voyvodalara yönetildiğini görmekteyiz. Özellikle timar sisteminin giderek değişikliğe uğraması, iltizam ve mukataa usulünün yaygınlaşması, voyvodalığın gelişme ve yayılmasına neden olmuştur. 17. yüzyıldan itibaren hükümetin para sıkıntısı çekmesi, geliri fazla küçük bölgelerin doğrudan doğruya hazineye bağlanarak yönetilmesine yol açmıştı. II. Mahmud döneminde ise birçok kasaba, köy ve hatta şehir bu biçimde voyvodalıkla idare ettiriliyordu³¹.

Hazinenin yanısıra vali ve mutasarrıfların da gelirleri kendilerine bırakılan sancaktan küçük yerlere voyvoda gönderdiklerini belirtmiştik. Bunlar daha çok, o yöreyi iyi bilen, âyanlık yapmış olan kimseler arasından voyvodalarını seçerlerdi. Buyruldu ile mütesellim ve kadıya kimin voyvoda olarak atandığını bildiren valiler, bunlara müdahale edilmemesini özellikle vurguluyorlardı³². Bu atamada ilgimizi çeken bir nokta da o bölge ileri gelenlerinin voyvoda seçtirmek istedikleri kimseleri saptayarak valilere bildirmeleri idi³³.

Hazineye bağlı olup voyvoda ile yönetilen yerlere ise kural olarak her yılın mart başında atama yapılırdı. Görev süreleri bir yıl olmakla birlikte daha uzun süre voyvodalık yapmak mümkündü.

Voyvodalar, bölgelerinin vergilerini bizzat toplayarak hazineye veya ilgiliye ödemekle yükümlüydüler. Bunun yanısıra yönetimlerine verilen yerin güvenliğini sağlamak, gerektiğinde ve istendiğinde halktan asker toplayıp seferlere katılmak da görevleri idi. Voyvodalıklara eyalet ve sancak yöneticileri karışamazlardı. Daha doğrusu karışmamaları gerekirdi. Tanzimat öncesinde bunun hiçte böyle olmadığını, hükümet merkezine yapılan şikâyetlerden anlıyoruz.

Öte yanda voyvodalar da devrin diğer yöneticileri gibi yaptıkları yolsuzluklar sonucu görevden alındıklarında, kolay kolay boyun eğmiyorlardı. Devlet otoritesi iyice sarsıldığından ayaklanan voyvodalarla bile çoğu kez başa çıkılamıyordu. Ya afediliyorlar, ya da başka bir göreve atanıyorlardı.

Tokat voyvodası kapıcıbaşılardan Lütfullah Bey, görevi sırasında ileri gelenlerle işbirliği yaparak bakır tüccarlarından sekizer, onar kese akçe

³² Ne var ki bütün uyarılara rağmen, mütesellimler ve diğer yöneticiler, voyvodaların işlerine karışmaya devam etmişlerdir. Voyvodaların yönetimindeki halktan çeşitli vesilelerle almamaları gereken vergileri tahsil etmişlerdir.

³³ Böyle bir seçimin Konya’da yapıldığını saptamış bulunuyoruz. Bkz. **Karaman Şer’iye Sicili, Defter No: 295**, s. 3.

aldığı, bu yüzden kentte bakır alacak kimsenin kalmadığı, kalhane gelirinin azaldığı gerekçesiyle şikâyet edilmişti. Voyvodanın diğer yolsuzlukları da dile getirilmişti. Bunun üzerine rütbesi alınarak, Sinop Kalesinde kalebent olunması Bozok Sancağı mutasarrıfı Cebbarzade Süleyman Bey'den isteniyordu. Ancak Tokat naibi ile ileri gelenleri voyvoda hakkındaki şikâyetlerin doğru olmadığını, kendisine iftira atıldığını, affedilmesini ya da Sinop yerine Çankırı'ya sürülmesini dilemişler, bunun üzerine serbest bırakılmıştı³⁴.

Hacegân-ı Divân-ı Hümayundan Abdülkadir Bey'in Ankara Sancağında mütesellimlik yaptığı yıllarda (1808'de mütesellim olmuştu) Ayaşta voyvoda olan Esat Ağa (1803-1808 yılları arasında bu kentte mütesellimlik yapan ve zulmü bilinen Mesut Ağa'nın kardeşidir) etrafına topladığı kimselerle Ankara üzerine yürümüşü. Bunun üzerine kent halkı toplanarak her ne dileği varsa karşılayacaklarını, yeter ki çoluk çocuklarına dokunmamasını istemişlerdi. Külliyyetli para talep edince, bu kadar parayı hemen sağlamanın güçlüğü karşısında mütesellim Abdülkadir Bey'e başvurulmuş ve hazine gelirinden 69115 kuruş borç alınarak zorba voyvoda Esat Ağa'ya verilmişti. Bu paranın Ankara Damga vergisiyle İki Haymana mukataasının 1808 yılı geliri olduğunu başka bir belgeden öğreniyoruz. Gelir zamanında hazineye gönderilmeyince mütesellim İstanbul'a çağrılmış, nedeni sorulunca da olayı olduğu gibi anlatmıştır. Bunun üzerine paranın Ankara Sancağı tevzi defterine eklenerek acele toplanması emr edilmişti³⁵.

Bazen voyvodalar halkı soymakla yetinmiyorlar, devlete karşı olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini de engelliyorlardı. Örneğin Kütahya Sancağına bağlı Şeyhli Kazası voyvodası Hacı Ahmet ve halktan Hacı Mehmet ve Berber Mestan adlı kimseler söz ve işbirliği yaparak Sancaktan her yıl Baruthane-i Amire'ye gönderilmekte olan güherçileden paylarına düşen kısmı af ettirdiklerini ileri sürerek halkı güherçile imal ve tedarikinden menetmişlerdi. Anadolu valisi Vezir Hasan Paşa'nın müdahalesi sonunda 1822'de voyvoda ve adamları Ankara'ya sürülmüşlerdi³⁶.

Yörükân-ı Ankara Kazası Ankara Sancağı dahilinde olduğu halde Beypazarı voyvodası, buranın birkaç yıldan beri Darphaneye bağlatılmış olduğunu ileri sürerek vergi toplamak istemişti. Bunun üzerine halk

³⁴ H. Cinlioğlu, Osmanlılar Zamanında Tokat, III, s. 25-27.

³⁵ Ankara Şer'îye Sicili, defter No. 208, belge 412.

³⁶ Ankara Şer'îye Sicili, Defter No. 222, belge 148.

şikâyetçi olmuş, durum merkezden sorulmuş ve böyle bir işlemin olmadığını, halkın vergilerini Ankara Sancağı mutasarrıflarına ödeyecekleri bildirilmişti³⁷.

Örnekleri çoğaltabiliriz. Ayvackı voyvodası Ahmet Bey, görevi boyunca halktan yedi yükten fazla akçeyi tahsil ettiği için hapsedilmiş, aldığı akçenin de geri iadesi yoluna gidilmişti³⁸. Kayseriye bağlı Develi'de 1834-1835 yılları arasında voyvodalık yapmış olan Yusuf Bey, ayrıldıktan sonra yerine geçen Mehmet Ağa ve kaza ileri gelenlerince Kayseri naibine şikâyet edilmişti. 1837'de yapılan yargılamada şikâyetçiler, eski voyvodanın 1834 yılında "Taahüdiye" adı ile halktan 6 000 kuruş; 1835'te aynı adla 9 000 kuruş, başka adlarla 5 000 kuruş ve uşağına hizmet 500 kuruş, oğluna at bedeli (Esb baha) 100 kuruş olmak üzere toplam 21 500 kuruşu yasa dışı olarak aldığı belirlenmişti. Muhasebesi yapılırken bu paranın borçları arasında gösterildiği, bunu kabul ettiği, başkaca bir işleme gerek olmadığı kararına varılmıştı³⁹.

Voyvodalar da kimi mütesellimler ve âyânlar gibi görevden alındıklarında veya cezalandırıldıklarında isyan ediyorlardı. Devlet otoritesinin iyice sarsıldığı sıralarda yöneticiler bunlarla bile başa çıkamıyorlardı. Anlaşma yoluna gidiliyor veya bağışlanıyorlardı. Başka bir göreve atanıyorlardı. Örneğin, Karahisar-ı Şarkî Sancağına bağlı Milâs kazasında voyvodalık yapmakta olan Mehmet Ağa, halka zulm ettiği için sık sık şikâyet edilmiş, Hükümet önceleri kendisine nasihat ettirip bundan vazgeçmesini sağlamaya çalışmıştı. Fakat voyvoda gittikçe halkı ezmeye ve kendisi için çeşitli adlarla vergi toplamaya devam edince, görevden alınarak yerine Gümüşhane ileri gelen ailelerinden Kurbağazade İbrahim atanmıştı. Kurbağazade görevine başlayınca, sabık voyvoda Mehmet, etrafına topladığı 300-500 kadar adamı ile üzerine yürümüş mal ve mülkünü yağmalayarak evini ve değirmenini ateşe vermişti. Kazanın 1829 yılına ait hazine gelirlerini de (Emval-ı miri) zorla tahsil etmişti. Devlete ayrıca 10 000 kuruş borcu olan bu asi voyvodanın yakalayıp Kayseriye sürgünü için Gümüşhane Madeni Emni Yusuf ile Kayseri naibine Ferman gönderilmişti⁴⁰.

Voyvodalık yapıp halka ve devlete yararlı hizmetlerde bulunanlar da vardı. Ancak, mevcut belgelerden bunlar hakkında fazla bilgi edinmemiz

³⁷ Ankara Şer'îye Sicili, Defter No. 224, balge 226.

³⁸ Takvim-i Vekayi, Defa 154.

³⁹ Kayseri Ş. S. Defter no. 197, s. 5.

⁴⁰ Kayseri Ş. S. Defter no. 200, s. 177.

mümkün olmadı. Edincik voyvodası Dergâh-ı Ali Kapucubaşlarından Abdülaziz Ağa, yararlı işler yapanlardandı. Göreve başladıktan sonra yirmi yıla yakın süreden beri, kazada harabe şeklinde bulunan iki hamamı, kasabanın su yollarını, kaldırımlarını onartmış, ayrıca yeniden üç çeşme yaptırmıştı. Bursa yolu üzerinde bulunan nehire kargir köprü inşa ettirmiş, kasabaya bağlı köylere de el atmıştı. Akçapınar Köyünün mescidini onartmış, Hamamlı Köyüne yeni okul yaptırmış, su yollarını onartmıştı. Halkın refahı için de bazı önlemler almıştı. Kasabada iki adet zeytin mağazası ile bir yağhane açtırmış, Adaklı ve Hamamlı köylerinde üç taş değirmeni yaptırıp civarına ikibinden fazla dut ağacı diktirmişti. Ayrıca Dutluk adlı bölgeye de 350 adet zeytin ağacı diktirmişti. Düzler ve Taşkebi denilen yerlerde ise otuz dönümlük bağ yaptırmıştı. Aynı voyvoda üç dönümlük diğer bir arazi parçası üzerinde açtığı boya kuyularını “Evkâf-ı Hümâyun”’a bağlamış bu vakfın geliri ile Edincik’te bulunan çeşmelerin tamir ve masrafları ile çeşitli tekkelerde Kur’an okutulmasını sağlamıştı ⁴¹.

Tanzimattan hemen sonra yapılan düzenleme ile voyvodalık kurumu tamamen ortadan kaldırılmış, mülkü teşkilatta sancağın bir alt birimi olarak “Kaza” ünitesi oluşturulmuştur. Kaza müdürleri seçimle bu göreve getirilerek, voyvodaların görevleri bir bakıma bunlara devredilmiştir. Yapılan mali düzenlemelerle de hazine gelirlerinin toplanmasında yeni yöntemlere baş vurulmuş, voyvodalık tarihe karışmıştır.

d) Âyanlık ve Muhtarlık

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan yıkılışına dek süren uzun dönemde taşra yönetiminde âyân ve eşrafın etkin bir biçimde söz sahibi oldukları bilinmektedir. İleri gelen kimselerin oluşturduğu bu zümrenin kimlerden oluştuğu ve hangi yollarla yönetimi etkiledikleri ayrıca incelemeye değer. Burada sözünü edeceğimiz âyanlık, ileri gelenler arasından seçimle niteliğini aşağıda vereceğimiz göreve getirilen kimselerin oluşturdukları bir kurumdur. Bu anlamda âyanın ileri gelenler diye belirttiğimiz âyân ve eşrafla isim benzerliğinden başka bir ilişkileri yoktur.

Resmî âyanlığın Osmanlı İmparatorluğunda nasıl ortaya çıktığı üzerine son yıllarda araştırma ve incelemeler yoğun bir biçimde sürdürülmektedir ⁴². Burada kurumun ortaya çıkışı ve geçirdiği evreler

⁴¹ **Takvim-i Vekayi**, Defa 154.

⁴² Âyanlık kurumunun ortaya çıkışı, ve geçirdiği evreler üzerinde araştırma ve incelemeler yoğunlaştırılarak sürdürülmektedir. Konuyla ilgili belgelerin önemli bir kısmını Sayın Prof. Dr. Yücel Özkaya, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, Ankara 1977 adlı eserinde yayınlamış, diğer araştırmalarında da ayanlarla ilgili bilgiler vermiş bulunmaktadır.

üzerinde duracak değiliz. Ancak, konumuzu oluşturan dönemdeki durumu üzerinde kısa ve özlü bilgi vermekle yetineceğiz.

II. Mahmut dönemi Türkiye'sinde olageldiği gibi her şehir ve kasabada hükümet görevlileriyle halk arasında vergi ödenmesinde, askere almada ve benzeri ilişkilerin sağlanıp yürütülmesinde aracılık yapan âyânlar, vali, mütesellim ya da voyvoda gibi, merkezce, veya yöneticilerce atanmıyorlardı. Bunlar yörenin ileri gelenlerince seçimle iş başına getirilirdi. Bu bakımdan yerel yönetimin oluşmasında ve halkın yönetime katılması yönünden âyânlık ilginç bir kurum olarak Osmanlı yönetimine geçmiş bulunmaktadır.

Kurala göre, kadı, müftü, müderrisler, nakibü'l-eşraf kaymakamı, esnaf dernekleri yöneticileri ve iş bilir sözden anlar bir kaç kişi diye de adlandırılan şehrin sivrilmiş kimseleri aralarında toplanarak birisini âyân seçmeleri gerekirdi. Ancak zaman zaman buna uyulmadığını görüyoruz. Vali ve mutasarrıfların sözünü ettiğimiz kimselerin oyunu almadan âyân atadıkları olurdu. Özellikle seçimde uyuşmazlık çıktığında ya da olağanüstü durumlarda bu yola sık sık başvuruluyordu.

Kural gereği ileri gelenlerce seçilen âyânın adı şer'îye siciline yazılır ve kadı'dan alınan ilâmla durum sancak yöneticisine bildirilirdi. Onun da uygun görmesiyle seçim kesinlik kazanırdı.

Âyânların görevlerine gelince, şehir, kasaba ve köylerden sefer sıralarında istenilen asker, yiyecek, malzeme ve benzeri gereksinmelerin karşılanmasında yönetici ve görevlilere yardımcı olmak, vergilerin dağıtım ve toplanmasında halkı temsilen hazır bulunmak ve gerektiğinde bazı vergileri bizzat toplamak şeklinde özetleyebiliriz. Ancak, bölgelerin iktisadî özelliklerine göre bunlara başka görevler de verilirdi. Maden işletilmesi, odun nakli, nüfus ve mal-mül sayımı, asker için yiyecek hazırlatılıp depolandırılması gibi işlerde âyânlardan yararlanılmaktaydı.

Bunlara yaptıkları hizmetler karşılığında sancak halkınca ücret ödenirdi. âyâniye denilen bu ücret yılda iki kez sancak giderleri hesaplanırken ayrı bir kalem olarak kayda geçirilmekteydi⁴³.

Devrin diğer yöneticileri gibi, âyânların da halk'la ve birbirleriyle ilişkileri genellikle iyi değildi. Kendi çıkarları için vergi dağıtım ve toplanmasında yolsuzluk yaptıkları, diğer yöneticiler ve görevlilerle birlikte

⁴³ Bu dönemde de sancak giderlerinin altı ayda bir dökümü yapılarak kayıtlara geçirildiğini biliyoruz. "Tevzi Defteri" denilen bu belge merkezin onayı ile kesinlik kazanırdı. Defterlerin bir sureti şer'îye sicillerine geçirildiği için elimizde bol örnek bulunmaktadır.

halk yararına olmayan işlere karıştıkları hakkında elimizde belgeler bulunmaktadır. Özellikle âyân seçimlerine hile karıştırıldığı, ya da halk'a rağmen ileri gelenlerce istenmeyen kimselerin bu göreve atandıklarına tanık oluyoruz. Öte yanda âyân olmak için bazı ailelerin bir birleriyle yıllar yılı mücadele ettiklerini de biliyoruz⁴⁴.

II. Mahmud, halkın refah ve güvenini sağlamak amacı ile yönetimde düzenlemeler yapmanın gerekli olduğunu bildiğinden âyânlığa da çeki düzen vermek istemiştir. Kurumu bütünüyle birden bire kaldırmanın boşluk yaratacağı bilindiğinden, 1826'dan hemen sonra sancak merkezlerinde "Sandık Eminliği" oluşturulmuş, âyânın bazı görevleri bu kuruma verilmişti. Daha sonra 1829'da İstanbul mahallelerinde Muhtarlık örgütü kurulmuş, 1833'de ise bütün köy ve mahallelerde muhtarlık işlerlik kazanmıştır. Böylece âyânın görevi kendiliğinden son bulmuş, işsiz kalan bu görevlilere Redif askeri teşkilâtında görev verilmiştir. Tanzimat'ın getirdiği yönetim biçiminde ise artık âyânlığa yer yoktur.

İlk kez İstanbul dışında Kastamonu mahallelerinde ve sancağa bağlı kazalarda âyânlık yerine kurulan muhtarlık örgütü, kısa bir sürede bütün Türkiye'de Padişahın emri üzerine kurulmuştur⁴⁵.

Kastamonu müteselliminin muhtar seçiminde uyguladığı yöntem, örnek alınmış, diğer şehir, kasaba ve köylerde aynen uygulanmıştır. Buna göre, her mahallede denenmiş, iyi huylu oldukları anlaşılmış becerikli kimselerden I. muhtar ve II. muhtar adı ile ikişer kişi seçiliyordu. Her muhtar, mahallesi halkına ve muhtarlara da imam kefil olduktan sonra, ileri gelenler de birbirlerine kefil ediliyorlardı. Böylece mahallede güvenliğin sağlanması ve bir uygunsuzluk yapılmaması için herkese sorumluluk verilmiş oluyordu.

Muhtar seçilenlerin adları şer'îye siciline geçiriliyor, ayrıca Defter Nazırına ve Ceride Nezaretine de bildiriliyordu. Nezaret'e bildirilen isimler incelendikten sonra Padişah'a sunuluyordu. Onun onayından sonra her muhtar için özel bir şekilde Darphane'de mühür kazılıyor ve kendilerine gönderiliyordu.

Muhtarların önde gelen görevleri mahallelerinde güvenliğin sağlanması idi. Bunun için başka şehir ve köylerden mahalleye gelenlerin durumlarını

⁴⁴ Y. Özkaya, "XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'da Ayanlık İddiaları, "DTCF Dergisi, XXIV, s. 195-231.

⁴⁵ M. Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, XXXIV (1970), s. 409-420.

öğrenmek, yanlarında bulundurmaları zorunlu olan mürur tezkerelerini tetkik edip, niçin geldiklerini, nerede kaç gün kalacaklarını anlamak, tezkeresiz gelenleri mahalleye sokmamak başka bir kasaba veya köyden mahalleye gelen, devamlı oturmak amacıyla ise, yerleşeceği mahallede kendisine ev göstermek, mahalle halkından birisini yeni gelene kefil etmek, adını mahalle defterine kaydedip, Defter Nazırına bildirmek.

Muhtarlığını yaptıkları mahalleden başka bir yere gitmek isteyenlere “Mühürlü Pusula” vermek. Bu pusula “Mürur Tezkeresi” almak için gerekiyordu. Suç işlemiş olanlarla, seyahatının amacı anlaşılımayanlara bu pusula verilmiyordu.

Mahallede doğan, ölen, kaybolan, başka mahalleye gidenlerin kayıtlarını mahalle defterinden silmek, yerleşmek amacıyla gelenlerin de kayıtlarını yapıp günü gününe Defter Nazırına bildirmek.

Gerektiğinde mahalle halkını temsilen yapılacak toplantılara katılmak, mahallesi halkına düşen verginin dağıtım ve toplanmasına yardım etmek, haksızlık yapılmasını önlemek için mahalle giderlerinin defterini tutmaktan ibaretti.

Mahalle ve köy muhtarları, 1830 nüfus sayımından hemen sonra sancak merkezlerinde kurulan Defter Nazırlarına, Defter Nazırları da bu tarihte İstanbul'da ihdas edilmiş olan Ceride Nezaretine bağlı idi. Ancak, muhtarların denetimi Defter Nazırları tarafından yapılmıyordu. Sancağın yönetici olan mütesellimler muhtarların amiri idiler.

Muhtarlık örgütünün kurulmasında amaç, ülkede iç güvenliğin sağlanmasını kolaylaştırmak, halkı âyânın baskısından kurtarmaktı. Ne var ki asıl problemlere eğilme yerine geçici bazı önlemlerle bunu gerçekleştirmek olanaksızdı. Alınan bütün tedbirlere rağmen halkın huzursuzluğu gün geçtikçe artmış, Tanzimatla birlikte oluşturulan güvenlik örgütü de soruna çözüm getirmekten uzak kalmıştır. 1833'te oluşturulan muhtarlık görev ve yetkileri değişmeksizin günümüze dek süregelen bir kurum olup Tanzimat'tan sonra ufak tefek değişiklikler geçirmiştir.

e) Defter Nazırlığı

II. Mahmud dönemi Türkiye'sinde muhtarlıktan sonra oluşturulan yeni bir kurum da Defter Nazırlığı'dır. 1830'da genel bir nüfus sayımının başlatılması, sayım sonunda peyder pey İstanbul'a gönderilen nüfus defterlerinin değerlendirilmesi için hükümet merkezinde ayrı bir kuruluşa

⁴⁶ Defter Nazırlarına ödenen ücretler de Tevzi Defterlerine eklenerek halktan alınırdı.

gerek duyulmuştu. Bunun için Ceride Nezareti adı ile yeni bir nezaret kuruldu. Sancak merkezlerinde ise bu nezarete bağlı olarak Defter Nazırlıkları oluşturuldu. 1831 yılından itibaren sancak merkezlerinde faaliyete geçen bu kuruluşun görevi, günümüz nüfus müdürlüklerininki ile hemen hemen aynı idi. Sancak merkezinde bulunan nazıra bağlı olarak kasabalarda görev alan mukayyid veya jurnal memurları aracılığı ile doğan, ölen, göç edenleri günü gününe kayıtlara geçirip altı ayda bir merkeze bildirmek bu kuruluşun görevi idi. Ayrıca yeni sayımların yapılmasında görev alanlara yardımcı olmak, men-i mürûr'un uygulamasını kontrol ederek iç göçün önlenmesini sağlayıp, güvenliğin korunmasını kolaylaştırmak da defter nazırlarının görevleri idi.

Sancak ileri gelenlerince seçilen defter nazırları ile mukayyidlere, maaş ödenmekteydi. Ancak bu vergi olarak halktan alınıyordu⁴⁶.

Defter nazırları, mukayyidlerin her ay gönderdikleri nüfus olayları ile ilgili defterleri özetleyip yeniden bir deftere geçiriyorlar ve altı ayda bir Ceride Nezaretine gönderiyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi bunlar ayrıca "Mürur Tezkeresi" vermekle de görevli idiler. İç seyahatın izne bağlı olduğu İmparatorlukta bu hiçte küçümsenecek bir iş değildi. İşlerin görülmesi ayrı bir çalışma yerine gerek gösterdiğinden her sancak merkezinde defter nazırına ait bir daire bulunuyordu. "Jurnalhâne" ya da "Defter Nazırı Dairesi" diye de adlandırılan bu dairenin giderleri ve kirası sancak halkınca karşılanıyordu.

Defter nazırları için de Darphane'de mühürler kazılarak gönderiliyordu. Verdikleri mürur tezkerelerinde ve diğer yazışmalarda bu mühürlerini mutlaka kullanmaları gerekirdi.

Tanzimat'ın ilânı ile birlikte yeniden mal-mülk sayımı yapma gereğinin doğması bu kuruluşun görevlerini artırmış, bazı değişikliklerle kurum varlığını nüfus daireleri olarak günümüze kadar sürdürmüştür.

İNGİLİZ GİZLİ BELGELERİNE GÖRE
ADANA'DA VUKU BULAN
TÜRK - ERMENİ OLAYLARI
(Temmuz 1908 - Aralık 1909)

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Önsöz

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni "milleti", 1870'lerde patlak veren sözde "Doğu Sorunu"nun doğuşuna dek geçen 600 yıl sırasında barış, düzen, güvenlik ve gönenç içinde yaşamıştır. 1877'de başlayan Türk-Rus Savaşı, yetkisiz bırakılan San Stefano (Yeşilköy) Antlaşması'na yol açmış; Kıbrıs Sözleşmesi (*Cyprus Convention*) ve Berlin Antlaşması'na neden oluşturmuştu. Bu sözleşme ve antlaşmalar, Osmanlı Ermenilerine, sözde ek ayrıcalık hakları sağlayacaklardı, ama gerçekte, büyük devletlere, özellikle Britanya ve Rusya'ya, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmak fırsatını ve İmparatorluk çökünce, onun ganimetinden daha büyük bir pay koparmak ümidini veriyordu.

Büyük devletler, özellikle İngiliz muhafazakâr ve liberal yönetimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Hristiyanların, daha çok Anadolu'nun dört bir yanında dağınık olarak yaşayan Ermenilerin yararına devrim yapılması için 1878'den sonra çeşitli girişimlerde bulunuyorlardı. Onların başarısızlıkla sonuçlanan ilk hamlelerinden biri de, özerk bir Ermeni ili kurulması doğrultusunda idi ve bu davranışları, kimi Ermeni militanlarının ayaklanmalarına ve büyük devletlerin az daha silahlı müdahalelerine neden oluyordu.

İngiliz Liberal Partisi, 1880 yılı Nisanında Londra'da erke geçince, yeni İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone, halefleri Lord Beaconsfield (Benjamin Disraeli) ve Lord Salisbury'den daha çok çaba harcayarak, büyük devletleri, kendi dileklerine boyun eğerek, Doğu Anadolu'da geniş ölçüde devrim yapması için Osmanlı yönetimine ortak baskıda bulunmaya inandırmaya çalışıyordu. Türk İmparatorluğu'nun varlığına ve bizzat kendi tahtına karşı bir tehlike oluşturan bu çabalar, Padişah Sultan Abdülhamit II'yi, tüm güç ve yetkileri uhdesinde toplamaya zorluyor; ayrıca, Ermeni militanlarının, gizli dernekler kurarak ayaklanmaya hazırlanma-

larına neden oluyordu. Bu militanların amacı, Müslümanların, toplam nüfusun yüzde 80'ini oluşturmalarına karşın, Ermenilerin, nüfusun yüzde 15'ini bile oluşturmadıkları Doğu Anadolu'da özerk veya yarı bağımsız bir Ermeni ili kurulmasını sağlamaktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1880'lerde mali açıdan çökmeye başlaması üzerine, sözde "Ermeni Sorunu" daha bunalımlı bir safhaya giriyor; bu durum, Türklerle Ermeniler ve Türklerle İngilizler arasındaki ilişkilere kötü etki yapıyor ve Ermenilerin çıkarlarından çok kendi bencil çıkarlarını sağlamak amacıyla Türklere yaltaklanmada birbirleriyle yarış eden Britanya ve Rusya'ya karşı Ermenileri, düş kırıklığına sevk ediyordu. Buna karşın, Salisbury ve Gladstone, görünüşte Ermenilere ek ayrıcalık hakları sağlamak için, ama gerçekte kendi çıkarlarına yardımcı olmak amacıyla, büyük devletlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine hep birlikte ve ortaklaşa karışmalarını sağlamak için ellerinden geleni yapıyorlar ama başarısızlığa uğruyorlardı, çünkü büyük devletler arasında çıkar ayrılıkları vardı.

Bu arada, dış ülkelerdeki Ermeni militanları, Hınçak (*Hintchak* veya *Henchak*) ve Taşnak (*Dashnaksoutioun*) gibi gizli ihtilal ve tedhiş örgütleri kuruyor; bu örgütler, Osmanlı ülkeleri içinde ve dışında, hiç ayırım yapmadan ve bizzat alelade Ermeni halkı arasında bile bir terör, cinayet, sabotaj, yakma, insan kaçırma ve zorla para toplama kampanyası başlatıyorlardı. Ermeni terörizmine karşı koymak için ivedilikle davranan Osmanlı katları, Hamidiye alaylarını kurarak tedhişçilere karşı bir baskı politikası uygulamaya başlıyor; bunu, 1894 ile 1896 yılları arasında kanlı olaylar izliyordu.

Türklerle Ermeniler arasında geniş ölçüde ilk çarpışma, 1895 yılı yazında, Türkiye'nin doğu illerinde bulunan Sasun bölgesinde, Ermeni tedhişçilerinin kışkırttıkları bir isyanın patlamasıyla başlıyordu. Bunu, Anadolu'nun her yanında vuku bulan birçok olaylar izliyor; Türk ve Ermeni halkları arasında adeta bir sivil savaş biçimini alıyor; her iki yanda birçok kişinin ölümüne, mal ve mülkün tahribine yol açıyordu. Bu arada Ermeni patriği, büyük devletlerin yardımlarına başvuruyor; bu başvuru, Londra'daki Liberal Parti yönetimini, silahlı müdahalede bulunmaya ve "ganbot (tehdit) diplomasisi" uygulamaya kışkırtıyordu.

Bununla birlikte, büyük devletler, özellikle Britanya ile Rusya arasındaki ayrılıklar, daha sonra Lord Salisbury'nin de aynen izleyeceği bu İngiliz davranışlarını etkisiz bırakıyordu. Güçlü devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışarak, İstanbul'daki etkilerini tehlikeye düşürmeyi hiç istemiyorlardı. Onların aralarındaki bu ayrılıkları ivedilikle sezen

Abdülhamit, bu ayrılıklardan azami yarar sağlamaya çalışıyor, ama yine de Ermeni asileri ve Genç (Jön) Türk ihtilalcileriyle bir anlaşmaya varmak yolunu seçiyor; bunda bir aşamaya dek başarı sağlıyordu.

1894-6 olaylarından sonra Türklerle Ermenileri barıştırmak amacıyla birçok girişimler yapıyordu; ama sözde “Ermeni Sorunu”, 1896 ile 1908 yılları arasında vuku bulan her büyük bunalım veya olay sırasında yeniden alevlenecekti: Örneğin, 1897 Türk-Yunan Savaşı; Alman İmparatoru'nun İstanbul'u resmen ziyareti; “Girit ve Makedonya Sorunlarının” patlak vermesi ve 1905'te Ermenilerce Abdülhamit'e suikast düzenlenmesi sırasında olduğu gibi. Bu arada Ermeni ihtilalcileriyle Jön Türkler arasında bir anlaşma ve işbirliği başlıyor; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve kendi durumlarından hoşnut olmayan öteki unsurlarla birleşerek, 1908 yılı Temmuzunda Jön Türk İhtilalinin patlamasına yardımcı oluyorlardı.

Genç Türk İhtilalinden sonra Türk-Ermeni ilişkileri

Genç Türk İhtilalinin sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasa düzeninin yeniden kurulmasını izleyen evrede¹, ihtilalin “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” gibi sloganlarıyla bir süre gözleri kamaşan Türklerle Ermeniler, birbirlerine yanaşmaya başlıyorlardı. Sözgelimi, Hınçak Komitesi Başkanı, Kafkasya Ermenilerinden M. Sabahgülyan, 1908 yılı Ağustosunda, Beyoğlu'ndaki Surp Yervartyun kilisesinde yaptığı konuşmada “Biz, Hınçaklar, artık ihtilal çalışmalarına son vererek tüm varlığımızla yurdun yükselmesine çalışacağız” diyordu. Öteyandan, “Taşnak” olarak bilinen Ermeni İhtilal Federasyonu'nun Rusyalı sözcüsü Aknuni ise şu açıklamayı yapıyordu:

“Taşnakzaganların en önde gelen görevlerinden biri de, Osmanlı anayasa rejimini korumak, Osmanlı uluslarının birbirleriyle birleşmelerini sağlamak, İttihat ve Terakki Derneği'yle işbirliği yapmaktır”².

Durumu düzenlemek için yapılan tüm bu davranışlara karşın, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther, Ağustos ortalarında, Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı (*vice-consul*) Teğmen Bertram Dickson'

¹ *Düstur*, 2. tertip, c. 1, s. 1-2; Ali Cevat ve Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin ilânı ve otuzbir Mart hadisesi*, Ankara, TTK, 1960, s. 108-9.

² İsmet Parmaksızoğlu: *Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller*, Ankara 1980, s. 34.

dan, hâlâ kaygılandırıcı haberler alıyordu. Dickson'un bildirdiğine göre, Bitlis iline bağlı Tiyari'de ve Şatak yakınlarında, aşiret mensubu Müslümanlarla Ermeniler arasında çarpışmalar ve yasa dışı davranışlar sürüp gidiyordu. Bu olaylar, İngiltere Dışişleri Bakanlığında, "son günlerde yanıtılan kardeşlik duygularından sonra başkaldıran reaksiyonun başlangıcı" olarak görülüyordu³. Bununla birlikte, Eylül başlarında durum epey yatışıyordu.

İngiliz konsolos Yardımcısı Shipley'in Ermeni olan çevirmeni (dragoman) A. S. Safrastian'a göre, çevirmenin üslenmiş bulunduğu tüm Bitlis ilinde, "kamu güvenliği, beklenildiğinden daha etkili biçimde güvence altına alınmış ve ilin her yerine, eşi görülmemiş ölçüde barış ve suskunluk egemen olmuştu". Muş'taki Ermeni ihtilal önderleri -Rupen, Karmen ve ötekiler- 150 "fedai" den oluşan çeteleriyle birlikte yetkililere teslim olmuşlar ve askeri törenle karşılanmışlardı. Korgeneral (Ferik) Salih Paşa, Ermeni önderlerini karşılamak için askeri bir bando gönderiyor; askerlerin refakatindeki bu önderler, Ermeni ve aşiret Müslümanlarından oluşan büyük bir halk kitlesince coşkunca alkışlanıyorlardı. Ermeni önderleri, kendi halklarının iktisadi, ahlaki ve entelektüel kalkınmaları için çalışmaya söz veriyorlardı. Bu arada, yüzlerce Ermeni kaçağı Rusya'dan Türkiye'ye dönüyor ve yollarda Müslümanlarca çok iyi karşılanıyorlardı⁴.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden J. A. Tilley'ce "inanılamayacak kadar memnuniyet verici" olarak nitelendirilen bu gelişmeler, İngiliz büyükelçisince de doğrulanıyordu. Büyükelçi Lowther, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e Eylül ayında gönderdiği yazıda, Türkiye'nin doğu illerindeki durumun büsbütün değişmiş olduğunu bildiriyordu. Harput'taki reaksiyon yatışmıştı; ama Ermeniler arasında, az da olsa, hâlâ bir kaygı vardı. İttihat ve Terakki Derneği veya yandaşları duruma el koyarak, "en rüşvetçi ve yeteneksiz" yetkililerin birçoğunun işlerine son verilmesini sağlamışlardı. Onlar arasında görevinden çekilmesi halkça talep edilen Ermeni piskoposu, çok miktarda para ile Harput'tan ayrılıyordu.

Malatya'da anayasa iyi karşılanmış; bu münasebetle şenlikler yapılmıştı. Diyarbakır'daki gerici (reaksiyoner) parti görünüşte ortadan kaybolmuştu. Orada, anayasayı kutlamak amacıyla, Ermeni kilisesinde, tüm

³ İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri (FO), FO 371/533/28405: Gerard Lowther'den Sir Edward Grey'e kapalı telyazısı, İstanbul, 16.8.1908.

⁴ Ibid.: Konsolos yardımcısı vekili A. S. Safrastian'dan Konsolos Shipley'e yazı, Bitlis, 1.9.1908.

mezheplerin katıldığı bir toplantı yapılıyor; düzen, etkinlikle sürdürülüyor ve mezhepler birbirleriyle büsbütün uyum içinde yaşıyorlardı. Yine Diyarbakır'da, yönetim yetkililerinin çalışmalarını denetleyecek yerel bir komite kuruluyor, ama hepsi saygıdeğer kişiler olan 8 Müslüman, 3 Ermeni ve 3 Katolikten oluşan bu komite, idari ayrıntılara pek çok karışmıyordu.

Eylül başlarında, Erzurum'daki Ermeni başpiskoposu, 1895 olaylarında yitirilenlerin "ruhlarının sükûna kavuşması için" dini bir ayin düzenliyor; Müslümanlardan da büyük bir kalabalık bu ayine katılıyordu. Müslüman önderlerden kimileri, daha sonra verdikleri söylevlerde, hayatlarını "özgürlük yolunda" yitirenleri anıyor; geçmişin unutulmuş, bundan böyle, Türk ve Ermenilerin, ülkelerinin iyiliği için birbirleriyle kardeş gibi çalışacakları ümidini dile getiriyorlardı⁵. Bu bilgiyi 20 Eylülde Londra'ya ileten İngiliz büyükelçisi Anadolu'nun dört bir yanından buna benzer haberler geldiğini ekliyor; bu haberler, güçlü devletleri, özellikle Britanya'yı memnun ediyordu⁶.

Türk-Ermeni ilişkilerinde gittikçe iyiye giden o denli bir gelişme kaydediliyordu ki, bu durumu, Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı, Teğmen Bertram Dickson, 30 Eylülde İngiliz Büyükelçisi Lowther'e bir yazı göndererek yansıtıyordu. Dickson, mektubunda, "son üç ay esnasında bu ildeki durumda, rejim ve politikada kaydedilen büsbütün tersine dönüşün eşine rastlamak çok güç olacaktır" diyordu. Konsolos yardımcısının iddia ettiğine göre, Temmuz ayında Van'daki Ermeni kesimi askerlerce çevrilmişti. Evlerde "sert" araştırmalar yapılıyor; zindanlar "Ermeni fedailerıyla dolu bulunuyor"; kimi Ermeniler de takibata tutuluyorlardı. Bunu, "kansız" geçen Jön Türk İhtilali, anayasanın yeniden uygulanması ve tüm siyasi tutukluların serbest bırakılmaları buyruğu izliyordu. Halkın bu gibi değişikliğin anlamını kavrayabilmesi için biraz vakit geçiyordu, ama bunu kavrar kavramaz, üzerlerinde olağanüstü bir etki yaratıyordu.

Dickson ayrıca şunu vurguluyordu:

"Ayaklar altında çiğnenen, köpek gibi baş eğen ve yüzünü Ermeni kesiminin dışında göstermeye cesaret edemeyen en aşağı varlık olan Ermeni, şimdi, en kötü politikacının çığırtkan, göze batan, kibirli ve küstah bir taklitçisi olmuştur".

⁵ FO 371/533/33230: Lowther'den Grey'e yazı, Tarabya, 20.9.1908.

⁶ *The Times*, 8, 9, 14 ve 24.8.1908; ayr. bkz. İsmail Hami Danişment: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, İstanbul 1961, s. 366.

Ermeni düzenleri ve gizli silah ithali sürüyor

İngiliz konsolos yardımcısı raporunu şöyle sürdürüyordu: Van'daki Ermenilerin iki partisi, Taşnaklar ve Armenistler, yapılan seçimlerde kendi ihtilal örgütlerinden epeyi yararlanmışlardı. O sıralarda Hınçaklar ve sıkı bağları bulunan Taşnaklar, oldukça güçlü bir parti oluşturuyorlardı ve bu partinin "fedai" olarak anılan önderleri, Aram, "Doktor" (Varhad Papaziyan), Sarkis ve İşhan'dı. Seçimlerde "Doktor"u kendi milletvekili adayı olarak gösteriyor ve delegelerini Armenistlere ve Müslümanlara karşı birinci seçmenler kolejinde seçtirmek için açtıkları ilk kampanyada büsbütün bir başarı sağlıyorlardı. Bu denli bir başarıyı biraz da tehdit ve benzeri usullere başvurarak sağlamışlardı. Teğmen Bertram Dickson'un, "zeki ve saygıdeğer bir tüccar" olarak nitelendirdiği Terzibaşyan adlı bir Ermeni'yi aday olarak gösteren Armenistlerin, seçimi, rakiplerine karşı kazanma şansları pek azdı; oysaki, Ermeni halkının daha saygıdeğer ve sakin bir bölümünü oluşturuyor, Müslümanlar ve yönetimce destekleniyorlardı.

Taşnaklar, aynı zamanda, Müslüman aşiret mensuplarının oylarını da sağlamak amacıyla kimi ağalarla düzen çeviriyor ve "Murahhas" olan Ermeni piskoposunu bir alet olarak kullanıyorlardı. Onların bu tutumu ve davranışları, Ermeniler arasında ayrılıklar yaratıyor; bu durum, Ermeni Kurultayında piskoposla Terzibaşyan arasında bir kavgaya yol açarak doruk noktasına erişiyordu. Bunun sonucu olarak çıkan skandalı ustalıkla kullanan Taşnaklar, Armenistlerin savına büyük bir darbe indiriyorlardı. Aynı zamanda, en yetenekli muhalifleri olan Terzibaşyan'ın sürülmesini veya hapsini sağlamaya çalışıyorlardı. Onların iki ay önce ya hapiste veya kaçak bulunan "fedai" önderleri, şimdi duruma egemen oluyor ve dahası, vali vekiline baskı yapmaya çalışıyorlardı. "Gösterişli bir yüzüzlük ve şımarıklıkla davranarak", anayasanın, bizzat kendi çalışmaları sonucunda yeniden kurulduğunu iddia ediyor; hem Ermenilerin çoğunluğu ve hem de aşiret mensubu birçok Müslüman, onların bu iddialarına inanıyorlardı.

Böylece, Van ilindeki bu Taşnak "fedai" örgütü, siyasi bir kuruluş olarak gücünü artırmış bulunuyor; o sırada ilin tüm Ermeni halkınca körü körüne destekleniyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı Dickson'a göre, bu örgütün Rusyalı Ermeni olan önderleri -Aram, Papaziyan, Sarkis ve İşhan-Kafkasya'da amaçlarına varmak için terörizme başvuran kimi sınıflar arasında egemen olan ve "anarşi anlamına gelen ileri sosyalizm" görüşlerine sahiptirler. Yine Dickson'a bakılacak olursa, bu adamlar, "kibirlikleri, küstahlıkları ve herkese buyruk vermek âdetleriyle", Ermenileri, kendi önderliklerinde, yeni rejim içinde ve Müslümanlar arasında daha beğenilir

bir unsur yapamayacaklardı. Bunu, Saray'da çıkan bir olay kanıtlamıştı. Rusya'dan gelen tamamen silahlı bir Ermeni "fedai" çetesi gündüzün hududu geçerek, Müslüman aşiretlerinin yaşadıkları bölgeye sızıyor; ordan da Saray kentine ve Van'a giriyordu. Bu davranış, Saray'daki Türkleri öfkeliyor; bir Ermeni'nin pazarda bir Türk'e küstahlık etmesi kavgaya yol açıyordu. Bu olaydan sonra, Saray'daki Ermeni erkekleri, ailelerini geride bırakarak toplu biçimde Van'a gidiyor, ama yönetime değil, Ermeni "fedai" önderlerine şikâyetinde bulunuyorlardı.

Bu Taşnak önderlerinin küstahca davranarak hükümete ve aşiretlere mensup Müslümanlara baskı yapmaya çalışmaları; buyrukları yerine getirilmezse, onların cezalandırılmalarını sağlayacakları yolundaki uyarıları, tüm Müslümanları daha da sınırlandırıyor; Ermenilere karşı tehditler savurmalarına; Van'daki duvarlara yapıştırdıkları afişlerde Ermenilere ve onların Rusyalı önderlerine ihtarda bulunmaya sevk ediyordu. Ermenilerin bu tutumunu, İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson da, İngiliz Büyükelçisi Lowther'e 30 Eylülde gönderdiği bir yazıda şöyle eleştiriyordu:

"...Gördüğüm kadarıyla, uyruklu altındaki Ermeni, sevimsiz, değersiz, köpeklik eden, vicdansız, yalancı ve hırsız bir kişidir; ona özgürlük verilince, bu kötü niteliklerin hiçbirini yitirmez; bilakis, bunlara ek olarak, küstah, zorba bir müstebit olur. Bu bölgedeki cahil halk arasında zeki olarak kabullenilen ve açık kapılardan geçerek soygunculuk yapan bir hırsızın açıkgozlülüğüne sahiptirler".

Öte yandan, Teğmen Dickson'un "hiç medenileşmemiş, geri kalmış ve büsbütün cahil" olarak nitelendirdiği Van ilindeki Müslümanlar, yüzyıllarca yönettikleri Ermenileri küçük görüyor ve onların (en azından o nesil boyunca), kendilerine önderlik veya emretmelerini hazmedemiyorlardı. Esasen, Dickson'un da inandığı gibi, Ermenilerin politikası "büsbütün bencil" idi ve belki de daima böyle olacaktı. İngiliz konsolos yardımcısının görüşünce, Ermeniler, birleşik bir Osmanlı İmparatorluğu düşünmüyor, "kendi kârlarını değilse bile", ulusal geleceğini düşünüyorlardı.

Dickson, Ermenilerin ülkeye hâlâ gizlice silah ve mermi getirdiklerini de öğrenmiş bulunuyordu. Son günlerde Rusya ve İran'dan çok sayıda Ermeni "fedai" Van'a geliyor; Van'dan da birçoğu o ülkelere hareket ediyorlardı. Dickson durumu şöyle değerlendiriyordu:

“Yeni rejimin sürdüğünü farzedelim. Öyleyse Türkiye Ermenileri, şimdiye dek eşi görülmemiş bir özgürlüğe sahip olacaklardı; oysa ki Rusya’daki Ermenilerin özgürlüğü bunun yarısıdır. Daha önce Türkiye Ermenileri Rus uyruğu olmak için düzen çeviriyorlardı; şimdi de Rusya Ermenilerinin Türk uyruğu olmak için düzen çevireceklerini farzetmek akla yakın görünüyor. Rusya’daki Müslümanlar daima Türk olmayı istemişlerdir. Böylece Rusya, Kafkasya’daki uyrukları açısından güç bir durumda bırakılacaktır. Benim görüşümce, bu durumu düzeltmek için iki şıkka sahiptir: Kafkasya’ya daha liberal bir anayasa verebilir veya Türkiye’de düzen çevirerek ve ayrılıklar yaratarak oradaki Ermenileri Türklere ve yeni rejime karşı hoşnutsuz edebilir. Rusya’nın bu iki şıktan herhangi birini izlemeyi istediğini söylemek için vakit henüz erkendir; ama buradaki Ermenilerin, Müslümanlarca kabul edilemeyecek sosyalist ideallere sahip bu Rusyalı “fedailerin” önderliği altında buldukları gerçeği unutulmamalıdır”⁷.

Van’daki İngiliz konsolos yardımcısı, bu yerinde görüşleriyle, Rusya’nın, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu illerinde dengesizlik yaratmak yolunda ne denli planlar hazırladığının kehanetini yapıyor ve bir avuç Ermeni ihtilalcisinin, Rusya’ya, bu planları uygulamak için yardıma hazır olduklarını kanıtlıyordu.

İngiliz Büyükelçisi Lowther bile, anayasa düzeninin yeniden kurulmasından bu yana, Ermenilerin tutumunun “küstah ve kıskırtıcı” olduğunu, Türklerin ise “somurtkan, başı eğik ve kuşkulu” olduklarını doğruluyordu. Ermeniler, aynı zamanda, eskiden “sert biçimde” toplanan vergilerin bu toplanma usulüne son verilmesinden yararlanarak vergi ödemeye karşı çıkıyorlardı. Onların bu genel tutumlarının bir reaksiyona yol açabileceğine inanan Lowther şöyle diyordu: “Bununla birlikte, bugünkü durum, geçici ve tehlikelerle çevrili olmakla birlikte, üç ay önceki duruma kıyasla oldukça daha iyidir”⁸. Türkiye’nin Anadolu illerinden gelen haberler de durumun genelde tatmin edici olduğunu vurguluyordu⁹.

⁷ FO 371/560/37689: Teğmen Bertram Dickson’dan Sir Gerard Lowther’e yazı, Van, 30.9.1908.

⁸ Ibid.: Lowther’den Grey’e gizli yazı, Tarabya, 24.10.1908.

⁹ FO 371/560/36112: Lowther’den Grey’e gizli yazı, Tarabya, 9.10.1908.

Yeni Ermeni kışkırtması

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni durumdan yararlanan dış ülkelerdeki kimi Ermeniler ve Ermeni yandaşları, o ülkelerin hükümetlerine Ermenilerden yana müdahalede bulunmaları için baskı yapmaya başlıyorlardı. Örneğin, Ambrose O. Hopkins adlı Ermeni sempatzanı, İngiltere'nin Abensychan kenti Baptist kilisesinde yapılan, "büyük bir kitlenin katıldığı mitingde" geçirilen önerenin bir suretini, 24 Eylül 1908'de İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdiği yazıya iştiriyordu. Bu önergede, "eza çeken" Ermeniler için Avrupalı devletlerce henüz hiçbir şey yapılmadığı iddia ediliyor ve onların sorunlarının, Jön Türk akımı doğrultusunda değil de, "Ermenistan'ın, gaddar Türk'ün yetki ve etkisinden ayrılması" doğrultusunda olduğu öne sürülüyordu. Hopkins, Jön Türk akımına güveni olmadığını ve devrimin o yandan geleceğine inanmadığını vurgulayarak, Müslüman Türklere karşı olan nefret duygularını açığa vuruyor, şöyle diyordu:

"Türk, bir Muhammedîdir (Müslümandır) ve Muhammedî, elinden gelebilirse, Hristiyana tolerans göstermeyecektir. Durum yalnız bu değildir; Türk, günaha batmıştır. Onun kalbi, düşünce ve düşleri devamlı surette kötüdür. Genç Türk buna istisna oluşturamaz..."¹⁰.

Ermeni sempatzanı kimi İngilizlerin bu denli dinsel aşırılıkları, onları, Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenleri göremeyecek kadar kör ediyor; onların dar kafalılık ve ön yargıları, iktidarı henüz sağlamca ele geçiremeyen Genç Türklere, söz vermiş oldukları siyaseti uygulamak fırsatını bile vermiyordu.

Bununla birlikte, ülkeye egemen olan iyimser hava, Ekim başlarında birden bire bozulmaya başlıyordu. 5 Ekimde Bulgaristan, bağımsızlığını ilan ediyor; ertesi gün, Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ülkelerine ilhak ediyor; aynı gün Giritliler Yunanistan'a bağlandıklarını açıklıyorlardı¹¹. Bu yeni gelişmeler, dış ülkelerdeki kimi Ermeni tahrikçilerini Ermeni emellerinin sağlanması doğrultusunda yine harekete geçiriyordu. İngiltere'de yaşayan Garabet Hagopian (Agopyan) adlı Ermeni tahrikçisi Sir Edward Grey'e 7 ve 23 Ekim 1908'de gönderdiği yazılarda, Prens Ferdinand'ın, Berlin Antlaşması'nı imzalamış olan devletlerin iznini alma-

¹⁰ FO 371/533/33333: Ambrose O. Hopkins'ten Grey'e mektup, 24.9.1908.

¹¹ Sina Akşin: *31 Mart Olayı*, Ankara 1972, s. 24; Danişment: *Kronoloji*, s. 367-8.

dan Bulgaristan ve Doğu Rumeli'yi, beklenmedik bir sırada bağımsız ve kendisini bu ülkelerin kralı ilan ettiğini; Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini; bu olayların yeni bir durum yarattığını ve bu durumun, Berlin Antlaşması'ndaki ilgili maddeleri yeniden incelemek amacıyla bir konferans düzenlemekle uğraştıkları söylenen Britanya, Fransa ve Rusya'yı büyük ölçüde ilgilendirdiğini kaydediyordu.

Hagopian, yazısını sürdürerek, Ermenilere, Avrupa'da veya uluslararası hukukta tek tinsel ve hukuki himayenin ancak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi altında sağlandığını; Berlin Kongresi'nde bizzat Lord Salisbury'nin kaleme almış olduğu bu maddenin yeterli biçimde uygulanmasını sağlamak yolunda kendi yurttaşlarının "kan ve mülk açılarından birçok özverilerde bulduklarını" anımsıyor; Sir Edward Grey'i, Berlin Antlaşması ilgili devletlerce bir revizyona tabi tutulacaksa, 61. maddenin korunmasını, gelecek için daha bağlayıcı bir biçime getirilmesini ve sıkı biçimde uygulanmasını sağlamaya çağırıyordu.

Hagopian, aynı zamanda, İngiliz yönetiminin, Berlin Antlaşması'nda yapılacak herhangi bir değişiklikte Türkiye'nin çıkarlarını ve statüsünü esaslı biçimde gözönünde tutarak korurken, o antlaşmanın 61. maddesi ve Kıbrıs Sözleşmesi gereğince, Osmanlıların, Doğu Anadolu'daki yönetimini "dostça göz altında tutarak denetlemeyi sürdürmesi" ümidini dile getiriyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığında görevli J. A. Tilley adlı yetkili, bu yazıya yanıt vermenin hiç de hoş olmayacağını vurguluyor, şöyle diyordu:

"Ermenilerden yana yine müdahalede bulunacağımız ümidini vermeyi istemiyoruz. Türklerin başı bir kez daha derde girerse, buna, Rusya'dan başka kimse bir çözüm bulamayacaktır. Öte yandan biz de hâlâ Kıbrıs'a sahip bulunuyoruz"¹².

Hagopian'ı, Ermeni Piskoposu K. Utjian (Uticiyan) destekliyordu. Bu piskopos da, 29 Ekim 1908'de Sir Edward Grey'e Manchester'den gönderdiği yazıda, Türk anayasasının Balkanlarda yeni bir durum yaratmış olması üzerine, Britanya'nın, barışı sağlamak amacıyla devletler arasında bir konferans düzenlemeye çalıştığını kaydediyordu. Utjian'ın öğrendiğine göre, Türk yönetimi, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin görüşül-

¹² FO 371/560/36965: Garabet Hagopian'dan Grey'e mektuplar, Londra, 7 ve 23.10.1908.

mesini önlemeye çalışıyordu; çünkü Ermeniler, yeni anayasaya göre özgürlük, eşitlik ve adalete sahip olacaklardı. Ermeni piskoposu, Jön Türk İhtilalinden üç ay geçmiş olmasına karşın, Doğu Anadolu'daki durumun eskisi kadar kötü olduğunu; Jön Türklerin yüksek duygularını aşiret mensubu Müslümanlara aşılamanın güç olduğunu iddia ediyor; Ermenilere eşitlik sağlanırsa, 61. maddenin kendiliğinden hükmünü yitireceğini (müruru zamana uğrayacağını); ama Ermeniler bu denli bir işleme tabi tutuluncaya dek yürürlükte kalmasının zararı olmayacağını; esasen, Doğu Anadolu'da yetenekli işgüderlerin pek az, aşiret mensubu Müslümanların ise pek çok olduklarını belirtiyordu. Bununla birlikte Piskopos Utjian, Jön Türkleri, Ermenilerin özgürlüğünü çok istediklerini ve Ermeniler tüm Türk İmparatorluğu'nda güvenlik içinde yaşarlarsa, Genç Türklerin ellerinde de güven içinde olacaklarını kabulleniyor; Sir Edward Grey'in, Balkanlarda barış ve anlaşma yolunda yaptığı çalışmaların başarılı olması ve "çok acı çeken" Ermeni "milletinin", onun aracılığıyla "sürekli barışa kavuşması" için dua ediyordu¹³.

Bunu, Britanya Ermeni Misyonu mensubu Rahip Krikor Behesmilyan'ın 5 Kasım'da gönderdiği bir yazı izliyordu. Bu Ermeni rahibi, "irtica partisinin", Genç Türklerin ve Ermenilerin çalışmalarını güçleştirdiği Türkiye'de herhangi bir değişiklik görmediğini iddia ediyor; bununla birlikte, Ermeni yurttaşlarının, Müslüman meslektaşlarına sadık olduklarını ve Maraş'taki dostlarından almış olduğu son mektuba bakılacak olursa, Ermeni, Müslüman ve Hıristiyanların, kamunun gönenci için hep birlikte el ele çalıştıklarını bildiriyordu. Yazısına devam eden Behesmilyan, Sir Edward Grey'in çalışmaları sayesinde, Asya Türkiye'sinin Avrupa Türkiye'sindeki anlaşmazlıklara sahne oluşturmayacağına güveni olduğunu; Avrupa Türkiye'sindeki anlaşmazlıklar ayrı olarak ele alınırsa, çok geçmeden Asya illerinde barışın egemen olacağı kehanetinde bulunuyor; İngiliz yönetiminin "yeni rejime karşı büyük sempatisi olmasına" Ermenilerin sevindiklerini açıklıyor ve öteki devletlerin de, Osmanlı İmparatorluğu'nda barışın kurulması yönünde Britanya ile uyum içinde işbirliği yapmalarını istiyordu¹⁴.

¹³ FO 371/533/37734: Piskopos K. Utjian'dan Grey'e mektup, West Didsbury Manchester, 29.10.1908.

¹⁴ FO 371/533/38633: Rahip Krikor Behesmilian'dan Grey'e mektup, Newport, 5.11.1908.

Yeni bir Ermeni patriği seçiliyor

Jön Türk İhtilali günlerinde görevinden çekilen Ermeni Patriği Mala-hiya Ormaniyan'ın yerine Matheos İzmirliyan'ın patrik seçileceği, 1908 yılı Ağustosunda belli oluyordu. İzmirliyan, 1894-5 olayları sırasında Ermeni Patriği idi. İngiliz büyükelçiliğiyle olan ilişkileri ve Ermeni terör örgüt-leriyle çevirdiği düzenler yüzünden, Abdülhamit onu Kudüs'e sürmüştü. Anayasa rejiminin yeniden kurulmasını takiben İstanbul'a dönen bu Erme-ni ruhani önderi, Türklerin de katıldığı bir kalabalık tarafından coşkuyula karşılanıyordu. İlk Ermeniler onu, açık bulunan Erivan (Yerevan) yakın-larındaki Eçmiyadzın (Etchmiadzin) Katohikosluğuna (tüm Ermenilerin ruhani önderi makamına) atamayı düşünüyorlar; ama onun ulusalcı eylem-leri olduğuna inanan Rus hükümetinin bu atamayı onaylamaya karşı çıkı-cağına inanarak onu İstanbul'a Ermeni Patriği seçmek yoluna gidiyorlardı.

Yine de İzmirliyan, 14 Kasımda, dünyanın her yanından Eçmiyad-zin'e seyahat eden 78 üyelik sinodun 73 üyesinin oyuyla, müteveffa Kato-hikos Mıgırdıç I'nin yerine Eçmiyadzın Katohikos'u seçiliyordu. Erivan Valisi M. Tissenhausen, sinodun çalışmalarını Rusya yönetimi adına izli-yordu. Bu seçim çarın onayına tabi olduğundan, yeni Katohikos, bu onayı almadan Ermeni kilisesinin başı olarak yeni görevine başlayamazdı. Buna karşın, İzmirliyan'ın Katohikos seçimi daha sonra onaylanıyordu¹⁵; ama bu onay sağlanmadan önce, İstanbul'da Gregoryan Ermeni Kilisesinin Genel Kurultayınca oybirliğiyle Gregoryan Ermenilerinin patriği seçiliyor-du.

28 Kasımda padişah tarafından Yıldız Sarayı'nda ve daha sonra sad-razam ve öteki bakanlarca *Bab-ı Ali*'de¹⁶ resmen kabul ediliyordu. Bu münasebetle yapılan tören sırasında, İzmirliyan, padişaha hitap ederek, Ermeni halkının büyük sevincini ve kendisine düşen görevi yerine geti-rebilmesi için padişahın ve bakanlarının desteğini sağlamak ümidini dile getiriyordu. Padişah, İzmirliyan'a büyük ölçüde iltifat ediyor; onun yeni-den patrik seçilmesinden ve Türklerle Ermeniler arasında var olan içten ilişkilerden duyduğu sevinci belirtiyor; kendisinin ve bakanlarının Ermeni-lere gönenc sağlamak için ellerinden geleni yapacakları yolunda yeni patri-

¹⁵ FO 371/519/41393: Konsolos P. Stevens'den Dışişleri Bakanlığına yazı, Batum, 16.11.1908.

¹⁶ *Bab-ı Ali*, Osmanlı yönetimine verilen ad; örneğin "Whitehall" da İngiliz yönetimine verilen addır.

ğe güvence veriyordu. Yeni patrik hem *Bab-ı Ali*'de, hem de oraya dek uzanan yol boyunca Müslümanlar ve Ermenilerce coşkunca alkışlanıyordu¹⁷.

İki gün sonra, İzmirliyan'ı, İngiliz Büyükelçisi Lowther adına kutlamaya giden birinci çevirmen (*dragoman*) G. Fitzmaurice ziyaret ediyordu. Genel konulara ilişkin konuşmadan sonra, İzmirliyan, Türkiye'de yer alan değişikliğin, Ermenilerin ayrı bir "millet" olmaktan çıkarak Osmanlı bireyinin bir bölümü biçimine geldiklerini ima ettiğini; dolayısıyla, yabancılarla "politika" konusunda tartışmada bulunmaktan kaçınmasının görevi olduğunu, ama, Fitzmaurice, Ermeni sorunlarıyla yakından ilgili olduğu; ayrıca, İngiliz büyükelçiliği ve yönetimi, eski rejim sırasında, kendi toplumunun alinyazısına özel sempati ve ilgi göstermiş olduğu için, kendi halkını ilgilendiren o günkü durum hakkında görüşlerini "kesin gizlilik" içinde Büyükelçi Lowther'e duyurmasını istemek zorunda kaldığını bildiriyordu.

Ermeni patriği sözlerine devamla, özellikle Küçük Asya'daki halk kitlelerinin geri durumları ve otuz yıllık "idaresizlik ve istibdat" sonucunda meydana gelen personel ve para yokluğu gözönünde tutulursa, anayasanın yeniden uygulanmasının oldukça hassas bir deney olduğunu; onun başarılı olabilmesi için içeride sükûnet olmasının ve yabancıların yeni rejime güvenmelerinin gerektiğini vurguluyordu. Ciddi herhangi bir aksilik, kendi halkına "çok büyük felaketler" getirebilirdi. Patriğe bakılacak olursa, Ermeniler için tek salim yol, kendilerine hâkim olmak ve eski saray rejimi sırasındaki zararlarını gidermek için tek şanslarının, özerklik ve benzeri aşırı ideallerden vazgeçip, Türklerle sadık bir birlik kurarak basiretli ve ölçülü işbirliğinde bulunmak olduğuna kesinlikle inanıyordu. İzmirliyan, kendi toplumuna bu tutumu öneriyor; aynı zamanda, Hınçak, Droşak veya başka herhangi bir Ermeni derneği, aşırı eylemlerini sürdürürse, patrik olarak görevinden çekileceğini tüm çevreye kesinlikle duyuruyordu.

Dolayısıyla, ilgili devletlerin, yapılması tasarlanan Balkan işleri konferansında, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini kaldırmayı istedikleri söylentisi İzmirliyan'ı oldukça kaygılandırıyor, uğraştırıyordu. Bu kaygısını Fitzmaurice'e yansıtan Ermeni patriği, bu tarz bir yönetimin kendi durumunu güçleştireceğini, çünkü birçok Ermenilerin, özellikle ekstremistlerin, anayasanın söz verdiği özerklik, eşitlik ve adaletin henüz uygulanmadığı ve yeni akımın ilerideki başarısının henüz güvence altına alınmadığı özürle-

¹⁷ FO 371/424/217: Asya Türkiye'si ve Arabistan'la ilgili ek yazışmalar, gizli, 9482, Ekim-Aralık 1908; No. 60: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 1.12.1908, s. 112.

riyle, sessizce veya açıkça buna karşı çıkacaklarını bildiriyordu. Bu karşı çıkımlar, Türklerin Ermenilere olan güvenlerini sarsacak ve onların daha önce “kışkırtıcı ve ihtilalci” olarak anılan gizli idealler besledikleri kuşkusunu uyandıracaktı. Oysaki, Ermeniler, geçmişte uğramış oldukları felaketlerin ve onların komşuları bulunan aşiret mensubu Müslümanların ve öteki komşularının “yağma ve zulüm edici eylemlerinin” getirmiş olduğu zararları ortadan kaldıracabilmeleri şansının başarılı olabilmesi için Türklerle Ermeniler arasında karşılıklı güven ve dayanışma olması kesinlikle gerekiyordu. Böylece, İzmirliyan’ın, Muş, v.s. gibi uzak ilçelerdeki Ermeni halkının Türklerle uyum içinde işbirliği politikası izlenerek “kurtarılması” için kendi kendine vermiş olduğu görev tehlikeye düşecekti.

Sözlerini sürdüren İzmirliyan, Türk yönetimi ve halkının Ermenilere adilâne işlem yapmak doğrultusunda “içten ve dürüst” niyetleri olduğunu; kendi halkının da buna mukabil olarak onlara hiç olmazsa aynı karşılığı vermesini sağlamak için elinden geleni yaptığını, ama Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinin kaldırılmasının, o sıralarda iki toplum arasında var olan mesut ahengi bozacağını öne sürüyor; Büyükelçi Lowther’in, bu maddenin vakitsiz olarak görüşülmesini önlemesi için etkisini kullanmasını istiyordu. Geçmişte göstermiş olduğu sempati ve yardımdan ötürü kendinin ve Ermeni halkının İngiltere’ye çok minnettar olduklarını kaydeden İzmirliyan, bu konuda İngiliz yönetiminin hikmetine güvenebileceği ümidini beyan ediyor; bu yazışmanın kesinlikle “gizli” bir işleme tabi tutulmasını ve Osmanlı yönetiminin, onun (Patriğin) İngiliz büyükelçisine böyle bir başvuruda bulunduğunu duymaması gereğini bir kez daha vurguluyordu.

Fitzmaurice, daha sonra kaleme aldığı “gizli” bir andıçta, Erzurum, Van, Bitlis ve öteki yerlerden alınan konsolosluk raporlarının, yetkililerin genellikle iyi niyetle davrandıkları, ama durumla etkin biçimde uğraşabilmek için gerekli araçlara henüz sahip olmadıklarını gösterdikleri görüşünü öne sürüyordu. Ona göre, ülkede huzursuzluk yaratan unsurların, geçmişteki “yasa dışı” alışkanlıklarından vazgeçmeleri için uzun bir zamana gereksinme vardı. O sıralarda, merkezi hükümet, Doğu Anadolu’daki duruma el koyması için, Türk ve Ermenilerden oluşan özel bir komisyonu oraya göndermek üzere idi; ama bu komisyon ancak en belirgin suistimalleri halledebilirdi ve o bölgede normale yakın koşulların yeniden egemen olabilmesi için aradan biraz zaman geçmesi gerekecekti¹⁸.

¹⁸ FO 371/557/42608: G. H. Fitzmaurice’in 30.11.1908’de kaleme aldığı gizli andıç.

İngiliz Büyükelçisi Lowther, Fitzmaurice'in bu andıcının bir suretini Sir Edward Grey'e gönderiyor; buna eklediği bir yazıda, Ermeni patriğinin, fırsattan yararlanarak Fitzmaurice'e, kendi toplumunun yeni rejim hakkındaki görüşlerini yansıttığını ve yakında yapılması tasarlanan Güçler Konferansı'nda, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin kaldırılmasına ilişkin söylentiler hakkında büyükelçiye "oldukça gizli bir mesaj" gönderdiğini bildiriyor; patriğin görüşlerini İngiltere Dışişleri Bakanı'na şöyle yansıtıyordu:

"Ermeni soyunun kurtuluşu için son şans, Türklerle ahenk içinde işbirliğine dayanır; söz konusu maddenin görüşülmesinin kesinlikle yaratacağı protestolar, bir kez daha Türklerin kuşkularını kamçılıyarak, bir olasılıkla Türklerle Ermeniler arasında bir son çatışmaya yol açacaktır".

Patrik, söz konusu maddenin vakitsiz olarak görüşülmesini engellemesi için büyükelçiyi, etkisini kullanmaya çağırıyor ve bu konuda Britanya yönetiminin yardımına güveniyordu. Bu durum içinde, Lowther, patriğin, 61. maddeye ilişkin görüşlerinin Britanya yönetimince ciddi biçimde dikkate alınmasını salık veriyordu.

Patriğin bu başvurusu, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda biraz ilgi görüyordu. Yetkililerden J. A. Tilley, buna ilişkin olarak kaleme aldığı derkenarda, konferans başarılı olmazsa, bunun, görüşülecek konulardan biri olacağını; hangi durumda olursa olsun, Türklerin, bu konunun öne sürülmesine yandaş olmayacaklarını; dolayısıyla, hiç güçlük çıkmadan elemine edilebileceğini kaydediyordu. Tilley, ayrıca, İngiltere, Ermenilerden yana her defasında müdahalede bulunduğunda, Ermenilerin başını ergeç belaya soktuğuna inanıyordu. Başka bir yetkili, ne kadar arzu edilirse edilsin, sorunu ele almak için vaktin henüz uygun olmadığını; 61. maddenin "kesinlikle ölü bir hüküm" olduğunu kanıtlamış bulunduğunu ve İngiliz müdahalesinin, durumu mutat olarak daha da kötü yaptığını; bu maddenin yürürlükte bırakılmasının istenip istenilmediğinin kuşkulu olduğunu; ama kaldırılacaksa, bunun uygulanacak devrimlerin uygulanmalarıyla birlikte yapılmasını kolaylaştıracak bir hüküm konulmasının kolay olacağını öne sürüyordu. Bunu İngiliz kamusunun da talep edebileceğine değinen yetkili, "yararsız ve uygulanması güç bir maddeden" kurtulmak için meydana gelen bu fırsatın yitirilmemesi görüşünü vurguluyor¹⁹; ama bu konuda hiçbir davranışta bulunulmuyordu.

¹⁹ FO 371/557/42608: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 2.12.1908.

Yeni rejimde ilk genel seçim

1908 yılı sonbaharında, Osmanlı uyrukları, kendilerini mecliste temsil edecek olan milletvekillerini seçmekle uğraşıyorlardı. Meclis, 17 Aralık 1908'de açılıyor²⁰, bir gün önce, Padişah Abdülhamit, yeni atanan 39 senatörün adlarını açıklıyordu. 288 milletvekilinden 147'si Türk, 60'ı Arap, 27'si Arnavut, 26'sı Rum, 14'ü Ermeni, 10'u Slav ve 4'ü Musevi idi²¹. Ermeni milletvekillerinin sayısı 1913'te 16'ya çıkarılacaktı²².

İkinci Osmanlı Parlamentosu'nun açılışı, bu olaydan çok daha önce başlayan ve Anadolu'nun her yanını kapsayan durumun büyük ölçüde düzeliş ve normale dönmesine rastlıyordu. Örneğin İngiliz Konsolos vekili (Ermeni asıllı) A. F. Safrastian, 1 Eylül'de Bitlis'ten gönderdiği raporda, Muş'ta Türklerle Ermeniler arasında dostluk kurulduğunu ve yüzlerce Ermeni'nin Rusya'dan Türkiye'ye döndüğünü bildiriyordu²³. Daha sonraki raporlarında, doğu illerinde egemen olan güven ve gönencele ilgili ümitlerini vurguluyordu²⁴. Yerel makamlar, o illerdeki durumu iyiye götürmek yönünde ellerindeki araçlara dayanarak her şeyi yapıyorlardı. Haklarında epeyi şikâyetler yapılan eski suistimallerin birçoğu ortadan kalkıyordu.

Bu arada, Van'daki militan Taşnakçılardan kimileri, geçmişte Ermenilerden gaspedildiğini iddia ettikleri malların bütünüyle Ermenilere iade edilmelerinde direnmeye başlıyorlardı; ama oradaki İngiliz konsolos yardımcısı işe karışarak, onları, gerçekleşmesi güç olmakla kalmayıp, aynı zamanda, aşiret mensubu Müslümanları kendilerine karşı kıskırtacak olan bir yöntem izlemekten vazgeçmeye inandırıyorlardı. Bununla birlikte, İstanbul'daki Ermeni patriğinin müracaatı üzerine, *Bab-ı Ali*, bu hassas konuyu inceleyecek özel bir komisyon göndermek kararını alıyordu. Komisyon, dürüst ve yetenekli olmayan işgüderlerin işlerine son vermek; Hamidiye subaylarının sivil görevleri bulunmadığını saptamak; aşiret mensubu ağaların azınlıklardan haraç toplamalarını önlemek ve açlık çeken ilçelerdeki halkı, gerekirse, birikmiş vergilerden muaf tutmak yetkilerine de sahipti. Ama çok geçmeden bu komisyonun üyeleri görevlerinden çekiliyorlardı, çünkü ülke son beş aydan beri kar altında bulunuyordu ve bu

²⁰ *Takvim-i Vekayi*, 3.1.1324 (eski takvim).

²¹ Feroz Ahmad: *The Young Turks*, Oxford 1969, s. 145.

²² Christopher J. Walker: *Armenia, the survival of a nation*, Londra 1980, s. 182.

²³ Turkey No. 1 (1909), s. 89.

²⁴ Walker, op. cit., s. 182.

durumda onların ciddi herhangi bir çalışmada bulunmaları olanaksız görünüyordu. Oysaki İngiliz Büyükelçisi Lowther, onların, son 30 yılın birikmiş sorunlarını kısa bir süre içinde çözümlenmeye çalışmanın ne denli ümitsiz bir davranış olacağına inanarak görevlerinden çekilmiş oldukları görüşünü öne sürüyordu.

Ermeni patriği, komisyon yalnız Erzurum'a kadar bile gitse, onun yaklaşmakta olduğu söylentisinin Bitlis, Van v.s. gibi güney illerinde yatıştırıcı bir etkisi olacağı; Erzurum'a vasıl olduğunda, açlık çeken bölgelere yapılması gereken yardımı saptayarak bu konuda bir rapor sunabileceği görüşlerini öne sürerek, komisyonun bir an önce İstanbul'dan yola çıkmasında direniyordu. Açlık çeken başlıca bölgeler şunlardı: Kilis, Muş, Bitlis ilinin öteki bölgeleri, Halep ve Adana illerinin kuzeyinde bulunan Hacin, Zeytun ve Kayseri dolaylarındaki bölgeler. Bunlar arasında birçok Ermeni ve Müslüman köyleri de vardı. Dünyanın dört bir yanındaki hayır cemiyetleri, açlık çeken halk, özellikle Hıristiyanlar için para topluyor; onlara yardımda bulunuyorlardı²⁵.

Ermeni aşırı davranışları sürüyor

Osmanlı İmparatorluğu'nun kimi bölgelerindeki iktisadi duruma karşın, Van'daki İngiliz konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson'un da doğruladığı gibi, yeniden kurulan anayasa rejimi, Ermenilerin durumunu daha iyiye götürüyordu. Kötü ad yapan Taşnak ihtilal derneğinin tutumu değişmeye başlıyordu. Bu dernek, şimdi etkisini Türk ülkelerinden çok Rus ülkelerinde kullanmaya başlıyordu; çünkü Rus yönetimine, Türk yönetiminden daha çok karşı çıkıyordu. Rus yönetiminin, Ermeni kilisesine, daha önce gassetmiş olduğu arazilerini geri vermesi, bu örgütün çalışmalarının bir sonucu olarak görülüyordu.

Jön Türk akımının önderleri henüz sürgünde iken ve sarayın idaresizliğini ortadan kaldırmak için her türlü kombinezonlar kurmaya çalışırken, Ermeni ihtilalcilerinin elebaşları, Genç Türklere, bu amaçlarını gerçekleştirmede yardımcı olurlarsa, sonuçta bir veya iki "Ermeni ilinin" kurulmasına yol açabilecek "adem-i merkezîyetçilik" (*decentralisation*) sağlayabileceklerini ümit etmişlerdi. Ama, yeniden dinçleşen Osmanlı yönetimi, soy ve din ayrımı yapmadan tek bir Osmanlı uyruğu kurulmasını hedef tuttuğundan, Taşnakçıların hayal kırıklığı büyük olmuştu.

²⁵ FO 371/762/327: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 27.12.1908.

İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson bile, Taşnak Derneği'nin amaçlarını "mantık dışı ihtiras" olarak nitelendiriyor ve onların, Türkiye, İran ve Rusya illerinin bölümlerinden oluşacak bir Ermeni cumhuriyeti kurmayı ve oradaki Ermeni olmayan unsurları yavaşça ortadan kaldırmayı ümit ettiklerini Büyükelçi Lowther'e bildiriyordu. Yine Dickson'a göre, Ermeni papazları, kendi toplum mensuplarını, genç yaşta evlenip çok çocuk yapmaya ve böylece öteki unsurları "batırmaya" üsteliyorlardı. Ayrıca, Taşnaklar, Ermeniler arasında çıkan ayrılıkları çözümlenmek için Türk yargıtaylarına değil, kendilerine başvurulmasını sağlamaya çalışıyor; kendi soydaşlarını hâlâ haraca bağlıyor ve ulusal duygulara zararlı olduğu özürüyle yabancı misyonerleri teşvik etmiyorlardı. Onların bu tutumu, Taşnak Derneği'nin yayınlamış olduğu ve Teğmen Dickson'un bir suretini Büyükelçi Lowther'e gönderdiği programda yansıtılıyordu. Dickson'a bakılacak olursa, bu program, Batı Avrupa'nın en aşırı sosyalist görüşlerini ham bir biçimde içeriyordu.

Bu arada, ileride Doğu Anadolu'da alınacak olan önlemler konusunda İttihat ve Terakki Derneği'nin ve Bitlis Ermenilerinin delegeleri arasında bir süreden beri yapılmakta olan görüşmeler ani olarak kesiliyor, ama sonuçta bir anlaşmaya varma olanağı ortadan kalkmıyordu. Bitlis ilinin belli başlı Ermenileri, Ermeni patriğinin de öne sürdüğü gibi, Genç Türk Partisi'yle işbirliği yapmalarının kendilerine en iyi çıkarları sağlayacağı; hayat ve mallarının yeterince güvence altına alınmasında direnmekle birlikte, aşırı taleplerde bulunarak yönetim katlarını güç bir durumda bırakmamak görüşüne yöneliyorlardı. Erzurum'daki Taşnakçılar da, yurttaşlarını, bu denli bir yöntem izlemeye güçle üsteliyor; ama, Harput'tan, oradaki halk arasında büyük bir huzursuzluk olduğu haberleri geliyordu. O ilçedeki Türkler, Ermenilere tanınan üstünlükten dolayı onları kıskanıyor; İttihat ve Terakki Derneği'nin yerel şubelerine güvenmiyor; orada, muhalif bir "İslam Komitesi" kuruyorlardı. Öte yandan, Adana ilindeki durum sakindi²⁶.

Genel seçimden bu yana, genellikle tüm Ermeniler ve özellikle Taşnakçılar, eskisine oranla daha yatışmış görünüyorlardı; ama bhusus Van ilindeki yerel Türklerle araları hiç iyi gitmiyordu. Van'daki yerel Müslümanlar, geçmişteki davranışlarından ötürü Ermenilerden nefret ediyor; onlara yeni rejim tarafından ayrıcalık hakları verilmesine çok içerliyorlardı. Kolayca kıskırılabilir düşmanlıklarını daha çok Taşnakçılara ve

²⁶ FO 371/762/3123: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 18.1.1909.

onların Rusyalı önderlerine - Vramiyan, Aram ve İşhan - yönlüyorlardı, çünkü bu önderler, geçmişte işlemiş oldukları suçlar iddiasıyla aşiret mensubu ve öteki yerel Müslümanların cezalandırılmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Düzenlemekten zevk aldıkları birçok açık toplantılardan birinde, Taşnakçılardan kimileri, halkı, Tanrı'ya inanmamaya davet etmişlerdi. Buna büyük ölçüde kızan halk arasında küçük ölçüde kargaşalıklar çıkıyor; rakipleri, Taşnakçıların saygınlığını kıskanan Armenistler ve Hınçakçılar, halkı daha da kışkırtıyorlardı. Bir ara, Ermeni kesiminde, çeşitli hiziplerin birbirlerine girmeleri tehlikesi baş gösteriyor, ama Taşnak önderi Vramiyan'ın müdahalesiyle durum yatışıyordu. Bu gelişmeler ve nedenleri, yerel Müslümanların Taşnakçılara karşı olan beğenmezliklerini bir kat daha artırıyor. Van'daki huzursuzluk gittikçe genişliyordu; çünkü İngiliz Konsolos Yardımcısı Teğmen Dickson'un da yazdığı gibi, oradaki Ermenilere posta ile yüzlerce tabanca gönderilmiş olduğu biliniyordu²⁷.

Öte yandan, Erzurum göze çarpmak kadar sakindi. Oradaki Ermeniler de asayişin korunması için, kendi paylarına düşeni ve Müslüman yurttaşlarının duygularını incitmekten kaçınmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bunun sonucu olarak, iki toplum arasında, 1908 yılı Ağustos ve Eylülünde yapılan kutlamalarla başlayan iyi ilişkiler memnuniyet verici biçimde sürdürülüyordu. Bu konuda Erzurum'daki Gregoryan Ermeni Piskoposu M. Sempad, kendi toplumu üzerindeki etkisini düzen ve asayişten yana kullanarak değerli hizmette bulunuyordu.

Oradaki İngiliz Konsolosu Albay H. S. Shipley, durumu, gelecek için oldukça cesaret verici buluyordu; ama hudut ötesinden, Ermeni köylerine bir süreden beri silah kaçakçılığı yapılması, Müslümanlar arasında kötü bir izlenim yaratıyordu. Shipley, bu silah kaçakçılığının belki biraz abartılmış olduğuna inanıyor; yerel kimi Taşnak önderlerinin, halkın asla sistemli biçimde silahlandırılmadığı ve bu denli silahlandırmanın programlarında olmadığı yolunda kendisine (Shipley'e) güvence verdiklerini kaydediyordu. Bununla birlikte, ülkeye silah sokmak bellisiz bir önlemdi; çünkü bu silâhlar rejimin düşmanlarıncı, kendi amaçları için kullanılabilirdi. Bu durum, İttihat ve Terakki Derneği'nin yerel bir önderinin Konsolos Shipley'e birkaç kez bildirdiği gibi, iki "millet" arasında büsbütün anlaşmaya varılmasına bir engel oluşturuordu.

²⁷ FO 371/774/15584: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 20.4.1909, ilişikte Teğmen Bertram Dickson'un Van'dan gönderdiği 31.3.1909 tarihli yazının sureti.

İki toplum arasında anlaşmazlık yaratan bir sorun daha vardı: Buna da Taşnak örgütünün genç üyelerinin, Ermenilerin uygulamasını salık verdikleri aşırı politika hakkında vakit vakit yaptıkları çığırkanlıklar neden oluşturuyordu. Bu Ermeni boşboğazlıklarının Müslümanlar üzerindeki kötü etkisi hakkında kimi Türk elemanları Shipley'e çoğu kez yakınıyorlardı. Müslüman halkı bu denli çığırkanlıklara önem vermemeye inandırmak güçtü. Shipley, yerel Ermeni önderleriyle yapmış olduğu görüşmelerde, onların, maceraya yol açacak herhangi bir siyasa kesinlikle ve istisnasız karşı çıktıklarını; bir "millet" olarak durumlarında, birkaç yıl öncesine oranla, büyük bir gelişme kaydedildiğini ve kendilerine iyileşme yönünde verilen fırsattan büsbütün yararlanabilmek için sükûnu sürdürerek, her iki halkın çıkarlarının birbirine zıt olmadığını Türklere kanıtlamak olduğunu iyice kavramış bulduklarını açıklıyordu. Ermeni önderlerinden birisi, bu konuya ilişkin olarak Shipley'e şu görüşleri beyan ediyordu:

"Olay çıkarsa, ordu, ya bizden yana veya bize karşı olacak. Bizden yana olursa, korkulacak birşeyimiz yoktur; bize karşı olursa, ithal edebileceğimiz silahlar büsbütün yetersiz olacaktır"²⁸.

Ama, maalesef, daha sonra vuku bulan Adana olaylarının da kanıtlayacağı gibi, kötü ögütlerin etkisi altında kalan kimi Ermeniler, Türk yurttaşlarına karşı öldürücü bir mücadeleye hazırlanıyorlardı.

13 Nisan 1909 isyanı (31 Mart Vak'ası)

1908 yılı Ağustosunda Sait Paşa Kabinesi'nin yerine geçen Kâmil Paşa yönetimi İngiliz yandaşı olarak nitelendiriliyordu. Nitekim, Kâmil Paşa'nın sadarete getirilmesi üzerine, İngiliz Kralı Edward VII'nin, Padişah Abdülhamit'e bir mesaj göndererek, bu davranışından ötürü onu kutlamak gibi uluslararası geleneklere karşıt bir jestte bulunduğu inanılıyordu. Bu durumda İttihat ve Terakki Derneği, Kâmil Paşa'dan yana olmamakla birlikte, onu erkten düşürmek konusunda çekingen davranıyordu²⁹.

²⁸ FO 371/774/15573: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 18.4.1909, ilişikte Konsolos H. S. Shipley'in 5.4.1909'da Erzurum'dan gönderdiği yazının sureti.

²⁹ Tahsin Paşa: *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931, s. 45; Ali Haydar Mithat: *Hatıralarım, 1872-1946*, İstanbul 1946, s. 199; Hilmi Kâmil Bayur: *Sadrızam Kâmil Paşa*, Ankara 1954. İngiliz birinci çevirmeni, Kâmil Paşa'yı "çılgınlık derecesinde İngiliz yandaşı" olarak nitelendiriyordu. Bkz. G. P. Gooch ve Harold Temperley: *British documents on the origin of the war*, Londra 1928, s. 256-7; Sina Akşin: *31 Mart Olayı*, Ankara 1972, s. 31.

Aynı yılın Kasım ayında, Kâmil Paşa, seçim sonuçları belli olmaya başlayınca, İttihat ve Terakki Derneği'ne taviz olmak üzere 30 Kasım'da kabinede kimi değişiklikler yapıyordu. Onu erkten düşürmek için yapılan bazı davranışlara karşın, Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki'nin dileklerine saygı göstermeye söz verdikten sonra, 13 Ocak 1909'da, mecliste oybirliğiyle güven oyu almayı başarıyordu.

1909 yılı Şubat başlarında, sadrazam, gittikçe artan yetkisinden cesaret alarak, İttihat ve Terakki'nin etkisini sarsmaya çalışıyor, ama bu davranışı onunla bu dernek arasında bir ölüm kalım mücadelesi başlatıyordu. Aynı zamanda bir kabine bunalımı patlak veriyordu. Donanma Bakanı Arif Hikmet Paşa'nın daha önce sunmuş olduğu görevden çekilme dilekçesi 10 Şubatta kabul ediliyor ve onun yerine, geçici olarak, Korgeneral (Ferik) Hüsnü Paşa getiriliyordu. Savaş Bakanı Ali Rıza Paşa Mısır Komiserliği'ne atanınca onun da yerine 2. Ordu komutanı Nazım Paşa getiriliyordu; ama bu oldukça önemli atamada İttihat ve Terakki'ye ve kabinenin öteki üyelerine danışılmaması, birçok bakanın protesto olarak görevlerinden çekilmelerine yol açıyordu.

11 Şubatta parlamentoya bu konuda bir gensoru veriliyor³⁰; Kâmil Paşa buna yanıt vermeye çalışırken, kendi durumunu sağlamlaştırmak amacıyla, güya İttihat ve Terakki'nin, Abdülhamit'i tahttan indirmeye ve Reşat Efendi'yi de ekarte ederek, tahta Yusuf İzzettin Efendi'yi getirmeye çalıştığı yolunda basında söylentiler çıkartıyordu³¹. Ama iki gün sonra, kabine, bu söylentileri yalanlıyordu³². Bu arada sadrazam, orduyu İttihat ve Terakki'nin etkisinden uzaklaştırmaya ve bu derneği daha da zayıflatmaya çalışıyor³³, ama bunda başarı sağlayamıyordu. Onun bu davranışları, 13 Şubatta mecliste Kâmil Paşa Kabinesine güvensizlik oyu verilmesine yol açıyordu³⁴. Böylece, Kâmil Paşa sadrazamlıktan çekiliyor; yerini, İttihat ve Terakki'nin desteklediği Hilmi Paşa'ya bırakıyordu.

Burada, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi M. Marschall'ın 29 Nisan 1909 günü Berlin'e gönderdiği kapalı telyazısında, Kâmil Paşa Kabinesinin zayıflıkları konusunda öne sürmüş olduğu görüşleri izlemek ilginç olacaktır. Alman büyükelçisine bakılacak olursa, İngiltere, özellikle Kâmil Paşa'nın

³⁰ *İkdam*, İstanbul, 12.2.1909.

³¹ Akşin, s. 33; *Tanin*, İstanbul, 15.2.1909; *İkdam*, 19.2.1909.

³² *Tanin*, 14.2.1909.

³³ *The Times*, 6.2.1909; *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1960, s. 134-5; Akşin, s.

35.

³⁴ Akşin, s. 36.

sadrazamlığı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine çok karışmak ve nerdeyse hükümet işlerini sadrazamla birlikte yürütmek hatasını işlemiştir. Marschall'ın 3 Haziran 1909 tarihli raporuna bakılacak olursa Ferit Paşa'nın büyükelçiye bildirdiğine göre, Ermenilerin yaşadıkları doğu illerini teftiş etmek üzere, olağanüstü yetkilere sahip bir komisyonun kurulmasını öngören ve Müslümanların tepkisiyle karşılaşan yasa tasarısını bizzat Kâmil Paşa hazırlamıştı. O sıralarda İçişleri Bakanı bulunan Hüseyin Hilmi Paşa, bu tasarının mahzurlarından söz edince, Kâmil Paşa, bunu İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'le birlikte hazırladığını ve parlamentoda kabul edileceği yolunda ona söz verdiğini söylemişti³⁵.

Hilmi Paşa sadrazamlığa atandıktan sonra, İttihat ve Terakki Derneği, Mehmet Arslan'ı, yeni kabinenin İngiliz yandaşı bir politika izleyeceği konusunda güvence vermek üzere İngiliz büyükelçiliğine gönderiyordu³⁶; ama İngilizler, İttihat ve Terakki'ye karşı soğumaya başlıyorlardı³⁷. O tarihten sonra siyasi durumda kötüye doğru bir gidiş seziliyordu. Muhalefet, Hilmi Paşa Kabinesini asla kabullenmemişti ve din çevrelerini hem bu kabineye ve hem de İttihat ve Terakki'ye karşı kışkırtmaya başlamıştı. Ordu mensupları arasında da, özellikle kadro dışına çıkarılan kimi subaylar arasında epeyi hoşnutsuzluk vardı³⁸.

12 Nisana doğru durum daha da kötüye gitmeye başlıyor, ama halkı yatıştırmak için kimi teşebbüslerde bulunuluyordu. İlk deney, Ermeni Taşnak Derneği'nce yapılıyor; dernek yayınladığı bir bildiriye, tüm siyasi parti ve kuruluşları toplanmaya ve "yasal olmayan" kavgalarına son vererek birbirlerini karşılıklı olarak saymaya ve görüş birliği olan noktalarda işbirliği yapmaya çağırıyordu. Öteyandan, *İkdam* gazetesi, karma bir yönetim kurulmasını öneriyor³⁹; ama tüm bu teşebbüslerden bir sonuç alınamıyordu.

12 Nisanı 13 Nisana bağlayan gece yarısında, Taşkılla'da bulunan 4. avcı taburunun erleri ayaklanarak, subaylarını bağladıktan sonra, Mebusan Meclisi'ni kuşatıyorlardı. Erlerin ellerinde beyaz, kırmızı ve yeşil bayraklar vardı. Yeşil bayraklar, Kıbrıs'lı bir hafız olan Derviş Vahdeti'nin daha önce kurmuş olduğu *İttihad-ı Muhammediye* adlı aşırı eğilimli İslam

³⁵ *Die Grosse Politik*, no. 9600/132; Akşin, s. 290-1.

³⁶ *Tanin*, 15.2.1909.

³⁷ Akşin, s. 38.

³⁸ Akşin, s. 46-7.

³⁹ *Tanin* ve *İkdam*, 9.4.1909; Akşin, s. 50.

derneğinin açılışı sırasında kullanılan bayraklardı⁴⁰. Çok geçmeden, ayaklanma, başkentin öteki askeri birliklerine de yayılıyordu⁴¹. Ayaklanma sırasında birçok genç subaylar ve anayasa akımının çok sayıda yandaşları öldürülüyor; parlamentoya baskın yapılarak birçok milletvekillerinin canlarına kıyılıyordu. Bunun üzerine, İttihat ve Terakki Derneği'nin çok sayıda üyeleri kaçıp gizleniyorlardı. Daha önce bir telgraf memuru olan, geleceğin İçişleri Bakanı Talât Bey'e, İstanbul'daki Taşnakçı Ermenilerin önderi Aknuni tarafından melce verildiği söyleniyordu⁴².

Polis ve ordu, büyükelçilikleri ve kilit noktalarını korumada işbirliği yapıyordu; ama çok geçmeden onlarla Mahmut Muhtar Paşa komutasındaki sadık askerler arasında çarpışmalar başlıyordu. Bu arada softalar (din öğrencileri) da asilere katılıyorlardı. Batılı ve laik ideallere dayanan "çürük hükümete" son verilmesini; şeriata dönülmesini; genel af ilan edilmesini, subayların başkentten uzaklaştırılarak yerlerine yenilerinin atanmasını ve bir donanma kurulmasını talep ediyorlardı⁴³. *Volkan* gazetesi de, batının körü körüne taklidi ve bir "şeytanlar devri"nden söz ederek dindarları kışkırtıyordu. Padişah akılsızca davranarak asileri tutuyor; onları affediyor ve meclise, şeriata saygı göstermeyi buyuruyordu. Bununla birlikte, kimi Türk tarihçileri, Abdülhamit'in bu ayaklanmadaki rolünü değerlendirmenin güç olduğu kanısındadırlar. İsmail Kemal, onun bunda hiçbir rol oynamadığını iddia eder⁴⁴; başkaları ise bunun aksini öne sürerler.

Sadrazam Hilmi Paşa, asilerin taleplerini şeyhülislamdan öğrenir öğrenmez görevinden çekiliyor, istifası padişahça kabul ediliyordu. Bunun üzerine padişah, Ahmet Tevfik Paşa'yı yeni kabineyi kurmakla görevlendiriyordu. Tevfik Paşa, karısının Alman olmasına karşın, İngiliz yandaşı olarak nitelendiriliyordu⁴⁵. 14 Nisanda erke geçen kabinesinde, o sıralarda Londra'da büyükelçi bulunan Rifat Paşa Dışişleri Bakanı, Ermeni asıllı Gabriyel Noradunkiyan da Ticaret ve Bayındırlık Bakanı olarak atanıyordu. Yeni sadrazam illere gönderdiği telyazılarında, Osmanlı uyrukları arasında "iyi ilişkilerin ve hukuk düzeniyle asayişin korunması için çalışılmasını" salık

⁴⁰ *Volkan*, 16.4.1909.

⁴¹ Mevlânzade Rifat: *İnkılab-ı Osmaniden bir yaprak*, Kahire 1329, s. 80-90.

⁴² Kimi Ermeni yazarları, hiç bir kanıt göstermeden, Aknuni'nin, daha sonra idamının Talât Paşa'ca imzalanan bir Ermeni önderi olduğunu iddia ederler. Bkz. Stephen C. Savjian: *A trip through historic Armenia*, New York 1977, s. 401.

⁴³ Akşın, s. 69.

⁴⁴ Bkz. *İkdam*, 15.4.1909.

⁴⁵ Gooch ve Temperley, s. 11.

veriyordu ⁴⁶. Buna karşın, İstanbul'da patlak veren mukabil ihtilalin ertesi günü, yani 14 Nisanda, Adana'da kanlı olaylar çıkıyordu. Bu olaylar aşağıda geniş ölçüde incelenecektir. Burada, mukabil ihtilalin veya ayaklanmanın büsbütün başarısızlığa uğramasına ilişkin olayları izleyelim.

Selânik'te bulunan 3. Ordunun komutanı, Genç Türk Generali Mahmut Şevket Paşa, isyanı bastırmak için bir ordu göndermek kararını alıyordu. Bu "Hareket Ordusu'na" mensup erler, 16 Nisanda Çatalca'ya ulaşıyor; onların İstanbul'a girmelerini engellemek için yoğun teşebbüslerde bulunuluyordu; çünkü başkente girmelerinin, karşıt unsurlar arasında kanlı olaylara yol açacağına inanılıyordu; ama bu teşebbüsler neticesiz kalıyordu. Dolayısıyla, "Hareket Ordusu" ilerlemeye devam ederek Yeşilköy'e geliyor ve orada bir parlamento delegasyonunca karşılanıyordu. Ermeni Taşnak Partisi de, 20 Nisanda Yeşilköy'e bir heyet gönderiyor ve "Hareket Ordusu'nu" desteklediğini açıklıyordu ⁴⁷. Ermeni heyeti kadınlardan oluşuyor; "Hareket Ordusu'na" beyaz bir bayrakla bir çiçek demeti sunuyor; Ermeni mebuslardan Vartkes Efendi ise bir söylev veriyordu. Yeniden kurulmuş bulunan Hınçak Partisi de bir heyet göndererek gönüllü öneriyor; buna teşekkür edilerek gereksiz olduğu yanıtı veriliyordu ⁴⁸.

Bu arada Taşnakçılar, Abdülhamit'e ve asilere karşı ortak harekâta geçilmesi için ellerinden geleni yapıyorlardı ⁴⁹. Durumu ele almak için kurulan partilerarası heyet (Hey'et-i Müttefika), 23 Nisanda Dr. İbrahim Temo'nun başkanlığında toplanıyordu. İttihat ve Terakki adına kimsenin katılmadığı bu toplantıda Taşnak Başkanı Malumyan Efendi, parlamento ve hükümete 7 kişilik bir heyet gönderilmesini öneriyor ve heyetin görevlerini şöyle saptıyordu: Heyetin amaç ve görevlerini anlatmak; resmi ve özel tüm Osmanlı kuruluşlarının yurdun güvenliği ve anayasanın korunması için işbirliği yapmalarını sağlamak; parti çekişmeleri ve unsurlararası kavgalara son verilmesini sağlamak. Bu öneriler basında da yayınlanmalı; ayrıca, orduya, anayasadan yana çabalarından ötürü teşekkür edilmeli ve tüm ülkeye güvenlik sağlanmalıydı ⁵⁰.

23 Nisanda oturum yapan meclis, anayasanın ve çeşitli soylar arasındaki birlik ve sükûnun sürdürülmesinin önemini vurgulayan bir önerge

⁴⁶ Akşin, s. 89-90.

⁴⁷ Yunus Nadi: *Ihtilâl ve İnkılab-ı Osmani*, İstanbul 1325, s. 144 ve 157; *İkdam*, 22.4.1909; Akşin, s. 234.

⁴⁸ Akşin, s. 249.

⁴⁹ Akşin, s. 264; *İkdam*, 23.4.1909.

⁵⁰ *İkdam*, 26.4.1909; *Mizan*, 11.4.1909; Akşin, s. 265-6.

kabulleniyordu ⁵¹. Ermeni milletvekillerinden Agop Babikyan, bu önerge- nin hükümlerini daha sert yapmaya çalışıyorsa da bunda başarı sağlayamı- yordu ⁵². Ertesi gün (24 Nisanda) “Hareket Ordusu” İstanbul’a girerek Yıldız Sarayı’ni kuşatıyordu. Büyük devletlerden birinin büyükelçisinin (Rusya’dan kuşkulanıyordu), saraya bir aracı göndererek, Ali Cevat ara- cılığıyla padişaha, herhangi bir dileği olup olmadığını (yani kendisini kur- tarmak için kaçmayı isteyip istemediğini) sorduğu iddia ediliyordu. Ali Cevat’a bakılacak olursa kendisi, elçinin bu mesajını padişaha iletmış; padişah, kendine gösterilen ilgiye teşekkür etmiş, ama yapılan öneriyi kabul edemeyeceğini bildirmiş ⁵³.

Yazar Ali Haydar’a göre, Padişah Abdülhamit tahttan indirilmeden birkaç gün önce, Rus büyükelçisi onu ziyaret ederek bir Rus gemisiyle Türkiye’den ayrılmasını önermiş. Alman imparatoru da Abdülhamit’e buna benzer bir öneride bulunmuş ⁵⁴. Yine yapılan iddialara göre, İngiltere kralı, büyükelçilik başçevirmeni Fitzmaurice aracılığıyla, Abdülhamit dilerse İn- giliz Akdeniz donanmasını İstanbul’a göndermeye hazır olduğunu bildir- miş; ama Abdülhamit bu öneriyi nezaketle reddetmiş ⁵⁵.

27 Nisan günü toplanan meclis, Abdülhamit II’yi tahttan indirerek yerine Mehmet Reşat’ı Mehmet V olarak padişah yapmak kararını alıyordu. Şeyhülislam Ziyaettin Efendi ve Fetva Emmini Hacı Nuri Efendi’nin yayınladıkları fetvada, Abdülhamit şöyle suçlandırılıyordu: Şer’i yapıtlar- dan kimi şeyleri çıkartmak ve bu yapıtlardan bazılarını yasaklayıp yak- tırmak; kamu kaynaklarını harcamak; şer’i neden olmadan insan öldürt- mek, hapsedirmek ve sürdürmek gibi zulümler; doğru yol izleyeceğine ant içmişken bu anttan dönmek ve büyük ölçüde “fitne” ve “katliam” yap- tırmak.

Abdülhamit’e tahttan indirildiğini resmen bildirmeye giden heyette Aram Efendi adlı bir Katolik Ermeni de bulunuyordu ⁵⁶. Padişaha hal’ fetvasının tebliğini İşkodra Mebusu Esat Paşa (Toptani) şu sözlerle yapmıştı:

⁵¹ *Takvim-i Vekayi*, 199, 20.4.1325.

⁵² *İkdam*, 23.4.1909.

⁵³ Ali Cevat ve Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin ilânı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara 1960, s. 74.

⁵⁴ Mithat: *Hatıralarım*, s. 226.

⁵⁵ Hasan Amca: *Doğmayan Hürriyet*, İstanbul 1958, s. 72; Akşin, s. 265-7 ve 284.

⁵⁶ *İkdam*, 28.4.1909.

“Efendim, bugünkü Meclis-i Milli'nin kararını zat-ı alinize bildirmekle görevlendirildik... Bermucib-i Fetva-yı Şerif millet sizi hal' etti. Mal ve canınızın, evlâd ve ayalınızın emniyetini de tekeffül eder”.

Bu sözler üzerine bir süre afallayan Abdülhamit, üzgün ve bezgin bir durumda şunları söylüyordu:

“Kaderim böyle imiş; ben milletime bu kadar sene hizmet ettim. Kıymetim bilinmedi. Fakat herşey anlaşılacaktır. Cenab-ı Hak âdildir. El-hükmü lillâh adalet-i rabbaniye tezahür eder, görevimiz bu kadarmış”⁵⁷.

Abdülhamit bundan sonra Selânik'e sürülüyor; bu kentin 1. Dünya Savaşı'nda elden çıkması üzerine geri getirildiği İstanbul'da 1918'de vefat ediyordu⁵⁸. Onun sadrazamı Tevfik Paşa'nın kaderi değişik bir yön izliyor; yeni padişah onu 1 Mayıs'ta yeniden kurulan kabinenin başına geçiriyor, ama bu kabine ancak dört gün erkte kalıyordu. Görevinden çekilmek için İttihat ve Terakki Derneği'nce sıkıştırılan Tevfik Paşa, 5 Mayıs'ta istifa ediyor; yerini Hüseyin Hilmi Paşa'ya bırakıyordu.

Adana olayları

1908 kışı Anadolu illerinde sükûnet içinde geçiyordu; oysaki halk, hasatın iyi olmaması yüzünden epeyi eziyet çekiyordu. Soğuk mevsimde muhtaç kişilere yardımda bulunmak amacıyla ülkenin dört bir yanından iane toplanıyordu. İngiliz raporlarına bakılacak olursa, anayasa rejiminin yeniden kuruluşu, durumda pek az bir gelişmeye yol açmıştı: Müslümanlar, kendilerine hemen hemen hiçbir yarar sağlamayan yeni düzenden hoşnut olmamaya başlıyorlardı. İngiliz Büyükelçisi Lowther'in deyimine göre, “Türklerin eski ve soru götürmez tahakkümü”, anayasanın yeniden kuruluşundan bu yana çoğu kez sözü edilen özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleriyle -görünürde bile olsa- sarsılmış bulunuyordu⁵⁹. Öte yandan Hıristiyanlar, özellikle Ermeniler, kendilerine verilen daha geniş özgürlük-

⁵⁷ Tahsin Uzer: *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1979, s. 245 ve 298-300.

⁵⁸ Ayr. bkz. İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı belgeleri: FO 371/771/15921: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 27.4.1909.

⁵⁹ FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 4.5.1909.

ten yararlanıyor; “ilk aşamada kendilerini savunmak”, daha sonra da “hak iddialarını saldırgan biçimde sağlamak” amacıyla ülkeye kolayca silah ve mermi sokuyorlardı. Bu davranışları, aynı zamanda onları, “Ermeni soyunun büyük kaderlerinden ve sonuçta bir Ermeni prensliği kurulmasından” yana söz etmeye sevk ediyordu.

İngiliz yazarlarından Telford Waugh'a göre, Ermeniler, Adana'da da görüldüğü gibi, yeni kazandıkları eşitlikleriyle kibirleniyor, böbürlenip duruyorlardı⁶⁰. Dahası, onlara verilen anayasa ve ulusal kurultay, Ermeni aydınlarının şımarıklığını artırmıştı. Ermeni yazarları bile kendi soydaşlarına, daha önce yasaklanmış bulunan ve Çukurova'da (yani Adana ilinde) kurulacağını düşledikleri bir Ermeni devletinin bağımsızlığını selamlayan yurtsever, ulusal halk şarkıları okumak izninin verilmiş olduğunu kabul ederler. Oysaki, İngiliz kaynaklarına bakılacak olursa, Ermeniler Adana ilindeki⁶¹ 393.000'lik nüfustan 75.000'ini; Müslümanlar ise 290.000'ini⁶²; Türk kaynaklarına göre, 408.563 tutarındaki nüfustan, Müslümanların 341.903'lük sayılarına karşı ancak 57.686 kişilik bir toplum oluşturuyorlardı⁶³.

Bu arada eli kalem tutan her Ermeni, gerçeklerle ilişkisi olmayan destanlar, şiirler, hikâyeler ve benzeri yazılar yazmaya başlıyordu. Hele Ermeni ulusal kurultayının kuruluş yıldönümlerinde büyük taşkınlıklar yapıyor ve verdikleri söylevlerde “yüce emel”den söz ediyorlardı. Aynı zamanda, ihtilali canlandıran piyesler sahneye koyuyor ve Türkleri kıskırtıcı ulusal marşlar okuyorlardı⁶⁴. Hemen hergün sokaklarda, Ermeni ev ve okullarında yüksek sesle ihtilal şarkıları söylüyor; Ermeni ressamları, Ermeni halkının ulusal duygularını kamçılayıcı resimler çiziyorlardı. Bu resimler, kartpostallarda ve posta pulları üzerinde kullanılıyor; sigara paketleri, tiyatro perdeleri ve yastık yüzleri üzerine desen olarak çiziliyordu. Böylece Ermeni aydınları, Ermeni halkını ayaklandırmak için ellerinden geleni yapıyor; yeni düzenin ruhuna sadık olan Osmanlı yönetimi ise, vicdan özgürlüğüne karışmamak ilkesine bağlı kalmayı yeğ tutarak, gittikçe büyüyen anarşiyi

⁶⁰ Sir Telford Waugh: *Turkey, yesterday, today and tomorrow*, Londra 1930, s. 129.

⁶¹ David Kherdian: *The road from home: the story of an Armenian girl*, Londra 1980, s. X.

⁶² FO 371/4239/160318: W. Childs, Dışişleri Bakanlığı, Coğrafya Bölümü, PID, 10.2.1920.

⁶³ FO 371/4229/86552: Amiral Calthorpe'dan Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 24.5.1919, ilişkide, Osmanlı Dışişleri Bakanlığınca gönderilen ve nüfus istatistiklerini gösteren 14.3.1914 tarihli kitapçık.

⁶⁴ Parmaksızoğlu, s. 26; Sadi Koçaş: *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri*, Ankara 1967, s. 142-4.

denetlemekten kaçınıyor; bu tutumuyla, ne denli zayıf ve güçsüz olduğunu gösteriyordu⁶⁵.

Ermeniler ne kadar nutuk çekip, şiir okuyor ve silahlandırılıyorsa, Türk halkı da bir o kadar kaygı ve telaşa kapılıyordu. Türkler, Ermenilerin emellerinde ve onları kıskırtmak için çok çalışan Hınçak ve Taşnak derneklerinin onlara yaptıkları vaazlarında, Türklerden intikam almak ve "Türk soyunu yeryüzünden silmek" amacının varlığını seziyorlardı⁶⁶. Aynı zamanda, Mersin'deki Gregoryan Ermeni Piskoposu Muşeg'in davranışlarından da kaygılanıyorlardı. Bu piskopos, tüm bölgeyi, özellikle Adana ve dolaylarını dolaşarak Ermenileri silahlanmaya üsteliyor; onlara silah satarak ticari kâr sağlıyordu. İngiliz Büyükelçisi Lowther, bu piskoposun, Ermeni halkının ihtiraslarını ve Türklerin korkularını kıskırtmada başlıca rolü oynadığına inanıyordu. Onun bu rolünü iyi kavrayan Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, daha sonra, Piskopos Muşeg'in Mersin'e dönmesine kamu düzeni adına engel oluyordu⁶⁷.

İngiliz büyükelçiliğince kaleme alınan bir rapora göre anayasa gereğince herkes silah taşıyabiliyordu. Bu yeniliğin yarattığı zevkle binlerce tabanca satın alınmıştı. Okula giden erkek çocukları bile, sahip oldukları tabancalarıyla gösteriş yapıyorlardı. Bunu daha kötü bir durum izliyordu: Caka satan silahlı Ermeni ve onun durmak bilmeyen dili, "cahil" Türkleri sinirlendiriyordu. Her iki yan birbirlerine tehdit ve hakaretler savuruyorlardı. İngiliz raporuna göre, kimi Ermeni önderleri, İstanbul'dan gelen delegeler ve Ermeni papazları ("her Ermeni papazı bir otokrattır") kendi toplum mensuplarını silah satın almaya üsteliyordu. Bu silah satın alımı açıkça, düşüncesizce ve kimi durumlarda kötü niyetle yapılıyordu. İngiliz raporu, Rusyalı Ermeni olan bir vaizin, hiçbir "katliam" olmamış Adana'da bir kilisede, "1895 şehitleri için" intikam alınmasını salık vermesine ne denir sorusunu soruyor; Piskopos Muşeg'in şunları söylediğini kaydediyordu: "İntikam; cinayete karşı cinayet; silah satın alınız. 1895'teki her Ermeni'ye karşı bir Türk". Muşeg'in bu konuşmayı yaptığı kilisede hazır bulunan Amerikalı bir misyoner derhal ayağa kalkarak kiliseyi terk ediyordu. İlin her yanını gezen Muşeg, ceketi olan herkesi ceketlerini satarak silah satın almaya üsteliyordu⁶⁸.

⁶⁵ Koçaş, s. 139 ve 145.

⁶⁶ FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909; ayr. bkz. Christopher J. Walker: *Armenia: the survival of a nation*, Londra 1980, s. 183.

⁶⁷ FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909.

⁶⁸ FO 424/220, no. 48, ilişikteki belgeler; ayr. bkz. Kâmuran Gürün: *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 167-8.

Adana olaylarından sonra oraya görevle gönderilen Cemal Paşa'ya göre⁶⁹, bu "genç ve muhteris Ermeni papazı", aynı zamanda Hınçak Derneği'nin önderlerinden biriydi. Kendi adamlarını silahlandırmak amacıyla Avrupa'dan silahlar, tabancalar getirtiyordu. Silahlandırılan Ermeniler, 1894'te vuku bulan olaylara benzer olaylardan artık asla korkmayacaklarını; tek bir Ermeni'nin burnu kanarsa bunu 10 Türk'ün ödeyeceğini öğünerek söylüyorlardı. Yerel yönetimin zayıf oluşu yüzünden, bu Ermeni papazının kötü davranışları frenlenememiş ve çok geçmeden ürün vermişti.

Aşırı eğilimli ve reaksiyoner ajanların fısıltuları, bir yangın için hazırlanan ateşe katkıda bulunurken, iki soy arasındaki ilişkiler daha gergin bir aşamaya giriyordu. Durumun yaratmış olduğu gerginlik o kadar dayanılmaz bir hale geliyor, tüm ilde güvensizlik duygusu ve asabiyet o kadar yüksek bir zirveye erişiyordu ki, yangını başlatmak için tek bir kıvılcım yeterdi. Ermeni patriğinin dileği üzerine 1908 yılının sonbaharında yönetimce kurulan ve bir teftiş turuna çıkarak, rüşvet yiyen işgüderleri görevlerinden uzaklaştırmak, "yasa dışı olarak gaspedilen" malları sahiplerine iade etmek ve çeşitli idari ıslahatta bulunmak yetkisi alan devrim komisyonunun üyeleri bile, kendilerine verilen görevin ne kadar olanaksız ve ümitsiz olduğunu kavrayarak görevlerine başlamadan toptan çekiliyorlardı.

Bununla birlikte, 1909 yılı Nisan başlarında Konya ve Aydın'daki durum, dış görünüş bakımından oldukça sakindi; ancak, Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie, Büyükelçi Lowther'e gönderdiği raporda, ülkeye büyük ölçüde silah getirilmesi ve yerel katların tehlike oluşturacak kadar zayıf bulunması gibi rahatsız edici unsurların satih altında bulduklarını bildiriyordu. Konsolos yardımcısına bakılacak olursa, anayasanın yeniden uygulanmaya başladığı tarihten bu yana, vilayete 40.000 silah, rövolver ve otomatik tabanca getirilmişti. Yargı katları, saygınlıklarını yitirir korkusuyla, suçları ne kadar açık olursa olsun, suçlu yanları cezalandırmaya karşı çıkıyorlardı. Öte yandan Adana valisi, yerel basının sert saldırılarına uğruyor; iyi bir kâtip ama kötü bir yönetmen; dürüst, ama faaliyet gösteremeyecek kadar güçsüz bir adam olarak nitelendiriliyor; ona, İstanbul'a dönerek oradaki görevi olan memuriyetle uğraşması öneriliyordu. Binbaşı Doughty Wylie, raporuna devamla, kanunsuzluğun yayıldığını iddia ediyor, ama küçük ölçüde bir güç gösterisinin buna ivedilikle son verebileceğine inanıyordu; yeter ki yetkililer, emirleri altında bulunan bu gücü seferber etsinler⁷⁰.

⁶⁹ *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 345-6.

⁷⁰ FO 371/771/26538: Lowther'den Grey'e yazı, Beyoğlu, 27.4.1909.

13 ve 14 Nisan günlerinde, başkentte vuku bulan korkunç olaylara ilişkin haberler ilin her yanına yayılmaya başlıyordu. 14 Nisan gecesi Adana'da bir hadise oluyordu. Bir Ermeni, karısını kaçırmaya çalıştıkları iddiasıyla iki Türk'ü silahla vuruyor; bunun hemen ardından tüm kent kargaşaya boğuluyordu⁷¹. İngiliz çevirmeni, Rum asıllı Athanasios Tripanis, Adana olaylarını derhal Binbaşı Doughty Wylie'ye bildiriyordu. Arpa toplamak amacıyla Maraş'tan birçok Ermeni geldiği için o sırada Adana ve çevresindeki köylerde normal sayıdan çok Ermeni bulunuyordu⁷².

Doughty Wylie, Tripanis'in gönderdiği mesajı alır almaz, hemen Adana'ya gitmek kararını alıyor ve 14 Nisan günü öğleden sonra trene biniyordu. Olağanüstü tedbirler almayı gerekli görmediğinden karısını da birlikte götürüyordu. Ancak, yolda giderken, durumun tahmininden de kötü olduğuna kuşkulunmaya başlıyordu. Tren raylarına yakın yerlerde tek tük cesetler ve panik içinde trene doğru koşan göçmenler görüyordu. 15 Nisanda Büyükelçi Lowther'e gönderdiği telyazısında, Adana'da çıkan karışıklıklarda kimi kişilerin öldürüldüğünü, ama İngiliz uyruklarının tehlike içinde olmadıklarını bildiriyordu. İngiliz konsolos yardımcısına göre, silah bulunan Ermeni kesimine henüz saldırılmamıştı. Bununla birlikte olayların gittikçe yayılmakta olduğuna ve Mersin'le Tarsus'taki durumun kaygılandırıcı görüldüğüne inanıyordu⁷³. Durumun oldukça bunalımlı olduğunu öğrenerek Mersin'den Adana'ya gittiğini ve "yolda, öldürülen birçok kişiler gördüğünü" raporuna ekliyordu.

Bu arada *Bab-ı Ali*, elden gelen her şeyin yapıldığına dair Büyükelçi Lowther'e güvence veriyordu. Olaylara ilişkin haberlere şaşırان Lowther, ertesi gün Sir Edward Grey'e gönderdiği telyazısında, Mersin'e bir savaş gemisi gönderilmesini öneriyordu. Adana'daki durum iyiye gitmemişti. Büyükelçi, aynı zamanda, Beyrut'ta da olaylar çıkması olasılığından söz ederek, Pire limanında bir geminin hazır olarak emir beklemesini salık veriyordu⁷⁴.

15, 16 ve 17 Nisan günlerinde Adana, geniş ölçüde karışıklıklara sahne oluyordu. İlk silah sesi duyulur duyulmaz, Ermeniler, kendi semtlerine koşuyor; barikatlar kurarak Türklere ateş açıyorlardı. Binbaşı Doughty Wylie'nin iddia ettiğine göre, hocalar ve mürteciler tarafından kışkırtılan Türkler ise, köşe başları ve dam üstlerinde Ermenileri kovalıyorlardı. Yine

⁷¹ Ayr. bkz. FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909.

⁷² FO 371/242/219, s. 80.

⁷³ FO 424/219/gizli 9532, no. 25: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 15.4.1909.

⁷⁴ *Ibid.*, no. 29: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 16.4.1909.

Doughty Wylie'ye göre, iyi karakterli bir adam olan ama ili yönetecek yeteneğe sahip bulunmayan Vali Cevat Bey'le yaşlı bir kişi olan Tümgeneral (Ferik) Mustafa Remzi Paşa⁷⁵, geçirdikleri şokun etkisiyle adeta felce uğruyor; Hükümet Konağı'na sığınmıyor ve "güruhu" kolayca yatıştırarak veya çıkan fırtınayı dindirecek yeteneğe sahip askerleri görevlendirmek için hiçbir davranışta bulunmuyorlardı. Oysa ki, Binbaşı Doughty Wylie, Adana'ya vardktan hemen sonra, Tripanis'in tren istasyonunun yakınında bulunan evine gidiyor; orada üniformasını giyiyor; bir muhafız birliği alarak konağa gidiyordu. Yolda giderken kendini, Türklerle Ermenilerin birbirlerini "kızgınlıkla kestikleri adeta bir mezbahanın ortasında" buluyordu⁷⁶. Binbaşı Doughty Wylie, yetkilileri, emrine vermeye inandırdığı 50'ye yaklaşık Türk askeri ve jandarma komutanıyla birlikte, borozan sesleri altında kentin sokaklarını dolaşiyor; yabancıları kurtarıyor; yabancı okul ve misyon binalarına bekçiler yerleştiriyor ve gittiği her yerde çarpışmaları durduruyordu.

Daha sonra Lowther'e gönderdiği yazıda, "gittiğimiz her yerde çarpışma durdu. Bazen süngüyle saldırarak, bazen de kalabalığın başları üzerinden ateş ederek sokakları temizledik", diyordu⁷⁷. Doughty Wylie bir tedbire daha başvuruyordu: Bir tellal aracılığıyla, herkese, evlerine dönmelerini buyuruyor; sokağın bir ucundan öteki ucuna dek ateş açacağı uyarısında bulunuyordu. Ama bu tedbir ancak kısmen başarılı oluyordu; çünkü kent oldukça büyüktü ve herhangi bir güvenlik birliğinin onu sürekli denetlemesi olanaksızdı.

Öğleye doğru kentin başlıca pazarında yangın çıkıyor; Türklerle Ermeniler birbirleriyle evden eve çarpışıyor; durumu kontrol etmek hemen hemen olanaksızlaşıyordu. Bu sırada, Binbaşı Doughty Wylie, birçok yaralının bulunduğu tütün fabrikasına gitmek için acele bir mesaj alıyordu. Orada iken, onu bir Ermeni yakın mesafeden silahla vuruyor ve kolunu parçalıyordu. Doughty Wylie bu olaya ilişkin olarak daha sonra şu açıklamayı yapıyordu: "O (Ermeni), askeri üniformamı görünce beni bir Türk subayı sanarak herhalde aldandı veya ne yaptığını bilemeyecek kadar müthiş bir korku veya ümitsizlik içinde idi". Aldığı yara, Doughty Wylie'nin süratle düşünmesine engel olmuyordu: Türkler, İngiliz konsolos yardımcısının bir Ermeni tarafından vurulduğu öğrenirlerse, bu, Ermeni semtine karşı genel bir saldırıya geçmeleri için bir özür olmaz mı?

⁷⁵ Cemal Paşa: *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 345-6.

⁷⁶ FO 424/219, s. 80.

⁷⁷ *Ibid.*, s. 81.

Bunun üzerine, Doughty Wylie, jandarma komutanını ivedi bir mesajla konağa gönderiyor; orada bulunan iki yetkiliyi, olayları durdururlarsa, herhangi bir tazminat veya ceza talebinde bulunmayacağı yolunda ikaz ediyor; bir İngiliz savaş gemisi gönderilmesini telyazısıyla istediğini onlara hatırlatıyor; olaylar sürerse, kendilerini sorumlu tutacağı yolunda uyarıyordu. Pratik bir çözüm olarak, Ermeni kesiminin muntazam askerler ve iyi subaylarla çevrilmesini; bu kesime girme veya çıkma izninin kimseye verilmemesini; kentten geriye kalan bölgelerinde devriye gezilmesini ve gerekirse ateş açılarak halkı evlerine çekilmeye zorlamayı öneriyor; jandarma komutanını gönderdikten sonra, yarasını sarmak için evine dönüyordu. Doughty Wylie'nin büyük ölçüde göstermiş olduğu cesaret ve kahramanlık sayesinde, herhangi bir Türk askeri birliğinin başında belirmediği her yerde, geçici bir süre için bile olsa, olaylar durmuştu⁷⁸. Ermeni dostu yazarlardan Marshall Lang'ın, Mersin yerine Konya'da üslendirilmiş olduğunu iddia ettiği ve bir Ermeni tarafından vurulduğuna hiç değinmediği⁷⁹ Binbaşı Doughty Wylie, bu kahramanlığın ötürü daha sonra İngilizlerin C.M.G. ve Türklerin Mecidiye nişanlarıyla taltif edilmişti⁸⁰.

Adana olayları sürerken, yerel katlar, şoktan adeta felce uğramışlardı. Doughty Wylie'nin anlattığına göre, komutanın göreve çağırdığı ihtiyat gücü mensupları sokaklarda dolaşiyor, "sonsuz zarar yapıyorlardı". Onun iddiasına göre, yağmacılık yapan köylüler ve "çıldırın halk" da epeyi hasar yapıyordu⁸¹. Müslüman önderler ikiye bölünmüşlerdi: Kimileri kalabalığı yatıştırmaya çalışıyor, kimileri de silaha sarılarak çatışmaya katılıyorlardı. Bununla birlikte olaylar, 16 Nisan sabahına doğru geçici bir süre için yatışıyor; bunu, İngiliz savaş gemisi *Swiftsure* ve öteki yabancı savaş gemilerinin Kilikya (Çukurova) açıklarında dolaşması da etkiliyordu.

Bir gün önce, (15 Nisanda), Yeşilköy'de oturum yapan Osmanlı parlamentosu, öteki işleri arasında, Adana'dan gönderilen ve oradaki ciddi durumu yansıtan telyazılarını da ele alıyor; halka telyazısıyla öğüt vermek ve olayları yatıştırmak için ne gibi önlemler alındığını yerel katlara sormayı kararlaştırıyordu. Bu sırada söz alan Ermeni Milletvekili Vartkes Efendi, anayasaya karşıtların yetkililerin gerçek suçlular olduklarını öne sürüyor;

⁷⁸ FO 371/772/17612: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu, 4.5.1909.

⁷⁹ David Marshall Lang: *The Armenians, a people in exile*, Londra 1981, s. 14.

⁸⁰ H. V. F. Winstone: *Gertrude Bell*, Londra 1978, s. 119-20. C.H.M. Doughty Wylie, Gertrude Bell'in yakın bir dostu idi; 1915'te Gelibolu'da vefat etti.

⁸¹ FO 424/219, s. 82.

onlara sert uyarılarda bulunulmasını; dahası, örnek olacak biçimde cezalandırılmalarını salık veriyordu ⁸².

Adana valisi ve Binbaşı Doughty Wylie, Müslüman eşrafi ve hocaları, Ermeni papazları ve sivil halkıyla barış yapmaya ancak 17 Nisanda inandırabiliyorlardı. O gün sabah kurtarma ve yardım işi başlıyordu. 100 askerin Beyrut'tan geldiği 19 Nisana doğru Adana kenti yeniden sükûna kavuşuyordu; ama durum bir süre daha tehlikeli olmakta devam ediyordu. Çarpışmalar hâlâ sürüyor; Adana'da sıkıyönetim ilan ediliyor; oraya her yerden asker sevk ediliyordu.

İstanbul'da bir Ermeni delegasyonu sadrazamı görmek üzere *Bab-ı Ali*'ye gidiyor; Osmanlı yönetimi ise, Nazım ve İzzet paşaların da katıldığı bir toplantıda, Adana'ya ilişkin, önemli kimi kararlar alıyordu ⁸³. Vali Cevat Bey'i görevinden uzaklaştırarak yerine Burdur mutasarrıfı Mustafa Zihni Paşa'yı atıyor; yerel komutan, Tümgeneral (Ferik) Mustafa Remzi Paşa da görevinden uzaklaştırılıyordu ⁸⁴. Hükümetin aldığı kararlardan biri de şuydu: Bir yerden başka bir yere asker göndermek için bundan böyle illerden *Bab-ı Ali*'ye, *Bab-ı Ali*'den Savaş Bakanlığına (Harbiye'ye) ve oradan da komutanlıklara yazışma usulünün kaldırılarak, valilerin, asker gönderilmesini komutanlarla kararlaştırmaları ve durumdan İstanbul'a bilgi gönderilmesi ⁸⁵. Bu arada, Osmanlı Savaş Bakanlığı, son 24 saat içinde hiçbir olay çıkmadığını 18 Nisan akşamı açıklıyordu. Buna karşın hükümet, Adana'ya bir kruvazör ve bir miktar silahlı denizci göndermek kararını alıyordu ⁸⁶.

Adana müftüsüne bir telyazısı gönderen şeyhülislam, "katliamın" şeriata ve beşer hukukuna karşı olduğunu hatırlatıyordu. Ermeni Patriğinin vekili Ohannes Efendi de, Adana'daki Ermeni murahhasına gönderdiği telyazısında, çarpışmaya son verilmesini diliyor ve "özgürlüğün egemen olduğu bir evrede anayasaya karşı bu gibi davranışlardan ötürü" hayretini belirtiyordu ⁸⁷. 23 Nisan günü, Taşnak önderi Malumyan, yapılan partilerarası bir toplantıda, Adana ve Maraş olaylarına son verilerek sorumluların cezalandırılmalarını öneriyordu ⁸⁸. Aynı gün, parlamento, görevinden çekilen

⁸² Akşin, s. 191.

⁸³ *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, c. 127, 19.4.1325 (1909).

⁸⁴ *İkdam*, 19.4.1909; Akşin, s. 268.

⁸⁵ Akşin, s. 250.

⁸⁶ *Meclis-i Vükelâ Mazbatası*, c. 126, 6.4.1329; Akşin, s. 205.

⁸⁷ *İkdam*, 20.4.1909.

⁸⁸ *Ibid.*, 26.4.1909.

Kilikya Katohikos'u Mgr. Sehak'ın göndermiş olduğu bir telyazısını ince-liyordu. Katohikos, son iki günden beri Hacin'in, komşu Müslümanların ve ordunun ateşi altında kaldığından sızlanıyor; duruma bir son verilmesini istiyordu. Bunun üzerine parlamento, Adana'ya bir telyazısı göndererek oradaki yetkilileri, görevlerini yerine getirmeye bir kez daha çağırarak ve onlara sorumluluklarını hatırlatmak kararını alıyordu⁸⁹.

Türk sularına gitmek üzere buyruk alan İngiliz, Fransız, Rus ve öteki yabancı savaş gemilerinin 25 Nisan dolaylarında Mersin ve İskenderun'a varmış olmaları, gayri Müslim halka güvenini iade ediyordu⁹⁰. Daha sonra Alman, Avusturya ve Amerikan gemileri de kendi uyruklarını korumak amacıyla onlara katılıyorlardı⁹¹. Rusya'nın Burgaz ve Akpınar'a da savaş gemileri gönderdiği bildiriliyorsa da⁹², Rus Dışişleri Bakanı M. İsvolsky, hiçbir Rus gemisinin limandan ayrılmadığı konusunda Türkiye Büyükelçisi Turhan Paşa'ya güvence veriyordu⁹³. Anlaşılan, Rusya, Türkiye'ye karşı bir donanma gösterisinde bulunulması için öteki güçlü devletlerin desteğini sağlamaya çalışıyor; ama Avusturya ile Almanya, bu davranışın, Rusya'ya, Boğazlardan geçme hakkını vereceği nedeniyle bunu desteklemiyorlardı. Dolayısıyla Avusturya, kendi savaş gemilerini oldukça geç gönderiyor; Almanya ise, kendi uyruklarının taleplerini tatmin etmek ve öteki devletlerin davranışlarına denge oluşturmak amacıyla gemilerini gönülsüz olarak gönderiyordu⁹⁴. Türk sularına savaş gemileri göndermede en çok gayret gösteren Fransa ile Yunanistan olmuştur⁹⁵. Bu arada Fransız, Alman ve İngiliz savaş gemileri kaptanlarının valiyi ziyaretleri iyi bir etki yaratı-yordu⁹⁶.

Adana'da çıkan olaylar komşu ilçelere de geniş ölçüde yayılıyordu⁹⁷. Aynı zamanda, Bahçe, Maraş, Hamidiye, Antakya, Tarsus, Payas, Hacin, Erzin, Dört Yol ve öteki yerlerde Türklerle Ermeniler arasında korkunç olaylar vuku buluyordu⁹⁸. Türklerle Ermeniler yalnız Çukurova (Kilikya)

⁸⁹ *Takvim-i Vekayi*, no. 200-1, Nisan 1325 (1909); Akşin, s. 287.

⁹⁰ *İkdam*, 17.4.1909; Yunus Nadi, s. 68-9; Ali Cevat ve Unat, s. 55.

⁹¹ *Die Grosse Politik*, 27/1, no. 9588/37.

⁹² *Ibid.*, no. 9584/24.

⁹³ *Hariciye*, karton no. 594/6, no. 191.

⁹⁴ *Die Grosse Politik*, 9582/23, 9588/37, 9589/13 ve 9591/17.

⁹⁵ *Ibid.*, 9590/42; Akşin, s. 147-8.

⁹⁶ FO 371/771/15398: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 24.4.1909.

⁹⁷ Ayr. bkz. FO 371/771/14851: Lowther'den Grey'e kapalı telyazısı, İstanbul, 20.4.1909.

⁹⁸ G. F. Abbott: *Turkey in transition*, Londra 1909, s. 304; H. Charles Woods: *The danger zone of Europe*, Londra 1911, s. 155-7.

değil, İskenderun Körfezi dolaylarındaki sahil boyunca her yanda birbirlerini öldürüyorlardı. Bu olaylarda ölenlerin sayısı oldukça kabarıktı⁹⁹.

Halep valisi, sükûnu iade edemeyeceğini açıklıyor, ama İngiliz konsolosluğunda toplanan İngiliz uyruklarının korunması için emirler gönderiyordu. Duruma ancak şeyhülislamın ve Ermeni patriğinin etkileriyle son verilebileceğine inanılıyordu. Dolayısıyla, İngiliz Büyükelçisi Lowther, şeyhülislamın Diyarbakır ve Halep illeri müftüleri üzerinde etkisini kullanmayı denemesini ve Ermeni patriğinin de buna benzer biçimde davranmasını öneriyordu. Buna ilişkin olarak, İngiltere Dışişleri Bakanlığında, İngiliz yönetiminin şeyhülislama bir mesaj göndererek onu bu konuda belki uyara-bileceği görüşü öne sürülüyor; İngiliz yetkililerinden biri şu yorumda bulunuyordu: "Ermeniler bizim özel bakımımız altındadırlar ve bu konuda birşeyler söylememiz gerektiğine inanıyorum". Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ise şunları ekliyordu: "İstanbul makamları nezdinde elimizden geleni yapmalıyız"¹⁰⁰. Bu arada şeyhülislam ve Ermeni patriği, düzensizlik çıkması muhtemel olan Konya'daki din yetkililerine yönerge göndermeye tereddüt etmiyor; Diyarbakır ve Halep illerine de daha önce göndermiş oldukları talimatı tekrarlıyorlardı¹⁰¹.

Halep, Antep ve dolaylarındaki kasabalarda, Konya, Kayseri ve hatta Beyrut'ta tehlikeli durumlar hasıl oluyor; halk paniğe kapılıyordu. Ama birçok yerlerde yerel katlar ve özellikle Mersin mutasarrıfı, almış oldukları sert önlemler ve göstermiş oldukları sebat sayesinde, takviye gücü veya yabancı savaş gemilerinden askeri birlikler gelinceye veya padişahın tahttan indirilerek anayasa yandaşı partinin ve Jön Türk rejiminin kesin zaferini müjdeleyen haberler çevreye yayılmaya başlayıncaya kadar, kendi bölgelerinde taşkınlık veya olay çıkmasını önleyebiliyorlardı.

25 Nisana doğru durum yatışmaya başlıyordu. İstanbul'da ordunun gelişiyile kaygılandırıcı ve kararsız durum nasıl sona ermişse, başkentte bir biçim yetki kurulduktan sonra, illerde de egemen olan anarşi ani olarak sona eriyordu. Bu arada illere Rumeli Ordusundan takviye birlikleri gönderiliyor; yerel katlar, evsiz ve öksüz kalan göçmenlerin barındırılmaları gibi ciddi ve acil sorunları ele almaya başlıyorlardı. Ama 25 Nisan akşamı, hiç beklenmedik bir anda, yeni askeri birliklerin Adana'ya varışlarından

⁹⁹ Woods, s. 160.

¹⁰⁰ FO 371/771/15013: Lowther'den Grey'e gizli telyazısı, İstanbul, 21.4.1909.

¹⁰¹ Ibid., belge no. 15155: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 22.4.1909; *İkdam*, 19.4.1909.

hemen sonra, Ermeni kesiminden silah sesleri geliyor; kimi Ermeni gençleri askerlere ateş açıyorlardı ¹⁰²; oysaki, Ermeni yandaşı kaynaklar, ilk ateş edenlerin Türkler olduğunu iddia ederler ¹⁰³.

Kentteki durum yeniden alevleniyor; olaylar tüm gece sürüyordu. Binbaşı Doughty Wylie, yabancı müdahalesi tehdidiyle, ertesi gün validen yardım sağlayana kadar, kentin yarısı yanıyordu. Yanan binalar arasında şifa evleri, kiliseler, camiler ve misyon binaları da bulunuyordu. Doughty Wylie, olaylar sırasında Adana'yı dolaşırken, yanan evlerin içinden birçok fişek sesleri geldiğini ve sokakların enkazla dolu olduğunu anlatıyordu ¹⁰⁴. İngiliz yazarlarından M. Woods, yangınların çoğunun "kasten" başlatıldığına inanıyordu ¹⁰⁵.

Adana'da vuku bulan bu yeni olaylarda Rumeli askerlerinin parmağı olduğu yolunda çevrede çirkin söylentiler dolaşiyor, ama İngiliz Büyükelçisi Lowther bu söylentilerin gerçek olmadığına inanıyordu. Bu olayları başlatanlar, herşeyi göze alan kimi Hınçak Ermeni tedhişçileriydi. Yabancı devletleri müdahaleye tahrik eder ümidiyle, Adana'ya henüz gelmiş bulunan ve Ermeni kesiminde devriye gezen Rumeli askerlerine ateş açarak 15 eri öldürüyorlardı. Lowther, yeni çıkan olaylarda ölenlere veya yaralananlara ilişkin kesin rakamlar verememekle birlikte, Adana'da 2.000 ölünün gömülmüş olduğunu ve bunların 600'ünün Müslüman olduğunu saptıyordu. Türk yönetiminin daha sonra yayınladığı resmi rakamlara göre, tüm ilçede 5.400 kişi ölmüştü; ama Lowther bu rakamı pek düşük buluyor ve bunun 15.000 ile 20.000 arası olduğuna ve 15.000 Ermeni'nin yoksul kaldığına inanıyordu ¹⁰⁶. Cemal Paşa, ölenlerin 17.000'inin Ermeni ve 1.850'sinin Müslüman olduğunu öne sürer ¹⁰⁷. Edirne'nin Ermeni Milletvekili Agop Babikyan, Osmanlı Parlamentosu için hazırladığı, ama vefat ettiği için incelenmeyen raporunda bu rakamı 21.001 olarak verir ¹⁰⁸. Cemal Paşa'nın rakamları daha gerçekçidir ¹⁰⁹.

¹⁰² Cemal Paşa, s. 345-6.

¹⁰³ Walker, s. 185.

¹⁰⁴ FO 424/219, s. 93.

¹⁰⁵ Woods, s. 138; Abbott, s. 305.

¹⁰⁶ FO 371/771/15394: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 23.4.1909 ve belge no. 15478: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 25.4.1909; ayr. bkz. FO 371/4974/E 2404: R. McDonell'in 25.3.1920 tarihli andı - 15.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü kaydeder, ama öldürülen Müslümanların sayısına değinmez.

¹⁰⁷ Shaw'lar bu görüşü destekler; bkz. S. J. Shaw ve E. K. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge Üniversitesi Basımevi, 1977, s. 281.

¹⁰⁸ Birleşik Amerika Ulusal Arşivleri, 353/43, no. 87, 4016/13.

¹⁰⁹ Gürün, s. 176; Akşin, s. 123.

Osmanlı yönetimi, olaylara sahne olan bölgelere yardım amacıyla ilk ödenek olarak 30.000 TL. ayırıyor; meclis de, yanan kesimin yeniden onarımı için 200.000 TL. bağışta bulunuyordu¹¹⁰.

Olaylara neden olanlar

İngiliz Büyükelçisi Lowther'in görüşünce, ilk evrede yapıldığı gibi, sorumluluğu Abdülhamit'in üzerine atmak olanaksızdı. Padişahı suçlayıcı herhangi bir kanıt öne sürülmemişti. Gerçekte, İstanbul'daki İngiliz Maslahatgüzarı Charles Marling'in 1912 yılı Temmuzunda kaleme aldığı gizli bir rapora göre, en muhtemel teori, bu olayların, Abdülhamit'i gözden düşürmek için çıkarılmış olduğudur. Marling, ayrıca, şu görüşü öne sürüyordu: "Ne olursa olsun, padişahın en kötü düşmanları bile, onu, tahttan indirilmesini haklı göstereceğini kavrayacak kadar kurnaz olduğu bir davranıştan ciddi biçimde suçlayamazlar"¹¹¹. Vali İzzet Paşa aleyhinde de kanıt yoktu; gerçi, kimi hocalar ve gericiler, kolay heyecanlanan bazı Müslümanları kıskırtmak için ellerinden geleni yapmışlardı.

Büyükelçi Lowther, Ermenilerin bir isyana hazırlandıklarını veya Müslümanların önceden bir "katliam" planladıklarını farzetmek için ortada bir neden olmadığına inanıyor; olaylara neden oluşturan faktörleri şöyle sapıyordu: "Teoride" hepsi de ihtilalci olan ve özerklik peşinde koşan kendini beğenmiş Ermeni gençlerinin eşitlik konusundaki şarlatanlıkları; onların tutumlarının, kesinlikle saldırgan davranışlarda bulunacakları konusunda Müslümanlar arasında yaratmış olduğu korku -hem de bu korku, gayri Müslim halkın kullanabileceği çok sayıda silahın devamlı surette ülkeye sokulmasıyla haklı gösterilebilirdi; her iki yandaki konuşmacıların söylevlerinde kullanmış oldukları kaygılandırıcı sözler; ve hükümet yetkisinin acınacak kadar cılız oluşu- idi. Tüm bu nedenler, başkentte 13 Nisan (31 Mart) olaylarına neden oluşturuyor ve Adana'da bir Ermeni'nin iki Türk'ü öldürmesi, olayların patlamasına yol açıyordu. Lowther'in iddia ettiğine göre, olaylar patlayınca, "valinin korkaklığı" ve "tümgeneralin (ferikin) ihtiyat erlerini silahlandırması", Müslümanları, "hükümetin, Ermenileri cezalandırmaları için kendilerini teşvik ettiğine" inandırmıştı. Oysa ki, İngiltere Dışişleri Bakanlığı sorumlularından R. McDonell, olaylardan 11 yıl sonra kaleme aldığı bir derkenarda, Adana olaylarının, Taşnak

¹¹⁰ FO 371/1002/4235; ayr. bkz. FO 424/220, no. 48: Türkiye 1909 Yıllık Raporu; Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 31.1.1910.

¹¹¹ FO 371/1496/32933: Marling'den Grey'e yazı, İstanbul, 29.7.1912.

Derneği'nin yaptığı propagandanın ve Ermenilerin silahla direnişte bulunmaya kışkırtılmalarının bir sonucu olduğuna hiç şüphe olmadığını" açıklıyordu ¹¹².

Öte yandan, Cemal Paşa, tüm suçu, Adana'nın Ermeni piskoposu Mgr. Muşeg'e ve onun "kötü çalışmalarına" engel olmayan yerel yönetime yükler ¹¹³. İngiliz gizli belgelerine göre, Piskopos Muşeg, Bahri Paşa'dan rüşvet almış; Ermenileri silah satın almaya üstelemiş; onlara kırık silahlar satarak epeyi kâr sağlamıştı. Aynı zamanda kışkırtıcı nutuklar çekmiş; silah ve fişek kemeri takılarak çevrede dolaşmış ve Ermenilerin eski çete reislerinin giydiği kıyafetle resim çekirtmişti. İngiliz büyükelçisi de, 4 Mayıs 1909'da kaleme aldığı bir yazıda, Piskopos Muşeg'in olayların çıkmasında büyük bir sorumluluğu olduğunu kabulleniyordu ¹¹⁴.

Reşat İleri'ye bakılacak olursa, Mgr. Muşeg, "özel tarım okulu" adı altında bir örgüt kurmuştu. Bu okulun açılış töreni sırasında yaptığı konuşmada Osmanlı İmparatorluğu için dua ediyor ve okulun amacının Ermeni gençlerine modern tarım metodları öğretmek olduğunu iddia ediyordu; oysaki gerçekte bu okul, Ermeni çeteci ve tedhişçilerini eğitmede kullanılıyordu. Okula kaydolunan Ermeni gençlerine Türk düşmanlığı aşılanıyor; onlara silah kullanma ve sabotaj usulleri öğretiliyordu ¹¹⁵.

Muşeg'in bizzat kendisi, Adana olayları ve suçluları konusunda, 1909'da Kahire'de yayınladığı *Les Vepres Ciliciennes* adlı yapıtında, Adana ilindeki Ermeni komitelerinin, Ermeni halkının silahlandırılmasına önem verdiğini ve bizzat kendisinin ve öteki Ermeni önderlerinin, köyleri dolaşarak, Ermeni halkını, "anayasayı korumak adına" kışkırttıklarını açıklar. Ermeni *Goşnak* gazetesinde de yayımlandığı gibi, Amerikalı misyoner Mgr. Krillman'a göre ¹¹⁶, duygularına kapılan kimi düşüncesiz Ermeniler, Adana ve Mersin'i dolaşarak eski Ermeni şarkıları okuyorlardı. Onları, Adana ovasındaki köyleri dolaşarak, daha az yemek yemeğe ve herşeylerini satarak silah satın almaya üsteleyen "genç ve deneysiz, Ermeni Piskoposu Muşeg" destekliyordu. Piskopos Muşeg, ortamı bu biçimde hazırladıktan sonra, Mısır'a hareket ediyor ve o ayrılır ayrılmaz, Adana olayları başlıyordu ¹¹⁷.

¹¹² FO 371/4974/E 2404: R. McDonell'in 25.3.1920 tarihli andıcı.

¹¹³ *Hatıralar*, İstanbul 1959, s. 345.

¹¹⁴ FO 424/219, no. 83.

¹¹⁵ "Ermeni Dosyası", *Hürriyet*, İstanbul, 24.9.1982.

¹¹⁶ *New York Times*, 23.10.1909.

¹¹⁷ Koçaş, s. 168.

Adana'daki Ermeni militanlarının önderlerinden biri de Garabet Gökderelıyan'dı. Bu kişi, uzun yıllar Türk yargıtaylarında yargıçlık etmişti. Buna ek olarak, Cebel-i Bereket adıyla da anılan Kozan sancağındaki Ermeni kilisesi Adana'daki Ermeni ayaklanmasında önemli bir rol oynamıştı. Bu kilise, Ermenilerin sık sık ziyaret ettikleri en önemli din kuruluşlarından biriydi ve oraya Amerika'dan bile Ermeniler geliyordu. Ermeni isyanı hazırlanırken, bu kiliseye yapılan ziyaretler daha da sıklaşmaya başlıyordu. Birçok Ermeni tedhişçisi bu kilisede barındırılıyor; isyanın gününü bekliyorlardı ¹¹⁸.

Öte yandan, yerel katlar, Müslümanları, silahlarına sarılarak isyanı bastırmaya çağırırnada ihtiyatsızca davranmışlardı. İngilizlere göre, hükümet konağından ayrılmak cesaretini gösteremeyen Kozan Sancağı Valisi, Asaf Bey, dört bir yana uyarıcı telyazıları göndererek, Müslümanları, kardeşlerinin yardımına çağırıyor; silahlı Ermenilerin, sancağın merkezi Erzin'e gitmek üzere Dörtıol'dan hareket ettiklerini bildiriyordu ¹¹⁹.

Birçok Türk tarihçileri, anayasanın yeniden uygulanmasından sonra Ermenilerin hareketsiz kalmadıkları; bilakis, Çukurova (Kilikya)'da bir Ermeni devleti kurmak gibi "kutsal emellerini" gerçekleştirmek için tüm kaynaklarını seferber ettikleri görüşünde direnmektedirler. Reşat İleri'ye göre, bu bağımsız Ermeni devleti, Adana, İçel, Hatay ve Maraş'ı da kapsayacak topraklar üzerinde kurulacaktı. Bu serüvenlerinde Ermenilere yalnız Fransızlar değil, İngilizler ve Amerikalılar da yardımcı olmuşlardı. Aynı yazarın kanıt göstermeden yaptığı iddiaya göre, silah yüklü Amerikan gemileri, Fransız savaş gemilerinin koruyuculuğunda, Ermeni tedhişçileri için ülkeye gizlice silah taşıyorlardı. İngilizler de, Ermeni çetelerine dağıtılmak üzere Kıbrıs'tan silah ve mermi getiriyorlardı. Bunlara ek olarak, Ermeniler, Hacin'de kurdukları bir silah atölyesinde tüfek, tabanca ve mermi imal ediyorlardı. Ermeniler, en büyük desteği, Akdeniz'e inmeyi dileyen Rusya'dan görmüşlerdi.

Adana'da başgösteren akımın en önemli tahrıkçileri, oradaki Ermeni kilisesi ve o kilisenin piskoposlarıydı. Türkler, 1909 yılı Nisanında Ermeni çetelerinin Türk kesimlerine saldırarak, daha önce, intikam almak için içmiş oldukları ant gereğince Müslümanları katliama tabi tutmaya başladıklarına inanıyorlardı. Bunun üzerinedir ki, ellerine silah geçirebilen her

¹¹⁸ *Hürriyet*, 24.9.1982.

¹¹⁹ Ayr. bkz. Mehmet Asaf: *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Ankara 1982; Gürün, s. 176; Cemal Paşa, s. 168.

Türk, Ermenilere karşılık vermeye başlamıştı; ama bu olaylar, Avrupa basınına, Türklerin Ermenileri imha ettikleri biçiminde yansıtılmıştı¹²⁰.

Burada ilginç bir aktarma yapacağız. Ermeni yazarlardan David Kherdian, 1909 yılı Adana olaylarına ilişkin olarak babasının şu demeçte bulunduğunu kaydeder:

“Bir kahvehanenin girişinde, kanımı beynime sıçratan birşey gördüm. Duvara küçük bir kart çivilenmişti; bu kartın üzerinde Kilikya (Çukurova)’nın bir haritası ve Ermenice yazılar bulunuyordu. Kömürle kirletilmiş olan kartın üst kısmında, acemi bir elle yazılmış şu sözcükler göze çarpıyordu: ‘Hangi Ermenistan, dinsiz köpek?’ Kartın arka kısmını çevirerek, Ermenice yazılı şunları okuyordum: ‘Gelecekteki Kilikya Ermeni Kırallığı’ ”.

Kherdian, devamla, bir mollanın, babasına şunları söylemiş olduğunu kaydeder:

“O (kart) 1909 olayları kadar eskidir. Bildiğiniz gibi, Abdülhamit, 1909’da tahttan indirildiğinde, Genç Türklerin yeni yönetimi, Ermenilere ve öteki uyruk soylara kimi özgürlükler vaat etmişlerdi. Ermeniler, bizzat kendileri için dahi ahmaklık olan çılgın taşkınlıklarda bulunarak kendi kulüp ve toplantı merkezlerinde, yakında sahip olacakları özgürlük hakkında gürültü çıkarmaya başlamışlardı. Sizin sorduğunuz o kartları maalesef işte o sıralarda posta ile gönderiyor ve ‘Küçük Ermenistan’ın bayraklarını taşıyarak yollarında yürüyüş yapıyorlardı. Hatta daha sonra, Hacin ve Zeytun dağlarında gizli bir kraliyet ordusundan söz etmeye başlıyorlardı; ama hiç şüphesiz ki bu bir blöftü...

Çok acınacak bir durumdur. Hıristiyanlar ve Müslümanlar daima dost olmamışlarsa komşu olmuşlardır. Türk’ün, Ermenilere dini nedenlerden ötürü eziyet yaptığı yolundaki suçlamalar Batı gazeteciliğinin bir yapıtıdır. Bugüne kadar Ermeni kilisesine karşı saygısızca tek bir davranışta bulunulmamıştır... Sorunu inceledim. Ermeniler, ilkin misyonerlerle yavaşça, daha sonra, eğitim görmek üzere Fransa’ya giden aydınlarının kışkırtmaları üzerine, Batı’nın

¹²⁰ Ayr. bkz. Mithat Sertoğlu: “Türk-Ermeni dostluğu düşmanlığa nasıl dönüştürüldü”, *Hürriyet*, 17.11.1981; Sezai Orkunt: “Güçlülerin oyuncağı Ermeniler”, *Milliyet*, 5.10.1981.

bağlaşığı olmaya başlamışlardı. Bu Ermeni aydınları, özerklik ve nihilistlerin görüşleri 'özgürlük' idealleriyle ülkeye dönüyorlardı; şöyle ki, savaş ülkemize geldiği vakit, onlar, Batılı devletlerce aldatılıyor, zavallı, cahil Hıristiyanları, bize küfretmede kullanıyorlardı. Aynı zamanda, ülkemize karşı savaşa girmeyi gerekli gördükleri takdirde, kendi kamularını da bize karşı kıskırtıyorlardı. Bize yöneltilenlerin çoğu kesinlikle yalandır. İnsanlığın yüce yargıtayı huzurunda bize adil biçimde dinlenilmek fırsatı hiçbir zaman verilmemiştir..."¹²¹

Bu alıntı herhangi bir yorumu gerektirmez.

Adana olaylarını soruşturma komisyonu

Bu arada, başkentteki 13 Nisan olaylarının darbesi altında sendeleyey Osmanlı Mebusan Meclisi, Mayıs başlarında toplanarak, Adana'daki olayların nedenlerini ve gelişimini soruşturmak kararını alıyordu. Gürültülü bir oturum sırasında, tanınmış Ermeni milletvekillerinden Zohrab Efendi, yerel katların, düzensizliği kontrol etmek için erken ve etkin önlemler almamada göstermiş oldukları "suç oluşturuıcı dikkatsizlikleri" yüzünden hükümeti eleştiriyordu. Sonunda parlamento, Adana'ya, en erken vakitte askeri bir mahkeme göndermek kararını alıyor¹²² ve kendi üyeleri arasından bir soruşturma komisyonu atıyordu. Bu komisyon, Tekirdağ Milletvekili, Ermeni asıllı Agop Babikyan, Kastamonu Milletvekili Yusuf Kemal (Tengirşenk)'den ve hükümetin atadığı, Danıştay Başkâtibi Arif Bey'le yine Ermeni asıllı Yargıç Musdikyan Efendi'den oluşuyordu. Komisyona, Adana'ya giderek yerinde, esaslı bir soruşturma yapması öneriliyordu¹²³.

Bir süre sonra komisyon Adana'ya ulaşıyor, ama komisyon üyeleri, yerel yetkililerin de çalışmaları hakkında soruşturma yapacaklarını açıklayarak, o yetkililerce konuk edilmeye karşı çıkıyorlardı. İlk görevleri, yaralıları ziyaret etmek ve ihtiyacı olanlara yardımda bulunmaktı. İkinci görevden sorumlu bir komisyon kurulmuştu, ama bu komisyona karşı birçok yakınmalar olmuştu. Adana olaylarından zarar görenlere yardım etmek amacıyla İstanbul'da kurulan yardım komisyonuna üye atanmış bulunan

¹²¹ Kherdian, s. 65-8.

¹²² FO 371/772/17775: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 4.5.1909; 4.5.1909 tarihli Türk basını.

¹²³ Yusuf Kemal Tengirşenk: *Vatan Hizmetinde*, İstanbul 1967, s. 120.

Yusuf Kemal, yerel Ermeni ve Rumların önderlerini, Fransız ve İngiliz konsoloslarıyla birlikte bu komisyonun toplantılarına katılmaya çağırıyordu.

Hükümet konağında yapılan ilk toplantıda, Yusuf Kemal, orada hazır bulunanlara, komiyon üyelerinin görevlerine son verdiğini açıklıyor; Ermeni ve Müslümanları üçer yeni üye seçmeye çağırıyor; bu çağırısı kabul ediliyordu. Bunun üzerine, toplantıda hazır bulunan İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'ye dönerek, onu, komisyonun onur başkanı olmaya davet ediyor; İngiliz konsolos yardımcısı bu daveti kabulleniyordu. Yusuf Kemal, Doughty Wylie'nin olaylar sırasında yapmış olduğu iyi işler hakkında ve hatta onun bir Ermeni tarafından kolundan yaralandığı konusunda bilgi sahibi olmuştu. O tarihten sonra aralarında içten ilişkiler kuruluyordu¹²⁴.

Mayısın ikinci haftasına doğru, Adana'nın yeni valisi, parlamentoda Bağdat milletvekili ve *Tanin* gazetesinin yazı işleri yönetmeni bulunan İsmail Hakkı'nın babası, Mustafa Zihni Paşa'nın Adana olaylarına ilişkin tüm suçu Ermenilere yüklemeye meyilli olduğunu gösterecek belirtiler baş gösteriyordu. Vali, İstanbul'a gönderdiği telyazısında, olaylar sırasında 1.924 Müslümanın ve 1.455 Hıristiyanın öldüğünü; 533 Müslümanın ve 382 Hıristiyanın yaralandığını bildiriyordu. Anlaşılan bu rakamlar tüm ili kapsıyordu, ama Binbaşı Doughty Wylie'nin İngiliz Büyükelçisi Lowther'e bu konuda göndermiş olduğu bilgiye uymuyordu. Lowther, 11 Mayıs'ta Sir Edward Grey'e gönderdiği yazıda, bunun, yerel Türkler arasında egemen olan ve Ermenilerin birleşerek Müslüman komşularını imha etmek için büyük bir komplo kurdukları yolundaki inançlarının bir tepkisi olabileceğini bildiriyor; Hınçakların ve Piskopos Muşeg'in davranışlarının bu inanca bir gerçeklik görünüşü verdiğini; "ne kadar yersiz olursa olsun", Türk halkı arasındaki korkunun kesinlikle gerçek olduğunu ve hükümetin davranışlarının, Ermeniler arasındaki kaygıları henüz yatıştırmadığını bildiriyordu.

Adana'daki yerel katlar, olaylarla ilişkisi bulunduğu iddia edilen 104 Müslümanı ve 89 Hıristiyanı tutukluyorlardı¹²⁵. Bu tevkiflerin sonucu olarak kentteki durum yavaşça yatışmaya başlıyordu. Askeri mahkeme, suçluları cezalandırmaya kararlı olduğu görünüşünü veriyordu ve bu, Ermeni yandaşı yazar Christopher Walker'in, bu mahkemenin "Ermenileri suçlu göstermek için komplo kurmaktan başka pek az iş başardığı" biçimindeki

¹²⁴ Ibid., s. 120.

¹²⁵ FO 371/772/19552: Lowther'den Grey'e telyazısı, İstanbul, 24.5.1909.

iddialarının ne kadar asılsız olduğunu gösterir¹²⁶. Yine Walker'in, "(Komisyon) üyelerinin, gerçeğe ulaşmak için her aşamada yapmış oldukları atılımlar, anlaşılın, İstanbul'dan gönderilen emirlerle kösteklemiştir"¹²⁷ şeklindeki iddialarını da doğrulayacak kanıt yoktur.

Askeri mahkeme önünde tanıklık yapan M. Gibbons ve M. Chambers adlı İngiliz tanıkları, Ermeniler arasında "nasyonalist" (ulusalçı) bir komplo bulunduğuna inanıyorlardı. Dahası, İstanbul'daki Amerika diplomatik temsilcisi, İngiliz Büyükelçisi Lowther'e, Anadolu'da bulunan "en yetenekli" Amerikalı misyonerlerden rahip Dr. Christie'nin bir raporunu sağlamıştı. Olayların nasıl başladığı konusunda ayrıntılı bilgi veren Dr. Christie, bu raporda, Adana'daki genç Ermenilerin hemen hemen tümünün ihtilalci olduklarını; orada aylardan beri silah ve mermi satıldığını ve her iki yanın bunları depolarda gizlediklerini açıklıyor; "oldukça zararlı bir adam" olarak nitelendirdiği Ermeni piskoposunun, "kötü öğütleriyle" olaylarda büyük bir payı olduğunu kaydediyordu. Dr. Christie'nin bu yorumlarının da açıkça gösterdiği gibi, başlarında Piskopos Muşeg bulunan kimi Ermeniler arasında ayaklanmaya yönelik bir komplo vardı¹²⁸.

Adana'da soruşturmalar sürerken, 30 Haziran günü, aralarında Gregor-yanlar, Protestanlar, Katolikler, Süryaniler, Rum Katolikleri v.s. bulunan, kentın Hıristiyan önderleri, anayasa ve devlete bağlılık beyan eden ve orada asla bir ihtilal çıkarmak niyetinde olmadıklarını vurgulayan bir deklarasyon yayınlıyorlar; bu beyanname, çeşitli hükümet dairelerine dağıtılıyordu. Öte yandan, askeri mahkeme ve Yusuf Kemal, İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Wylie'den, görgü sahibi olduğu olaylara ilişkin bir rapor hazırlamasını ve olayların nedenleri ve ardındaki siyasal etkenleri kendi görüşünden yansıtmalarını istiyorlardı. Doughty Wylie, bu konuda kaleme aldığı raporda, anlaşmazlığa yol açacak herhangi bir soruna değinmemek için olanak içinde elinden geleni yapmaya çalışıyordu. Kendi görüşünce, mümkünse iki soy arasında daha iyi duyguların egemen olması için çalışmak, ilk kurşunu kimin sıktığı gibi gereksiz bir iddiaya girişmekten daha önemli idi. Doughty Wylie, aynı zamanda, Ermeni patrikhanesinden gelen ve hiç olmazsa üyeleri arasında ruhani sınıftan olmayanları makul görünen yeni heyete, kendi halkları aleyhinde sahte tanıklık yaparak, hayatlarını,

¹²⁶ Walker, s. 186.

¹²⁷ İbid., s. 187.

¹²⁸ İbid., belge no. 21190: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Beyoğlu 1.6.1909.

bir skandal oluşturacak biçimde kazanan “onursuz Ermeni tanıklarının” üzerinde etkilerini kullanmalarını öneriyordu ¹²⁹.

Bu arada, soruşturma komisyonunun Ermeni üyesi bulunan Agop Babikyan, Adana’daki sıcaıklardan yakılarak, kısa bir süre sonra İstanbul’a dönüyordu. Yusuf Kemal ise üç hafta daha Adana’da kalıyor ve soruşturmalarını tamamladıktan sonra tüm belgeleri İngiliz konsolos yardımcısına sunuyor; ondan, bunları inceledikten sonra kendi (konsolosun) raporunda yapmayı gerekli gördüğü değişiklikleri yapmasını istiyordu. Bundan sonra Yusuf Kemal İstanbul’a dönüyor ve mecliste Agop Babikyan’la görüşerek, raporlarını yeniden yazıp meclise sunmalarını öneriyorsa da Babikyan devamlı surette kaçamak yapıyordu. Yusuf Kemal, 1 Ağustos sabahı, Menteşe Milletvekili Halil Bey’in ve dostlarının yanında, Babikyan’a, Doughty Wylie’nin Fransızca olan raporunun suretini veriyor; bu raporun sonuç bölümüne değinerek, bunu Türkçeye çevirip imzalamalarını ve meclis başkanına sunmalarını Babikyan’a öneriyordu. Babikyan, raporu okumayı istediğini söylüyor ve onu Yusuf Kemal’den alıyordu.

Ertesi gün raporu bir zarf içerisinde getirerek, aynı kişilerin huzurunda Yusuf Kemal’e iade ediyordu. Rapor, daktilo edilmiş sekiz sayfadan oluşuyordu. Yedi sayfası olaylara ilişkindi; sekizinci sayfa ise olaylarla ilgili sonuç bölümünü oluşturuyordu. Yusuf Kemal zarfı açınca, İngiliz Konsolos Yardımcısı Doughty Wylie’nin imzasını taşıyan sekizinci sayfanın eksik olduğunu görüyordu. Bu sonuç bölümünde, İngiliz konsolos yardımcısı, yabancı yardımıyla ayrı bir krallık kurulmasını amaç güden bir Ermeni ihtilaline inanmadığını safdillikle beyan ediyordu. Ona göre, Ermenilerin bu kadar emelleri olsaydı, kendilerini kolayca savunabilmek için toplu olarak dağlara çekilir ve çoğunluğu kendi kardeşleri ve yakınları olan tarlalardaki binlerce silahsız çiftçileri savunmasız bırakmazlardı. Anlaşılan, Doughty Wylie, Ermeni tedhişçilerinin, devletlerin dikkatini çekmek için 1890’larda kullandıkları usulleri bilmiyor veya bilmemezlikten geliyordu. Bu İngiliz konsolos yardımcısı, aynı zamanda, yalnız tabanca ve av tüfekleriyle silahlı bulunan Ermenilerin Osmanlı ordusuna karşı direneceklerini sanmanın aptallık olacağına inanıyor; yabancı müdahalesine gelince, böyle bir görüşün değersiz olduğunu öne sürüyordu.

Raporunu sürdüren İngiliz konsolos yardımcısı, Müslümanların çoğunluğunun, kendi hükümetlerinin, yaşantı ve dinlerinin tehlikede olduğuna

¹²⁹ FO 424/220, no. 24: Lowther’den Grey’e yazı, İstanbul, 14.7.1909, ilişkide, Binbaşı C.H.M. Doughty Wylie’nin Adana’dan gönderdiği 6.7.1909 tarihli yazısının sureti.

gerçekten inandıklarını; bunun “olanaklı olamayacağını” anlamayacak kadar cahil olduklarını; birçoğunun, Ermenilerin yapmış oldukları kışkırtıcı konuşmalarla tahrik edildiklerini, çünkü bu gibi konuşmaların kendilerine abartılmış bir biçimde anlatıldığını; dahası, yağma yapma olanağının birçok “haydutlar” üzerinde çekici ve etkin olduğunu öne sürüyordu. Doughty Wylie, olayı önceden sezerek bastırmak için etkin önlemler almadığı iddiasıyla, sorumluluğun büyük bir bölümünü hükümete yüklüyor; kışkırtıcı konuşmalar yapanların ivedilikle tutuklanıp, henüz ilk belirtilerinde, ayaklanmanın, askeri seferber ederek, bastırılabilceği görüşünü belirtiyordu.

Yusuf Kemal, raporun sekizinci sayfasının eksik olduğunu görünce, Babikyan'a onun nerde olduğunu soruyor; öteki de, “bana raporu bu biçimde vermediniz mi?” diye soruyor; sonra sekizinci sayfanın eksik olduğunu kabulleniyor ve “Tokatlıyan'da” yemek yerken raporu incelediğini; sayfayı orada düşürmüş olması olasılığına değiniyordu. O akşam lokantaya giderek eksik sayfayı aramayı kararlaştırıyorlardı. Yusuf Kemal, Babikyan'dan çok önce lokantaya varıyor; bir süre sonra da Babikyan, Hınçak Derneği'nin Başkanı Muradiyan'la birlikte oraya geliyordu. Yusuf Kemal'in daha sonra anlattığına göre Babikyan, kendisiyle gizlice görüşerek ondan, çocuklarına acımasını diliyordu; yani Babikyan, Doughty Wylie'nin raporunun son sayfasını kasten kaybetmek zorunda bırakılmıştı. Yusuf Kemal onu teskin ediyor ve raporun bir sureti kendisinde bulunan askeri mahkemenin başkanına telyazısı göndererek sekizinci sayfanın bir suretini göndermesini isteyeceğini açıklıyordu. Bundan sonra Babikyan Yeşilköy'deki evine gitmek üzere ayrılıyor ve aynı gece kalp krizi geçirerek vefat ediyordu.

Kısa bir süre sonra, Yusuf Kemal, raporunu meclise sunuyor, ama bunu Babikyan'ın da imzalayamamış olması nedeniyle rapor mecliste görüşülmüyordu¹³⁰. İngiliz Büyükelçisi Lowther'in 4 Ağustosta Sir Edward Grey'e gönderdiği bir yazıdan öğrendiğimize göre, Babikyan, (muhtemelen Ermeni aşırı eğilimlilerinden) tehdit yazıları alıyordu. Kuşkulu koşullar içinde (belki de zehirlenerek) öldürüldüğü yolunda şüpheler olmasına karşın, yapılan otopsi sonucunda bu şüphelerin asılsız olduğu saptanıyordu;¹³¹ ama Babikyan ölmeden önce basına demeç vermiş ve demeci 9 Temmuz 1909 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde yayınlanmıştı. Bu demecinde, kimi

¹³⁰ Tengirşenk, s. 120-5.

¹³¹ FO 424/220, no. 43: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Tarabya, 4.8.1909; Walker, s. 187.

yerel yetkilileri suçluyor; keskin ve abartılmış sözler harcıyor ve askeri mahkemenin üyelerini öfkelen-diriyordu¹³². Bunun ilk sonucu olarak, askeri mahkemede-ki subaylar toptan istifa ediyorlardı; ancak, İngiliz Kon-solos Yardımcısı Doughty Wylie'ye bakılacak olursa, Babikyan'ın demecin-de öne sürmüş olduğu iddiaların çoğuna onun meslektaşısı Yusuf Kemal karşı çıkabilecekti.

Babikyan, Ermenilerin, çıkan olaylara hiç neden olmadıklarını öne sürmüştü. Doughty Wylie'ye göre Babikyan, bunu söylemekle, Ermenilerde hiç kusur olmadığını ima etmişse -ki görünüş buna işaret ediyordu- bunda çok ileri gitmişti. Ülke ve halk göz önünde tutulursa, hâlâ oldukça genel olan şiddetli ve tahkir edici dil kullanılmasının yaratmış olduğu kıskırtma egemendi. Buna, silah satın alımı için yapılan propaganda da eklenmeliydi. Babikyan'ın "masum ve çok kötülenmiş bir adam" olarak nitelendirdiği Piskopos Muşeg'in, vilayeti dolaşarak kendi toplum mensuplarını ve öteki kişileri, ne pahasına olursa olsun, silah satın almaya üstelediği kanıtlanabilirdi. Bu Ermeni piskoposu tehlikeli bir kişi olmasaydı, bizzat kendi halkı, onu Adana'dan uzak tutmasını İngiliz konsolos yardımcısından niçin istemişlerdi?

Görüldüğü gibi, Babikyan'ın söz konusu demeci Türkleri oldukça tiksindiriyor; Ermenilere karşı duydukları hoşnutsuzluğu derinleştiriyor; olayların çıktığı ildeki sorunların sempatiyle ele alınmasını bir o kadar daha güçleştiriyor; *İtidal* gazetesince, Türklere ve devletin dinine karşı onur kırıcı bir saldırı olarak nitelendiriliyordu. Doughty Wylie; Babikyan'ın öne sürmüş olduğu noktalardan bazılarının yanlış olduğuna inanıyor ve bunu "üzülecek bir durum" olarak nitelendiriyordu¹³³. Babikyan'ın demecinin ikinci bir etkisi olarak, Ermeni patriği, olayların, bağımsız bir prenslik kurmak amacına yönelik bir Ermeni komplosu sonucunda meydana geldiğini öne süren hükümet, bu iddialarını geri çekmezse, görevinden çekilmek tehdidinde bulunmaya başlıyordu¹³⁴.

Bu arada hükümet, çeşitli "milletler" arasında siyasi örgütler kurulmasını yasaklayan bir "Kuruluşlar Yasası (Cemiyetler Kanunu)" geçiriyor; sadrazam ve savaş bakanı, yeni bir başkan atanması ve Babikyan'ın saldırıları sonucunda, askeri kurultayın toptan istifa eden üyelerini, istifa-

¹³² Ayr. bkz. FO 371/777/28694: Garabet Hagopian'ın 28.7.1909'da Sir Edward Grey'e gönderdiği ve Adana olaylarını Ermeni açısından yansıtan yazısı.

¹³³ FO 424/220: Binbaşı Doughty Wylie'den Lowther'e yazılar, Adana, 19.7.1909, s. 63-5.

¹³⁴ *Ibid.*, no. 43: Lowther'den Grey'e yazı, Tarabya, 4.8.1909.

larını geri çekmeye inandırıyordu¹³⁵. Öte yandan, Adana'nın yeni valisi, bir akşam, İngiliz yetkililerinden M. Chambers'in evinde yapılan ve Ermeni ve Süryani kiliselerinin önderlerinin de hazır buldukları bir toplantıda, onları ilgilendiren ve birkaç saat süren içten ve nazik bir konuşma yapıyor; tüm dinleyicileri üzerinde iyi bir izlenim bırakıyordu. İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili R. E. Chafy, bu davranışın, girişmiş olduğu devrim çalışmalarında valiye büyük ölçüde başarı sağlayacağına inanıyordu. Vali, aynı zamanda, Ermeniler arasındaki kimi söylenti kaynaklarını ve Adana'daki sözde "haberleri" bastıracağını açıklıyor; bu davranışıyla İngiliz konsolos yardımcısı vekilini memnun ediyordu; çünkü o sıralarda Adana kaynaklı ve oldukça zararlı sonuçlar getiren "gülünç derecede yanlış" raporlar ve gazete haberleri çevreye yayılıyordu¹³⁶.

1909 yılı Eylül başlarında, kimi Türk ve Ermenilerin Adana'da ölüme mahkûm edildikleri yolunda basında çıkan haberler büyük bir sansasyon yaratıyordu. Ölüm cezasına çarptırılmış olan Ermenilerin sayısı 4 ile 9 arasında gösteriliyordu; ama İngiliz Konsolos Yardımcısı Vekili Chafy'nin Büyükelçi Lowther'e bildirdiğine göre, Ermenilerin hiç birisi, Adana'da Kenan Paşa'nın başkanlığında bulunan askeri mahkemece mahkûm edilmişlerdi. Chafy, 40'a yaklaşık Müslümanın ölüme mahkûm edildiklerine inanıyordu. Bu arada Ermeni Patriği Mgr. Turiyan'ın istifasını, 7 Eylülde sadrazama göndermesi, sansasyonu bir o kadar artırıyordu. Patriğin iddia ettiğine göre, olayların çıkmasına neden olanlara ilişkin suçlamalar konusunda, hükümet, Ermenilerin masum olduklarını resmen kabul ettiğine göre herhangi bir Ermeni, Müslüman öldürmüşse, bunu kendi nefsinin savunmak için yapmıştı; dolayısıyla onları ölüme mahkûm etmek adilane bir davranış olmazdı. Olaylardan sorumlu olan eski valiyi ve öteki yetkilileri ağır surette cezalandırmak ve kişi olarak olaylara katılan Müslümanları bile affetmek daha adil bir davranış olacaktı. Eski valinin ve öteki ilgililerin çarptırılmış oldukları cezalar oldukça yetersizdi.

Bu arada, Ermeni Ulusal Kurultayı da Ermeni patriğini izleyerek istifa etmek tehdidinde bulununca, durum daha bunalımlı bir kerteğe geliyor; Patrik Turiyan'ın dileklerini tatmin edici bir uzlaşmaya varmak amacıyla, *Bab-ı Ali*'yi temsil eden İçişleri Bakanı Talât Bey ve Adalet Bakanı Necmettin Bey'le patrik arasında görüşmeler yapılıyordu. Talât Bey, ilkin uzlaşmaz bir tutum izliyordu. Bir basın mensubuna verdiği demeçte, askeri

¹³⁵ Ibid., aynı yazı.

¹³⁶ FO 371/774/34994: Lowther'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 8.9.1909, ilişikte konsolos yardımcısı vekili R. E. W. Chafy'nin Adana'dan gönderdiği 1.9.1909 tarihli yazısının sureti.

mahkemece Hıristiyanlara ve Müslümanlara verilen cezaların yansız biçimde aynen yerine getirileceklerini bildiriyordu. Talât Bey, anılarında, Adana olaylarına ilişkin raporu esaslı biçimde incelediğini açıklar. Ona göre, Adana olaylarını, Ermeni tanıkların da bildirdikleri gibi, Ermeniler başlatmışlardı. Olayları araştırmaya gönderilen delegelerden biri olan Agop Babikyan bile bu konuyu Talât Bey'e açıkça izah etmişti. Olaylardan maksat, halkı, kargaşa çıkarmaya kışkırtmak; Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Çukurova (Kilikya)'da özerk bir Ermeni devleti kurmaktı¹³⁷.

Talât Bey'in sabit tutumuna karşın, birkaç gün sonra, suçlu bulunarak ölüme mahkûm edilmiş olan 29 Ermeni'nin canları bağışlanarak cezaları ebedi hapisliğe çevriliyor¹³⁸, ölüme mahkûm edilen 40 Müslüman ise idam ediliyordu¹³⁹. Olaylardan sonra Adana'ya atanan Cemal Paşa, bu konuda şunları yazar:

“Adana'ya gelişimden 4 ay sonra, yalnız Adana şehrinde, Örfi Harp Divanı mahkûmlarından 30 Müslümanı idam ettirdiğim gibi, ondan iki ay sonra da Erzin kasabasında 17 Müslümanı idam ettirdim. Bunlarla beraber yalnız bir Ermeni idam olunmuştur. İdam olunanlar arasında... Bahçe kazası müftüsü de vardı... Çok teessüf ederim ki, Adana vakasının ikinci günü bir ecnebi vapuru ile İskenderiye'ye kaçan Monsenyor Muşeg o zaman elime geçmedi. Yine haklı olarak Harp Divanı tarafından gıyaben idama mahkûm edilmiş olan bu zat elime geçseydi, onu da Bahçe müftüsünün karşısına astırırdım”¹⁴⁰.

Askeri mahkemece ebedi kürek ve sürgün cezasına çarptırılan Kirkor, Nazaret, Bedros ve Mihran adlı 4 Ermeni'nin padişahça affedildikleri ve olaylardan sorumlu olarak ölüme mahkûm edileceklerin cezalarının bundan böyle ebedi kürek cezasına tahvil edileceği, 1909 yılı Aralık ayında açıklanıyordu¹⁴¹. Oysaki, Adana Ermenileri, vakit vakit gösterildikleri

¹³⁷ Talât Paşa: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1958, s. 14 vd.

¹³⁸ FO 371/774/35805: Lowther'den Grey'e gizli yazı, Tarabya, 16.9.1909.

¹³⁹ İbid., belgeler no. 45105 ve no. 46733: Marling'den Grey'e kapalı telyazısı, İstanbul, 12.12.1909; ayr. bkz. FO 424/219, s. 195 ve 21.12.1909 tarihli yazı, ilişkide, R. E. W. Chafy'nin Adana'dan gönderdiği 15.12.1909 tarihli yazının sureti.

¹⁴⁰ Gürün, s. 176.

¹⁴¹ FO 371/774/46068: Marling'den Grey'e gizli yazı, İstanbul, 15.12.1909.

gibi, eza çeken, pasif masumlar değillerdi. Gizli İngiliz belgelerinde kanıtladıkları gibi, dayanılmaz biçimde ve nezaketsizce gevezelik ediyorlar; piskoposları Muşeg ise, sonuçta kendisini “Kilikya kralı” ilan edebilmek için, yabancı devletleri müdahaleye zorlamaya çalışan “sersem bir kışkırtıcı” idi¹⁴².

¹⁴² FO 424/220, s. 70; Walker, s. 187.

THE TURCO - ARMENIAN 'ADANA INCIDENTS'
IN THE LIGHT OF SECRET BRITISH DOCUMENTS
(July, 1908 - December, 1909)

Dr. SALÂHI R. SONYEL

Introduction

For almost six centuries the position of the Armenian nation (*millet*) within the Ottoman Empire, was one of relative peace, order, security and prosperity until the genesis, in the 1870s, of the so-called "Eastern Question". The Turco-Russian war of 1877 had resulted in the abortive Treaty of San Stefano, and had brought about the signature of the Cyprus Convention and the Treaty of Berlin. These treaties were supposed to procure more privileges for the Ottoman Armenians, but they were actually intended to enable the Great Powers, in particular Britain and Russia, to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire with the hope of snatching a greater share of the spoils when the Empire ultimately collapsed.

From 1878 onwards various efforts were made by the Great Powers, particularly by the British Conservative and Liberal Governments, for the introduction of reforms in the Ottoman Empire to benefit the Christians, especially the Armenians, who were dispersed throughout Anatolia. One of their earliest unsuccessful attempts was directed towards the establishment of an autonomous Armenian province, which encouraged the Armenian extremists to provoke rebellions that almost led to an armed intervention by the Great Powers. When, in April 1880, the Liberal Party came to power in London, the new British Prime Minister, William Ewart Gladstone, showed greater zeal than his predecessors, Lords Beaconsfield (Benjamin Disraeli) and Salisbury, in inducing the Great Powers to put joint pressure on the Ottoman Government so that it might succumb to their demands and introduce wide-ranging reforms in Eastern Anatolia. This danger to the very existence of the Ottoman Empire, and to that of his throne, forced Sultan Abdülhamit II to concentrate all power in his hands. It also encouraged the Armenian extremists to set up secret societies, and to prepare for revolt, in order to procure an autonomous, or semi-independent, Armenian province in Eastern Anatolia where the Armenians were hopelessly outnumbered by the Muslims to the tune of four to one.

With the financial collapse of the Ottoman Empire in the early 1880s the so-called "Armenian Question" became more acute. This led to a deterioration in Turco-Armenian and Anglo-Turkish relations, and to the disillusionment of the Armenians both with Britain and Russia who were vying with each other for Turkish favours in order to cater to their own interests rather than on behalf of the interests of the Armenians. Admittedly, both Salisbury and Gladstone did their utmost to procure the joint intervention of the Great Powers in the domestic affairs of the Ottoman Empire, but without success, as the interests of those Powers, which included Britain and Russia, were at conflict.

Following the establishment, by the Armenian extremists abroad, of secret revolutionary and terrorist societies such as the Hintchak and the Dashnaksoutioun, which indulged indiscriminately, within and without the Ottoman territories, in a campaign of terror, assassinations, sabotage, arson, abductions and forced levies, inflicted even on ordinary Armenians, and the resulting suppression by Ottoman authorities, who had hurriedly set up the Hamidiye regiments to encounter Armenian terrorism, a period of bloody incidents ensued which lasted from 1894 to 1896.

The first full-scale armed conflict between the Armenians and the Turks took place in the summer of 1895 at Sasun, where the Armenian insurgents had provoked a revolt. This was followed by other incidents all over Anatolia where practically a state of civil war had been provoked between the ordinary Armenian and Turkish people, resulting in the death of many victims on both sides and in the destruction of much property. The Armenian Patriarch, meanwhile, appealed to the Great Powers to intervene, which caused the Liberal Government in London to prepare for armed intervention and to resort to gunboat diplomacy. But the divisions among the Powers, in particular between Britain and Russia, made these British attempts, later espoused by Salisbury, ineffective. The Powers were reluctant to intervene and thus risk their favoured position in İstanbul, and Abdülhamit was quick to make full use of these divisions among the Powers to his advantage. He also tried to arrive at a *modus vivendi* with the Armenian insurgents and the Young Turks revolutionaries, with some initial success.

After the 1894-6 incidents many efforts were made to reconcile the Turks and the Armenians. From 1896 to 1908, although the so-called "Armenian Question" flared up intermittently with every major crisis or event such as the Turco-Greek war of 1897, the German Emperor's visit to

İstanbul, the eruption of the "Cretan and Macedonian Questions", and the attempt by the Armenians to assassinate Abdülhamit in 1905, nevertheless it simmered on and brought about a *rapprochement* between the Armenian revolutionaries and the Young Turks, who cooperated together with other malcontent elements of the Ottoman Empire in bringing about the Young Turk Revolution of July, 1908.

Turco-Armenian relations after the Young Turk Revolution

Following the restoration of constitutional order in the Ottoman Empire as a result of the Young Turk Revolution¹, the Turks and the Armenians, dazzled for the time being by the slogans of the revolution such as "liberty, fraternity and equality", began to show hopeful signs of *rapprochement*. In August 1908, M. Sabahgoulian, a Caucasian Armenian and president of the Hintchak Society of Turkey, declared at the Sourp Yervartioun Church of Pera (Beyoğlu) that henceforth the Hintchakists would terminate their revolutionary activities and do their utmost "for the development and prosperity of our country". At the same time M. Aknouni, another Russian Armenian and spokesman of the Armenian Revolutionary Federation, the Dashnaksutium, announced:

"One of the primary duties of the Dashnaktzagsans will be to protect, or defend, the Ottoman constitutional regime, to work for the unification of the Ottoman nationalities, and to cooperate with the Committee of Union and Progress"².

Despite these efforts to ameliorate the situation, the British ambassador in İstanbul, Sir Gerard Lowther, was, in the middle of August, still receiving alarming reports from Captain Bertram Dickson, the British vice-consul at Van, claiming that fighting was still going on between the tribal Muslims and the Armenians at Tiari, and near Şatak, of the Bitlis Province, and that there was a state of lawlessness in the area. This report caused the British Foreign Office to see such incidents as "the beginning of reaction after the

¹ *Düstur* (Laws), 2. tertip, v. 1, pp. 1-2; Ali Cevat and Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin ilanı ve otuzbir Mart hadisesi* (The declaration of the Second Constitution and the 31 March incident), Ankara, TTK, 1960, pp. 108-9.

² İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni komitelerinin ihtilâl hareketleri ve besledikleri emeller* (The revolutionary activities and aspirations of Armenian committees), Ankara 1981, p. 34.

recent protestations of brotherhood”³. Yet, by the beginning of September the situation had completely calmed down.

If we are to believe A. S. Safrastian, the Armenian dragoman of British Vice-Consul Shipley, public security having been assured “more than it might be expected, unprecedented peace and tranquillity” prevailed all over the Province of Bitlis where the dragoman was based. The Armenian revolutionary leaders in Muş-Roupen, Karmen and others, had surrendered to the authorities with their bands consisting of 150 *fedais* (guerrillas), and had been received with military honors. *Ferik* (Marshal) Salih Pasha had sent a military band to meet the Armenian leaders who, followed by soldiers, were frantically cheered by a huge crowd of Armenians and Muslims. Those leaders had pledged to work for the economic, moral and intellectual revival of the Armenian people. Meanwhile, hundreds of fugitive Armenians were returning home from Russia, and were being very well received by the Muslims on the road⁴.

These developments, which J. A. Tilley of the British Foreign Office found to be “incredibly satisfactory”, were confirmed by British Ambassador Lowther, who wrote to Foreign Secretary, Sir Edward Grey, in September, that there was a complete change in the situation of the Eastern Provinces of Turkey. At Harput the reaction had subsided, although there was still a slight feeling of uneasiness among the Armenians. The C. U. P., or its sympathisers, had taken the matters into their own hands and had procured the dismissal of many of the “most corrupt and inefficient” officials, including the Armenian bishop whose resignation was demanded by the crowd. That prelate, however, had already departed with a considerable sum of money.

The constitution was warmly received and celebrated at Malatya. At Diyarbakır the reactionary party seemed to have disappeared: a meeting of all the creeds was held in the Armenian church to celebrate the constitution; order was maintained perfectly, and all religious groups were living in complete harmony with one another. A local committee was set up which supervised the actions of government officials, though it did not unduly

³ Public Record Office, Foreign Office documents (hereafter to be referred to as FO) FO 371/533/28405: Gerard Lowther to Sir Edward Grey, confidential telegram, İstanbul, 16.8.1908.

⁴ *Ibid.*: Acting Vice-Consul A.S. Safrastian to Consul Shipley, despatch, Bitlis, 1.9.1908.

interfere in administrative details. Its members, which consisted of 8 Muslims, 3 Armenians and 3 Catholics, were respectable men of good standing.

At the beginning of September a service was conducted by the Armenian archbishop of Erzurum for the "repose of the souls" of those who had perished in the incidents of 1895. A large crowd of Muslims attended, and some of their leaders subsequently made speeches in honour of those who, they said, had fallen "in the cause of liberty". They expressed the hope that the past would be forgotten, and that henceforth Turks and Armenians would work together like brothers for the good to their country⁵. Similar news was coming in from all over Anatolia, and was well received by some of the Great Powers, particularly by Britain⁶.

Turco-Armenian relations had improved so much that this prompted the British vice-consul at Van, Captain Bertram Dickson, to report to Ambassador Lowther on 30th September that it would be difficult to find a parallel for a reversal of the situation, the regime and the policy "so complete as that which has come to pass in this province during the last three months". In July the Armenian quarters in Van were blockaded by troops; "severe" searches were conducted in houses; the prisons were "full of Armenian *fedai*", and others were being pursued. Then came the bloodless Young Turk revolt, the granting of the constitution, and the order for the release of all political prisoners. It was some time before the people could understand the meaning of such a change, but as they came to realise it, the effect upon them had been extraordinary. "From being a down-trodden, cringing outcast who dared not show his face outside the Armenian quarter", remarked Captain Dickson, "the Armenian has become a noisy, blatant, over-bearing, and insolent imitation of the worst type of politician".

Armenian intrigues and clandestine arm imports continue

The two parties of the Armenians at Van, the Dashnaks and the Armenists, had utilised their revolutionary organisation for electioneering. The Dashnaks, with whom the Hintchaks were now allied, formed a powerful party, led by the "*fedai*" chiefs Aram, the "Doctor" (Varhad

⁵ FO 371/533/33230: Lowther to Grey, despatch, Therapia (Trabya), 20.9.1908.

⁶ *The Times*, 8, 9, 14 and 24.8.1908; see also İsmail Hami Danişment: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Annotated Chronology of Ottoman History), v. 4, Istanbul 1961, p. 366.

Papazian), Sarkis and Ishkhan. They presented the "Doctor" as their candidate for deputy, and in their first campaign to have their delegates elected to the electoral college, in opposition to the Armenist or Muslim delegates, they had been completely successful by having secured the election of all their candidates. This result was due partly to threats and to other methods which they had not hesitated to use. The Armenists, whose candidate for deputy was Terzibashian, "an intelligent and respectable merchant", as described by Captain Dickson, had not had the least chance against their rivals, although they comprised the more respectable and quiet portion of the Armenian population, and were supported by the Muslims and the Government.

The Dashnaks were also intriguing with various aghas (*aga*) to secure the tribal Muslim vote, and had reduced the Armenian bishop (*Murahhas*) to the position of a mere tool. Their attitude and actions had caused a friction which culminated in a fight in the Armenian Council between the bishop and Terzibashian. The Dashnakists then ingeniously used the resulting scandal to damage the Armenist cause. They were trying to secure the exile or imprisonment of Terzibashian, who was their ablest opponent. In fact their "*fedai*" chiefs who, two months earlier, were either in prison or fugitives, had now become the self-elected masters of the situation, and even attempted to dictate to the acting governor-general (*vali*). With "magnificent impudence", they claimed that the grant of the constitution was due entirely to their own efforts, and in this they were believed not only by most Armenians but also by many local Muslims.

Thus this Dashnak "*fedai*" organisation, as a political body, had increased its power in the Province of Van. At that particular moment it was practically blindly followed by the whole Armenian population of the province. Its chiefs - Aram, Papazian, Sarkis and Ishkhan - were Russian Armenians whose ideas, according to British Vice-Consul Dickson, were those of "advanced socialism, amounting to anarchy", current among certain classes in the Caucasus who used terrorism as a means of attaining this end. These men, in the words of Dickson, "with their uppishness and insolence, and their habit of dictating to all and sundry", were not likely by their leadership to make the Armenians more popular among the Muslims under the new regime. A proof of this had just occurred at Saray. A band of Armenia "*fedai*" from Russia had come over the frontier, fully armed and in broad daylight, and had swaggered through Muslim tribal country into the town of Saray and on to Van. This had greatly

incensed the Turks at Saray, and a quarrel erupted in the market as a result of an Armenian's insolence to a Turk. Following this incident, the Armenian men of Saray left their families and went to Van *en bloc* to complain, not to the Government, but to the "*fedai*".

The insolent way in which these Dashnak leaders had been trying to dictate to the Government and to Muslim tribal chiefs, with threats to get them punished if their orders were not obeyed, had further irritated all the Muslims, and led to many ominous threats by the latter who even placed posters on the walls in Van, warning the Armenians and their Russian leaders. The attitude of the Armenians was also deplored by British Vice-Consul Captain Dickson, who wrote to Ambassador Lowther on 30th September as follows:

"... The Armenian in subjection, such as I have seen him, is an unsympathetic, mean, cringing, unscrupulous, lying, thieving curd; given his freedom, he loses none of these bad qualities, but in addition becomes insolent, domineering, despotic. He is endowed with a sort of sneak-thief sharpness, which among ignorant people in these parts passes for intelligence".

The Muslims in the Province of Van, on the other hand, whom Captain Dickson described as "very uncivilised, retrograde, and entirely uneducated", had a contempt for the Armenians whom they ruled for centuries, and would not, in Dickson's words, easily submit (at least in that generation) to being led and dictated to by the Armenians, more especially as the Armenian policy, Dickson believed, was, had been, and probably always would be, "an entirely selfish one", with no thoughts of an united Ottoman Empire, but only their own nationality, "if not of their own profit".

The British vice-consul was also informed that the Armenians were still bringing arms and ammunition surreptitiously into the country. Lately many Armenian "*fedais*" were coming to Van from Russia and Persia, and many were going to those countries from Van.

"Supposing the new regime continues", declared Captain Dickson, "then the Turkish Armenians will enjoy an unheard-of liberty, while the Russian Armenians have only a half freedom. Formerly the Turkish Armenians intrigued to become Russians; it seems

reasonable to suppose that now the Russians will intrigue to become Turkish. The Russian Moslems have always wished to become Turkish. Thus Russia will be placed in an awkward predicament with her Caucasian subjects. It appears to me that she may have the choice of two ways of remedying this: she may grant the Caucasus a more liberal constitution, or she may make the Turkish Armenians discontented with the Turks and their new regime by intriguing and stirring up dissension in Turkey. It is too early to say if Russia intends to take either of the two courses, but the fact that the Armenians here are entirely controlled by these Russian 'fedai', who have socialistic ideas very unpalatable to the Moslems, may be worth bearing in mind"⁷.

These pertinent remarks of a British vice-consul on the spot were only prophesying what plans Russia was preparing for the Ottoman Empire in order to destabilise its Eastern Provinces, and indicated how a handful of Armenian revolutionary leaders were ready to help Russia put this plan into execution.

Even British Ambassador Lowther confirmed that the attitude of the Armenians since the re-establishment of the constitution had been "arrogant and provocative, while the Turks are sullen, subdued and suspicious". The Armenians were also taking advantage of the abolition of the former "drastic and violent system" of collecting taxes to refuse to pay them. Their general attitude seemed calculated to call forth a reaction, but "it cannot be denied that the present state of affairs is a great improvement, if only temporary and surrounded by dangers, on that which prevailed three months ago", Lowther informed Grey⁸. Reports from the asiatic provinces of Turkey continued to show, on the whole, a satisfactory state of affairs⁹.

A new Armenian agitation

Taking advantage of the new situation in the Ottoman Empire, a number of Armenians and Armenophiles abroad began to put pressure on their governments to intervene on behalf of the Armenians. Ambrose O. Hopkins wrote to the British Foreign Secretary, Sir Edward Grey, on 24th

⁷ FO 371/560/37689: Captain Bertram Dickson to Sir Gerard Lowther, despatch, Van, 30.9.1908.

⁸ Ibid.: Lowther to Grey, confidential despatch, Therapia, 24.10.1908.

⁹ FO 371/560/36112: Lowther to Grey, confidential despatch, Therapia, 9.10.1908.

September, enclosing a resolution passed "at a large public meeting", held at the High Street Baptist Chapel, at Abensychan, expressing sorrow that nothing had yet been done by the European Powers for the "suffering" Armenians, and declaring its conviction that the solution of the problem lay not in the direction of the Young Turk movement, but rather in the "separation of Armenia from the authority and influence of the Cruel Turk". Hopkins, too, poured out his hatred of the Muslim Turks by declaring that he had no faith in the Young Turk movement, and that reformation would not come from that quarter.

"The Turk is a Mohammedan and a Mohammedan will not tolerate a Christian if he can help it", he claimed. "Not only so, the Turk is steeped in sin. Every imagination of the thought of his heart is only evil, continually. The Young Turk is no exception..."¹⁰

Such religious fanaticism of some English Armenophiles blinded them to what was actually happening in the Ottoman Empire, whilst their bigotry and prejudice would not even give a chance to the Young Turks, who were not yet firmly in the saddle, to implement their promised policies.

In October, the situation began to deteriorate as a result of Bulgaria's announcement of her independence on 5th October, and of Austria's annexation of Bosnia-Herzegovina on the following day, whilst the Cretans had declared their union with Greece¹¹. These new developments activated some of the Armenian agitators abroad to strive again for the fulfilment of Armenian aspirations. Garabet Hagopian, an Armenian agitator living in Britain, wrote to Sir Edward Grey on 7th and 23rd October that, in consequence of Prince Ferdinand unexpectedly proclaiming the independence of Bulgaria and Eastern Roumelia, with himself as king, without obtaining the prior consent of the Signatory Powers of the Treaty of Berlin, and the annexations by the Emperor of Austria-Hungary of Bosnia and Herzegovina, a new situation had been brought about which was deeply engaging the attention of Britain, France and Russia who were said to be convoking a congress to reconsider the relevant articles of the Treaty of Berlin.

¹⁰ FO 371/533/33333: Ambrose O. Hopkins to Grey, letter dated 24.9.1908.

¹¹ Sina Akşin: *31 Mart Olayı* (The 31st March Event), Ankara 1972, p. 24; Danişment: *Kronoloji*, pp. 367-8.

Hagopian then emphasised the point that “the only moral and legal protection” which the Armenians had in Europe, or in international law, was under Article 61 of the Treaty of Berlin. In trying to obtain the adequate fulfilment of that article, which was drafted by the Marquis of Salisbury at the Berlin Congress, his countrymen had made “wast sacrifices of blood and treasure”. He therefore called upon Sir Edward Grey, should the Treaty of Berlin come under the revision of the Powers, to ensure not only that Article 61 was maintained, but also to insist upon its being made more binding and stringent for the future.

He also requested that, in giving full consideration to, and adequately safeguarding, the interests and the status of Turkey in any revision of the Treaty of Berlin, the British Government would, by virtue of the 61st Article, and of the Cyprus Convention, continue to exercise “a friendly and watchful supervision” over the Ottoman administration in Eastern Anatolia. In the British Foreign Office, J. A. Tilley found this rather “an unpleasant letter to answer”.

“We do not want to hold out hopes of further interference on behalf of the Armenians”, he declared. “If the Turks get into trouble again, there will be no solution but force on the part of Russia. On the other hand we still have Cyprus”¹².

Hagopian was supported by another Armenian agitator, Bishop K. Utidjian, who wrote to Sir Edward Grey on 29th October from Manchester, observing that the Turkish constitution having caused a new situation in the Balkans, Britain was trying to bring about a conference of the Powers to ensure peace. He was informed that the Turkish Government wished to prevent Article 61 of the Treaty of Berlin from being discussed as the Armenians would, under the new constitution, enjoy liberty, equality and justice. He declared, however, that three months had passed since the Young Turk revolution but that the situation in Eastern Anatolia was as bad as ever; the lofty sentiments of the Young Turks were difficult to implant in the heads of the tribal Muslims. If the Armenians enjoyed equality, then Article 61 would lapse of its own accord. But it could not do any harm by remaining until the Armenians were assured of such treatment, since able officials were scarce in Eastern Anatolia, and the tribal Muslims were numerous. He

¹² FO 371/560/36965: Garabet Hagopian to Grey, letters, London, 7 and 23.10.1908.

acknowledged that the Young Turks were eager for the Armenians, freedom, and that in their hands the Armenians should be safe if they were secure throughout the Turkish Empire. He prayed that "every blessing" might attend Sir Edward Grey's strenuous efforts for peace and concord in the Balkans, and that through his instrumentality, the "sorely afflicted" Armenian nation might attain "lasting peace"¹³.

The Reverend Krikor Behesmilian of the British Armenian Mission followed with a letter dated 5th November declaring that he did not see any change in Turkey where the reactionary party were making the work of the Young Turks and the Armenians hard for them. However, his Armenian compatriots, he claimed, were loyal to their Muslim co-workers, and according to a latest letter from his own friends at Maraş, Armenians, Muslims and Christians were working hand in hand for the common welfare. He trusted that, through the efforts of Sir Edward Grey, Asiatic Turkey would not suffer from the political dispute in Turkey-in-Europe. Claiming to know Turkey intimately, he stated that the Asiatic provinces would soon enjoy peace if the dispute in European Turkey was dealt separately. The Armenians rejoiced that the British Government were "in deep sympathy with the new regime", and he trusted that the other Powers would be in harmony with Britain for the establishment of peace in the Ottoman Empire¹⁴.

The election of a new Armenian Patriarch

In August 1908 it had become evident that the Armenian Patriarch, Malachia Ormanian, who had resigned during the Young Turk revolution, was to be replaced by Matheos Ismirlian. The latter was Patriarch of the Armenians at the time of the 1894-5 incidents, and was exiled to Jerusalem by Abdülhamit because of his relations with the British Embassy and his machinations with the Armenian terrorist organisations. On his return to İstanbul after the revival of the Constitution, he was given an enthusiastic reception in which the Turks had taken part. At first the Armenians thought of appointing him to the vacant See of Etchmiadzin near Erivan (Yerevan), as Catholicos, or Ecclesiastical Head of all the Armenians, but the conviction that the Russian Government would refuse to sanction the appointment

¹³ FO 371/533/37734: Bishop K. Utidjian to Grey, letter, West Didsbury, Manchester, 29.10.1908.

¹⁴ FO 371/533/38633: Rev. Krikor Behesmilian to Grey, letter, Newport, 5.11.1908.

because of his reported nationalist tendencies convinced them to elect him as Patriarch of İstanbul instead.

Nevertheless on 14th November Ismirlian was elected Catholicos of Etchmiadzin to succeed the late Catholicos Migirditch I, by a conclave of 73 out of 78 delegates, who had travelled there from all parts of the world. The governor of Erivan, M. Tissenhausen, had watched the proceedings on behalf of the Russian Government. As the election was subject to imperial confirmation, the new Catholicos could not take up his duties as Head of the Armenian Church until the appointment was acknowledged by the Tsar. In fact the election was later confirmed¹⁵, but meanwhile Ismirlian was unanimously elected Patriarch of the Gregorian Armenians by the General Council of the Armenian Gregorian Church.

On 28th November he was officially received by the Sultan at the Yıldız Palace, and by the Grand Vizier and other Ministers at the Sublime Porte (*Bab-ı Ali*)¹⁶. During the usual ceremonies, Ismirlian addressed the Sultan, expressing the great joy of the Armenian people and the hope that he would receive the support of the Sultan and his Ministers in the task that lay before him. The Sultan showed Ismirlian great cordiality and expressed satisfaction at his re-election and at the cordial relations existing between the Turks and the Armenians. He assured the new Patriarch that he and his ministers would do all in their power to secure prosperity for the Armenians. At the Porte, and along the route, the new Patriarch was cheered by both the Muslims and Armenians¹⁷.

Two days later, Ismirlian received a visit from G. Fitzmaurice, the first dragoman of the British Embassy, who went to congratulate him on behalf of Ambassador Lowther. After general conversation, Ismirlian remarked that the changed conditions in Turkey implied that the Armenians had ceased to exist as a separate national entity and were merged in the Ottoman whole; that consequently it was his duty to avoid discussing "politics" with foreigners, but that, as Fitzmaurice had been closely connected with Armenian matters, and as the British Embassy and Government had, during

¹⁵ FO 371/519/41393: Consul P. Stevens to Foreign Office, despatch, Batum, 16.11.1908.

¹⁶ Sublime Porte (*Bab-ı Ali*) is the name given to the Ottoman Government as Whitehall is the name given to the British Government.

¹⁷ FO 371/424/217: Further correspondence respecting the affairs of Asiatic Turkey and Arabia, confidential, 9482, October to December 1908; No. 60: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera (Beyoğlu), 1.12.1908, p. 112.

the old regime, shown special sympathy and interest in the lot of his community, he felt impelled to ask Fitzmaurice to convey to Ambassador Lowther, "in absolute confidence", his views on the existing situation in so far as it concerned his people.

He felt, he said, that the reestablishment of the constitution was a most delicate experiment in view of the backward condition of the masses of the population especially in Asia Minor, and the total, lack of men and money as a result of thirty years of "misgovernment and tyranny". Internal tranquillity and the resultant confidence of the foreigners in the new regime were essential to its success, and any serious mishap would be fraught with "most disastrous consequences" to his people. He was therefore firmly convinced that the only safe course for the Armenians, their only chance of pulling themselves together and making good their losses during the old Palace regime, lay in working in loyal union with the Turks on the lines of prudence and moderation, and eschewing all extremist ideas in the way of autonomy, etc. He was counselling his flock in this sense, and had let it be distinctly understood that he would resign the Patriarchate rather than countenance any advanced tendencies on the part of the Hintchak, Droschak, or other Armenian societies.

He was consequently deeply anxious and preoccupied at the rumours that the Powers, at the proposed conference (on Balkan affairs) intended to abrogate the 61st Article of the Treaty of Berlin. Such a course, he feared, would render his position untenable, as most of the Armenians, and especially the extremists, would certainly, either silently or overtly, protest on the grounds that liberty, equality and justice promised by the constitution were not yet applied, and the eventual success of the new movement was not yet assured. These protests would endanger the mistrust of the Turks and reawaken their suspicion that the Armenians were secretly harbouring what used to be called "seditious and subversive ideas", whereas perfect mutual confidence and solidarity between the Turks and the Armenians were absolutely essential to secure for the latter a chance of repairing the disasters of the past, and an existence of tolerable freedom for the "predatory and oppressive tendencies" of their tribal Muslim and other neighbours. The task he had set himself of working out the "salvation" of his people in the outlying districts like Muş, etc., by a policy of harmonious cooperation with the Turks would thus be jeopardized.

Ismirlian went on to remark that the Turkish Government and people were "frankly and honestly" disposed to treat the Armenians fairly, and that

he was doing his utmost to ensure that his people met them more than half way, but the abrogation of the 61st Article of the Treaty of Berlin would impair the harmony then so happily existing between the two creeds. He therefore implored Ambassador Lowther to use his influence to prevent what he thought was a premature discussion of the article in question. He and his people were deeply grateful to England for its sympathy and help in the past, and he felt he might rely on the wisdom of the British Government in this matter. He again begged that this communication should be considered strictly confidential, and that the Ottoman Government should not hear that he had made this appeal to the British ambassador.

Fitzmaurice later wrote a confidential memorandum in which he observed that consular reports from Erzurum, Van, Bitlis and other places showed that, though the authorities were on the whole animated by good intentions, they had not yet the means of coping effectively with the situation. It would be some considerable time before the forces of disorder in the country abandoned their "Lawless" habits of the past. The central Government was about to despatch a special commission composed of Turks and Armenians to deal with the situation in Eastern Anatolia, but this commission could only remedy the most crying abuses, and that some time must elapse before anything approaching normal conditions were established there¹⁸.

When Ambassador Lowther sent to Sir Edward Grey a copy of the confidential memorandum drawn up by Fitzmaurice, he observed that the Armenian Patriarch had taken the opportunity to discuss the outlook of his community under the new regime, and of conveying "a most secret communication" to himself (the ambassador) on the subject of the rumoured proposal to abrogate Article 61 of the Treaty of Berlin at the impending Conference of Powers. Harmonious cooperation with the Turks was now the last chance for the salvation of the Armenian race, and the protests that would inevitably be raised by a discussion of the said article would be certain to arouse once more the hostile suspicion of the Turks, and perhaps lead to a final Turco-Armenian showdown. The Patriarch had implored the ambassador to use his influence to prevent what he considered a premature discussion of the article, and relied on the assistance of the British Government in the matter. Under the circumstances Lowther believed that

¹⁸ FO 371/557/42608: Confidential memorandum by G. H. Fitzmaurice, dated 30.11.1908.

the Patriarch's views about Article 61 were worthy of serious consideration by the British Government.

In the Foreign Office this appeal received some attention. J. A. Tilley, one of the officials, commented that this was one of the questions which would be considered if the conference fell through, but in any case, the Turks were not anxious to have it raised, so that it might be eliminated without difficulty. Any interference by Britain between the Turkish Armenians, believed Tilley, got the Armenians into trouble sooner or later. Another official declared that, even if desirable, that was not the moment to deal with the problem. Article 61 had proved "an absolute dead letter", and British interference had usually made matters worse. It was doubtful whether its maintenance was, in any case, desirable, but if it were abrogated, it would be easy to introduce some saving clause making its disappearance coincide with the introduction of reforms. Public opinion in Britain might demand this, but personally he thought it was an opportunity which should not be missed of getting rid of a "useless and at the same time inconvenient article"¹⁹. But no action was taken.

The first general election under the new regime

Throughout the autumn of 1908 Ottoman citizens were busy electing their deputies to the new Ottoman parliament, which was officially opened on 17th December²⁰. The day before, Sultan Abdülhamit had announced the names of the newly appointed 39 senators. Of a total of 288 deputies, 147 were Turks, 60 were Arabs, 27 were Albanians, 26 were Greeks, 14 were Armenians, 10 were Slavs and 4 were Jews²¹. In 1913 Armenian representation was increased to 16²².

The opening of the second Ottoman parliament coincided with a marked improvement in the situation all over Anatolia, which was improving long before that major event. Thus, acting British Consul Safrastian (of Armenian origin) had reported from Bitlis on 1st September that there had been fraternisation in Muş, and that hundreds of Armenians were returning from Russia²³. In succeeding despatches he had stressed the

¹⁹ FO 371/557/42608: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 2.12.1908.

²⁰ *Takvim-i Vekayi*, 3.1.1324 (old style).

²¹ Feroz Ahmad: *The Young Turks*, Oxford 1969, p. 145.

²² Christopher J. Walker: *Armenia, the survival of a nation*, London 1980, p. 182.

²³ Turkey No. 1 (1909), p. 89.

security that prevailed in the Eastern Provinces, and his hopes for prosperity²⁴. The local authorities were doing their best, with the means at their disposal, to ameliorate the situation in those provinces. The old abuses complained of had greatly ceased.

Meanwhile, some of the extreme Dashnakists at Van insisted on the complete restoration to the Armenians of the property which they claimed was seized from them in the past; but the British vice-consul there used his influence to dissuade them from a course which was not only impossible to realize, but which might provoke the tribal Muslims against them. Nevertheless, following representations by the Armenian Patriarchate at İstanbul, the Porte decided to appoint and despatch a special commission to deal with this delicate matter. The commission would also have the power to dismiss dishonest or incompetent officials; to ensure that the Hamidiye officers did not hold civil employment; to prevent the chiefs of tribal Muslims from exacting a tribute from the minorities; and to relieve the famine-stricken districts, if necessary, by the remission of arrears of taxes. The members of the commission soon resigned because the country had been under snow for 5 months, and it had been impossible for them to do any serious work. British Ambassador Lowther, however, believed that they had resigned because they were convinced of the hopelessness of attempting to remedy, in a short time, the accumulated problems of the past 30 years.

The Armenian Patriarch had been insisting on the immediate departure of the commission, arguing that, even if it only got as far as Erzurum, its rumoured approach would exercise a calming effect in the southern regions like Bitlis, Van, etc., and that when it reached Erzurum, it would be able to see to, or report on, the urgent steps necessary for the relief of the areas suffering from famine. The most affected districts were Kinis, Muş, other parts of the Bitlis *Vilayet* (Province), Hacin and Zeytun in the north of the Provinces of Aleppo and Adana, and the regions round Kayseri. Many of the Armenian and Muslim villages were equally affected. Charitable organisations all over the world were raising money in order to help the afflicted people, particularly the Christians²⁵.

Armenian extremism perpetuated

Despite the economic situation in some parts of the Empire, there was no doubt that the revival of the constitution had greatly ameliorated the

²⁴ Walker, op. cit., p. 182.

²⁵ FO 371/762/327: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 27.12.1908.

position of the Armenians, as confirmed by the British vice-consul at Van, Captain Dickson. The attitude of the notorious revolutionary Dashnak Society had altered. That society had now begun to exercise its influence more in Russian territory than in Turkey, as it opposed the Russian Government more than the Turkish one. The restoration by the Russian Government to the Armenian Church of its lands was attributed to its activity.

At the time when the leaders of the Young Turk movement were still in exile, trying to form every kind of combination through which to overthrow the misrule of the Palace, the chief of the Armenian revolutionaries had imbibed the hope that, in return for any assistance they might render in attaining this end, they would obtain some measure of decentralisation that would go far to establish one or two purely "Armenian provinces", but, as the regenerated Ottoman Government was aiming at the establishment of a united Ottoman nationality without distinction of race or religion, their disappointment was great.

Even British Vice-Consul Captain Dickson believed that the aims of the Dashnak Society were "preposterously ambitious", and that they hoped for the establishment of an Armenian republic, formed out of portions of Turkish, Russian, and Persian provinces, from which the non-Armenian elements would gradually be excluded. Dickson informed Lowther that the Armenian clergy were exhorting their flocks to marry young and to beget large families so as to swamp these other elements. Moreover, the Dashnaks were trying to get all the disputes referred to themselves for arbitration and not to Turkish courts; they were still levying money contributions on their fellow nationals; and they were discouraging foreign missions as injurious to the maintenance of the national spirit. This was reflected in a printed programme of the Dashnak Society which Captain Dickson had sent to the British ambassador, and which, in the main, substantiated his statements. It embodied, in a crude form, the most extreme of the socialistic tendencies of Western Europe.

Meanwhile, although negotiations between the delegates of the C.U.P. and the Armenians of Bitlis about future measures to be adopted in Eastern Anatolia had been suddenly broken off, yet the possibility of eventually arriving at an understanding was by no means excluded. The leading Armenians of the Bitlis district were gradually coming round to the view, which was very much that of the Armenian Patriarch, that it would be to their best interests to work together with the Young Turk Party, and while

insisting on adequate protection for their lives and property, not to embarrass the authorities by persisting with extravagant demands. The Dashnakists in Erzurum, too, were strongly urging their compatriots to conduct themselves on these lines, whilst from Harput came the news that there was a considerable amount of unrest among the people. The Turks of the district were increasingly jealous of the preferential treatment accorded to the Armenians, and suspicious of the local branch of the C.U.P. They had formed a rival "Committee of Islam" there. In the Adana *Vilayet*, however, the situation was quiet²⁶.

Since the election, the Armenians in general, and the Dashnakists in particular, had been more subdued than previously, though their relations with the local Turks, particularly in the Van Province, had never been really warm. The native Muslims of Van detested the Armenians for their past deeds, and resented to see them enjoying privileges given by the new regime. Their animosity, which was easily excited, was directed principally against the Dashnakists and their Russian leaders, Vramian, Aram and Ishkhan, as it was they who were striving to procure the punishment of the tribal and other Muslims for what they claimed to be past offences. At one of the numerous public meetings that the Armenians delighted to hold, some Dashnakists had spoken, advocating atheism. The population was furious, and a small riot ensued, while the Armenist and the Hintchakist sections, jealous of the prestige of their Dashnakist rivals, had fanned the excitement of the people. There was, for a time, real danger of a serious faction fight in the Armenian quarter; but this was averted, mainly by the efforts of Vramian, the Dashnak leader. This situation and its cause served as a pretext to increase the dislike of the local Muslims for the Dashnakists. The uneasiness had increased by the known fact that the Armenians, according to British Vice-Consul Captain Dickson, had been receiving revolvers by the hundred through the post²⁷.

The Province of Erzurum, on the other hand, had enjoyed a remarkable freedom from disorder. The Armenians had contributed their fair share towards the maintenance of order, and had shown a commendable desire to avoid offending the susceptibilities of their Muslim fellow-countrymen, with the result that the good relations between the two

²⁶ FO 371/762/3123: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 18.1.1909.

²⁷ FO 371/774/15584: Lowther to Grey, confidential despatch, Istanbul, 20.4.1909, enclosing copy of despatch from Captain Bertram Dickson, Van, 31.3.1909.

communities, inaugurated by the celebrations of August and September 1908, had been satisfactorily maintained. In this respect the Gregorian bishop of Erzurum, M. Sempad, had rendered valuable service by using his influence over his flock in the interests of order and tranquillity.

The British consul there, Colonel H.S. Shipley, reported that he regarded the situation as fairly encouraging for the future, but an unfavourable impression was produced among the Muslims, for some time past, because arms were being imported into the Armenian villages from across the frontier. Shipley believed that this gun running was perhaps exaggerated. He had been assured by certain leading members of the local Dashnak organisation, with whom he had spoken on the matter, that in no case was a systematic arming of the population being attempted, nor did it form part of their programme. Nevertheless, any importation of arms was a doubtful expediency as they might be made use of by the enemies of the new regime for their own purpose. This also formed an obstacle to the attainment of complete understanding between the two nationalities as a local C.U.P. leader had more than once pointed out to Consul Shipley.

There was a further source of misunderstanding between the two communities, and this was caused by the indiscreet utterances, indulged in from time to time, by the younger members of the Dashnak organisation, about a future policy to be adopted by the Armenians. Shipley had, on a number of occasions, received complaints from prominent Tuks about the bad effect these utterances had had on the Muslims. It was difficult to persuade the latter that such clamours need not be taken too seriously. In conversations which Shipley had had with the leading local Armenians, he had invariably found that they strongly deprecated any adventurous policy, and expressed the view that their condition as a nation had vastly improved as compared with what it was only a few years earlier, and that their best chance of making full use of the opportunity now afforded them for recuperation was to remain quiet, and to prove to the Turks that the interests of the two peoples were not antagonistic. The matter was well put to Shipley by one of the Armenian leaders, who observed:

“In case of trouble the army would be for us, or against us. In the former event we have nothing to fear, while in the latter contingency such arms as we could import would be entirely useless”²⁸.

²⁸ FO 371/774/15573: Lowther to Grey, confidential despatch, Istanbul, 18.4.1909, enclosing copy of despatch from Consul H.S. Shipley, Erzurum, 5.4.1909.

But, unfortunately, as the Adana incidents would prove later, evil counsels prevailed upon some Armenians and forced them into a position of internecine confrontation with their Turkish compatriots.

The counter revolution of 13th April 1909 (31 Mart Vak'ası)

The Kâmil Pasha Cabinet, which had replaced that of Sait Pasha in August 1908, was considered to be an Anglophil administration, so much so that, King Edward VII is believed to have ignored the rules of international protocol by sending a telegram to Sultan Abdülhamit, congratulating him for having brought Kâmil Pasha to the Grand Vizierate. In view of this, the C.U.P., which had masterminded the Young Turk Revolution, although not in favour of the new Grand Vizier, had hesitated in having him ousted from power²⁹.

In the autumn of 1908, as the general election results began to be announced, on 30th November Kâmil Pasha made a number of changes in his Cabinet in order to placate the C.U.P. Despite some attempts to oust him from power, he nevertheless managed to receive an unanimous vote of confidence in parliament on 13th January 1909 after having promised, it was said, to respect the wishes of the C.U.P.

Early in February, making use of his enhanced authority, he strove to undermine the influence of the C.U.P., but this resulted in an internecine struggle between him and that organisation. At the same time there was a Cabinet crisis. On 10th February, the resignation of Arif Hikmet Pasha, the Navy Minister, which was tendered earlier, was accepted, and he was provisionally succeeded by Marshal Hüsnü Pasha. When Ali Rıza Pasha, the Minister of War, was appointed Commissioner for Egypt, he was succeeded by Nazım Pasha, commander of the Second Army Corps. This latter appointment, however, was effected without consulting with the C.U.P. and the other members of the Cabinet, and as a result many Cabinet Ministers resigned in protest.

²⁹ Tahsin Paşa: *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları* (Abdülhamit and Yıldız Memories), İstanbul 1931, p. 45; Ali Haydar Mithat: *Hatıralarım, 1872-1946* (My Reminiscences, 1872-1946), İstanbul 1946, p. 199; Hilmi Kâmil Bayur: *Sadrazam Kâmil Paşa* (Kâmil Pasha, the Grand Vizier), Ankara 1954, p. 244. The British first dragoman was reported to have described Kâmil Pasha as "madly pro-British": see G.P. Gooch and Harold Temperley: *British documents on the origin of the War*, London 1928, pp. 256-7; Sina Akşin: *31 Mart Olayı*, (The 31st March Event), Ankara 1972, p. 31.

On 11th February an interpellation was submitted to the Chamber of Deputies against Kâmil Pasha³⁰, who began to foster rumours in the press that the C.U.P. intended to remove Abdülhamit from the throne and to replace him by Yusuf İzzettin Efendi, by-passing Reşat Efendi³¹. Two days later, however, the Cabinet denied these rumours³². Meanwhile the Grand Vizier was doing his utmost to remove the army from the influence of, and weaken further, the C.U.P.,³³ but without success. His attempts, however, resulted in a vote of no confidence in his Cabinet, which was carried on 13th February³⁴. He was ousted from power and replaced by Hüseyin Hilmi Pasha, the C.U.P. favourite.

It is interesting to note here the German version of the weaknesses of the Kâmil Pasha Cabinet as narrated in a cipher telegram which M. Marschall, the German ambassador, sent to Berlin on 29th April 1909. According to the German ambassador, Britain had made the mistake of interfering too much in the internal affairs of the Ottoman Empire, particularly during the Grand Vizierate of Kâmil Pasha, when she was claimed to have practically run the affairs of the Empire. Ambassador Marschall also reported on 3rd June that, according to Ferit Pasha, a bill was prepared by Kâmil Pasha, authorising the appointment of a commission with extraordinary powers to inspect the Eastern Provinces of Turkey where the Armenians lived; and this had caused much opposition among the Muslims. When Hüseyin Hilmi Pasha, who was Minister of the Interior, at the time had pointed out the disadvantages of this bill, Kâmil Pasha had admitted that he himself had prepared the bill together with British Ambassador, Sir Gerard Lowther, to whom he had given an assurance that parliament would approve it³⁵.

After the appointment of Hilmi Pasha as Grand Vizier, the C.U.P. sent Mehmet Arslan to assure the British Embassy that the new Cabinet would continue to follow a pro-British policy³⁶. But the British became cool towards the C.U.P.³⁷. From then onwards the political situation

³⁰ *İkdam* newspaper, Istanbul, 12.2.1909.

³¹ Akşin p. 33; *Tanin* newspaper, Istanbul, 15.2.1909; *İkdam*, 19.2.1909.

³² *Tanin*, 14.2.1909.

³³ *The Times*, 6.2.1909; *İkinci Abdülhamit'in Hatıra Defteri* (The Book of Memories of Abdülhamit II), Istanbul 1960, pp. 134-5; Akşin p. 35.

³⁴ Akşin p. 36.

³⁵ *Die Grosse Politik*, no. 9600/132; Akşin pp. 290-1.

³⁶ *Tanin*, 15.2.1909.

³⁷ Akşin p. 38.

deteriorated. The opposition never accepted the Hilmi Pasha Cabinet, and began to incite the religious circles against it and against the C.U.P. There was also much displeasure among army ranks, in particular among a number of displaced officers³⁸.

By the 12th of April the situation became worse, although attempts were being made to calm the people. The first attempt came from the Armenian Dashnaksutiun Society which published a circular calling upon all political parties and societies to meet and terminate their "illegal fights", and to cooperate on points of mutual accord. The *İkdam* newspaper, on the other hand, suggested the establishment of a coalition (national) government³⁹. But nothing came out of these attempts.

On the night of 12/13th April, soldiers of the Fourth Expeditionary Force stationed at Taşkılla mutinied, tied up their officers and besieged the Chamber of Deputies. They were carrying white, red and green flags, the last mentioned being the emblem of the *İttihad-ı Muhammediye* (Mohammedan Unity), an extremist Muslim organisation set up by Derviş Vahdeti, a Turkish Cypriot preacher⁴⁰. Soon the rebellion spread to the other units in the capital⁴¹. Many young officers and other adherents of the constitutional movement were killed, parliament was raided and several deputies murdered. The leading members of the C.U.P. went into hiding. Talât Bey, the future Minister of the Interior and formerly a telegraph clerk, was said to have been sheltered by Aknouni, the leader of the İstanbul Dashnak Armenians⁴².

The police and the army joined forces in guarding the embassies and key positions. But soon fighting broke out between them and the loyalist troops under Mahmut Muhtar Pasha. The rebels were joined by *softas* (theological students). They demanded an end to the corruption of government based on Western and secular ideas, and a return to the principles of *Şeriat* (Sharia - Sacred Law of Islam). They also demanded an amnesty, the replacement of army officers, who should be expelled from the

³⁸ Ibid., pp. 46-7.

³⁹ *Tanin* and *İkdam*, 9.4.1909; Akşin p. 50.

⁴⁰ *Volkan*, 16.4.1909.

⁴¹ Mevlanzade Rifat: *İnkılâb-ı Osmaniden bir yaprak* (A leaf from Ottoman Reform), Cairo 1329 (old style), pp. 80-90.

⁴² Some Armenian writers claim without any evidence that Aknouni was one of the first Armenian notables whose death warrant was signed by Talat Pasha latter; see Stephen C. Savjian: *A trip through historic Armenia*, New York 1977, p. 401.

capital, and the construction of a navy⁴³. The *Volkan* newspaper whipped up enthusiasm in the devout with references to the blind imitation of the West, and an "epoch of devils". The Sultan unwisely aligned himself with the counter-revolutionaries, ordering the Chamber to respect the *Şeriat*, and pardoning the rebels-although some Turkish historians admit that it is difficult to estimate his role in the reaction. İsmail Kemal says that he had no role⁴⁴; others argue to the contrary.

When Grand Vizier Hilmi Pasha learned the demands of the rebels from the *Şeyhülislâm* (Sheikh-ul-Islam - Muslim Religious Dignitary), he tendered his resignation which was accepted by the Sultan, who then called upon Ahmet Tevfik Pasha to form the new Cabinet. Tevfik Pasha was considered to be an Anglophil, despite the fact that his wife was German⁴⁵. In his Cabinet which took office on 14th April, Rifat Pasha, then Turkish ambassador in London, became Minister of Foreign Affairs, whilst Gabriel Noradounkian, an Armenian, was appointed Minister of Commerce and Public Works. The new Grand Vizier then sent telegrams to the provinces advising "harmony between the different nationalities"⁴⁶. But despite this advice, bloody incidents erupted at Adana on 14th April, the day after the counter-revolution in İstanbul. These events are dealt with extensively below. Here we must follow the course of events that led to the final collapse of the counter-revolution.

In Salonica, Mahmut Şevket Pasha, the Young Turk general in command of the Third Army, decided to send troops to crush the movement. The troops arrived at Çatalça on 16th April, and frantic attempts were made to prevent their entry into İstanbul where a bloodbath between the opposing factions would have been inevitable; but these attempts were not successful. This Army of Operations (*Hareket Ordusu*), as it was called, carried on its advance and arrived at Yeşilköy (San Stefano) where it was received by a parliamentary delegation. On 20th April the Armenian Dashnaktsutiun party sent a delegation to Yeşilköy, and announced that it supported the Army of Operations⁴⁷. This delegation consisted of women, who presented

⁴³ Akşin, p. 69.

⁴⁴ See *İkdam*, 15.4.1909.

⁴⁵ Gooch and Temperley p. 11.

⁴⁶ Akşin pp. 89-90.

⁴⁷ Yunus Nadi: *İhtilâl ve İnkılab-ı Osmani* (Revolution and Ottoman Reform), İstanbul 1325 (old style), pp. 144 and 157; *İkdam*, 22.4.1909; Akşin p. 234.

to that army a white flag and a bouquet of flowers, while Vartkes Efendi, an Armenian deputy, made a speech. The Armenian Hintchak party also sent a delegation offering volunteers. The Armenians were thanked and told that volunteers were not necessary⁴⁸.

Meanwhile the Dashnaks persisted in their attempts to procure joint action against Abdülhamit and the reactionaries⁴⁹. An inter-party committee was set up, which met on 23rd April under the presidency of Dr. İbrahim Temo. At that meeting, which was not attended by the C.U.P., Maloumian Efendi, the Dashnak leader, suggested that a seven-member delegation should be sent to parliament and the Government in order to inform them about the aims and duties of the committee, to inculcate in them the necessity of solidarity among all the parties and groups for the safety of the country and for the defence of the constitution, and to suggest that inter-party strife and inter-racial conflicts should be terminated. These suggestions should also be published in the press. The army should be thanked for its action in favour of the constitution, and security should be provided throughout the country⁵⁰.

Parliament met on 23rd April⁵¹ and passed a resolution emphasising the importance of the constitution, and of defending the unity and tranquillity of the different races. Hagop Babikian, an Armenian deputy, had tried unsuccessfully to make the wording of this resolution much stricter⁵². On the following day (24th April) the Army of Operations entered İstanbul and besieged the Yıldız Palace. It was claimed that the ambassador of one of the Great Powers (Russia was suspected) had sent an emissary to the Palace who saw Ali Cevat and asked him if the Sultan had a wish (in the sense of escaping in order to save himself). Ali Cevat claims that he had brought this to the notice of the Sultan who had replied that he was pleased to hear of this interest shown in him, but he did not wish to take up the offer⁵³.

According to another Turkish writer, Ali Haydar, a few days before the dethronement of Sultan Abdülhamit, the Russian ambassador had

⁴⁸ Akşin p. 249.

⁴⁹ Ibid., p. 264; *İkdam*, 23.4.1909.

⁵⁰ *İkdam*, 26.4.1909; *Mizan*, 11.4.1909; Akşin p. 265-6.

⁵¹ *Takvim-i Vekayi*, 199, 20.4.1325.

⁵² *İkdam*, 23.4.1909.

⁵³ Ali Cevat and Faik Reşit Unat: *İkinci Meşrutiyetin ilânı ve Otuzbir Mart Hadisesi* (The declaration of the Second Constitution and the 31st March Event), Ankara 1960, p. 74.

suggested to him (the Sultan) to leave Turkey on a Russian ship. The German Emperor was said to have made a similar offer⁵⁴. It was also claimed that the British King had sent Dragoman Fitzmaurice to the Palace to ask Abdülhamit if he wished Britain to send the Mediterranean fleet to İstanbul. Abdülhamit was said to have politely turned down the offer⁵⁵.

On 27th April the Ottoman Parliament decided to dethrone Abdülhamit II and to offer the throne to his brother, Mehmet Reşat, who became Mehmet V. In the *fetva* (bull) issued by the *Şeyhülislâm* (religious dignitary), Ziyaettin Efendi and the *Fetva Emini* (issuer of the bull), Hacı Nuri Efendi, Abdülhamit was accused of deletions from the books of *Şeri* (Shaira) and of forbidding and burning of some of these books; of wasting public resources, of killing people without Shariatic reason, of imprisoning and banishing them, of wavering from the path of righteousness despite his promise not to do so, and of being involved in sedition and "massacres".

Among the delegation who went to inform him officially about his dethronement was Aram Efendi, an Armenian Catholic⁵⁶. Esat Pasha (Toptani) was authorised to tell Abdülhamit that he was dethroned. "Sire, we have been authorised by the national Parliament to inform you about its decision of today", he remarked, and went on: "the nation, with a *fetva*, has dethroned Your Majesty. The nation also guarantees your property and life and those of your children and family". Abdülhamit was flabbergasted and did not say anything for a minute; then he murmured: "This is my fate! I have served my nation for so many years. My value has not been appreciated. But everything will soon be found out. God is great. One day justice will be done"⁵⁷.

Abdülhamit was exiled to Salonika (Selanik) and lingered on until 1918 when he died peacefully in his bed in İstanbul where he was brought after the loss of the former city during the First World War⁵⁸. The fate of his Grand Vizier, Tevfik Pasha, followed a slightly different course. He was

⁵⁴ Mithat: *Hatıralarım*, p. 226.

⁵⁵ Hasan Amca: *Doğmayan Hürriyet* (Unborn Liberty), İstanbul 1958, p. 72; Akşin pp. 265-7 and 284.

⁵⁶ *İkdam*, 28.4.1909.

⁵⁷ Tahsin Uzer: *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (History of Macedonian Guerrilla Warfare and the Last Ottoman Government), Ankara 1979, pp. 245 and 298-300.

⁵⁸ See also Public Record Office, Foreign Office documents: FO 371/771/15921: Lowther to Grey, İstanbul, telegram dated 27.4.1909.

asked by the new Sultan to stay on in a Cabinet reconstructed on 1st May; but that Cabinet lasted only four days. Tevfik Pasha was forced by the C.U.P. to resign on 5th May, and was replaced by Hüseyin Hilmi Pasha.

The Adana incidents

The winter of 1908-9 had passed quietly in the Anatolian provinces, although the population suffered from the result of a bad harvest, and in many parts of the country subscriptions had to be opened to carry the needy people through the cold season. According to British reports, the restoration of the constitutional regime had so far produced little improvement in the situation: the Muslims were becoming discontented with the new order which had hardly brought them any advantage. In the words of British Ambassador Lowther, "the ancient unquestioned dominance of the Turks" had been shaken - at all events in appearance - by ideas of liberty, equality and fraternity about which there had been so much talk since the restoration of the constitution⁵⁹. The Christians, on the other hand, and particularly the Armenians, were benefiting in many ways by the greater liberty allowed to them, and were easily importing arms and ammunition, "in the first instance for self defence", claimed Lowther, and later on in an "aggressive and self assertive vein of enthusiasm", which led them to discourse on "the great destinies of the Armenian race, and on the eventual establishment of an Armenian principality".

The Armenians, points out Telford Waugh, showed themselves arrogant and boastful over their new equality, as was seen in Adana⁶⁰. Moreover, their constitution and national assembly had worsened the arrogance of the Armenian intellectuals. Even Armenian writers admit that their coreligionists were allowed to sing previously prohibited patriotic, national and folk songs that hailed the independence of an imagined Armenian state in Cilicia, i.e., the Adana Province⁶¹, where, according to British sources, they constituted 75,000 of a total population of 393,000 of whom 290,000 were Muslims⁶², and according to Turkish sources, they

⁵⁹ FO 371/772/17612: Lowther to Grey, Istanbul, confidential despatch dated 4.5.1909.

⁶⁰ Sir Telford Waugh: *Turkey, Yesterday, Today and Tomorrow*, London 1930, p. 129.

⁶¹ David Kherdian: *The road from home: the story of an Armenian girl*, London 1980, p. x.

⁶² FO 371/4239/160318: W. Childs, Geographical Section, PID, Foreign Office, 10.2.1920.

constituted 57,686 of a total population of 408,563 of whom 341, 903 were Muslims⁶³.

Any Armenian who could write, began to publish odes, poetry, stories, etc., which had little to do with the truth. Particularly on the anniversaries of the establishment of their national assembly they acted provocatively, and in their speeches, asserted their "great ideal". They also staged revolutionary plays and recited national marches inciting the Turks⁶⁴. They sang revolutionary songs loudly almost every day, in the streets and in Armenian houses and schools, whilst Armenian artists painted pictures that would arouse the national sentiments of the Armenian people. These pictures were used on post-cards, stamps, cigarette packets, curtains in theatres, and on pillows. Thus the Armenian intelligentsia tried their best to provoke the Armenian people to revolt, whilst the Ottoman Government, true to the spirit of the new order preferred to adhere to its principle of non-interference in the freedom of conscience, and allowed the growing anarchy to go on unchecked. It has been suggested that this was considered to be the greatest weakness of the Ottoman Government⁶⁵.

The more the Armenians talked and recited poetry, and the more they armed themselves, the more they aroused the anxiety and alarm of the Turkish people, who detected in the aspirations of the Armenians, and in the gospel preached by their Hintchak and Dashnak societies, which did much to stir them, an intention to take vengeance on the Turks and "to wipe their race off the face of the earth"⁶⁶. The Turks were also alarmed by the exhortations of the Armenians to arm themselves delivered by Mgr. Mousheg, the Gregorian bishop of Mersin, throughout the country particularly in Adana and its region where the bishop had a commercial interest in the sale of firearms. British Ambassador Lowther believed that the Armenian bishop was largely responsible for inflaming the passions of the Armenian people and the fears of the Turks. The British vice-consul at

⁶³ FO 371/4229/86552: Admiral Calthorpe to Lord Curzon, despatch, İstanbul, 24.5.1919, enclosing a pamphlet from the Turkish Minister for Foreign Affairs on population statistics, dated 14.3.1914.

⁶⁴ Parmaksızoğlu p. 26; Sadi Koçuş: *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri* (Armenians and Turco -Armenian relations throughout history) Ankara 1967, pp. 142-4.

⁶⁵ Koçuş pp. 139 and 145.

⁶⁶ FO 371/772/17612: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 4.5.1909; see also Christopher J. Walker: *Armenia: the survival of a nation*, London 1980, p. 183.

Mersin, Major Doughty Wylie, recognised this to such an extent that he later prevented the bishop's landing at Mersin on his return to his diocese, in the interests of public order⁶⁷.

According to a British Embassy report, under the constitution all men could bear arms. From the "delightful novelty of the thing", thousands of revolvers were purchased. Even schoolboys had them and, boy-like, flourished them about. But worse followed: the swagger of the arm-bearing Armenian and his ready tongue irritated the "ignorant" Turks. Threats and insults passed on both sides. Certain Armenian leaders, delegates from İstanbul, and priests ("an Armenian priest is in his way an autocrat") urged their congregations to buy arms. It was done openly, indiscreetly, and, in some cases, it might be said wickedly. What can be thought of a preacher, a Russian Armenian, wondered the report, who, in a church in Adana where there had never been a "massacre", preached revenge for the "martyrs of 1895"? "Revenge", Bishop Mousheg said, "murder for murder. Buy arms. A Turk for every Armenian of 1895". An American missionary who was present got up and left the church. Bishop Mousheg toured the province preaching that he who had a coat should sell it and buy guns⁶⁸.

According to Cemal Pasha, who was appointed to Adana following the incidents there⁶⁹ this "young and ambitious Armenian priest", was also one of the Hintchakist leaders. He imported guns and revolvers from Europe in order to arm his own men. He boasted that the Armenians who were then armed, would never again be afraid of incidents such as those of 1894; if a single Armenian was hurt, ten Turks would pay in return. Because of the weakness of the local government, his wicked incitements went on unabated, and soon began to bear fruit.

The relations of the two peoples grew more strained as the whisperings of fanatics and reactionary agents added to the tension. The strain and tension of the situation had become so unbearable, the sense of insecurity and nervousness throughout the province had reached such a pitch that only a spark was needed to set alight the conflagration. Even the reform commission, set up by the Government at the instance of the Armenian Patriarch in the autumn of 1908 to make a tour of inspection, to remove

⁶⁷ FO 371/772/17612: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 4.5.1909.

⁶⁸ FO 424/220, no. 48, enclosure; see also Kâmuran Gürün: *Ermeni Dosyası* (Armenian File), Ankara 1983, pp. 167-8.

⁶⁹ *Hatıralar* (Memoirs), İstanbul 1959, pp. 345-6.

corrupt officials, to restore any land "illegally seized", and to introduce various administrative reforms, had resigned in a body before they had even started, having realised the hopelessness of the task before them.

Nevertheless the situation at Konya and Aydın in early April 1909 was perfectly quiet to all outward appearances, despite the report sent to British Ambassador Lowther by his vice-consul at Mersin, Major Doughty Wylie, that there were disturbing elements before the surface, such as the large importation of arms, and the dangerous weakness of the local authorities. 40,000 guns, revolvers and automatic pistols had been imported into the province since the restoration of the constitution, reported the British vice-consul. The judicial authorities had refused to condemn the guilty parties, however overwhelming the proofs of their guilt might be, for fear of incurring unpopularity, whilst the *vali* (governor-general) of Adana was being strongly attacked in the local paper, which observed that he was a good clerk but a bad governor; an honest man but one who was incapable of action, and recommended him to return to İstanbul and resume his occupation there as a secretary. Major Doughty Wylie's account indicated a general spread of lawlessness, but he believed that there was nothing that a small show of force would not at once put down, and the force, though small, at the disposal of the authorities, was sufficient, if they would only use it ⁷⁰.

On 13th and 14th April reports were already spreading through the provinces of the startling events which were then occurring in the capital. On the night of the 14th an incident took place at Adana when an Armenian shot down two Turks who were said to be trying to abduct his wife, and immediately the whole town was in an uproar ⁷¹. The British dragoman, Athanasios Tripanis (of Greek origin), had reported the Adana incidents to Major Doughty Wylie immediately. At the time there were more than the normal number of Armenians in Adana and its surrounding villages, as it was the time of the seasonal migration of Armenian workers from Maraş to gather in the barley harvest ⁷².

As soon as Doughty Wylie received Tripanis's message, he decided to go to Adana in person, and boarded the afternoon train on the 14th. He saw no reason for exceptional precautions and took his wife with him. From the train he began to suspect that things might be rather worse than he had

⁷⁰ FO 371/771/26538: Lowther to Grey, despatch, Pera, 27.4.1909.

⁷¹ See also FO 371/772/17612: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 4.5.1909.

⁷² FO 371/242/219, p. 80.

anticipated: he saw the odd dead body near the track, and refugees running panic-stricken towards the train. On 15th April he telegraphed Ambassador Lowther, reporting that disorders had broken out at Adana in which a number of persons had been killed, but British subjects were in no danger. So far the Armenian quarter, which was armed, had not been attacked. Nevertheless he thought that the trouble was spreading, and the situation at Mersin and Tarsus appeared to him to be anxious⁷³. He had gone from Mersin to Adana, having heard that the situation was very critical, and had found "many people murdered on the way."

Meanwhile Ambassador Lowther was assured by the Porte that they were doing all that was possible. Lowther, who was surprised by the news of the incidents, telegraphed to Sir Edward Grey on the following day that a warship should be sent to Mersin. The situation at Adana had not improve. He also suggested that a vessel should be present at Piraeus to await orders owing to disorders anticipated at Beirut⁷⁴.

During the whole of the 15th, 16th and 17th April Adana became the scene of wide disorders. At the first sound of firing, the Armenians rushed to their own quarter, where they barricaded themselves and began to shoot at the Turks, who, Major Doughty Wylie reported, hunted them out from every corner and house-top, goaded on by hodjas (*hocas* - Muslim clerics) and reactionaries. The *vali*, Cevat Bey, who was a man of good character, but incapable of administering the province, and the *ferik* (local army commandant), who was Mustafa Remzi Pasha, an old man⁷⁵, were paralysed with shock, and retired to the shelter of the *Konak* (Government House), making no effort to call out the soldiers who could easily have quelled the mob, or to calm the storm. Major Doughty Wylie, the British vice-consul, however, after his arrival at Adana, went straight to Tripanis's house, which was near the station. There he changed into his uniform, secured an escort, and set off to the *Konak*. He found himself in the midst of a furious Turco-Armenian carnage⁷⁶. With about 50 Turkish soldiers, whom he got the authorities to place at his disposal, and the commandant of the gendarmerie, Major Doughty Wylie paraded up and down throughout the city with bugles blowing, rescuing foreigners, placing guards over foreign schools and missions and putting a stop to the fighting wherever he went.

⁷³ FO 424/219 confidential 9532, no. 25: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 15.4.1909.

⁷⁴ Ibid., no. 29: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 16.4.1909.

⁷⁵ Cemal Paşa *Hatıralar* (Memoirs), İstanbul 1959, pp. 345-6.

⁷⁶ FO 424/219/p. 80.

“Wherever we went the fighting ceased”, he later reported to Lowther. “We cleared the streets sometimes by charging with the bayonet and sometimes by firing over the head of the crowd”⁷⁷. Alternatively, Doughty Wylie had a crier (*dellal*) ordering everyone to go home, warning them that he intended to fire down the street. But this proved only partially effective, since the city was large and impossible for one group of men to control at all times.

By midday the city’s main bazaar was on fire, whilst the Turks and the Armenians were engaged in house-to-house fighting, which was almost impossible to control. An urgent message came to Major Doughty Wylie to go down to the Tobacco Regie factory, where there were many wounded. While there, he was shot by an Armenian at close range, and his arm was broken. Doughty Wylie later commented on this incident as follows: “He was probably deceived by my military uniform into thinking I was a Turkish Officer, or else too wild with terror or despair to know what he was doing”. His injury did not prevent him thinking fast: suppose the Turks learnt that the British vice-consul had been wounded by an Armenian? Would this not be a signal for a general storm on the Armenian quarter?

He sent the commandant of the gendarmerie back to the *Konak* with an urgent message to the two officials there that, if they stopped the incidents, he would not demand any indemnity or punishment. He backed up this request with a reminder to them that he had already telegraphed for a British warship, and that if the outbreak continued he would hold them responsible. As a partial solution he suggested that the Armenian quarter be sealed off with regular troops and good officers; no one should be allowed in or out; and the rest of the town should be patrolled, with people being driven indoors, by shooting if necessary. Having despatched the commandant of the gendarmerie he returned home to tend to his wound. It was mainly owing to his courage and bravery that, wherever he appeared at the head of a body of Turkish soldiers, bloodshed ceased - at all events temporarily⁷⁸. Major Doughty Wylie, whom Lang erroneously bases at Konya instead of Mersin, and who never even mentions that he was shot by an Armenian⁷⁹, was later awarded the CMG and the Turkish Order of the Mecidiye for his bravery⁸⁰.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 81.

⁷⁸ FO 371/772/17612: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 4.5.1909.

⁷⁹ David Marshall Lang: *The Armenians, a people in Exile*, London 1981, p. 14.

⁸⁰ H.V.F. Winstone: *Gertrude Bell*, London 1978, pp. 119-20. C.H.M. Doughty Wylie was a close friend of Gertrude Bell; he died at Gallipoli in 1915.

Meanwhile the local authorities were paralysed with shock. According to Doughty Wylie, the reserves who were called up by the commandant, and who were roaming the streets, "did an infinite amount of harm". Much damage was also done by the looting villagers and by the "frenzied population"⁸¹. The Muslim leaders were divided, some trying to quieten the crowd, other taking rifles and joining in the *melée*. By the morning of the 16th the outbreak had died down, for the time being - not least because HMS *Swiftsure* and other foreign warships were cruising off the Cilician coast.

A day earlier (on the 15th) the Ottoman Parliament at San Stefano had met to deal, *inter alia*, with telegrams from Adana describing the serious situation there, and decided to advise the people by telegram, and to ask the local authorities about the measures taken to quell the incidents. Vartkes Efendi, an Armenian deputy, declared that the real culprits were the anti-constitutional officials who should be warned strictly and even be punished in an exemplary way⁸².

It was only on the 17th April that the *vali* and Major Doughty Wylie could prevail on the Muslim notables and hodjas to agree to make peace with the Armenian priests and civilians. From the morning of that day the work of rescue and relief began. By the 19th April, when 100 troops had arrived from Beirut, the town of Adana was quiet again, but the situation remained serious for some time longer. The fighting was still going on, and martiallaw was declared in Adana. Troops were being rushed there from everywhere.

In İstanbul an Armenian delegation went to the Porte to see the Grand Vizier, whilst the Ottoman Government, at its meeting attended by Nazım and İzzet Pashas, took a number of important decisions about Adana⁸³. It dismissed the Governor-General Cevat Bey and replaced him by Mustafa Zihni Pasha, the *mutasarrıf* (governor) of Burdur. The same fate was shared by the local commandant, Ferik Mustafa Remzi Pasha⁸⁴. It declared that henceforth the governor-general could directly demand from the army commanders the despatch of troops and then notify the Ministry of War instead of going in a round-about way of asking the Porte, then the Minister

⁸¹ FO 424/219, p. 82.

⁸² Akşin, p. 191.

⁸³ *Meclis-i Vükelâ mazbatası* (Minutes of the Council of Ministers), vol. 127, 19.4.1325 (1909).

⁸⁴ *İkdam*, 19.4.1909; Akşin p. 268.

of War and then the commanders⁸⁵. The Ottoman War Office announced, on the evening of 18th April, that no incident had occurred for the past 24 hours. Nevertheless the Government decided to send a cruiser and a number of armed sailors to Adana⁸⁶.

The *Şeyhülislâm* (Sheikh-ul-Islam), in a telegram to the *Müftü* of Adana, reminded him that massacres were against the *Şeriat* and against the law of humanity. Ohannes Efendi, the Armenian Patriarchal Vicar, in a telegram to the Armenian *Murahhas* (Delegate) of Adana, asked for the cessation of the fighting, and expressed his surprise about the causes of such "anti-constitutional actions at a time of liberty"⁸⁷. On 23rd April, Maloumian, the Dashnak leader, suggested at an inter-party meeting that the Adana and Maraş incidents should be terminated, and that those responsible should be punished⁸⁸. On that day Parliament examined a telegram from the Catholicos of Cilicia, Mgr. Sehak, who had resigned, complaining that for the past two days Haccin was under fire from the neighbouring Muslim people and from the army, and asking for an end to the situation. Parliament decided to send a telegram to Adana again calling upon the officials there to carry out their duties, and reminding them of their responsibilities⁸⁹.

The arrival, on or about the 25th April, of several British and other foreign warships at Mersin and İskenderun (Alexandretta), including French and Russian vessels which had received orders to go to Turkish waters, did much towards restoring the confidence of the non-Muslim population⁹⁰. German, Austrian and American ships joined them in order to protect their nationals⁹¹. Russia also was reported to have sent warships to Burgaz⁹² and Akpınar, but the Russian Foreign Minister, M. Isvolski, assured Turkish Ambassador Turhan Pasha that no Russian ship had left port⁹³. Apparently Russia was trying to procure the support of the other Great Powers in order to stage a naval demonstration. Austria and Germany, however, were not in favour as this would give Russia the right of

⁸⁵ Akşin p. 250.

⁸⁶ *Meclis-i Vükela mazbatası*, vol. 126, 6.4.1329 (1909); Akşin p. 205.

⁸⁷ *İkdam*, 20.4.1909.

⁸⁸ *Ibid.*, 26.4.1909.

⁸⁹ *Takvim-i Vekayi*, no. 200-1, 21-2, April 1325 (1909); Akşin p. 287.

⁹⁰ *İkdam*, 17.4.1909; Yunus Nadi pp. 68-9; Ali Cevat and Unat, p. 55.

⁹¹ *Die Grosse Politik*, 27/1, no. 9588/37.

⁹² *Ibid.*, no. 9584/24.

⁹³ *Hariciye* (Foreign Ministry), carton no. 594/6, no. 191.

access to the Straits. Austria, therefore, was very late in sending her warships, whilst Germany had reluctantly decided to send ships in order to satisfy the demands of her nationals and as a counterpoise to the actions of the other Powers⁹⁴. The only countries that were keen in sending warships to Turkish waters were France and Greece⁹⁵. The visit of the captains of the French, German and British men-of-war to the *vali* had produced a good effect⁹⁶.

Meanwhile, the movement which had begun in Adana was spreading far and wide over the neighbouring districts⁹⁷. Simultaneously with the outbreaks at Adana, there were terrible scenes between the Turks and the Armenians at Bahçe, Maraş, Hamidiye, Antakya, Tarsus, Payas, Hacin, Erzin, Dörtöyl, etc⁹⁸. It was not only on the Cilician plain that the Turks and the Armenians were killing one another, the whole of the coastline round the gulf of İskenderun was affected. Many Turks and Armenians lost their lives⁹⁹.

The *vali* of Aleppo had declared himself unable to restore tranquillity, but had sent instructions for the protection of British subjects, who were collected in the British Vice-Consulate. It was believed that the influence of the *Şeyhülislâm* and the Armenian Patriarch alone was likely to avail, and Ambassador Lowther proposed that the former should attempt to exercise such influence with the *Muftus* of the *Vilayets* of Diyarbakır and Aleppo, and that similar action should be taken by the latter. In this connection it was suggested at the British Foreign Office that perhaps a message from the British Government might spur on the *Şeyhülislâm*. "The Armenians are our special care, and I think we should say something", commented an official, while Sir Edward Grey added: "We should do all we can with the Constantinople (İstanbul) authorities"¹⁰⁰. The Armenian Patriarch and the *Şeyhülislâm* did not hesitate to send instructions to the religious authorities of Konya, where there were fears of disorders, and repeated their previous orders to the *Vilayets* of Diyarbakır and Aleppo¹⁰¹.

⁹⁴ *Die Grosse Politik*, 9582/23, 9588/37, 9589/13 and 9591/17.

⁹⁵ *Ibid.*, 9590/42; Akşin pp. 147-8.

⁹⁶ FO 371/771/15398: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 24.4.1909.

⁹⁷ See also FO 371/771/14851: Lowther to Grey, cipher telegram, İstanbul, 20.4.1909.

⁹⁸ G.F. Abbott: *Turkey in Transition*, London 1909, p. 304; H. Charles Woods: *The Danger Zone of Europe*, London 1911, pp. 155-7.

⁹⁹ Woods, p. 160.

¹⁰⁰ FO 371/771/15013: Lowther to Grey, confidential telegram, İstanbul, 21.4.1909.

¹⁰¹ *Ibid.*, doc. no. 15155: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 22.4.1909; *İkdam*, 19.4.1909.

There was much panic at Aleppo (Halep), Antep, and other nearby towns, and at Konya, Kayseri and even Beirut, where periods of grave alarm were recorded; but in most cases the local authorities, and notably the *mutasarrif* (governor) of Mersin among them, by vigorous measures and show of determination, were able to prevent excesses or outbreaks until the arrival of fresh troops, or of detachments from foreign warships, or until the news reached the provinces of the deposition of the Sultan and the ultimate victory of the constitutional party and the Young Turk regime.

By 25th April the ferocity of the incidents began to abate, and just as in the capital the period of suspense and uncertainty had come to an end with the entry of the army, so too in the provinces the reign of anarchy was abruptly ended upon the restoration of some kind of authority in İstanbul. Fresh troops were despatched from the Roumelian Army, and the local authorities began to face the grave and pressing problem of relief and shelter for the homeless and orphaned refugees. But suddenly, on the evening of the 25th, soon after the arrival of the new forces at Adana, fresh shots were heard in the Armenian quarter, where some Armenian youths fired at the soldiers¹⁰², although pro-Armenian authors claim that it was the Turks who began the firing¹⁰³.

The town was again in a blaze. All night long incidents went on, and by the time Major Doughty Wylie had obtained assistance from the *vali* the next day, under menace of foreign intervention, half of the town, including hospitals, churches, mosques and mission buildings, had been burnt down. Doughty Wylie stated that his impression while going around Adana at this time was of a great number of cartridges exploding in burning houses, and of wreckage falling across the street¹⁰⁴. Woods believed that many of the fires were started "deliberately"¹⁰⁵.

The outbreak of these second incidents at Adana had given rise at the time to ugly stories of complicity of the Roumelian troops, but British Ambassador Lowther found no truth in these reports. They were in reality started by some desperate Hintchakist terrorists, who, in the wild hope of provoking foreign intervention, had attacked and killed 15 newly arrived Roumelian soldiers who were picketed in the Armenian quarter. Lowther

¹⁰² Cemal Paşa pp. 345-6.

¹⁰³ Walker p. 185.

¹⁰⁴ FO 424/219, p. 93.

¹⁰⁵ Woods p. 138; Abbott p. 305.

could give no definite figures of the dead and wounded, but in Adana 2,000 bodies were buried of whom 600 were stated to be Muslims. The Turkish Government subsequently issued an official estimate of 5,400 casualties for the whole district; but Lowther found this was "grossly under-estimated", and believed that the figure should probably be somewhere between 15,000 and 20,000 with 15,000 destitute Armenians¹⁰⁶. Cemal Pasha claims that 17,000 Armenians and 1,850 Muslims were killed¹⁰⁷. The Armenian deputy for Edirne (Adrianople), Hagop Babikian, in a report he prepared for the Ottoman Parliament, which was not discussed as he had passed away, gave the number as 21,001¹⁰⁸. Cemal Pasha's figures are nearer the truth¹⁰⁹.

The Ottoman Government made an initial grant of TL 30,000 for relief work, and subsequently the Turkish Parliament voted two further sums of TL 100,000 each for rebuilding the burnt quarter¹¹⁰.

Who was responsible for the incidents?

According to British Ambassador Lowther, to lay the responsibility at the door of Abdülhamit, as was at first done, was impossible; no evidence of any kind had been produced to incriminate him. In fact, Charles Marling, the British Charge d'Affaires at İstanbul, believed as late as July 1912 that by far the most probable theory was that the incidents were brought about with the special purpose of discrediting Abdülhamit "At all events, the worst of His Majesty's enemies could not accuse him seriously of an act which he was astute enough to recognise as calculated to justify his deposition", Marling remarked¹¹¹. Nor was there any evidence against İzzet Pasha, the *vali*, though there could be no doubt that a number of hodjas and reactionaries had done all they could to fan the flame of the Muslim excitable.

Lowther did not believe that there was any ground to assume that the Armenians were planning an insurrection, or that the Muslims had been

¹⁰⁶ FO 371/771/15394: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 23.4.1909, and doc. no. 15478: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 25.4.1909; see also FO 371/4974/E 2404: Memorandum by R. McDonell, 25.3.1920, which confirms that 15,000 Armenians were killed; but the number of Muslims killed is not mentioned.

¹⁰⁷ The Shaws support this view; see: S.J. Shaw and E.K. Shaw: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge University Press, 1977, p. 281.

¹⁰⁸ United States National Archives, 353/43, no. 87, 4016/13.

¹⁰⁹ Gürün p. 176; Akşin p. 123.

¹¹⁰ FO 371/1002/4235; see also FO 424/220, no. 48: Turkey Annual Report for 1909, Lowther to Grey, confidential despatch, İstanbul, 31.1.1910.

¹¹¹ FO 371/1496/32933: Marling to Grey, despatch, İstanbul, 29.7.1912.

preparing a carefully premeditated "massacre". The causes of the incidents were, according to him, rather to be found in the vainglorious talk of equality on the part of the young Armenians, who were all "in theory" revolutionaries and advocates of home rule; in the fear which their attitude had inspired among the Muslims of some definite act of aggression, a fear which was somewhat justified by the constant stream of arms which flowed into the country for the use of the non-Muslim population; in the extravagance of the orators on both sides; and in the lamentable weakness of government authority. Through these causes had come the events of 13th April in the capital, and the murder of the two Turks by an Armenian as a pretext for the outbreak at that particular time. Once the incidents had begun, the "cowardice of the *vali*" and "the *ferik*'s action in arming the reserves", had caused the Muslims to believe that "the Government were encouraging them to punish the Armenians", reported Lowther. And yet, R. McDonell of the British Foreign Office, commenting on these incidents eleven years later, observed that the Adana incidents "were undoubtedly the result of Society (Dashnaktsutiun) propaganda, and of urging the Armenians to armed resistance"¹¹².

Cemal Pasha, on the other hand, puts all the blame on Mgr. Mousheg, the Armenian bishop of Adana, and on the local government, who did not prevent his "evil work"¹¹³. According to British documents, Mgr. Mousheg had taken bribes from Bahri Pasha; had encouraged the Armenians to buy arms; and had sold to them faulty weapons thus making a great deal of money. He had made provocative speeches; had paraded around with arms and bandoliers, and had his picture taken in dress worn by former Armenian leaders. The British ambassador, too, admits, in his despatch of 4th May 1909 that, Mousheg had great responsibility in the outburst of the incidents¹¹⁴.

According to Turkish writer Reşat İleri, Mgr. Mousheg had set up an organisation under the name of "private school of agriculture". In an inaugural speech opening the school, he even prayed for the Ottoman Empire and declared that the aim of the school was to educate the Armenian youth in modern agricultural methods, but not so in reality as the school was actually used in training Armenian guerrillas and terrorists. The Armenian

¹¹² FO 371/4974/E 2404: Memorandum by R. McDonell, 25.3.1920.

¹¹³ *Hatıralar* (Memoirs), İstanbul 1959, p. 345.

¹¹⁴ FO 424/219, no. 83.

youth enrolled in this school were indoctrinated against the Turks and taught how to use weapons and methods of sabotage¹¹⁵.

Mousheg himself reveals in a book he published in Cairo in 1909 on the Adana incidents and their culprits, entitled *Les Vêpres Ciliciennes*, that the Armenian committees in the Adana province had given importance to the arming of the Armenian people, and that he himself, and other Armenian leaders, used to travel round the villages, inciting the Armenian people "in the name of defending the constitution". According to an American missionary Krillman¹¹⁶, as quoted by the Armenian *Goshnak* newspaper, a number of hotheaded and emotional Armenians went around in Adana and Mersin, singing old Armenian songs. They were supported by the "young and inexperienced Armenian Bishop Mousheg", who perambulated round the villages in the Adana plain, urging the Armenians to eat less, to sell their belongings and buy weapons. Bishop Mousheg having thus prepared the ground, left for Egypt, and as soon as he departed, the Adana incidents began¹¹⁷.

Another leader of the Armenian extremists at Adana was Garabet Gokderelian, who, for many years, had served as a judge in Turkish courts of law. Moreover, the Armenian Church in the Kozan sub-province played an important role in the Armenian rebellion at Adana. This Armenian church was one of the most important religious establishments frequently visited by the Armenians, some of whom used to come from the U.S.A. When the revolt was being prepared, these visits became more frequent. Many Armenian terrorists were accommodated in the church, waiting for the day of the revolt¹¹⁸.

The local authorities, on the other hand, acted rather recklessly in calling upon the Muslims to get their arms and suppress the rebellion. The governor of the Kozan *Sancak* (sub-province), Asaf Bey, who did not dare leave Government House, sent alarming telgrams in all directions, inviting the Muslims to come to the aid of their brethren because he had received information that armed Armenians from Dört Yol were marching to Erzin, the capital of the sub-province, which was also known as Cebelibereket¹¹⁹.

¹¹⁵ "Ermeni Dosyası" (Armenian File), *Hürriyet* newspaper, İstanbul, 24.9.1982.

¹¹⁶ *New York Times*, 23.10.1909.

¹¹⁷ Koçuş p. 168.

¹¹⁸ *Hürriyet*, 24.9.1982.

¹¹⁹ See also Mehmet Asaf: *1909 Adana Ermeni olayları ve anılarım* (The Armenian incidents of 1909 of Adana and my reminiscences), edited by İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1982; see also Gürün p. 176; Cemal Paşa p. 168.

Many Turkish historiographers insist that, after the restoration of the constitution the Armenians did not remain idle; on the contrary, they mobilised their resources in order to achieve their "holy aspiration" -the establishment of an Armenian state in Cilicia (Çukurova). According to Reşat İleri, this independent Armenian state was to be set up on territory including Adana, İçel, Hatay (Alexandretta) and Maraş. In this venture the Armenians were assisted not only by the French but also by the British and the Americans. The writer goes on to claim, without evidence however, that American transport ships, laden with arms, under the protection of French warships, were clandestinely landing weapons for the Armenian terrorists. The British also were bringing arms and ammunition from Cyprus to be distributed to Armenian bands. Moreover, the Armenians had set up an arsenal at Saimbeyli, where they manufactured guns, revolvers and ammunition. The greatest support, however, came from Russia who wished to gain access to the Mediterranean.

The Armenian Church at Adana and its bishops were the chief instigators of this movement. The Turks also believe that in April 1909 Armenian bands had attacked Turkish quarters and had begun to massacre the people in accordance with a vow of vengeance that they had taken earlier. Those Turks who had managed to procure arms had retaliated. These incidents were echoed to the European press as the extermination of the Armenians by the Turks¹²⁰.

It is interesting to note here that David Kherdian, an Armenian writer, attributes the following statement in connection with the 1909 incidents in Adana, to his father:

"At the entrance of a coffee house I saw something that made the blood rush to my temples. Tacked to the wall was a small card on which was printed a map of Cilicia, with writing in Armenian. Above the card, which was charcoal-smeared, and written over in a crude hand were the words: 'What Armenia, infidel dog?' I turned the card over and read, in Armenian: 'The future Armenian Kingdom of Cilicia' "

Kherdian then goes on to relate that a mullah had said to his father:

¹²⁰ See also Mithat Sertoğlu: "Türk-Ermeni dostluğu düşmanlığa nasıl dönüştürüldü" (How Turco-Armenian friendship was transformed into enmity), *Hürriyet*, 17.11.1981; Sezai Orkunt: "Güçlülerin oyuncağı Ermeniler" (Armenians, toys of the Powerful), *Milliyet*, 5.10.1981.

“That dates from the 1909 troubles. As you know, when Abdülhamit was dethroned in 1909, the new government of the Young Turks promised certain freedoms to the Armenians and other subject races. The Armenians, in a burst of riotous folly, foolish even for them, began shouting from their clubs and meeting chambers of the freedom that would soon be theirs. It was then that they sent those unfortunate cards you ask about through the mails, and marched through the streets bearing banners of ‘Lesser Armenia’. They even began speaking of a royalist army hiding in the mountain fasts of Hadjin and Zeitun, which was of course bluff....

It is most regrettable. Christian and Moslem have always been neighbours, if not always friends. The accusation that the Turk is persecuting the Armenians on religious grounds is the work of Western journalism. Until now not a single act of desecration had been committed against the Armenian church... I have analyzed the problem. The Armenians began to align with the West—first slowly through the missionaries, and then through the instigation of their intellectuals who had gone off to France to be educated. They returned with notions of autonomy and other nihilistic ideas about ‘freedom’, so that when the war came to our country, they were the natural dupes for the Western powers, who began using these poor, uneducated Christians as their excuse to heap invective on our heads, and to rouse their own masses against us, should they feel it necessary to go to war with our country. So much of it is outright lies. We have never been granted a fair hearing before the great tribunal of humanity”...¹²¹

And this hardly needs any comment.

The Commission of Inquiry into the Adana incidents

Meanwhile, the Ottoman Chamber of Deputies, which was reeling under the unexpected blow of the 13th April events in the capital, met early in May and decided to investigate the causes and development of the incidents at Adana. During a stormy session, Zohrab Efendi, a well-known Armenian deputy, criticised the Government for the “criminal carelessness”

¹²¹ Kherdian, pp. 65-8.

of the local authorities in not taking early and effective steps to check the disorders. In the end Parliament decided to send a court-martial to Adana as soon as possible ¹²², and proceeded to appoint a commission of inquiry from amongst its members, including Hagop Babikian, the Armenian deputy for Tekirdağ, Yusuf Kemal, the Turkish deputy for Kastamonu and two members appointed by the Government, namely Arif Bey (Turkish), the chief clerk of the Council of State, and judge Musdikian Efendi (Armenian). The commission was asked to proceed to Adana and to carry out a through investigation *in situ* ¹²³.

The commission arrived at Adana soon after, but its members refused to be accommodated by the local officials as they declared that they would also investigate the activities of those officials. Their first job was to visit the wounded, and to extent help to the needy. There was already a commission charged with the latter duty, but many complaints had been made against it. Yusuf Kemal, who was already appointed a member of the aid commission, which was set up in İstanbul to help the Adana victims, invited the leaders of the local Armenians and Greeks together with the consuls of France and Britain to attend the meetings of the commission.

At their first meeting at Government House, Yusuf Kemal told those present that he had abolished the existing membership of the commission, and asked the Armenians and the Muslim to select three new members each, which they duly did. He then turned to British Vice-Consul Major Doughty Wylie, who was present, and invited him to become the honorary president of the commission, which he accepted gladly. Yusuf Kemal had already been informed of the good work done by Doughty Wylie during the disturbances, and that he was even wounded in the arm by an Armenian. Thereafter their relationship became friendly ¹²⁴.

By the second week in May there were indications that the new governor general of Adana, Mustafa Zihni Pasha, father of İsmail Hakkı, member of Parliament for Bagdad and editor of *Tanin* newspaper, was disposed to attribute all the blame to the Armenians. He had telegraphed to İstanbul that the total casualties were as follows: Mussulmans: 1,924 killed,

¹²² FO 371/772/17775: Lowther to Grey, confidential despatch, İstanbul, 4.5.1909; Turkish press of 4.5.1909.

¹²³ Yusuf Kemal Tengirşen: *Vatan Hizmetinde* (In the Fatherland's Service), İstanbul 1967, p. 120.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 120.

533 wounded; Christians: 1,455 killed, 382 wounded. This presumably referred to the whole province, but did not correspond with the information furnished by Major Doughty Wylie to Ambassador Lowther, who hastened to inform Sir Edward Grey on 11th May that this could only be regarded as a reflex of the belief held by the local Turks that the Armenians had united in a great plot to annihilate their Muslim neighbours. This was a belief to which the activities of the Hintchakists, and of Bishop Mousheg, seemed to have given some verisimilitude. The fear among the Turkish population was evidently genuine, "however ill-founded", claimed Lowther, and the apprehensions of the Armenians were not as yet being lulled by the action of the Government.

In Adana the authorities had arrested 104 Muslims and 89 Christians on charge of being implicated in the incidents¹²⁵. As a result of these arrests, the situation in the town was gradually beginning to settle down. The court-martial appeared to be determined to bring the culprits to justice, which gives the lie to Christopher Walker's that claim the military tribunal "did little except frame Armenians"¹²⁶. There is no evidence to indicate that "at all stages the attempts of the men (commission) to reach the truth were thwarted apparently by orders from Constantinople (*sic* Istanbul)", as claimed by Walker¹²⁷.

British witnesses such as M. Gibbons and M. Chambers, who had given evidence before the military commission, were convinced of the existence of an Armenian "nationalist" plot. Moreover, the American diplomatic representative in İstanbul had furnished British Ambassador Lowther with a report from one of "the most experienced" American missionaries in Anatolia, the Reverend Dr. Christie, which gave an account of the very origin of the incident. He declared that the young Armenians of Adana were nearly all revolutionaries; that arms and ammunition had been on sale for months, and that both sides had been laying in store of them. He also attributed a large share in the events to the "evil counsels" of the Armenian bishop, whom he described as "a very bad man". These comments of Dr. Christie went far to show that, among a number of Armenians headed by their bishop, the idea of a revolutionary plot did exist¹²⁸.

¹²⁵ FO 371/772/19552: Lowther to Grey, telegram, İstanbul, 24.5.1909.

¹²⁶ Walker p. 186.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 187.

¹²⁸ *Ibid.*, doc. no. 21190: Lowther to Grey, confidential despatch, Pera, 1.6.1909.

Whilst inquiries were continuing in Adana, on 30th June, the Christian leaders of the city, including Gregorians, Protestants, Catholics, Syrians, Greek Catholics and Chaldeans, issued a declaration pledging loyalty to the constitution and the state, and denying that they ever had any intention of provoking a rebellion there. The declaration was presented to the various government departments. On the other hand, the court-martial and Yusuf Kemal had asked the British Vice-Consul, Major Doughty Wylie, for an account of what he had seen of the incidents. They had also urged him to give his views on the causes and the general politics of the affair. He gave them an account in which he tried, as far as possible, to eliminate anything which might cause a controversy. It appeared to him to be far more important to bring about, if possible, a better feeling between the two races than to uselessly dispute over who had fired the first shot. He also suggested to the new delegation from the Armenian Patriarchate, who seemed, at least the lay members, reasonable people, that they might bring influence to bear on "disreputable Armenian witnesses", who made a scandalous living by giving false evidence against their own people¹²⁹.

Meanwhile Hagop Babikian, the Armenian member of the commission of inquiry, left for İstanbul after a short period, having complained that the weather in Adana was too hot for him. Yusuf Kemal, however, remained for three more weeks, and having finished his investigation, handed over all the documents to the British vice-consul, with a plea that he should read it and make any amendments he thought necessary in his own report. Yusuf Kemal then returned to İstanbul where he saw Hagop Babikian at the Chamber of Deputies, and suggested to him that they should rewrite and submit their joint report to Parliament, but each time he approached Babikian, the latter evaded the issue. On the morning of 1st August, in the presence of Halil Bey, deputy for Menteşe, and his friends, Yusuf Kemal gave Babikian the copy of Doughty Wylie's report, which was in French. He pointed to its conclusion and suggested to Babikian that they should translate it into Turkish, both sign and submit it to the president of the Chamber. Babikian expressed the wish to read the report, and took it from Yusuf Kemal.

The following day he brought it in an envelope, and in the presence of the same people, returned it to Yusuf Kemal. The report consisted of eight typed pages; seven of the pages related to the incidents, whilst the eighth

¹²⁹ FO 424/220: No. 24: Lowther to Grey despatch, İstanbul, 14.7.1909, enclosing copy of despatch from Major C.H.M. Doughty Wylie, Adana, 6.7.1909.

page included the conclusion on the events. When Yusuf Kemal opened the envelope, the eighth page, which carried the signature of the British Vice-Consul, Doughty Wylie, was missing. In his conclusion, the vice-consul had declared rather naively that he never believed in an Armenian insurrection which aimed at the establishment of a separate kingdom with foreign assistance. If the Armenians had such aspirations, they could have withdrawn *en masse* to the mountains where they could easily have defended themselves, and would never have left defenceless thousands of unarmed farmers in the fields, most of whom were their brethren or relatives. Apparently he did not know, or pretended that he did not know, about the methods which Armenian terrorists used in the 1890s in order to attract the attention of the powers. It was also foolishness, Doughty Wylie believed, to imagine that the Armenians, who were only armed with revolvers and shotguns, would resist the Ottoman army. As for foreign intervention, such an idea was useless.

He had also declared that the majority of the Muslims really believed that their government, their life and religion were in danger. Their ignorance was too much for them to understand that this "could not be possible". Many of them were provoked by the inflammatory speeches of the Armenians, as such speeches were related to them in an exaggerated manner; moreover, many "bandits" were attracted by the prospects of looting. Nevertheless the Government was mainly responsible for not having discovered the incident beforehand and taken effective steps to suppress it. Those making inflammatory speeches could have been arrested quickly, and the first indications of the rebellion could have been stamped out by the troops, claimed Doughty Wylie.

When Yusuf Kemal discovered that the eighth page of the report was missing, he asked Babikian what happened to it. "Didn't you give it to me like that?" the latter exclaimed. He then admitted the existence of page 8, and explained that, whilst dining at the *Tokatlian*, he was also perusing the report: he must have dropped it there. They decided to visit the restaurant that evening and to look for it. Yusuf Kemal arrived there long before Babikian, who came shortly after together with Mouradian, the president of the Hintchak Committee. Babikian, we are told by Yusuf Kemal, then begged the latter confidentially to have mercy on his children, meaning that he deliberately had to lose the last page of Doughty Wylie's report. Yusuf Kemal consoled him, and told him that he would telegraph the president of the court-martial, who already had the report, and ask for a copy. Babikian

then left for his home at Yeşilköy (San Stefano) where he died of a heart attack that same night.

Shortly afterwards Yusuf Kemal submitted his report to the Chamber of Deputies, but it was not discussed as Babikian could not sign it¹³⁰. We learn from a despatch which British Ambassador Lowther sent to Sir Edward Grey on 4th August that Babikian had been receiving threatening letters (probably from Armenian extremists), and although there were suspicions of foul play in his death (possibly poisoning), they were groundless as shown by the *post-mortem*¹³¹. Before he died, however, Babikian had given an interview to the *Tasvir-i Efkâr* newspaper of 9th July, accusing a number of local officials, and making some wild and exaggerated remarks which exasperated the members of the court-martial¹³². As a first result, the officers of the court-martial resigned in a body, whilst British Vice-Consul Doughty Wylie thought that the majority of Babikian's statements would be contradicted by his colleague Yusuf Kemal.

Babikian had said that the Armenians had given no cause for the incidents. If by this he meant, as he seemed to have meant, that there were no faults on the Armenian side, he went too far, declared Doughty Wylie. Considering the country and the people, there was certainly provocation in violent and insulting language, which was still too common. There remained, too, the propaganda for the buying of arms. As to Bishop Mousheg, whom Babikian declared to be innocent and a much maligned man, he could be proved to have toured his province, exhorting his flock and others to buy arms at any price, and if he was not a dangerous man, why did his own people ask the British vice-consul to keep him away from Adana?

Babikian's interview had thus, to the last degree, disgusted the Turks and accentuated the deep-seated dislike of the Armenians, which had already made a sympathetic treatment of the province so extremely difficult. It had been represented by the *Itidal* newspaper as a slanderous attack on the Turks and on the religion of the state. Doughty Wylie believed that Babikian's facts were in some cases wrong, which was to the last degree unfortunate¹³³. As a result of his statements the Armenian Patriarch

¹³⁰ Tengirşenk, pp. 120-5.

¹³¹ FO 424/220, no. 43: Lowther to Grey, confidential despatch, Therapia, 4.8.1909; Walker p. 187.

¹³² See also FO 371/777/28694: Garabet Hagopian's letter to Sir Edward Grey, London, 28.7.1909, about the Adana incidents from the Armenian point of view.

¹³³ FO 424/220: Major Doughty Wylie to Lowther, despatches, Adana, 19.7.1909, pp. 63-5.

threatened to resign unless the Government retracted its original contention that the incidents were the result of an Armenian plot to found an independent principality¹³⁴.

In İstanbul where the Government had passed the Law of Associations forbidding all political organisations based on ethnic or national groups, the Grand Vizier and the Minister of War succeeded in inducing the court-martial, which had resigned *en masse* on account of the appointment of a new president and the strictures of Hagop Babikian, to withdraw their resignation¹³⁵; whilst the new *vali* in Adana addressed for several hours a meeting of the heads of the Armenian and Syrian Churches, held in M. Chambers's house one evening. He spoke tactfully and frankly on matters concerning them, and succeeded in leaving a good impression on all his hearers. The acting British Vice-Consul, R.E.W. Chafy believed that this should contribute tremendously to the success of the governor-general's reforming efforts. The *vali* had also announced his intention of supressing various Armenian source of rumour and the so-called "reports" in Adana, which was welcomed by Chafy, as "absurdly inaccurate" reports and newspaper stories had emanated from Adana which had the most harmful results¹³⁶.

Considerable sensation was aroused early in September 1909 by a statement in the press on the subject of the condemnation to death of various Turks and Armenians at Adana. The number of Armenians condemned to death was given variously from four to nine; but British acting Vice-Consul Chafy informed Ambassador Lowther that none of the Armenians was condemned by the Adana court-martial under the presidency of Kenan Pasha. He believed it to be true that about forty Muslims had been sentenced to death. The sensation was greatly increased by the action of Mgr. Tourian, the Armenian Patriarch, who sent in his resignation to the Grand Vizier on 7th September. The Patriarch took up the line that, as the Government had officially admitted the innocence of the Armenians in connection with the accusation of having caused the incidents, the presumption was that any Armenians who had killed Muslims had done so in self-defence, and that consequently it was not equitable to condemn them to death; that it would

¹³⁴ Ibid., no. 43: Lowther to Grey, despatch, Therapia 4.8.1909.

¹³⁵ Ibid., same despatch.

¹³⁶ FO 371/774/34994: Lowther to Grey, confidential despatch, İstanbul, 8.9.1909, enclosing copy of despatch from acting Vice-Consul R.E.W. Chafy, Adana, 1.9.1909.

be fairer and more politic to severely punish the *ex-vali* and the others who were responsible for the disorders, and pardon even the individual Muslims who had taken part in the incidents; and that the sentences decreed against the *ex-vali* and the others were quite inadequate.

The situation became more acute as the Armenian National Council threatened to follow the example of their chief, and negotiations were opened between the Porte, represented by Talat Bey, the Minister of the Interior, and Necmettin Bey, the Minister of Justice, and Mgr. Tourian, with a view to arriving at a compromise which should satisfy the demands of the latter. Talat Bey's attitude at the outset was unconciliatory, and he told a press representative that the sentences passed by the court-martial would all be carried out on Christians and Muslims alike with impartiality. Talat Bey states in his memoirs that he investigated the report about the Adana incidents with great care. Those incidents were started by the Armenians, as stated by an Armenian witness. Even Hagop Babikian, claims Talat Bey, who was one of the delegates sent to investigate the incidents, had clearly explained it to him. The purpose of the incidents was to provoke the people to riot, to attract European attention and to establish an autonomous Armenian state at Cilicia (Çukurova)¹³⁷.

Despite Talat Bey's firm stand, it was announced a few days later that the death sentences passed on 29 of the Armenians found guilty had been commuted to penal servitude for life¹³⁸; whilst the capital punishment passed on about 40 Muslims was carried out¹³⁹. According to Cemal Pasha, who was appointed to Adana after the incidents:

“Four months after my arrival at Adana I had thirty Muslims, convicted by the court-martial, hanged in Adana itself, and two months later, seventeen Muslims hanged in the town of Erzin. Only one Armenian was executed. Among the Muslims hanged was... the Müftü of the Bahçe district... I regret that I could not capture Mgr. Mousheg, who had escaped to Alexandria on a foreign ship on the

¹³⁷ Talât Paşa: *Talât Paşa'nın Hatıraları* (Memoirs of Talat Pasha), İstanbul 1958, pp. 14 ff.

¹³⁸ FO 371/774/35805: Lowther to Grey, confidential despatch, Therapia, 16.9.1909.

¹³⁹ *Ibid.*, docs. nos. 45105 and 46733: Marling to Grey, cipher telegram, İstanbul, 12.12.1909; see also FO 242/219, p. 195, and despatch, 21.12.1909, enclosing copy of despatch from R.E.W. Chafy, Adana, 15.12.1909.

second day of the incidents. This person, too, was rightly condemned to death *in absentia* by court-martial, I would hanged opposite to the *müftü* of Bahçe”¹⁴⁰.

It was announced in the middle of December that four Armenians, Kirkor, Nazaret, Bedros and Mihran, with Bishop Sahak, who had been condemned by the court-martial to hard labour for life and perpetual banishment, had been pardoned by the Sultan, and that further sentences to death of the culprits of the incidents should be commuted to hard labour for life¹⁴¹. Yet the Armenians of Adana were not the innocent passive sufferers that they have sometimes been portrayed. They were insufferably and tactlessly loquacious, and their bishop, Mousheg, was “a foolish firebrand” who was seeking to force the foreign Powers to intervene, with the ultimate end of declaring himself “King of Cilicia”, as confirmed by secret British documents¹⁴².

¹⁴⁰ Gürün p. 176.

¹⁴¹ FO 371/774/46068: Marling to Grey, confidential despatch, İstanbul 15.12.1909.

¹⁴² FO 424/220, p. 70; Walker p. 187.

TÜRK-BULGAR İLİŞKİLERİ VE 18 EKİM 1925 TARİHLİ DOSTLUK ANDLAŞMASI

Prof. Dr. HAMZA EROĞLU

18 Ekim 1925 tarihli Türk-Bulgar Dostluk Andlaşması, Türk-Bulgar ilişkilerinin mihenk taşıdır. Her türlü siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler, karşılıklı iyi ilişkilerin sağlanması ile mümkün olur. Dostluk andlaşmaları devletlerin karşılıklı ilişkilerini düzenler.

Biz burada Türkiye ile Bulgaristan arasındaki bağların temel dayanağını teşkil eden Dostluk Andlaşmasını inceliyerek ve yorumluyarak Bulgaristan'ın hem yükümlülüğünü hem de sorumluluğunu ortaya koymaya çalışacağız.

18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Andlaşması, Türk-Bulgar ilişkilerine yeni bir yön vermekte, ekonomik, sosyal, kültürel ve hukukî bağları daha sonra aktedilen andlaşmalarla daha da güçlendirmektedir. Dostluk Andlaşması ve ona bağlı Genel Protokol, Bulgaristan'da yerleşmiş Türklerin azınlık olarak haklarını korumakta ve garanti altına almaktadır.

Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde olduğu kadar, uyumsuzlukların çözümlenmesinde de Dostluk Andlaşması ve bağlı Genel Protokol, uygulanması ve yorumu ile bizlere ışık tutmaktadır.

Öncelikle Dostluk Andlaşması ve sonra Genel Protokol'un hükümlerinin incelenmesi ve açıklanması Türk-Bulgar uyumsuzluğuna bakış açımızı belirleyecektir.

Bulgaristan, Bulgaristan'da yaşayan, orada mukim (yerleşmiş) Türkler'e Milletlerarası Hukukun (Devletler Umumî Hukukunun) tanıdığı azınlık hakkını tanımamaktadır. Yalnız azınlık hakkını tanımamak değil, bu hakkı toptan reddettiği gibi, inkâr ettiği gibi, insan haysiyetine yaraşır şekilde yaşamak hakkından da Bulgaristan'da yaşayan Türk insanını mahrum bırakmaktadır.

Bulgaristan Türkiye ile aktediği andlaşmalarla da yüklenmiş olduğu yükümlülükleri yerine getirmemektedir. Bulgaristan'ın yalnız azınlık haklarının değil genel olarak Milletlerarası Hukuk kurallarını da ihlâl

ettiğini, 18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Andlaşmasının hükümleri açıkça göstermektedir.

I— 18 Ekim 1925 Tarihli Dostluk Andlaşmasının İçeriği

Türkiye ile Bulgaristan, aralarındaki dostluk bağlarını kurmak ve güçlendirmek amacı ile 18 Ekim 1925 tarihinde bir Dostluk Andlaşması aktetmişlerdi.

Andlaşma ile kurulan bu dostluk, Andlaşmanın 1 inci maddesine göre, bozulmaz bir dostluktur; içten, samimî ve sonsuz bir dostluktur.

Âkit taraflar, Andlaşmanın 2 inci maddesinde “diplomasi (siyasî) ilişkilerini Devletler Hukuku kurallarına (esaslarına) uygun biçimde kurmak hususunda da anlaşmışlardır” denilmektedir. Bu hüküm iki tarafın siyasî ilişkilerinde Devletler Hukuku kurallarına uymayı gerekli kılmaktadır. Bu hususta şüphe ve tereddüte mahal olmadığı açıkça görülmektedir. Çünkü Andlaşmada kullanılan deyim, “Siyasî münasebeti Hukuku Düvel (Devletler Hukuku) esaslarına tevfikan tesis hususunda ittifak etmişlerdir” şeklindedir. İttifak sözcüğü, tam anlaşmayı ifade eder. Daha açıkça bu hüküm taraflara kuvvet kullanmayı ve kuvvet tehdidine müracaatı yasakladığı gibi, karşılıklı görüşme ve anlaşma yoluna da açık kapı tutmaktadır. Ekonomik, sosyal ve kültürel alanda da işbirliğini dolaylı olarak öngörmektedir. Gelişen Devletler Umumî Hukukunun hükümleri de dikkate alınacak olunursa, 2 inci maddenin bu hükmü bu gün için daha çok değer ifade etmektedir.

Andlaşmanın 2 inci maddesinin ikinci fıkrası da, “her iki tarafın siyasî temsilcilerinin mütekabiliyet (karşılıklı olma) şartıyla diğerinin arazisinde Devletler Umumî Hukuku esaslarına göre muameleye mazhar olmaları kabul edilmiştir” denilerek karşılıklı kuralını getirmektedir. Bu hüküm 1925 yılında teamüli bir hukuk kuralını teyitten başka bir şey değildir. Ancak birinci fıkra genel bir kural koymaktadır. İkinci fıkra da bu hüküm olmasa da, birinci fıkranın açık ve belirli hükmü tarafları buna uymaya mecbur bırakmaktadır.

Özetle belirtmek gerekirse, Andlaşmanın 2 inci maddesinin gerek birinci gerek ikinci fıkrasının hükmü, Türk-Bulgar ilişkilerinde Devletler Hukuku kurallarına uymanın zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Andlaşmanın 3 üncü maddesi, Dostluk Andlaşmasının gereği ilişkileri geliştirmek amacı ile Ticaret Sözleşmesi, İkamet Sözleşmesi ve Hakem Andlaşması akdini öngörmektedir. İkamet Sözleşmesi, Dostluk Andlaşması

ile aynı tarihte imzalanmıştır. Diğer Andlaşmalar ise daha sonra imzalanmıştır.

Andlaşmanın 4 üncü maddesi usulle ilgili bulunmakta ve onaylanma ve yürürlük formalitesini öngörmektedir.

Andlaşmanın 5 inci maddesi Andlaşmaya bağlı Protokol'un Andlaşmanın ayrılmaz bir parçasını (mütemmim cüz'ünü) oluşturduğunu ifade etmektedir.

5 inci maddenin bu hükmü, Türk-Bulgar dostluğunu sadece Dostluk Andlaşması hükümleri ile onun çerçevesinde değil Andlaşmanın ayrılmaz bir parçası olan Genel Protokol'la da aynı derece bağlı olduğunu göstermektedir. Başka bir anlatımla belirtmek gerekirse, Dostluk Andlaşması hükümleri bir kül, bir bütün olarak ele alınmaktadır.

Andlaşmada süre ile ilgili hükümler mevcut değildir. Daimî ve devamlı bir dostluk söz konusu olduğundan, dostluğun süre ile sınırlanması söz konusu olmamaktadır. Halbuki aynı gün imzalanan İkamet Sözleşmesi ise 4 yıllık bir süre ile bağlı bulunmakta, feshedilmedikçe de yürürlüğü devam etmektedir. Dostluk Andlaşmasının süresiz olması, O'nun hükümlerinin muhtevasının özelliğinden ileri gelmektedir.

Dostluk Andlaşmaları genellikle Devletlerin karşılıklı ilişkilerine olumlu yön verir. Özellikle komşu devletler arasında iyi bir dostane ilişkilerin gelişmesine imkân hazırlar. Genellikle Dostluk Andlaşmalarında barış ve içten dostluk ve samimi ilişkiler aranır. Bugün iki taraflı dostluk andlaşmaları ile sağlanan barış ve güvenlik yerini milletlerarası barış ve güvenliğe bırakmıştır. Ancak iki taraflı dostluk andlaşmalarının milletlerarası barışa katkıda bulunması ve onu desteklemesi, dostluk andlaşmalarının değerinin bugünde saklı tutulduğunu göstermektedir. Dostluk andlaşmaları çok def'a iki taraflı siyasî ilişkilerin başlangıç noktasını teşkil eder. Dostluk andlaşmasının akdi ile siyasî ilişkiler güvenli bir tabana oturmaktadır. Türk-Bulgar ilişkileri de öncelikle 18 Ekim 1925 tarihli Dostluk Andlaşması tabanına oturmaktadır.

Dostluk Andlaşmasına bağlı protokol, 8 paragraf halinde çeşitli meseleleri (sorunları) ele almakta ve çözüme bağlamaktadır. En önemli konulardan biri de Bulgaristan'da yaşayan Türklerin durumudur. Protokol'a göre, Bulgaristan'da oturan Müslüman azınlıklar, Neuilly Barış Andlaşmasında yazılı hükümlerin tümünden yararlanacaklardır.

Bu hüküm, Dostluk Andlaşmasının ayrılmaz bir parçasını teşkil eden ek protokol'da öngörülmektedir. Bulgaristan'da yaşayan Müslüman (Türk)

azınlığın hukukî durumunun Dostluk Andlaşmasında yer alması, onun ayrılmaz bir parçasını teşkil etmesi, Müslüman (Türk) azınlığına tanınan haklara saygılı olmanın, sadece bir yükümlülük değil, aynı zamanda, Türkiye ile Bulgaristan arasındaki ilişkilerin mihenk taşını oluşturmuş olmasındandır. Başka bir ifade ile Türkiye ile Bulgaristan arasında dostluk, barış, iyi ve samimî ilişkiler, Bulgaristan'ın Müslüman (Türk) azınlığına göstereceği muameleye bağlı kalacaktır. Konuyu bir diğer açıdan da ele alırsak, azınlık sorununun, daimî ve devamlı bir statü içinde ele alındığını yani Dostluk Andlaşmasının bizatihi kendi içinde yer aldığını öngörmektedir.

Dostluk Andlaşmasına Ek Protokol'un A paragrafındaki hüküm ise şöyledir:

“İki Hükümet azınlıkların korunmasına ilişkin olarak, Neuilly Andlaşmasında (Bulgaristan ile Müttefiklerin 1919 Barış Andlaşması) yazılı hükümlerin tümünden Bulgaristan'da oturan Müslüman azınlıklarını ve Lozan Andlaşmasında yazılı hükümlerin tümünden Türkiye'de oturan Bulgar azınlıklarını yararlandırmağı, karşılıklı olarak, yükümlenirler”¹.

Bu hükümle, Bulgaristan'da yaşayan Müslüman azınlığı Neuilly Barış Andlaşmasının öngördüğü azınlıkların korunması hükümlerine tâbi olmaktadır.

Bulgaristan, azınlıkların korunmasına ilişkin Neuilly Barış Andlaşmasının yazılı hükümlerinin tümünden Bulgaristan'da oturan Müslüman azınlıklarını yararlandırmayı, karşılıklı olarak yükümlenmektedir. Buna karşılık Türkiye ise Lozan Barış Andlaşmasının yazılı hükümlerinin tümünden Türkiye'de oturan Bulgar azınlıklarını yararlandırmayı yükümlenmektedir.

Söz konusu paragrafta yer alan Müslüman azınlıklardan esas maksat, Türklerdir. Ancak Andlaşma hükmünü biraz daha dikkatli yorumlayacak olursak; Müslüman azınlığa, Türk olmayan Müslümanlar da girmektedir. Bu hükmün mevcudiyeti, Bulgarlar'ın daha sonra, gayri ciddî bir şekilde ele aldıkları asıllarının Türk olmadığını iddia ettikleri Müslüman Pomakları da içine almaktadır. Öyleyse bu hükme göre, Pomaklar'ın Türk olmaları dışında sadece Müslüman olmaları onların azınlık haklarından yararlanmalarını gerekli kılmaktadır. Bu durum, Pomaklar hakkında haklı iddialarımızın hukukî dayanağını ifade etmesi bakımından önem arz etmektedir. Ek Protokol da yer alan “Müslüman” deyimini, bütün

¹ Türk Kültürü, Sayı 264, Nisan 1985, S. 285.

Müslüman dünyasını da ilgilendirmekte; Bulgaristan'da oturan Müslüman azınlıkların korunması hususunda Türk Devleti'nin üstün çabalarını ifade etmektedir. Türkiye Müslümanlık adına Bulgaristan'da oturan Müslümanların himayesini üstlenmektedir. Bu durum bir bakımdan da İslâm âlemine hizmet etmek demektir.

Aynı gün imza edilen İkâmet Sözleşmesi ise 2 inci maddesinde, "İki âkit taraf, Bulgaristan Türklerinin ve Türkiye Bulgarlarının ihtiyarî göçlerine herhangi bir engel çıkarmıyacaklarını kabul ederler" denilerek, Bulgaristan'da mukim (yerleşik) Müslümanlardan değil sadece Türklerden bahsedişî, ihtiyarî göçün münhasıran Bulgaristan Türklerine ait olduğunu göstermektedir. Halbuki Dostluk Andlaşmasına bağlı Protokol A'da, azınlık haklarının korunması söz konusu olduğunda Müslümanlardan bahsedilmektedir. Müslüman kelimesi bir anlam ifade etmek için andlaşmaya konulmuştur. Bu durumda soy-sop birliği bakımından Türk olan Gagavuzların bu Andlaşma hükmünün dışında kaldığı görülmektedir. Buna karşılık bütün Müslümanlar azınlık haklarından yararlanmaktadır.

Neuilly Barış Andlaşmasında azınlıkların korunmasına dair hükümler, Birinci Dünya Harbinden sonra aktedilen barış andlaşmalarında öngörülen genel statü niteliğinde hükümlerdir. Ankara Dostluk Andlaşmasının Ek Protokolü ile Neuilly Barış Andlaşmasına atf yapılmakla bu hükümler, Dostluk Andlaşmasının ayrılmaz bir cüz'ü, parçası olmuşlardır. Böylece Neuilly Barış Andlaşmasının azınlıklarla ilgili hükümleri, Neuilly Barış Andlaşmasının yürürlüğüne bağlı kalmaksızın Ankara Dostluk Andlaşmasının Hükümleri içinde sayılmaktadır.

Şimdi burada dikkatimiz çeken önemli konu, Dostluk Andlaşmasına bağlı ek Protokol'un "F" bendinde, Türkiye ile Bulgaristan arasında aktedilen 1913 Barış Andlaşmasının, iki Devlet arasında sınırı belirliyen bölümü dışında, diğer hükümlerin sona erdiği ve geçerliğinin kalmamış olduğunun açıkça beyanıdır.

1913 Barış Andlaşması, İkinci Balkan Harbi sonunda Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında imzalanmıştır. Bu Andlaşmada da azınlıkların korunması ile ilgili hükümler vardır. 1925 Dostluk Andlaşması ile ilgili düzenleme, 1913 Barış Andlaşması hükümlerine nazaran daha geniş ve diğer azınlıkların korunması ile ilgili Andlaşmalarda yer alan hükümlerle de paralellik arz etmektedir. Ayrıca Milletler Cemiyetinin de garantisini sağlamaktadır.

Türkiye'nin 1919 Neuilly Barış Andlaşmasına taraf olmadığı dikkate alınır, Bulgaristan'da yaşayan Türklerin azınlık haklarından ikili

andlaşma düzeni içinde yararlanması, 1925 Türk-Bulgar Dostluk Andlaşmasının imzalanmasını zorunlu kılmıştır. Neuilly Barış Andlaşmasına yapılan atıfla Milletler Cemiyeti sisteminin kurduğu azınlık hakları ile ilgili hükümler, 1925 Dostluk Andlaşmasının ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi 1925 Dostluk Andlaşması ile, iki Devlet arasındaki diplomasi ilişkileri, Devletler Hukuku kurallarına uygun biçimde kurmak konusunda anlaştıklarını ifade etmiş bulunmaktadır. Bu hükmün anlamı, Andlaşmanın âkidi iki devletin diplomasi ilişkilerini Devletler Hukuku kurallarına uygun şekilde düzenlemeleridir. Ayrıca ek protokolün "H" paragrafında, "İşbu Protokolün uygulanmasında çıkabilecek zorluklar Hükümetler arasında siyasal görüşmelere konu olacaktır" hükmü karşılıklı görüşme ile çözüm bulmayı da gerekli kılmaktadır.

Daha önce de açıklandığı üzere Dostluk Andlaşmasına bağlı Ek Protokol A da, azınlıkların korunması ile ilgili hükümler bulunmaktadır. Bulgaristan, bu hükümlerinde ışığı altında iki yönden yükümlülük altındadır. Öncelikle azınlıkların korunması konusunda muhteva itibariyle bağlıdır. Sonra da usul ve şekil yönünden de Neuilly Barış Andlaşmasının azınlıkların korunması ile ilgili hükümlerine bağlıdır. Bu hüküm en azından uyumsuzlukların barışçı yollarla çözümünü öngörmektedir. Bu ise öncelikle, karşılıklı görüşme ve müzakereyi gerekli kılmaktadır. Bugün Bulgaristan, Dostluk Andlaşmasının bu temel hükmünü de ihlâl ederek görüşme ve müzakere yoluna dahi yanaşmamaktadır.

Neuilly Andlaşmasının ortadan kalkmış olmasına rağmen, 1925 Andlaşması, Neuilly Barış Andlaşmasının azınlıklarla ilgili bütün hükümlerini 1925 Andlaşmasının hükümleri olarak devam ettirmektedir.

En geniş şekilde azınlıklara tanınan bu haklar, bu günde Andlaşma yürürlükte bulunduğu için hüküm ifade etmektedir.

II — Dostluk Andlaşmasının Değerlendirilmesi ve Varılan Sonuç

1 — Bulgaristan'daki Türk azınlığı sorununun tarihi geçmişi vardır. Konu, ilk defa 1878 tarihli Berlin Barış Andlaşmasında, daha sonra 1909 tarihli Bulgaristan'ın bağımsızlığını öngören Protokol'da, 1913 tarihli İstanbul Barış Andlaşması ve eki Müftülere Müteallik Mukavelemede ve 1919 tarihli Neuilly Barış Andlaşmasında ele alınmıştır. Bu andlaşmalar Bulgaristan'da bir Türk-Müslüman azınlığın varlığını kabul etmiş bulunmaktadır. Bu Andlaşmalarda mevcut hükümlerle azınlık sorunu, mukavelevî, ahdi mahiyet arz etmekle beraber aynı zamanda milletlerarası

planda uygulamaları ile teamüli bir mahiyette arz etmektedir. Bugün teamüli hukuk Devletlerin azınlıkların haklarına riayetini gerekli ve zorunlu kılmaktadır. 18 Ekim 1925 tarihli Türk-Bulgar Dostluk Andlaşmasında Ek Protokol'da yer alan azınlık hakları ile ilgili hükümler, bir taraftan mukavelevî hukukun, diğer taraftan teamüli hukukun gelişmeleri ile ortaya çıkmış, karşılıklı anlayışla hazırlanmış statü niteliğinde, daimî ve devamlılık arz eden hükümlerdir. Statü niteliğini taşıyan bu hükümler, tek taraflı irade beyanı ile ortadan kaldırılamaz. Azınlık statüsünü öngören 18 Ekim 1925 tarihli Dostluk Andlaşmasının süre bakımından sınırlı olmaması yani süresiz olması, daimî bir mahiyet arz etmesi, feshi ile ilgili herhangi bir hükmün Andlaşmada yer almaması, azınlık hakları ile ilgili hükümlerin statü niteliğinde daimilik ve devamlılık arz eden hükümler oluşunu teyit eden, tevsik eden en önemli delillerden biridir.

Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin 54 üncü maddesinin hükümlerine göre, "bir andlaşmanın sona ermesi, ya andlaşmadaki hükümlere uygun olarak veya her zaman, bütün tarafların uygun bulmaları ile olabilir". Aynı sözleşmenin 56 ıncı maddesi ise "Andlaşmada fesih ile ve andlaşmadan çekilme ile ilgili bir hüküm yoksa andlaşma feshedilemez veya andlaşmadan çekilemez" hükmünü öngörmektedir.

1925 tarihli Türk-Bulgar Dostluk andlaşması iki taraflı bir andlaşmadır ve süresizdir. Ayrıca fesih ile ilgili herhangi bir hükme de yer vermiş değildir. Bu durumda Bulgaristan Dışişleri Bakan Yardımcısı İvan Ganev'in Dostluk Andlaşmasını hiçe sayan beyanı² ilmî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

2— 18 Ekim 1925 tarihli Dostluk Andlaşmasında yer alan azınlıkla ilgili hükümler, statü niteliğini taşıdığından, daimilik ve devamlılık arzettiğinden, iki taraflı andlaşma olmasına rağmen, harp dahi bunlara sona erdirici etki yapamaz. Bu tür anlaşmaların sona ermesi karşılıklı rıza beyanlarının uyumu ile olabilir.

İkinci Dünya Harbine kadar azınlıkların korunması mukavelevî hukukun olduğu kadar teamüli hukukunda konusu idi. Mukavelevî hukukun düzenlemediği hallerde dahi azınlık hakları varlığını korumakta idi. Mukavelevî hukuk, azınlık haklarına açıklık getirmekte, devletlerin yükümlülüklerini belirtmektedir. İkinci Dünya Harbinden sonra insan hakları içinde azınlık hakları, milletlerarası barış ve güvenliğin temelini teşkil etmektedir. Azınlık haklarına saygısızlık aynı zamanda insan haklarına saygısızlıktır. İnsan haklarının korunması konusu ise, milletlerarası

² Milliyet, 21 Ekim 1985.

barış ve güvenliğin korunması ile çok yakından ilgili bulunmaktadır. Bugün Bulgaristan, Türk azınlığına saygısızca davranmakla, Türk azınlığının haklarını hiçe saymakla, milletlerarası barış ve güvenliği de açıkca tehdit etmektedir.

3 — Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin 26 inci maddesi, “yürürlükte olan her andlaşma âkit tarafları bağlar ve âkit taraflar andlaşmayı iyi niyetle icra etmek zorundadır” hükmünü öngörmektedir. Birleşmiş Milletler Şartının 2 inci maddesinin 2 inci fıkrası da, Birleşmiş Milletler Teşkilâtına üye Devletlerin yüklendiği yükümlülükleri iyi niyetle yerine getireceklerini öngörmektedir. İyi niyet, bir Devletler Umumi Hukuku kuralıdır. Devletler bu kurala uymak zorundadır. Bulgaristanda yürürlükte olan 1925 Dostluk Andlaşmasına uymak zorundadır. Ayrıca Andlaşmanın hükümlerini iyi niyetle yerine getirmekle de yükümlüdür. Ayrıca Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin 27 inci maddesi, “âkit taraflardan herhangi birinin andlaşmanın icra edilmemesini, kendi iç hukukundaki kuralları ileri sürerek, mazeret beyan edemez” hükmüne yer vermektedir. Bu hüküm, iç hukuk kurallarının, Andlaşmanın uygulanmasına engel teşkil etmiyeceğini ifade etmektedir.

Şunu da açıkca belirtmek gerekir ki, andlaşma hükümlerine riâyet etmemek, andlaşmayı sona erdirecek tesir yapamaz.

4 — 18 Ekim 1925 tarihli Dostluk Andlaşması ve eki Protokol, Türk-Bulgar ilişkilerini düzenliyen temel andlaşmadır. Bu Andlaşma, Türk-Bulgar siyasi ilişkilerini düzenlemektedir; aynı zamanda diğer bütün mukavelevî düzenin de esasını, temelini teşkil etmektedir. Bu andlaşmaya riayetsizlik, Türk-Bulgar ilişkilerini bütünü ile sarsar. Bütün mukavelevî düzenin yürürlüğünü durdurur. 18 Ekim 1925 tarihli Türk-Bulgar Dostluk Andlaşmasını hiçe saymak, ihlâl etmek, siyasi ilişkilerin kesilmesi sonucuna kadar götürür. Çünkü ortada açıkca hukukun ihlâli söz konusudur.

5 — Milletlerarası Hukukun en büyük talihsizliği, ihlâl edildiğinde, iç hukukta olduğu gibi, müeyyidelerinin açık, belirli ve etkili olmamış olmasıdır. Milletlerarası Hukukun müeyyidelerinin etkisiz oluşu, bu hukuk kolunun özelliğinden ileri gelmektedir. Ancak Milletlerarası Hukuk müeyyideden de tamamen yoksun değildir. Siyasi, hukukî ve ekonomik müeyyideler nisbeten kolaylıkla alınmakla beraber zorlayıcı müeyyidelerin alınması büyük güçlükler doğurmaktadır. Harp, kuvvet kullanılması ve kuvvet tehdidi bugün devletlerin karşılıklı ilişkilerinde müeyyide olmaktan çıkmıştır. İnsan haklarını ihlâl eden bir devlete karşı alınacak müeyyidelerin etkinliği, müeyyidenin türüne bağlıdır. Hukuk kurallarını

ihlâl eden Devlete karşı müeyyide uygulamada en büyük güç dünya kamu oyunun ihlâl eden Devlete karşı tepkisidir. Bugün dünyanın çeşitli ülkelerinde, Bulgaristan'da insan haklarına özellikle azınlık haklarına saygısızca davranışlar, insan kişiliğine, insan haysiyetine karşı en haksız ve iğrenç tecavüzler, açıkça kınanmaktadır. Dünya kamu oyunu, Bulgaristan'a karşı etkili bir şekilde harekete geçirmek, bizim hem insanî görevimiz hem de başarımız olacaktır.

6 — Bulgaristan'daki Türk azınlığı sorunu, bugün Türk dış politikasının bir temel unsuru olmuştur. Türkiye dış ilişkilerinde Türk azınlığı sorununu bütün ağırlığı ile ortaya koymaktadır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığının medenî ve insanî yaşayışa kavuşması, insan haklarından yararlanması milletçe izlenen bir politika olmuştur. Bütün Türklüğün kalbi, eza ve cefa çeken, baskı ve korku altında yaşayan, Bulgaristan'daki Türkler için çarpmaktadır.

KALKINMA ANTROPOLOJİSİ

Prof. Dr. NERMİN ERDENTUĞ

Kalkınmakta olan ülkelerin insanları dünyanın hızla geliştiğini görmekteyler. Bu insanlar çeşitli ekonomik ve teknik yardımları istemektedirler; bunlara muhtaçtırlar da. Halk sağlığı, tarım, eğitim, idari ve benzeri bir çok alanlarda çalışan teknik uzmanların iyi yetmiş oldukları ve meslek açısından yetkili oldukları inkâr edilemez. Ancak, bilinen ihtiyaç ve yardım isteğine ve de teknik uzmanların beceri ve yeteneklerine rağmen, genellikle, sözkonusu yardım veya kalkınma programlarının amaçlarına ulaşamadıkları da bir gerçektir. İşte burada, sözkonusu kalkınma, planlı değişme veya modernleşme programını uygulayanların bir “kültür görmezliği” içinde buldukları kabul edilmelidir. Biz bu kavramı, 1968’de doğu ve güney-doğu Anadolu’nun kalkınmasıyla ilgili bir yazımızda da kullanmış bulunuyoruz¹. Buna benzer bir kavramın, bir rastlantı eseri olarak, George Foster tarafından da kullanılmış olduğunu görüyoruz. Onun “kültür siperliği”² dediği ve bizim de “kültür görmezliği” adını verdiğimiz bu perde nedeniyle, kalkınmaları ve gelişmeleri amacıyla yardım etmek istediğimiz insan topluluklarının ihtiyaç ve isteklerini bütünü ile anlamamız engellenmektedir³. İşte bu engelleme, sözkonusu gelişme-kalkınma programlarının sınırlı ölçüde düşünülmesinden doğan ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçlara karşı bizi duyarsız kılmıştır. Şöyle ki, insanî bir ruh ile, uluslararası ve ulusal programlara göre yapılan yardım ve planlamalara rağmen, bu gelişmeyi, kalkınmayı kabul edecek insanlar çoğunlukla istememekte ve belki de bu programlar için hazır değildirlere.

Ayrıca, teknik uzmanların, üzerinde çalıştıkları toplumlarda yaşamak ve çalışmak hususlarında başarılı bir uyum yapamadıkları da bir gerçektir. Bunlar, üzerinde çalıştıkları toplumun temelinde mevcut ve iyi bilinmeyen engellerin, amaçlarına ulaşmalarında engel olduklarını farkedememekte ve

¹ Nermin Erdentuğ, “Kalkınma Problemleri ve Doğu Anadolumuz”, *A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Dergisi*, sayı 3, 1968, ss. 13-17.

² George Foster, *Traditional Cultures and the Impact of Technological Change* (New York: Harper and Row Pub., 1962), s. 1.

³ aynı yer

sonuç olarak yardım programları amaçlarına ulaşamamaktadır. Bu açıdan dünya insan topluluklarında yapılmış çalışmalardan bol örnekler vermek mümkündür.

Öte yandan, “teknolojik kalkınma” karmaşık bir süreçtir ve bu da uzmanlarca tam anlamıyla anlaşılmış değildir. Ancak, çok yeni zamanlarda, teknolojik gelişmenin tek başına düşünülemediği ve “sosyo-teknolojik kalkınma” teriminin, toplumların gelişme ve kalkınmalarını bütünüyle cevaplayacağı anlaşılmıştır⁴. Kalkınma veya gelişme (*development*) aynı zamanda bir kültür süreci olduğu kadar⁵ sosyal ve psikolojik bir süreçtir de. Şöyle ki, halk sağlığı yardımını alan, yaygın tarım projelerini ve kalkınma programlarını uygulayan insan topluluklarının, yeni teknikleri öğrendikleri ve yeni aletleri kullanmada kolaylık kazandıkları zaman, hayatlarının bir çok yönlerinde de tutum ve göreneklerini değiştirdikleri bir gerçektir. Bir diğer deyiş ile, teknik ve maddi değişmelerle birlikte, bu maddi değişiklik etkisinde kalmış olanların tutum ve davranışlarında, düşüncelerinde, değerlerinde ve inançlarında da mukabil değişmeler meydana gelir. Bu maddi olmayan değişmeler kolayca farkedilmezler. Bu değişmelerin daha derinlerde yer alması nedeniyle çok defa bu değişmeler gözden kaçır ya da bunların mânâları pek değerlendirilemez⁶.

Gerçekten, çoğumuz gelişmenin kültürel, sosyal ve psikolojik yönleri hakkında sırf teknolojik kalkınmaya oranla çok az şey biliriz. Örneğin, yeni gelişmekte olan ülkelerde fabrika işçiliğinin iş türleri arasına girmesi, aile yapısında değişmeler meydana getirmektedir. Eğer işçiler ve aileleri bu yeni sosyal kalıpları (*social patterns*) kabul ederlerse ve kendi geleneksel ailelerine ait vazifelerine karşı tutumlarını yeni şartlarla uzlaştırırlarsa sanayileşmenin yıkıcılığı önlenecektir. Fakat, çok defa, böyle uzlaşmalar da güçlükle sağlanabilmekte ve buna bağlı olarak da “kalkınma süreci” (*development process*) ağır cereyan etmektedir. Bu halde, sanayileşme uygulanırken, geleneksel kültürden, sosyal ve psikolojik yapılardan kaynaklanan faktörleri dikkate almak suretiyle, meydana gelebilecek tahripten korunmak mümkün olacaktır⁷.

⁴ aynı eser, s. 2

⁵ Glynnn Cohanne, *Development Anthropology* (New York: Oxford University Press, 1971),

s. 7-9

⁶ George Foster, *a.g.e.*, s. 3

⁷ aynı yer

Nihayet, kalkınma süreci sosyal bir oluşum, diğer bir deyiş ile, sosyo-kültürel bir değişimdir⁸. Kalkınma, bireylerin davranışlarındaki rol kalıplarının, kalkınmanın gereklerine uygun bir biçimde uyarlanmasıyla mümkündür. Hızlı kalkınma zorunluluğunda olan ve sosyo-kültürel bir değişim içinde bulunan ülkemizde bu husus özellikle önem taşımaktadır⁹. Sosyo-kültürel faktörler gereği kadar dikkate alınmadığı içindir ki kalkınma açısından yapılan çabalarda başarısızlıklar, aksaklıklar önlenememekte ve uygulamada bir çok sorunlar ortaya çıkmaktadır. Nitekim, 1972'de, "III. Beş Yıllık Kırsal Bölge Komisyonu" çalışmalarında bu başarısızlıklar dile getirilmiş ve nedenleri üzerinde durulmuştur.

Bize göre, sözkonusu Kırsal Bölge Komisyonu çalışmalarında işaret ettiğimiz üzere, bu konuda dikkate alınan engeller arasında, eğitime ilişkin olan, ülkemizin sosyo-kültürel yapısı unutulmuştur¹⁰. Bu hususu, bizden sonra, Tuğaç da "kırsal kesim sorun ve ihtiyaçları gereği gibi bilinmemektedir ve alınan önlemler de bu bakımdan gerçekçi olamamakta veya ihtiyaçları karşılamaktan uzaktır¹¹" ifadesi ile desteklemiştir.

İşte söz konusu yetersizlik ve başarısızlığın temel nedelerinden biri ve bugüne kadar büyük ölçüde ihmal edilmiş olanı, sosyal teknolojilerden biri olan "uygulamalı antropoloji" (*applied anthropology*) den yeterince faydalanılmamış olmasıdır. Zira, kalkınma, "antropolojik bir süreç"tir¹² ve son 30-35 yılda kalkınmakta olan bir çok ülkede (Latin Amerika, Pakistan, Hindistan, v.s.) bu konuda bir çok incelemeler yapmış olan antropologların (sosyo-kültürel antropologların) vermiş oldukları ilmi belgeler bizim ülkemiz için de geçerlidir. Şöyle ki, planlı çalışma ve kalkınma faaliyetlerinde alıcı toplulukların "kültür kalıp"ları, yeniliği getiren uzmanların değerleri ve güdülenmeleri (*motivation*), projenin uygulandığı ortamın, yani toplumun veya grubun, sosyal dinamikleri anlaşıldıkları ve kullanıldıkları ölçüde teknolojik gelişme programlarının çok daha pürüzsüz ve çok daha başarılı oldukları görülmüştür¹³. Çoğu plan, program yapımcıları ve alan teknisyenleri, planlı kalkınmanın bir "kültür değişmesi"

⁸ Ahmet Tuğaç, *Sosyal Bilimler Araştırmalarının ve Bilgi Akımının Örgütlenmesi* (Ankara: DPT Yayını, 1977), s. 3

⁹ *aynı eser*, s. 5

¹⁰ Nermin Erdentuğ, "Kalkınma Projelerinde Kültür Biliminin Yeri", *A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Dergisi*, sayı 9, 1980, s. 1-8

¹¹ Ahmet Tuğaç, *a.g.e.*, s. 3

¹² Glynn Cohranne, *a.g.e.*, s. 7-9

¹³ George Foster, *a.g.e.*, s. 195

olduğunu bilmedikleri gibi bu değişimin sosyal etkileri hakkında doğuştan bir duyguya da sahip değildirler. Ayrıca, bunların, getirdikleri yeniliklerin muhtemel sonuçlarından da haberleri yoktur.

Planlı kültür değişmesinde kullanılacak teorik görüşler ve gerçek veriler, büyük ölçüde sosyal bilimlerde, özellikle antropoloji, sosyoloji ve sosyal psikolojinin davranış alanındaki araştırmalarının sonuçlarıdır. “Resmen istifade etme”¹⁴ ifadesi ile, davranış bilimlerinden faydalanmada kendine has olan bir durum dile getirilmektedir; uzak görüşlü kişiler, insan topluluklarının davranışlarını başarı ile değiştirmede, kültüre ilişkin bilgiler yanı sıra sosyal ve psikolojik bilgiler de kullanmışlardır. Bu kişiler, özelleşmiş (*specific*) bilgiyi resmi biçimde kullanmıyorlardı. Ancak, kendi amaçlarında başarılı olmak için ne yapmak gerektiğini biliyorlardı. Bu örneklerden bazıları, uluslararası kalkınma-gelişme programlarında çalışanlarla ilgili bir çok gerçekleri ortaya koymaktadır¹⁵. Bu kişilere örnek olarak başta Atatürk verilebilir: Büyük Atatürk, güdümlü-planlı kültür değişmesi stratejisinin ilmi temeline ilişkin teorik kavramları ve metodolojisini bilmeksizin, bunları eşsiz dehası ve bilgi hazinesi ile ezerek, Türk toplumunun davranışlarında yenileşmeyi-çağdaşlaşmayı sağlayacak olan, değişimin kültürel, sosyal ve psikolojik esaslarını simgeleyen “Atatürk İnkilâpları”nı yaratmıştır¹⁶.

Atatürk öncesine ait, en eski devirlerde insan topluluklarının davranışlarını başarıyla değiştirmede kültürel, sosyal ve psikolojik bilginin kullanılmış olduğuna dair ilk örneklerden biri olarak, Amerika’nın İspanyollar tarafından zapt edildiğinde Hıristiyanlığın bu bölgenin geniş bir alanında başarıyla kabul ettirilmesi verilebilir. Bu örnekte kilisenin, planlı kültür değişmesi stratejisinden haberdar olduğu bir gerçektir; burada, papazlar ve rahipler, kökünden kaldırmak istedikleri putperestlik biçimlerini incelemek için vazifelerini yaparken halkın dilini de öğrenmişlerdi. Güdümlü kültür değişmesi için gerekli sosyo-kültürel taktiğe ait diğer bir örnek de şudur: İrlanda’dan gönderilmiş misyonerlerin İngiliz halkının dinlerini değiştirmesi konusunda Papa Büyük Gregoir tarafından din adamı Mellitus’a yollanmış olan bir mektup, kişinin, bir toplumun dinine ait davranışlarını değiştirmede başarı sağlamak için kültürel¹⁷ ve

¹⁴ aynı eser, s. 196

¹⁵ aynı yer

¹⁶ Nermin Erdentuğ, “Atatürk İnkilâpları (Devrimleri)nin Kültürel Antropoloji Açısından Analizi”, (A.Ü.D.T.C.F. 50. yıl Konferansları, 1976), s. 91-97

¹⁷ Meslekî manada “kültür” sözkonusudur; diğer bir deyişle, ilgili toplumun kültür türü kastediliyor.

psikolojik bilgiden nasıl faldalanılacağını gösteren modern bir metin olabilir. Bu konuda oldukça bol sayıda örnekler saptanmıştır¹⁸. Uygulamalı davranış biliminin prototipi olan bu tür örneklerin aksine, bir planlı programda modern antropolog veya sosyolog, yardımcı verileri, teorik kavramları ve kendisinin kontrol ettiği araştırma tekniklerini kullanır. Antropolog, görevlendirildiği bir projede, gönderilmiş olduğu toplum veya kültürün temel özelliklerini tahlil etmeye, değiştirmeye giriştiği bürokrasi mensuplarının güdülenmelerini ve değerlerini anlamaya çalışarak iki sistem arasındaki etkileşim kalıplarını kavramayı amaçlar; kendi tahlili için bir çerçeve sağlayan bir teori getirir. Bu teorinin yanı sıra, elde ettiği gerçek bilgiyi de kullandığı özelleşmiş programın başarılı olması halinde, antropolog, tüm değişme derecesinin ne olacağını tahmin etmeyi dener ya da, özel bir proje başarılmadan önce, tüm kültürde ne gibi asgari değişimin meydana gelmesi gerektiğini tayin etmeyi dener. Böylece antropolog, değişmeyi önleyen sosyal ve kültürel engelleri arayarak onları bertaraf etme yollarını telkin eder; doğrudan doğruya yapılan bir girişimde ne gibi güdülenmelerin olabileceğini ve diğer uyarıcıların en başarılı bir biçimde nasıl kullanılabileceğini araştırır; bunları yaparken teklif edilen yeniliklerin kabul veya red edilmeyecekleri konusunda karar vermekte ilgili topluma yardım eder. Bu şekilde antropolog, yeniliği getiren grubun üyelerine, grubun faaliyetlerinin etkilerini ve yapılan işin örgütlenme tarzlarını ve taşıdığı değerleri daha iyi anlamalarına yardım etmeyi umar¹⁹.

Burada, kalkınma programlarının başarılı olmasında antropoloji, sosyoloji ve sosyal psikoloji bilimlerinin gereğini şöyle özetleyebiliriz:

Gelişme-kalkınma, diğer bir deyişle, değişme isteği bütün insanlarda aynı zamanda mevcut değildir. Bir insan topluluğu için isteğe değer görünen şey, diğer bir toplum için isteğe değer görünmeyebilir; biri için iyi olan şey, diğeri için kötü olabilir. Ayrıca, teknolojik bakımdan az ilerlemiş ülke insanları arasında "gelenek" daha ağır basar; yeni ve daha iyi şeyler, bu insanlarda bunları denemek isteği uyandırmaktan ziyade, onları geleneklerine sınıksız tutunmaya zorlar. Böylece, değişmeyi uyaran sebeplerle değişmeye karşı gelen engeller çatışırlar. Bu sebep ve engelleri tayin eden faktörler ise, ilgili toplumun kültüründen, toplum biçiminden ve psikolojisinden kaynaklanır. Bunların da kökleri, kültüre özelliğini veren "değer sistemi"ndedir: İlgili grubun veya toplumun üyeleri arasındaki

¹⁸ George Foster, *a.g.e.*, s. 197-200

¹⁹ *aynı eser*, s. 201

ilişkinin (statü ve rol sorunları gibi) mahiyetine bağlı olabilir; ya da farklı grupların üyeleri (bir ülkenin teknik uzmanları ile diğer bir ülkenin köylüleri gibi) arasındaki ya da bir grup içindeki yanlış iletişimden ileri gelebilir²⁰.

Son zamanlarda, teknolojik gelişme veya kalkınmada insan faktörlerinin (*human factors*) rolü gittikçe kabul edilmektedir. Kalkınma planını uygulayacak insanların, gönderilmiş oldukları yörelerdeki grupların “kültür biçimleri”ni ve “sosyal biçimleri”ni iyi anladıkları nisbetle daha başarılı oldukları bugün artık tespit edilmiş ilmî bir gerçektir. İnsan problemlerinin genellikle iki kategoride toplanabileceği düşünülmüştür:

1) Teknik uzmanın gittiği ülkenin dil ve kültürünü tanıması gereği sonucu, uzmanın sağlıklı sosyal ilişkileri kurması ve böylece onun bilmezlik nedeniyle grubu incitmekten kaçınması mümkün olacaktır.

2) Temel sosyal ve kültür biçimlerini tanımak gereği neticesiyle, teknisyenin, köylülerin, örneğin, aşıdan niçin korkabileceğini, bunların yeni tarım programlarına niçin çok defa direndiklerini ya da grubun okuma-yazma seferberliğine bazen ilgisiz kalmalarının sebebini anlayacaktır²¹. Teknisyen, bu bilgiyle dirençleri yenmenin yollarını arayabilir.

Böylece, diğer bir ülkenin insanların kültür biçimlerini ve değerlerini etraflıca anlamak gerekli ise de, bu, her zaman insan sorunlarını bertaraf etmekte kendi başına yeterli değildir. Kalkınma programlarında iki veya daha ziyade kültür sistemleri temasa gelir. Bir batılı doktorun Hindistan’da çalışması örneğinde olduğu gibi, bazen farklar büyüktür. Bazen de farklar daha az belirgindir, örneğin, kentte yetişmiş ve eğitilmiş bir Hintli doktorun kendi kırsal bölgesinde sağlık hizmetlerini yürütmesi gibi. İster tüm kültür düzeyinde (*full-cultural*) ister alt kültür düzeyinde (*subcultural*) olsun, bu iki durumda da fark mânâlıdır. Her bir durumda da teknisyen, sadece kendisinin gelmiş olduğu ülkenin sosyal ve kültürel biçimlerine sahip değildir. O, aynı zamanda, kendisinin temsil ettiği meslek grubuna özgü kültürel ve sosyal biçimlere de sahiptir. Teknisyenin kendi temel tutumları ve inançları ve de önemseydiği şeyler kendi kültür şartlanmasından kaynaklanır. Aynı şekilde, teknisyenin etkilemeyi umduğu topluluk veya grubun davranışı da o grubun kendi kültür şartlanmasına bağlıdır. Uzman, ister bir doktor, bir tarım plancısı ya da eğitimci olsun, derin biçimde ve çok

²⁰ Nermin Erdentuğ, “Kalkınma Problemleri ve Doğu Anadolumuz”...; ayrıca bkz. aynı yazar. *Türkiye’de Çağdaşlaşma, Eğitim ve Kültür Münasebetleri* (Ankara-Kültür Bakanlığı Yay., 1981), s. 22-27

²¹ George Foster, *a.g.e.*, s. 5

defa da bilinçsiz olarak, kendi meslek alt kültüründen kaynaklanan değer sisteminin etkisindedir. O, okul çağından beri, çalışmayla ilgili doğru olan tarzlar hakkında güdülenmeler, amaçlar ve fikirlerle aşılacaktır; aynı zamanda, kendi mesleğinin incelikleriyle icra edeceği, bürokratik hiyerarşideki özel rolünü öğrenmiştir. Böylece, teknisyenin eleştiri kabul etmeyen kendi mesleki görüşü ve aynı zamanda onun alt kültüründe gömülü sayılılar da yeniliği alacak grubun kültür biçimleri kadar değişmeye engel teşkil edebilecektir.

Ayrıca, teknik kalkınmada üçüncü tip bir insan sorunu daha vardır. Bu ahlâkî bir sorundur: Tamamıyla değilse bile, başka birileri için neyin iyi olduğu hususunda karar vermekte ne ölçüde haklı olabiliriz? Eğitim ve teknolojik yetki, diğer insanların neye sahip olmaları konusunda karar vermede akılcı bir görüş mü sağlar? Devletin, mesleki açıdan kendisinin yönlendirdiği teknik hizmetleri vasıtasıyla, kendi vatandaşlarının hayatlarını derin bir biçimde değiştirecek temel kararları vermekte hakkı veya zorunluluğu var mıdır? Bu tür ahlâkî sorunlara kolayca cevap verilemediği gibi ilmi sayılabilecek hiç bir cevap da olamaz. Fakat, kalkınma çabalarında gömülü ahlâkî sorunların geniş ölçüde tanınması ve bunların etkileri üzerindeki tartışma, her özel kalkınma programında verilmesi gereken kararlarda rehberlik edecektir²².

Özet olarak, planlı teknik değişme olgularının, yeryüzünün her tarafında ve her zaman meydana gelmekte olan kültür değişmesi süreçleri olarak dikkate alınmasına ilişkin ilmi gerçeğin ısrarla vurgulanması gerekmektedir. Ayrıca, en etkin kalkınma programlarının sosyal bilimlerin, özellikle antropolojik bilginin daha iyi anlaşılması ve kullanılması suretiyle icra edilebileceği, böylece, planlı teknik değişimin etkilerinin ve bu programlara katılan personelin rolünün daha iyi anlaşılacağına artık ilmi olarak kanıtlandığı hatırlanmalıdır. Burada, 1967 de bu konuya ve gereğince işaretimden sonra, 1968 de DPT'nin "Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri" araştırmasındaki katkısıyla ve 1977 deki yazısı ile kültür-kalkınma ilişkisine değinmiş olan merhum meslekdaşım Dr. Ahmet Tuğaç'ın da bu konuda beni desteklemiş olduğunu vurgulamak isterim. Bu arada, son 30-35 yıldan beri gelişmekte olan ülkelerde yapılmış olan sosyal antropojik çalışmalar sonucu bir alt disiplin olarak doğan "kalkınma antropolojisi"nin ilgili ilmi bilgilerinin, planlı kalkınma içinde bulunan ülkemizde de kullanılması gereği artık kabul edilmelidir. Gelişmekte ve

²² George Foster, *a.g.e.*, s. 5-8

hatta doğmakta olan ülkelerde bile çağdaşlaşma sorunlarının artık sadece ekonomi, sosyoloji ile halledilemeyeceği gittikçe anlaşılan bir olgudur. Sorunların anlaşılması için, antropoloji dahil, bir seri sosyal bilimlerin ortak zihni çabalarının gerektiği kesinleşmiş ilmi bir gerçektir²³. Bu nedenle, ülkemizde kalkınma programı düzenleyicileri ve uygulayıcı uzmanlar arasında sosyal antropologların yeri ve önemi açıktır. Ayrıca, kalkınma faaliyetlerinde hizmet alan her tür uzmanlar için, kalkınmaya ilişkin sosyal antropolojik formasyona sahip olma gereği, artık kalkınmakta olan ülkelere dikkate alınmakta olan çok önemli bir uygulamadır²⁴.

²³ Nermin Erdentuğ, "Köy toplulukları ile ilgili Toplum Kalkınmasında Etnolojik (Sosyal Antropolojik) Çalışmaların Yeri", *Türkiye'de Çağdaşlaşma, Eğitim ve Kültür Münasebetleri*, s. 14-21

²⁴ Vedia Emiroğlu, "Uygulamalı Antropoloji ve Sosyal Hizmet", (A.Ü.D.T.C.F. *Antropoloji Dergisi*, sayı 11, 1982), s. 99-107

KAYNAKÇA

- COHRANNE, GLYNN. *Development Anthropology*. New York: Oxford University Press, 1971
- EMİROĞLU, VEDİA. "Uygulamalı Antropoloji ve Sosyal Hizmet", *A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Dergisi*, sayı 11, 1982, ss. 99-107
- ERDENTUĞ, NERMİN. "Kalkınma, Problemleri ve Doğu Anadolumuz", *A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Dergisi*, sayı 3, 1968, ss. 13-17
- . "Kalkınma Projelerinde Kültür Bilimin Yeri", *A.Ü.D.T.C.F. Antropoloji Dergisi*, sayı 9, 1980, ss. 1-8
- . "Atatürk İnkilâpları (Devrimleri)nin Kültürel Antropoloji Açısından Analizi", *A.Ü.D.T.C.F. 50. Yıl Konferansları*, 1976, ss. 91-97
- . *Türkiye'de Çağdaşlaşma, Eğitim ve Kültür münasebelleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. no. 480, 1981
- FOSTER, GEORGE. *Traditional Cultures and the Impact of Technological Change*. New York: Harper and Row, Pub., 1962
- TUĞAÇ, AHMET. *Sosyal Bilimler Araştırmalarının ve Bilgi Akımının Örgütlenmesi*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, 1977.

Konferanslar:

SELÇUKLULAR'DA DEVLET *

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

Selçuklularla ilgili seri konuşmalarımın ikincisine müsaadenizle başlıyorum. Hatırlanacağı üzere, geçen yıl aynı gün huzurunuzda yaptığım konuşmada Anadolu'nun son defa ve kesin olarak Türk yurdu olması konusunu işlemiştim. Şimdi devlet üzerinde konuşacağım. Selçuklu Devleti, türlü yönleriyle birkaç konuşmamızın konusunu teşkil edecektir.

Bilindiği gibi, devlet bir "Amme Hukuku" konusudur. Bu konu ile amme hukukçuları uğraşır. Türkiye'de bu alanın en yetkililerinden biri Ord. Prof. Dr. Recai Okandan'dır. O, öteki meslektaşlarının çoğu gibi, hacimli eserini daha ziyade Batılı hukukçuların araştırmalarına dayanarak kaleme alır¹. Gerek Okandan, gerekse Prof. Sadri Maksudi Arsal² ve gerekse Prof. Üçok-Mumcu³ Türk hukuk tarihine dair yazdıkları eserlerde Selçuklu Devleti'ne ya hiç temas etmezler, yahut da pek sathi olarak temas ederler. Hocam Prof. Fuad Köprülü bu hususta bazı önemli konuları aydınlığa kavuşturmuşsa da, Selçuklu Devleti üzerinde ayrıca durmaz⁴.

* 30 Ocak 1987'de Türk Tarih Kurumu'nda yapılan konuşma.

¹ Recai Okandan, Umumi Amme Hukuku, İstanbul 1976 (950 sayfa).

² Sadri Maksudi Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947. Selçuklu Devletlerinden sözetmeksizin Moğollara geçer.

³ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi; 3. Baskı, Ankara 1982, S. 146-153; "Büyük Selçuklu Devleti'nin Örgütü". S. 153-157; "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Örgütü".

Selçuklu Devleti, Amme hukuk konusu olarak "Örgütten" mi ibarettir? Ayrıca verilen bilgi sathî, eksik, sistemsizdir. Yanlıklar da vardır. Şu cümleye bakınız: "İslâm devletlerinden başlayarak Anadolu Selçuklularına değin İktâ yönteminin yaşadığını biliyoruz." Bu müphem cümleden İktâ müessesesinin İslâma mal edilmek istendiği anlaşılıyor. Halbuki, iktâ'nın bir bozkır adeti olduğunu bugün Batılı araştırmacılar bile kabul etmektedir. Msl. Bk. A.K.S. Lambton, Internal Structure of the Saljuq empire, Cambridge History of Iran, 5, 1968, S. 135.

⁴ M. Fuad Köprülü'nün konumuz bakımından şu araştırmaları önemlidir:

1 — Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri, İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur? (Fransızcası; Les Institutions Juridiques Turques an Moyen âge, Belleten, 5-6, S. 41-76),

2 — Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi,

3 — Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler,

4 — İslâm ve Türk Hukuk Tarihine Ait Ünvan ve İstilahlar (İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, İstanbul 1983, S. 3-70; 87-307).

İngiliz tarihçisi A.K.S. Lambton, Selçuklu Devleti'ne dair Batılı bir araştırmacıdan hiç de beklenmeyen fikirler ileri sürer ⁵.

Ord. Prof. R. Okandan'a göre, devlet:

- 1 — Hukukî yönden,
- 2 — Tarihî-siyasî yönden,
- 3 — Ekonomik yönden,
- 4 — Ahlakî yönden incelenebilir ⁶.

Bizce Türk devletleri dikkate alındığında bu tasnif eksiktir.

Zira, devlet bütün bu yönleriyle beraber aynı zamanda bir medeniyet konusudur. Devleti medenî yönden de ele almak gerekir.

Biz bu konuşmamızda Selçuklu Devleti'ni daha ziyade hukukî ve medenî yönlerden ele alacağız.

Öte yandan, devleti devlet yapan bazı unsurlar vardır. Prof. Okandan'a göre, bunlar devletin;

- 1 — İnsan unsuru,
- 2 — Ülke unsuru,
- 3 — İktidar unsuru,
- 4 — Kişilik unsurudur ⁷.

Batılı hukukçuların araştırmalarına dayanılarak yapılan bu tasnif, bize pek uymamaktadır. Onun için biz bu 4 unsuru kurulmuş Türk devletlerini göz önünde bulundurarak;

- 1 — Otorite (devlet otoritesi),
- 2 — (Otoritenin yerine getirilmesini sağlayan) teşkilât ve müesseseler,
- 3 — Ülke,

⁵ A.K.S. Lambton, ad.geç.eser, S. 203: "Selçuklular zamanında eski müesseseler yeni mânâ kazandı."

O, yukarıda sözkonusu ettiğimiz "İktâ" ile birlikte "İstişare'nin bozkır âdeti; "Atabeylik" müessesesinin Türkmen âdeti (S. 239) olduğunu kabul etmektedir.

Bizans tarihini yazanlar da Türkler hakkında övücü ifadeler kullanmaktadır. "Türklerin başlıca üç meziyeti vardır:

- 1 — The military strength,
- 2 — Political tenacity,

3 — Religious seriousness". Cambridge Medieval History, IV; The Byzantine Empire; Part: 1. Byzantium and its Neighbours, ed. by J.M. Hussey, Cambridge, 1966, S. 658.

⁶ Msl. Bk. Recai Okandan, ad.geç. eser, S. 9 vdd.

⁷ Msl. Bk. Ord. Prof. Dr. Recai Okandan, ad.geç. eser, S. 681-904.

4— Halk, diye değiştirdik.

Hukukçuların tasnifindeki “iktidar” unsurunu “otorite” olarak değiştirmemizin sebebi şudur:

İktidarda olmak mutlaka otorite sahibi olmayı gerektirmez. İktidarda olunur; fakat otorite sahibi olunmayabilir, veya otorite başkasının elinde bulunabilir.

Devlette “kişilik” gibi çok müphem bir terim bize uymamaktadır. Bu sebeple bunu büsbütün kaldırdık; bunun yerine “teşkilât” ve “müesseseleri” koyduk.

Bu kısa açıklamadan sonra devletin doğuşuna geçebiliriz.

Adı geçen Prof. Okandan, Batılı meslektaşlarının eserlerine dayanarak şu teorileri sıralamaktadır:

- 1 — Aile teorisi,
- 2 — Kuvvet ve mücadele teorisi,
- 3 — Biyolojik veya organik teori (devlet, canlı bir varlık),
- 4 — Ekonomik teori (devletin doğuşunu ekonomik olay gibi görme),
- 5 — Akıl teorisi (devlet insan aklının eseri),
- 6 — Pozitif teori (kollektivitenin hukuken teşkilâtlanması).

Bunlara Türklere has bir teoriyi de ilâve etmek lazımdır:

- 7 — Psikolojik veya sosyo-psikolojik teori.

İçlerinden bir lider çıktığını gören Türkler, tarihinden gelen psikolojik veya sosyo-psikolojik içgüdü ile onun etrafında toplanırlar⁸. Çin esaretine düşen Türkler ikinci Göktürk Devleti'ni böyle kurmuşlardı⁹.

Türk milleti bütün bitkinliğine rağmen, Gazi Mustafa Kemal'in etrafında aynı sebepten toplanmıştı¹⁰.

Bu teorilerin herbirinde az-çok gerçek payı vardır; fakat bize daha ziyade “aile teorisi” ile “kuvvet ve mücadele” teorisi uymaktadır.

⁸ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Cilt 1, Kuruluş Devri, Ankara 1979, S. 26-27;“Onun (Selçuk'un) şöhretini duyan Türk Gazileri, kendiliklerinden onun hizmetine koşuyorlardı.” “Eski bir Türk ananesine göre, herhangi bir yerde bir Türk beyinin büyük başarılar göstererek parlamaya başladığını gören diğer Türkler, tek tek veya hatta kabile halinde onun nezdine gelirlerdi.”

⁹ İltiş Kağan 680 yılında Çin'e isyan ederek, 17 kişi ile dağa çıkmış, etrafında toplananlar 70, daha sonra 700 kişi olmuş ve devleti yeniden kurmuştu. (Bk. Salim Koca, Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri, Milli Kültür, 42 (1983), S. 9).

¹⁰ Salim Koca; ad. geç. makale, S. 13.

Devletin doğuşu bizde de aileden başlamaktadır. Ancak, devlet kuran ailenin başı çok defa aynı zamanda bir boyun veya kabilenin reisi, beyidir ve son derece yeteneklidir ¹¹. Devlet kurmaya teşebbüs eden bey, öteki boyları veya kabileleri, gerekirse zorla, kurduğu devlet içine sokar. Böylece, bazen büyük bir imparatorluk doğar. Millet haline gelmeden kabileden bir imparatorluk meydana getirmek Türklere mahsus bir hadisedir, başka kavimlerin tarihinde pek görülmez.

Aileden devlet kuruculuğuna yükselmek bazı hukukî sorunları da beraberinde getirir. Meselâ, bu çeşit bir devletin kurulması ile “Özel Hukuk”, başka bir deyimle “Aile Hukuku” alanından “Amme Hukuku” alanına geçilmiş olur. Bu özel hukuk kurallarının Amme Hukuku alanında devlete uygulanması demektir. İşte bu yüzden Alman asıllı Rus Türkoloğu Prof. W. Barthold, devletin kurucu ailenin ortak malı olduğu neticesine varmıştır ¹². Bu netice hocam Prof. Fuad Köprülü tarafından da kabul edilmiştir ¹³. Ancak, Türk tarihi araştırmaları ilerledikçe, bu görüşün yetersiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Meselâ, Selçuklu devrinde devlet, yalnız iktidarda bulunan ailenin ortak malı değildir. Devlet üzerinde büyük komutanlar da söz sahibidirler. Buna göre, devlet, âdeta Selçuklu hanedanı ile Selçuklu komutanlarının ortak sorumluluğu altındadır ¹⁴.

Selçuklular’daki bu devlet anlayışı, kurultay kararı ile ¹⁵ veya baştaki sultanın tevcihi ile ¹⁶ bir çok vassal devletlerin kurulması neticesini doğurmuştur. Aşağıda söz konusu edeceğimiz bu devletler, Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra tamamıyla bağımsız oldular ¹⁷.

Devletin “kuvvet ve mücadele” ile kuruluşuna dair Büyük Selçuklu İmparatorluğu iyi bir örnek teşkil etmektedir. Devlete ve hanedana adını veren Selçuk’un güç kullanarak ve mücadele ederek giriştiği devlet kurma hareketi, birçok iniş çıkışlardan sonra 1040 yılında yine bir Türk Devleti olan Gazneliler Devleti’ne karşı kazandıkları Dandanakan Meydan Savaşı ile

¹¹ Köprülüzade Mehmed Fuad, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, *Türkiyat Mecmuası*, 1 (1925), S. 185-6.

¹² W. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, trc. H.D. Yıldız. İstanbul. 1981. S. 383.

¹³ Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi*, İst. 1923, s. 175.

¹⁴ Bk. Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul. 1976. S. 71.

¹⁵ Sistan, Musa Yabgu’ya; Kirman, Kavurd’a Kurultay kararı ile tevcih edilmişti. Bk. Mehmet Altay Köymen, ayn. eser.

¹⁶ Msl. Sultan Melikşah, kardeşi Tutuş’a Suriye’yi tevcih etmişti. Bk. Ali Sevim, *Suriye Selçukluları Tarihi*. Ankara, 1965, s. 59.

¹⁷ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. 2. Baskı. Ankara 1982. S. 99-122.

torun Tuğrul Bey'in toplanan kurultayda hükümdar ilân edilmesiyle gerçekleşmişti. Şu halde, devletin doğuşu üç nesil sürmüştü: Dede ile başlamış, torun ile bitmişti¹⁸.

Selçuklu devletlerinin doğuşları hakkında verdiğimiz bu kısa bilgiden sonra, şimdi de aynı devletlerin ne zaman bağımsız devlet olarak kurulmuş sayıldıkları üzerinde duralım:

Hâkimiyet sahası içinde, kurucunun payitaht olarak seçtiği bir şehirde belli bir törenle tahta oturtulup başına bir taç konduğu andan itibaren devlet fiilen kurulmuş sayılıyordu. Devletin resmen tanınmış olması için içte ve dışta bazı faaliyetlerin gösterilmesi gerekiyordu.

İçte, hâkimiyet altındaki yerlerde adına hutbe okutması, para bastırması, belli renkte bayrağı olması, renginde dokunmuş 'Tırâz' bulunması, kısacası hakimiyet sembollerini (bu arada çetr, nevbet) tamamlaması lazımdır.

Dışta ise, bir devlet kurduğunu, başta Bağdat Abbasi halifesi olmak üzere, uzak-yakın bütün devletlere bildirirdi. Halife genellikle fiili durumu kabul eder, fiilen kurulmuş olan devletin meşruluğunu tasdik eden belge gönderir, unvanlar tevcih eder; öteki devletler ise, yeni kurulan devleti tanıdıklarını elçilerle tebrik etmek ve hediyeler göndermek suretiyle gösterirler¹⁹.

Kurulan Türk Devletleri türlü bakımlardan tasnif edilebilirler:

- 1 — Adları bakımından,
- 2 — Kurucuları bakımından,
- 3 — İdare eden ve idare edilenler bakımından.

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. Cilt 1. Kuruluş Devri. Ankara 1982.

¹⁹ Tuğrul Bey, Selçuklular Devleti gibi bir Türk devleti olan Gazneliler Devleti'ne karşı kazandığı bir zaferden sonra 1038 yılında Nişapur'da Gazneli Mesud'un tahtına oturmak suretiyle devletin kurulduğunu göstermişti. Bu geçici kuruluş idi. Zira, Mesud Nişapur'u işgal ederek, Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı kırdırmıştı. Selçuklu Devleti, 1040 Dandanakan Zaferinden sonra kesin olarak kuruldu. Toplanan kurultayda hükümdar ilân edilen Tuğrul Bey, orada alınan karar gereğince devletin kurulduğunu Bağdad Abbasi halifesine bildirilmişti. Halife, elçiler göndermek suretiyle devleti tanıdığını gösterdiği gibi, Tuğrul Bey'e ayrıca ilk defa "Sultan" unvanını vermişti.

1043 yılında payitaht olarak seçtiği Rey şehrine gelen Tuğrul Bey, hemen hemen bütün devletlere yüksek hâkimiyetini kabul etmelerini bildirmişti. (Selçuklu Devletinin kuruluşuna dair geniş bilgi için şimdi Bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. 1. Kuruluş Devri).

1 — Adları bakımından Türk Devletleri:

a) Kurucusunun adını taşıyan Türk devletleri: Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti gibi.

b) Kavim ve boy adı taşıyan Türk devletleri: Göktürk Devleti, Hun Devleti, Peçenek Devleti, Oğuzlar Devleti gibi.

c) Unvanı devlet adı olarak kullanan Türk devletleri: Karahanlılar gibi.

d) Hükümet merkezini devlet adı olarak alan Türk devletleri: Gazneliler Devleti, Yeni Delhi Sultanlığı gibi.

e) Hâkim olduğu ülkenin adını taşıyan Türk devletleri: Kirman Selçukluları Devleti, Irak Selçukluları Devleti, Anadolu Selçukluları Devleti, Suriye Selçukluları Devleti, Azerbaycan Atabeyliği, Mısır Memlûk Devleti gibi.

2 — Kurucuları bakımından Türk devlet tipleri:

a) Kurucuları asil soydan veya hükümdar soyundan olan Türk devletleri: Büyük Hun İmparatorluğu, Göktürk İmparatorluğu, Karahanlılar Devleti gibi.

b) Kurucuları asil soydan olmayan, fakat hür olan devletler: Selçuklular Devleti gibi.

c) Kurucuları köle (gulâm) olan devletler: Tolun-oğulları, İhşit-oğulları, Gazneliler devletleri gibi²⁰.

Köleden devlet kurucularının çıkması Türklere mahsustur²¹. Buna başka milletlerin tarihinde tesadüf edilmez. Yalnız unutmamak lâzım ki, Türk köleler başka milletlerden kölelere hiç benzemezler. Meşhur Arap düşünürü Câhiz'in²² ve Tuğrul Bey zamanında Selçuklu Devleti'nde vazife alan İbn Hassul'un²³ yazdıklarına göre, Türk köleler kendilerini hiçbir

²⁰ Bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1. (Giriş).

²¹ L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, S. 64 (Mübarekşah'a dayanarak).

²² İslâmiyetin hizmetindeki (Gulâm) Türkler'in meziyetleri uzun uzun anlatılmaktadır. Bk. Câhiz, Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Türk. Çev. Ramazan Şeşen, Ankara, 1967, S. 64-93.

²³ İbn Hassul, Tafdîlü'l-Etrâk Alâ Sâiri'l-Ecnâd, Arapça metin. nşr. Abbas Azzâvî, Belleten, IV/13 (1940) S. 41-42 Türkçe terc. Şerafettin Yaltkaya, ayn. yer. S. 260; "Onlardan (Türkler'den) esir alınanlardan hiçbiri yeme, içme, giyme ve binmede efendisinden aşağı kalmağa razı olmaz. Bunlar kullanılmakta oldukları ev süpürmek, hayvanlara bakmak gibi.... başka kölelerin yaptıkları işlerde kullanılmazlar. Türk, bağı çözüldükten sonra askere başbuğ olmak veya "Hâciblik" etmek veya bir firkanın başına geçmek veya bir cemaate emir ve nehyde bulunmaktan başka işe razı olmaz(lar)".

zaman efendilerinden aşağı görmezler ve başka milletlerden köleler gibi her işte çalıştırılmazlar. Sadece askerlik hizmetinde bulunurlar.

İşin ilgi çeken tarafı, her üçü de Türk devleti olduğu halde Karahanlılar, Selçukluları²⁴, Selçuklular da Gaznelileri küçük görürler²⁵.

3 — İdare eden ve edilenler bakımından Türk devletleri:

a) Anavatan dediğimiz geniş Orta ve İç-Asya'da kurulan Türk devletlerinde idare eden ile idare edilenler, pek büyük çoğunluğu itibariyle veya tamamıyla, aynı soydandırlar. Yani Türk'türler. Biz bu tip devletlere "Millî Devletler" adını veriyoruz.

b) Türü sebeplerle anavatanı terkederek, Çin'e, Hind'e ve Doğu Avrupa'ya göç eden ve buralarda devlet kuran Türkler, genellikle hâkim zümreyi teşkil ederler ve ince bir tabakadan ibarettirler. İdare ettikleri geniş halk kitleleri, çok defa başka soydan, başka medeniyetten ve başka dindendirler²⁶.

Bütün bu Türk devletleri hâkimiyetleri altındaki kavimleri aşağıda söz konusu edeceğimiz Türk devlet anlayışına göre idare ederler; tarihi rollerini oynarlar ve aradan bir müddet geçtikten sonra kültürlerini kaybederek, idare ettikleri kavimlerin içinde erirler²⁷.

Sadece İran Sâsânî İmparatorluğu'nun yıkılması ile açılan orta yoldan İslâm medeniyeti çevresine giren Türkler, genellikle kültürlerini korurlar; hattâ, Anadolu, Azerbaycan, Yukarı-Mezopotamya gibi belli bölgelerde yurtlar kurarlar. Bu yurtlardan en önemlisi geçen konuşmamızın konusunu teşkil eden Anadolu'dur. Burası Selçuklular tarafından açıkladığımız şekilde, hem Türk yurdu haline getirilmiş, hem de bu yurttan kurulan devletler birbirini takip ederek zamanımıza kadar gelmişlerdir. Burada idare eden hanedan ile idare edilen halk kitlelerinin büyük çoğunluğunun veya tamamının Türk olduğu "millî devletler" meydana gelmiştir.

Burada bir an durarak, dünya tarihinin kısa bir değerlendirmesini yapmak istiyoruz. Konuyu bir soru ile ortaya koyuyoruz:

²⁴ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, 1. Kuruluş Devri, S. 281.

²⁵ Mehmet Altay Köymen, ad.geç. eser, S. 88-89.

²⁶ Türk devletlerinin türlü bakımlardan tasnifi için bk. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, 1. 'Giriş' bölümü.

²⁷ Bu hususta fikir edinmek için, şimdi bk. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarihinde Kültür Mücadelesi, Türk Kültürü, Sayı: 48 (1966), S. 1118-9.

Dünya tarihi, imparatorlukların ve cihan dinlerinin tarihi midir? Yoksa, belli bir soya mensup bir milletin kurduğu "Millî Devletler" in tarihi midir? Soruyu açmak için imparatorlukların ve cihan dinlerinin belli zamanlarda millî devletleri yutarak, ya ortadan kaldırdıklarını veya Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda olduğu gibi vassal devletler haline getirdiklerini hatırlatmak isteriz. Meselâ, Roma İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu gibi cihan imparatorlukları, milletleri ve milletlerin kurdukları devletleri yutmuşlardır. Bir cihan dini olan İslâmiyet de aynı şeyi yapmıştır. Fakat, sonunda millî devletler, az veya çok değişikliklerle tekrar ortaya çıkmışlardır. Asrımız, imparatorlukların tasfiye edildiği millî devletler asrıdır.

XX. asırda millî devletler için yeni bir tehlike belirmiştir: Marksizm ve bunun uygulaması olan Leninizm. Tarihin, sözünü ettiğimiz akışına göre, işçiye değil, pan-islavizm'in gerçekleşmesine yarayan Marksizm-Leninizm' in Asya ve Avrupa'daki hâkimiyetinin de er-geç sona ereceği ve millî devletlerin buralarda da kurulacağı söylenebilir²⁸.

Giriş mahiyetinde yaptığımız bu açıklamaya son vermeden önce tiplerini ve karakterlerini belirtmeye çalıştığımız bu Türk devletlerinin ortak noktaları var mıdır, varsa nelerdir sorusuna da cevap arayalım.

Türklerin göç ederek türlü medeniyet çevrelerinde kurdukları devletler şekil bakımından farklılıklar gösterebilirler. Meselâ, İslâm medeniyeti çevresine girerek büyük kısmını hâkimiyeti altında birleştiren Büyük Selçuklu İmparatorluğu, şekil bakımından büyük değişikliğe uğradı. Bazı teşkilât ve müesseseler gibi terimler de Farsça ve Arapça oldu. Meselâ, "Hakan"ın yerini "Sultan", "Yabgu"nun yerini "Melik" aldı. Sadece "Sübaşı" "Çavuş", "Bey", "Beylerbeyi" gibi terimler kaldı. Bununla yetinmeyen Selçuklu Devleti, idaresi altındaki İran halkını hâkimiyetine ortak etti. Gerçekten, devlet âdeta iki nüfuz bölgesine ayrılmıştı: Askerî teşkilât kadrolarını Türkler, sivil teşkilât kadrolarını ise İranlılar işgal ediyorlardı. Üstelik, devletin resmî dili de Farsça idi²⁹. Böylece, devlet klâsik bir Türk-İslâm İmparatorluğu haline gelmişti. Bu, biz Türklere mahsus bir gaflettir ve açıklamak da güçtür.

²⁸ Bu hususta daha fazla bilgi edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Nasıl Ele Alınmalıdır? Milli Kültür. Sayı: 43 (1983), S. 5.

²⁹ Bu hususta bilgi edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı. Alp Arslan ve Zamanı, c. II, 1983. S. 217-223.

Devletin özüne gelince, tamamıyla Türk devlet anlayışı hâkimdi; nerede kurulmuş olursa olsun, devlet anlayışı hemen hemen aynı idi. Orhun Kitabelerinden³⁰, Yusuf Has Hacib'in yazdığı Kutadgu Bilig'den³¹ ve diğer Arapça ve Farsça kaynaklardan öğrendiğimize göre, Türk devletleri hangi soydan, hangi medeniyetten ve dinden olurlarsa olsunlar, sınırları içinde yaşayan insanları bütünüyle refah içinde yaşatmak amacını güderlerdi. Bütün müesseseler ve gelenekler bunu gerçekleştirmeye yönelikti³². Bu, bugünkü Batı devletlerinin de amaç edindiği son derece modern bir devlet anlayışıdır.

Kısacası, Türk devlet anlayışına göre, devlet halk içindir. Halka hizmet için vardır. Halbuki, aynı İran topraklarında kurulmuş olan Sâsânî İmparatorluğu'nda, Roma İmparatorluğu'nda, Türklerin yerine geçtiği Bizans İmparatorluğu'nda, halk devlet içindir. Nitekim, Selçuklular'dan önce ve sonra İran'da birçok halk isyanları olduğu halde, Selçuklu devrinde hemen hemen yerli halk isyanı olmamıştır. Devletin kuruluşunda başlıca rolü oynayan göçebe Oğuzlar'ın yerini İran halkı, orduda da gulâm (köle) Türkler alınca, Oğuzlar bilhassa Tuğrul Bey zamanında taht mücadelesine girişen Selçuklu şehzadelerini bütün güçleri ile desteklediler³³.

Anadolu'da daha önce Bizans tebaası olan yerli Rum halkının Selçuklu idaresini Bizans idaresine tercih etmesi ve benimsemesi için 12 yıllık Türk hâkimiyeti kâfi gelmiştir:

Süleyman-Şah'ın 1086 yılında ölümü ile oğlu I. Kılıç Arslan'ın 1092 yılında Selçuklu tahtına oturmasına kadar 6 yıllık bir saltanat fasılası olmasına rağmen, Anadolu Selçuklu Devleti'nin Rum tebaası, yeni

³⁰ Orhun Abideleri, nşr. Muharrem Ergin, İstanbul. 1973; Bilge Kağan şöyle der: "Aç, fakir milleti hep toplattım, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım."

³¹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, trc. R.R. Arat. Ank. 1974; Eserde hükümdara şu tavsiyelerde bulunulur; "Cömert ol, başıyla, yedir ve içir; eğer malın eksilirse, tekrar vur, al ve eksileni tamamlar", b. 2053. S. 155; "Sağ elin ile kılıç sallar ve vururken, sol elin ile mal dağıt.", b. 2069. S. 156; "Ey devletli hükümdar, eğer kuldan fakir kaldırmazsa, o nasıl bir bey olur?" b. 2983. S. 220, "Altın vere vere eli nasır tutan beyler, memleketi kılıç kullanmadan söz ile idare ederler.", b. 3042. S. 224; "Cömert ol, halka mal dağıt ve yedir; beyler hasis olursa, adları kötüye çıkar.", b. 5220, S. 376.

³² Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, Ankara 1976. S. 116.

³³ Bu hususta fikir edinmek için bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 2. Baskı. Ankara. 1982. S. 58-65. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yerleşik İran halkına dayanan bir devlet olmasını kabul etmek istemeyen göçebe Oğuzlar/Türkmenler, daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey zamanında taht mücadelesine girişen üvey kardeşi İbrahim Yınal ile amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'ı bütün güçleriyle desteklemişlerdi.

hükümdara da kucağını açmıştır. Bu durumu artık Batı tarihçileri de kabul etmektedirler³⁴. Bu aynı zamanda şahıslar değişse de, devlet idaresinin değişmeyeceğini yerli Rum halkının da anladığını göstermektedir.

Hukuk Yönünden Selçuklu Devleti

En geniş zamanında Çin Türkistan'ından Adalar Denizi'ne ve Akdeniz'e, Kafkaslar'dan Hindistan'a ve Kızıldeniz'e kadar uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, aşağı-yukarı 10 milyon kilometre karelik yer işgal ediyordu. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkim olduğu sahalarda bugün küçük-büyük 25 kadar devlet bulunmaktadır. Şimdi buralarda 250 milyondan fazla insan yaşamaktadır. Böylece bu Türk İmparatorluğu İslâm dünyasının büyük kısmını hâkimiyeti altında yeniden birleştirmişti³⁵.

Bu İmparatorluk —türlü devletlerden meydana gelen— bir devletler topluluğu idi. Bu devletler, başta bulunan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vassalları (tâbileri) idiler. Vassallık statüleri, Türk olup olmayışlarına göre, şekil ve mahiyet bakımlarından, devletten devlete değişiyordu.

Vassal devletleri başlıca 3 kategoriye veya gruba ayırmak mümkündür:

1 — Başlarında Selçuklu soyundan hükümdarların bulunduğu vassal devletler (Kirman Selçukluları, Anadolu Selçukluları, Suriye Selçukluları, Irak Selçukluları devletleri gibi).

2 — Başlarında Türk soyundan hükümdarların bulunduğu vassal devletler (Doğuda Karahanlılar, Gazneliler, Harezmi-Şahlar; Batıda Danişmendliler, Mengücekler, Saltuklar devletleri gibi).

3 — Başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu vassal devletler (Büveyh-oğulları, Bâvendiler, Ukayl-oğulları, Mezyed-oğulları vs).

Böyle bir tasnif Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun anlaşılmasını kolaylaştıracağı gibi, her kategoriden vassal devletin Selçuklu İmparatorluğu ile olan hukukî münasebetinin mahiyetini de ortaya koyar. Çünkü, birinci kategoriden bir devletin vassallık statüsü ile 2. ve 3. kategoriden devletlerin vassallık statüleri arasında farklar olup, ilk kategoriden

³⁴ Bu hususta fikir edinmek için Msl. Bk. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi. İstanbul, 1969, c. II, S. 145 vdd. (Gerekli bibliyografya orada verilmiştir).

³⁵ Cambridge Medieval History, IV, S. 655: "Ortadoğunun büyük kısmı ilk Abbasi halifeliğinden beri büyük bir imparatorluk (Büyük Selçuklu İmparatorluğu) tarafından yeniden tek otorite altında birleştirilmişti".

devletlerin hak ve selâhiyetleri daha geniştir. Bütün vassallık şartlarını yerine getirmek zorunda değİldirler.

Tıpkı tâbî olunan (metbû) Selçuklu hükümdarı gibi vassal (tâbî) olan hükümdarların da taht, taç, çetr, özel rengi olan bayrak gibi hâkimiyet alâmetleri vardı, ayrı devlet teşkilâtı vardı. Kısacası, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda ne varsa, daha küçük ölçüde, vassal devlette de vardı.

Başlıca farklar şunlardır:

1 — Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başında bulunan hükümdarlar "Sultan" "Büyük Sultan" (Sultan-ı muazzam) unvanlarını taşıdıkları halde; vassal hükümdarlar "Melik" unvanı taşırlardı. Sancar'ın imparatorluk tahtına geçmesiyle (1118), vassallık sisteminde bir değişiklik yapıldı; Sancar, imparatorluk tahtını elinden aldığı yeğeni Mahmud'un "Sultan" unvanını muhafaza etmesine müsaade etti. Kendisi de "En büyük sultan" (Sultan-ı â'zam) ünvanını aldı.

2 — Tâbî olunan (metbû) hükümdarın sarayının veya çadırının önünde günde 5 defa nevbet (devlet bandosu) çalındığı halde, vassal (tâbî) hükümdarlar üç defa ile yetinmek zorunda idiler.

3 — Metbû Selçuklu hükümdarı, bastırıldığı paralarda kendi ad ve unvanlarından başka sadece o sırada Halife olan kimsenin adını zikrettiği halde, vassal hükümdarlar Halifenin adından sonra metbû Selçuklu hükümdarının adını ve unvanlarını, ancak bundan sonra kendi adını zikrederlerdi.

4 — Cuma namazlarında okutulan hutbede de aynı sıra takip edilirdi.

Bunlar dışında vassal hükümdarların şu yükümlülükleri vardı:

1 — Vassal hükümdar, tabî olduğu (metbû) Büyük Selçuklu Hükümdarı'na yıllık vergi verirdi. Yıllık vergi miktarı vassal devletin ekonomik gücüne bağlı olduğu gibi, kendiliğinden vassal oluşuna veya silâh gücüyle vassal duruma getirilişine göre azalır veya çoğalırdı.

2 — Vassal hükümdar, oğlunu veya kardeşini metbû Büyük Selçuklu Hükümdarı'nın sarayına rehin olarak göndermek zorunda idi.

3 — Metbû Selçuklu Hükümdarı sefere çıktığı zaman vassal hükümdar, vassallık statüsü ile kararlaştırılmış miktarda bir yardımcı güç ile imparatorluk ordusuna katılırdı.

4 — Vassal hükümdar, itaatini arz etmek üzere, en az yılda bir defa metbû Selçuklu Sultanı nezdine hediyelerle gitmek zorunda idi.

Öte yandan, metbû Selçuklu Hükümdarı sebepli veya sebepsiz her istediği zaman, izin almaksızın, vassal devlet arazisine girme hakkına

sahipti. Vassal hükümdar, idaresi altındaki halka zulüm yapamazdı; halkını iyi idare edemezse, metbû hükümdarın müdahale hakkı doğardı.

Buna karşılık, tabî olunan hükümdarın da vassalına karşı bazı yükümlülükleri vardı; Msl. bir iç isyan ile veya bir dış istilâ ile güç duruma düşen vassal hükümdar, yardım istediği zaman, tâbî olunan (metbû) hükümdar yardım etmek zorunda idi.

Bu yükümlülükler dışında vassal hükümdar iç ve dış işlerinde serbest olup, üçüncü bir devletle metbûuna danışmadan savaş veya barış yapabilir; başka devletlere elçiler gönderip, onlardan gelen elçileri kabul edebilirdi.

Şu halde, hukuk dili ile ifade etmek gerekirse, vassal hükümdar, devlet sınırları içinde hükümlanlık haklarına sahipti. Gözönünde tutulacak nokta, metbû hükümdarın haklarına ve menfaatlerine aykırı davranmamaktan ibaretti. (Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman-Şah ile Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş arasında savaş; Melikşah'ın müdahalesi ve aldığı karar: İki devletin ileride bir daha savaşmaması için Antakya'ya, Haleb'e ve Urfâ'ya merkezden valiler tayin etmesi; üstelik, Anadolu Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırmaya teşebbüs etmesi)³⁶.

Vassallık şartları, vassal devletin başında hangi soydan hükümdarların bulunmasına göre değişiyordu. Msl. başlarında Türk olmayan hükümdarların bulunduğu (üçüncü kategoriden) devletler saydığımız bütün vassallık şartlarını eksiksiz yerine getirmek zorunda idiler; buna karşılık, başlarında Selçuklu soyundan (yani birinci kategoriden) hükümdarların bulunduğu devletler, çok defa sadece metbû Selçuklu hükümdarı adına para bastırmak ve hutbe okutmakla yetinirlerdi. Msl. bu tip devletlerin yıllık vergi verdiklerine dair kaynaklarda herhangi bilgiye rastlamadık.

Hangi kategoriden olurlarsa olsunlar, vassal hükümdarlar, vassallık şartlarından birini yerine getirmedikleri zaman, isyan etmiş sayılırlar ve üzerlerine ordular sevk edilerek isyanları bastırılırdı³⁷. Görülüyor ki, vassal hükümdarın vassallıktan kurtularak tam bağımsızlığını elde etmesi için her zaman silâha sarılmasına gerek yoktur. Alp Arslan, okuttuğu hutbeden adını çıkararak, paralardan adını silerek vassallıktan çıktığını ve

³⁶ Bu hususta ayrıntılı bilgi edinmek için şimdi bk. Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi. Ankara, 1983. S. 127-136.

³⁷ İlk defa tarafımızdan ortaya konan Selçuklular'da "Vassallık Sistemi"ne dair ayrıntılı bilgi almak için Bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi. 2. baskı. Ankara, 1982. S. 11-13; 97-157.

bağımsızlığını ilân ettiğini gösteren kardeşi Kavurd'a karşı Kirman'a birkaç defa sefer yapmak zorunda kalmıştı³⁸.

Anadolu Selçukluları Devleti'nin durumu özellik gösterir ve tartışmalıdır. Bu devlet, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar (1157), başta gelen bağımsızlık belirtisi olan para bastırmamıştır. İlk beynelmilel tedavül kıymetini haiz gümüş dirhemi ve altın dinarı II. Kılıç Arslan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu yıkıldıktan 10 yıl kadar sonra 1167'lerde bastırmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Anadolu Selçuklu hükümdarları, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarih sahnesinde bulunduğu sürece, arada mevcut rekabetten dolayı, para bastırarak vassallığını göstermekten ise, para bastırmamayı tercih etmişlerdir.

Tabii bu, Anadolu Selçukluları Devleti'nin vassal olduğu gerçeğini silemez. Nitekim, Sultan Sancar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başına geçtikten sonra (1118), Anadolu Selçukluları Devleti'ni yeni kurulan Irak Selçukluları Devleti'nin vassalı yapmak suretiyle vassalın vassalı durumuna getirmişti³⁹. Meseleleri bilmeyen Bizans kaynakları, Anadolu Selçukluları hükümdarlarına daha başlangıçtan itibaren "Sultan" unvanını verirler. Bazı Türk tarihçileri de Anadolu Selçukluları Devleti'ni kuruluşundan itibaren bağımsız sayarlar⁴⁰.

O zamanın hâkimiyet anlayışına göre, bir metbû hükümdarın ne kadar çok vassalı varsa, o kadar haşmetli sayılırdı. Bu itibarla, kesin zorunluk olmadıkça, vassal devletler ortadan kaldırılmazdı. Daha ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in 28 vassalı vardı⁴¹. Ancak zamanla 3. kategoriden vassal devletlerin yerlerini git gide 1. kategoriden vassal devletlerin aldıkları görülmektedir. Böylece, Büyük Selçuklu İmparatorluğu bir zaman geldi ki, 1. ve 2. kategoriden vassal devletlerle çevrildi. Bu, İmparatorluğu Türk devletlerinden oluşan vassal siyasî teşekküllerle dıştan gelecek tehlikelere karşı bir emniyet çemberi ile kuşatma siyaseti şeklinde yorumlanabilir. Hâkimiyetini sağlayan Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Orta-Doğu'nun siyasi çehresini değiştirmiştir.

³⁸ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi. S. 65 vdd. Ayrıca bk. Erdoğan Merçil, Kirman Selçukluları Tarihi, İstanbul, 1980. S. 40-44.

³⁹ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 2. Baskı. Ankara, 1984. Ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, 2. Baskı. S. 113.

⁴⁰ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971. S. 54 vd.

⁴¹ Mehmet Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976. S. 22 vdd. ve tablo 1.

Medeniyet Yönünden Selçuklu Devleti

Şimdi de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu ve Anadolu Selçukluları Devleti'ni medeniyet yönünden ele almak istiyoruz:

Bilindiği gibi, milletler, medeniyetin her dalında aynı başarıyı gösteremezler. Msl. Batı medeniyetinin kaynağı sayılan eski Yunanlılar, medeniyetin iki dalında bilhassa ileri gitmişlerdi:

1 — Manevî medeniyet bakımından “Düşünce ve felsefede”,

2 — Maddî medeniyet bakımından sanatta; bilhassa heykeltraşlıkta.

1 — Sokrat, Aristo, Eflatun, zamanımıza kadar bütün fikir ve felsefe adamları için temel vazifesi görmüşlerdir.

2 — O zamandan kalma mermer heykelleri bugün bile hayranlıkla seyrediyoruz.

Roma İmparatorluğu ise, devlet idaresinde ve kanun koyuculukta son derece ileri gitmişlerdir. Öteki alanlarda eski Yunan'ın taklidcisi gibi idi.

Dünyanın en hareketli ve dinamik milleti olan Türk milleti de medeniyetin iki dalında son derece ileri gitmişlerdi:

1 — Manevî medeniyet bakımından yasalara ve törelere göre düzenli işleyen devlet kurmada,

2 — Maddî medeniyet bakımından mimaride ve sanatın her çeşidinde.

1 — Düzenli devlet kurma derken sadece Selçuklu devletlerini değil, nerede ve ne zaman kurulmuş olurlarsa olsunlar, bütün Türk devletlerini kastediyoruz.

2 — Maddî medeniyet bakımından Türkler dehâlarını, bilhassa yerleşik hayata geçtikten sonra daha fazla göstermek imkânını bulmuşlardır; Orta-Asya'da Tarım havzasında Uygurlar; Anadolu'da Selçuklular, ayrı ayrı dinlere mensup olmalarına rağmen, yarattıkları sanat ve mimari eserleri birbirlerine tamamiyle benzemektedir⁴².

Burada bir an durarak, dikkatinizi başka bir noktaya çekmek istiyorum. Büyük Atatürk çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkmasını

⁴² Bk. Salim Koca, *Batılı Bir Türkoloğun Uygur Kültür Tarihi Hakkında Yazdığı Bir Eser Üzerine Düşünceler*, Milli Kültür, Cilt 11/7 (1981), S. 44-47; ayrıca bk. A. von Gabain, *Das Leben im uigurischen Königsreich von Qoço*, Wiesbaden, 1973. Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986. Oktay Arslanapa, *Türk Sanatı 11*, İstanbul, 1973.

bugünkü Türk milletine hedef olarak gösterirken, görüyorsunuz ki, tarihî bir temele dayanmaktadır: Selçuklu Türkleri aynı sınırlar içinde bundan 7-8 asır önce dünyanın en parlak medeniyetini kurmuşlardı, yani o zamanın medeniyet seviyesinin çok üstüne çıkmışlardı. Bu, şimdi de çıkabileceklerinin delilidir. Esasında insanlığın bugün bile, Selçuklu sanatına ve mimarisine ulaştığı söylenemez: Buna Türk Rönesans'ı adı verilebilir.

Bu konuşmamda, âme müessesesi olarak devletin iki yönünü, hukukî ve medenî yönlerini kısaca belirtmeye çalıştım. Konuşmam, belki de konunun özelliğinden dolayı, ister istemez, şematik oldu. Beni sabırla dinlediğiniz için teşekkürler eder, saygılar sunarım.

TÜRKLERİN ANADOLU'YA İLK GİRİŞİ *

(XI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI)

CLAUDE CAHEN

Çeviren

YAŞAR YÜCEL - BAHAEDDİN YEDİYILDIZ

Türklerin Batı Asya'ya girişi, dünya tarihinde, Müslümanlar için olduğu kadar Hıristiyanlar için de çok önemli bir yer tutar. Ancak, derinliğine bir inceleme yapılmamış olan bu konu üzerinde çalışmalara yeni yeni başlanmaktadır. Çok uzun süre Türk tarihi, kamuoyunu ve hatta bilim adamlarını ancak Avrupa tarihiyle münasebetleri ölçüsünde ilgilendirmiştir. Netice itibariyle, batılı kaynaklardan istifade edildiğinden bu konuda Avrupalıların bakış açılarına bağlı kalınmıştır. Şüphesiz, İslam araştırmacıları, Türklere yolları üzerinde rastladılar, fakat bir taraftan Arapça ve Farsça kaynaklarının Hıristiyan kaynaklarına nazaran daha az araştırılmış olması, diğer taraftan İslam tarihçilerinin Türk tarihini kendi bütünlüğü içinde ayrı tutmaya pek titizlik göstermemeleri ve yeniçağ Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çalışan bazı tarihçilerin, ortaçağ Türklerinin menşelerine inmek için büyük bir merakla sahip olmamaları gibi sebepler yüzünden bugün hâlâ gerçeklere uygun, mükemmel bir Türk tarihi mevcut değildir.

Osmanlıların menşeleri tarihinde, Moğol sonrası dönem kesin bir devreyi teşkil ederse de, şurası da bir gerçektir ki, Türk iskânının, toplumunun ve müesseselerinin ilk tecrübesi, XI. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüz-

* Bu makalenin aslı, "La première pénétration turque en Asie-Mineure (Seconde moitié du XIe s.)" adıyla *Byzantion* (1948)'de neşredilmiştir. Cl. Cahen'in bu makalesi, Türklerin Anadolu'ya girişi hakkında yapılmış en önemli araştırmalardan birisidir. Gerçi, bizzat Cl. Cahen'in daha sonraki araştırmaları veya diğer yabancı ve Türk ilim adamlarının çalışmaları, söz konusu makalenin bazı eksikliklerini tamamlamakta veya buradaki bir takım görüş ve hükümleri düzeltmektedir. Böyle olmasına rağmen, büyük ölçüde değerini hâlâ koruması, ayrıca Anadolu'nun Türklere tarafından fethi konusunda yapılan araştırmalar tarihinde önemli bir yer tutması bakımından, bu makalenin olduğu gibi Türkçeye tercüme edilmesinin yararlı olacağı düşünülmüştür. Konuyla ilgili diğer makaleler de Türkçeye çevrilecektir. Bunlar da yayımlandığı zaman, konu hakkındaki araştırmaların tarihi seyri ve meselenin aslı daha iyi anlaşılacaktır (Y.Y. — B.Y.).

yılın ortalarına kadar süren Selçuklular döneminde vuku bulmuştur. İşte, bu deneme, söz konusu dönemin başlangıcını incelemeye hasredilmiştir.

Bu çalışma, bilhassa siyasi-askeri olguların açıklanmasından ibarettir. Yoksa, yazar, bizzat bu olguların ifade ettiği alaka üzerinde kendi kendini aldatma niyetinde değildir ve asıl açıklanması gereken hususun, Türklerin Batı Asya'ya yerleşmelerinin sosyal yönü olduğunu da çok iyi bilmektedir. Fakat, vesikalar bu açıdan son derece kısırdır, herhalükârda siyasi-askeri hikâyelerden ibaret kalmaktadır. Eğer sosyal konularda yeteri ölçüde desteklenmemiş genel bilgilerle sınırlı kalınmak istenmezse, bu olguların ciddi bir tetkikinden hareket etmek son derece güçtür. Esas olan, bu siyasi-askeri olgular çerçevesinde, onların ortaya çıkardıkları temel sosyal belirleyicileri araştırma arzusuna sahip olmaktır. O halde, araştırma metodu, bir nizamu yeniden kurmak için açıklamanın yerine geçmektedir.

Diğer taraftan, bu makale, kabaca, Suriye ve Küçük Asya'ya ait olaylarla sınırlıdır. XI. yüzyılda birbirinden ayrı düşünülmesi mümkün olmayan bu iki ülke, XII. yüzyıldan itibaren, çok farklı bir biçimde gelişme göstereceklerdir. Yazar, askeri yayılmalar açısından olduğu kadar müesseselerin yayılması açısından da, İran Selçuklularının ilk dönemleri hakkındaki doğru bir bilgi birikiminden hareket edilmesi gerektiğinin şuuru içindedir. Bu konuda yoğunlaştırdığı araştırmalarını pek yakında yayımlamayı ümit etmektedir. Ayrı bir araştırmaya değer olmak bakımından, Türklerin Akdeniz'e doğru yayılmasındaki şartlar, Bağdat ve İran'ın fethedilmesindeki şartlardan pek farklı değildir¹.

¹ Her yerde sık sık tekrarlanması gerektiği için, makalemizin dipnotlarında zikredilmeyecek olan aşağıdaki eslere karşı duyduğum şükran hislerimi burada dile getirmek istiyorum:

Joseph LAURENT, *Byzance et les Turcs seldjoudides des origines à 1081*, Paris-Nancy, 1914.

Mükrimin HALİL (YINANÇ), *Türkiye Tarihi: Selçuklu Devri, I, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1934.

Genellikle Paul WITTEK'in bütün eserleri. Onun, daha önceki incelemelerine atf yapan *The rise of the Ottoman Empire* (Londra 1938) adlı küçük kitabıyla en iyi bir umumi görüş kazanılacaktır.

L'Encyclopédie de L'Islam. Türk Tarihi için, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş Türkçe baskısına başvurulması gerekir.

Tarihi topografya yönünden, Ernst HONIGMANN'ın *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, H. Grégoire, M. Canard, v.s. nin yönetimi altında neşredilmiş olan *Corpus Bruxellense historiae byzantinae*, C. III. Bruxelles, 1935) adlı eserini ilave edelim.

GORDLEVSKY'nin XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklularına ait müesseseleri teferruath bir şekilde inceleyen ve bu bölümden sonra ele alınan olayları hızlı bir şekilde geçen *Gosudartsvo Seldjukidov Maloi Asii* (Moskova, 1941) adlı eseri.

Bununla birlikte, burada ele alınan tarihi, belli bir zemine oturtmak için birkaç sayfalık giriş kaçınılmaz görülmüştür. Bu sayfalar, çok genel olduğu için kesin atıflar ihtiva etmemektedirler. Çok tabii olarak da, hiçbir surette ne İran Selçuklu tarihini ne de özellikle Selçukluların Türk ve İranlı cetlerinin mükemmel bir tetkikinin yapıldığını ve hatta ne de problemlerin kâfi derecede vaz'edildiğini iddia etmemektedirler.

Batı Asya'ya XI. yüzyıldaki Türk nüfuzu², Hazar Denizi'nin güney ve kuzeyinden henüz çok az iskân edilmiş, bozkırlara yönelik geniş bir göç hareketinin sonuçlarından biridir. Bizzat bu hareket, daha öncekilerde olduğu gibi, Orta Asya'daki diğer nüfus hareketleriyle alakalıdır. Zaten Türklerin, Batı Asya'ya göçetme hareketi, daha önceki diğer iki nüfus biçimiyle birleşir: Bunlardan birisi, hükümdarların muhafız birlikleri için, fert fert elde edilmiş ve aşağı yukarı "özümlemiş", neticede birçok Müslüman beyliğin askerî kadrolarının temelini teşkil eder hale gelmiş kölelerin nüfuzu; diğeri ise, İslam ülkelerinin diğer sınırlarında ve eskiden Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi komşu "barbar" halk gruplarının yerleştirilmiş olduğu, Türkistan'ın askerî sınır kolonilerinin nüfuzu idi³. Bu hudut boyları, diğer taraftan bütün İslam ülkelerinden gelmiş, gönüllü iman mücahitleri, "gazi" teşkilatlarının seçim bölgeleri idi. Tabiatıyla, sınır boylarına yerleşmiş Türk çiftçileri, bu teşkilatlarla sıkı münasebetler kurmuşlardı. Aynı zamanda, ferdi ve dağıtılmış kölelerin aksine, buralara gruplar halinde yerleştikleri için, kendi örf ve âdetlerini koruyorlardı. X. yüzyılda

Tabiatıyla, genel olarak hususî bir çalışmasına atıf yapmadan edemediğim Fuad Köprülü'nün eserlerini ve Barthold'un çalışmalarını, özellikle onun, buradaki konumuzun dışında, fakat genel manada ilham kaynağı olma açısından son derece zengin, *Turkestan down to the Mongol invasion* (İngilizce bsk. 1928) adlı eserini unutmaktan kaçınacağım.

Nihayet, bu makalenin hazırlanışında sayısız uyarı ve düzeltmeleri ile bana yardımcı olmak zahmetinde bulunan M.P. WITTEK'e şükranlarımı ifade etmek isterim. Hatalarımın bulunduğu gizleyemem. Ancak, onun sayesinde bu hatalar, oldukça azalmıştır. Herki sayfalarda, SİBT İBN AL-CEVZÎ'nin Bibl. Nat.'deki 1506 nolu Arapça yazması; KEMÂL AD-DÎN'in aynı yerdeki 1666 nolu yazması; İBN ŞADDÂD'ın Brit. Mus. Add. 23334'teki yazması; İBN AL-ESÎR (kısaltılmışı, İ.A.)'in Tornberg baskısı (ayrıca bir hatırlatma yok C.X); ABU'L-FARAC BAR-HEBRAEUS (kısaltılmışı, B.H.) Budge tercümesi kullanılmıştır. ANNE COMNÈNE dahil Bizanslı yazarlar ise Bonn'da yapılan sayfa numaralanışına göre zikredilmiştir.

² Bu meselenin bazı cephelerini aydınlatan en yeni katkı R. Frye ve Aydın Sayılı'nındır: "Selçuklulardan önce Orta Şark'da Türkler", *Belleten*, VII, 1946. Bu mesele aynı yazarların bir çalışmasında yeniden ele alınmıştır (J. Am. Or. Soc. LXIII, 1943)

³ Daha çok "Uc" (asıl manası, sınır) diye anılırlar. Mesela, KEMÂL, 82 v°'da, İbn Han'ın ordusunu Türk, Uc, v.s. den müteşekkil olarak tasvir etmektedir.

merkezi Türkistan Türklerinin Müslümanlığı kabul etmeleri, bir taraftan Türk unsurlarının ve sınır gazilerinin çok daha yoğun bir şekilde iç içe girmelerine diğer taraftan, İslam sınırlarındaki askerî teşkilatın çözülmesine, Amuderya ve Horasan gazilerinin “işsiz kalması”na ve bunların iş bulmaya mecbur oldukları Hint veya Bizans sınırlarına doğru göç ederek kurtulmayı dindikleri sosyal bir bunalıma yol açtı. Hatta aynı faktörler, Amuderya'nın diğer yakasındaki göçebe kardeşlere bir çağrı iklimi yaratan bir istikrarsızlığa, belki de bazan Horasan bölgelerindeki boşluklara sebep oldu.

XI. yüzyılın ilk yirmili yıllarında, Gazneli Mahmud, Türkistanlı Karahanlılara karşı kuzey sınırını sağlamlaştırma gayretleri sırasında, sınırlarını göçebe Türkmenlerin akınlarına maruz bırakmaktansa, onlardan bazılarının isteklerini kabul etmek için onlara devletlerinin sınır bölgelerinde otlaklar tahsis ederek mahalli kavgalardan yararlanmayı daha avantajlı bulmuştu. Belli başlı beyleri rehin tutarak Türkmenlerin kendisine sadık kalmalarını temin ediyordu. Bu yeni gruplar (colons), bağımsız kabile teşkilatlarını olduğu gibi muhafaza ediyorlardı. Ancak bundan dolayı, Karahanlı hükümdarlarının yakın çevresinde yaşamakta olan Türkmen beylerinin yerleşik yönetim mefhumunu tamamen bilmedikleri sonucunu çıkarmamak gerekir. Bu Türkmenler misafir edildikleri toprakları bir sığınak veya daha ziyade serbest bir hayvan yetiştirme sahası olarak kabul ediyorlardı. Fakat, yerleşik topluluklarla temas sonucunda, sınır, mülkiyet, ticaret kavramlarının basit hayat tarzlarıyla tezada düşmesi kaçınılmazdı. En ufak bir yönetim gevşekliği, ortaya çıkan bu uyuşmazlıkları yaygın hale getirebilirdi. Bu göçebe topluluklar için, hemen silaha sarılmak, teneffüs ettikleri havanın kullanılışı kadar tabii idi. Türkmenler, biz toprağı fethetmek fikrine sahip olmadan önce, kendilerini o yerin efendileri olarak görüyorlardı.

Daha, Mahmud zamanında (1029), Gazneli yöneticilerle anlaşmazlığa düşen bazı Türkmen toplulukları, İran bozkırlarına kovalanmışlar, bazıları Azerbaycan'da yenik düşmüşlerdi⁴. Mahmud'un ölümünden sonra, onun vârisi Mes'ud, bir kardeşiyle taht kavgası yapmak üzere Gazne'ye gitmek için, askerî birliklerini bütün Horasan'dan geri çekti. Daha sonra, Hindistan üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye girişti. Ülkenin kuzeyinde, yerleşik olarak o, yerleşiklerin dayanak noktalarını elinde tutan

⁴ Urfa'lı MATHIEU tarafından 1018 olarak belirtilen -ki bu imkânsızdır- Vaspuragan'a yapılan Türkmen taarruzunu, hatta Çağrı Bey'in daha sonra anlatılacak olan efsanesini belki de bu tarihe çıkarmak gerekir.

tâbi toplulukların sadakatini temin ederse, her şeyi yapabileceğine inanıyordu. Yeterli askerî kuvvetin mevcut olmaması, Türkmenlerin cüretini artırıyordu. Bu durum, mahalli sıkıntılara yol açabilirdi, Mes'ud, dilediği zaman, sukûneti yeniden temin edemeyeceğini ve bunun özellikle, siyasi neticeler doğurabileceğini düşünmüyordu. Fakat, emniyet kuvvetinin noksanlığı karşısında, Türkmenlere düşmanlık beslemeyen ve çok kere Gazne maliyesinin yüklediği vergilerden şikâyet etmeye mecbur kalabilen toplulukların bir kısmı, göçebelerin beyleri ile anlaşma yoluna giderek günlük hayatlarını emniyet altına almayı tercih ediyorlardı. Gazi teşkilatları, olayların gelişmesini kolaylaştırdı. Mes'ud, önceden hiç hesap edemediği bir zamanda, Horasan bölgesinin bir kısmını kaybetmişti. 1033'ten 1040 yılına kadar, Türkmen akınları, kısa zaman önce ve dolaylı olarak Gaznelilerin hâkimiyeti altına geçmiş olan İran toprakları üçgeninde yayılmaktadır. Bu üçgen, Hazar Denizi, İsfahan bölgesi ve Urmiye Gölü bölgesi arasını kapsamaktadır. Bu akınlar, Türkmenleri rakiplerine karşı kullanmayı deneyen mahallî beylerin kavgalarından yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu beyler, Türkmenleri disiplin altına alamazlarsa, onları geriye püskürtmeyi düşünüyorlardı. Bu Türkmen topluluklarının ayrılmasıyla sahipsiz kalan zenginliklerin ve otlakların cezbettiği, ikinci ve daha önemli bir Türkmen grubu, 1035'e doğru, Mes'ud'la anlaşarak, kuzeyde Horasan'ı çevreleyen, Hazar Denizi'nden Merv bölgesine kadar uzanan bozkırların eteğine gelip yerleştiler.

Bu topluluklar arasında, en azından yayılma hareketlerinin şefi sıfatıyla, son derece etkili olan aile, Selçuk'un soyundan gelen ailedir. Bu ailenin üyelerinde biri Mahmud'un yakınlığını kazanmış bir grubun beyi idi; fakat Mahmud'un ölümünden sonra, onun ailesine evlilik ilişkileriyle bağlı bulunan boy beyleri bile, kendi hür teşebbüslerinden başka hiçbir otorite tanımadılar. Öyle görülüyor ki, aralarındaki yakın dayanışmaya rağmen, bu beylerden hiçbirinin diğerleri üzerinde herhangi bir otoriteye sahip olduğu da söylenemez. İkinci boy, Davud Çağrı Bey ve Muhammed Tuğrul Bey adlı iki Selçuklu kardeşin yönetimi altındaydı. Boy beyi ve gazilerin kumandanı olarak, bu iki bey, Karahanlı Türklerinin ve Gazneli Türk hükümdarlarının da sahip olamadıkları, bir güce ulaştılar. 428/1036-1037 yılında, Çağrı Bey Merv'i, 429 yılında da Tuğrul Bey Nişabur'u ele geçirdi. Neticede, 432/1040 yılında, Dandanakan bozkırlarında, Gazneli ordusu Horasan'ın kesin olarak kaybedilmesi, İran'ın muhtemel hiçbir direnci kalmayan açık bir ülke durumuna düşmesi manasına gelen, büyük bir bozguna uğradı.

İlk Selçuklu beylerinin, özellikle Tuğrul Bey'in şahsında, sadece komutanlık sanatıyla değil fakat ulaşılabilecek nihai neticenin olmasa bile en azından bir faaliyet yönünün, bir metodun, birbirini takip eden hedeflerin, nihayet fetih ve devlet kurma iradesinin açık şuuruyla dolu insanlar karşısında bulunulduğundan kesinlikle şüphe edilemez. Bu şuur daha Dandanakan akşamı kendini göstermişti, hatta daha önce, Tuğrul Bey'in, kendisine istediği yardımda bulunmaları şartıyla bağımsız olarak yönetilmelerine rıza gösterdiği yerli halkların idaresine uyum sağlayamayacağına inanarak veya inanmış gibi gözükerek, törenle hükümdar elbiselerini giydiği, Nişapur'da belli olmuştu; ve bu fetihden itibaren, daha sonraki fetihlerin takip edeceği üç safha göze çarpar: Halkı tâbi olmaya meylettiren yıkıcı akınlar safhası; karşılaşılabilecek tehlike anında, gerekli tedbirleri alan bir vekile, buradaki özel durumda, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim İnal'a boyun eğmeleri safhası; nihayet hükümdarın girişi ve ülkeyi kesin olarak ele geçirmesi safhası. Diğer taraftan Selçuk ailesinin üyeleri, yayılma alanını taksim etmişlerdi. Özellikle Çağrı Bey, merkezî Horasan civarında, büyük kardeş olma vasfına uygun düşecek ehemmiyette gözüken, Türklerin üs bölgesini muhafaza etmeye çalışıyor; Tuğrul Bey ise, Nişapur'dan itibaren aslında çok büyük bir gelecek vaadeden batıya doğru açık bir yayılma bölgesine sahip bulunuyordu. Zaten şurası da bir gerçektir ki, doğru olarak sebebi izah edilememekle birlikte, Tuğrul Bey, ailenin tamamı üzerinde, bütün üyeleri tarafından kabul edilen bir üstünlükten kısa zamanda yararlanacaktı.

Sadece bozkırların değil fakat Horasan şehirlerinin de elde edilmesi, Tuğrul Bey iktidarına, ikili bir mahiyet kazandırmaktadır ki, onun kendi anlayışına göre bu mahiyetin şuurunda olduğu sanılmaktadır: Tuğrul Bey, bir taraftan, herhangi bir zamanda, Selçuklu ailesinden ve mümkünse, başka ailelerden bir beyin yönetimini, bizzat kendi aralarındaki her türlü anlaşmazlığı etkisiz kılmak gayesiyle, kabul eden bir takım insanın, daha doğrusu Türkmen kabilelerinin beyidir. Bu insanlar, hangi bölgede bulunurlarsa bulunsunlar, etkili oldukları topraklar üzerinde bizzat hiçbir hâkimiyet fikri taşımayan kişilerdir. Diğer taraftan, Tuğrul Bey, kendisine bağlı Türkmenlerle ilgisi olmayan ülke beylerinin ve idarî kuruluşların, hatta askerî hareket vasıtalarının (Memlûk ordusu, kuşatma makinaları) vârisidir. Çok daha önceleri, bu beyler, Tuğrul Bey'in iktidarını ancak hisselerini alabilecekleri bol ganimet kazanmaya yönelik hareketlerle ilişkili gördükleri için tanıyorlar, eğer anlaşmazlık ortaya çıkarsa, veya başka şekilde daha iyi bir başarı ümidi doğarsa, onu terketmek için uygun bir zaman

kolluyorlardı. Şimdi Tuğrul Bey, artık sadece bir Türkmen lideri değildir. Tuğrul Bey'in etrafını kuşatan yerleşik idarî kadro yüzünden göçebe Türkmenlerin kendisine karşı sistemli nefreti, hatta Türkmenlerin ücretli veya köle menşeli askerleri hor görmeleri, Türkmenlerle Tuğrul Bey arasında gittikçe artan güçlükler yaratmaktadır. Buna rağmen, Tuğrul Bey, Türkmenlerden vazgeçmeyi, şimdilik düşünemiyordu. Zira, kendisi de onlardan biriydi. Başkaları üzerindeki üstünlüğünü ancak onlarla sürdürebiliyordu. Mes'ud'a karşı kullandığı ve Büveyhilere karşı kullanacağı gücün, kendisine karşı yaratacağı tehlikeyi tecrübe ile çok iyi biliyordu. Türkmenler, kendiliklerinden akına kalkıştıkları zaman bile, Tuğrul Bey'e kılavuzluk ediyor, onun yolları üzerinde bulunan engelleri kaldırıyor, asker topluyor ve fetihlerin ön hazırlıklarını yapıyorlardı. Bu durumda Tuğrul Bey'in amacı, onları eksiltmek değil, yönlendirmektir. Diğer taraftan, Tuğrul Bey, İslamiyetin ilk yıllarından bu yana İran üzerinde hak iddia eden dinî grupların çatışmalarına dahil olmuş bulunuyordu. Selçuklular, koyu Hanefî idiler ve hak mezheplere aykırı bir düşünceye sahip olanlara karşı faal bir şekilde mücadele edenleri destekliyorlardı. Tuğrul Bey, gelecekte sultan olacağı fikrine şimdilik kesinlikle sahip olmaksızın, çok önceleri, vicdanî kanaat veya siyasî zekâsıyla, Halife nezdinde bir nevi müttefik-tebaalığın tanınmasını istedi ve elde etti. Böyle bir siyaset, dinî bir politikadan daha çok ganimeti düşünen ve din konusunda Abbâsî Sünniliğinden ziyade Şiiliğe yakınlık duyan Türkmenlerin anlayışına aykırı düşüyordu. Fakat, İslam Halifesi'yle ittifak kurmanın başka bir cephesi daha vardı ki, o da kâfirle cihad geleneği idi. Burada anlaşma, akın veya gaza yani Müslüman ve Türkmen gazinin savaşı ile kolaylaşıyordu. Ayrıca, bu yolla, Türkmenlerin çıkardığı kargaşanın yönlendirilmesi mümkün olabiliyordu.

O devirde, harplerin dört çeşidine şahit olunur: Birincisi, hükümdarın bizzat kendisinin yaptığı savaşlar, ikincisi, doğrudan doğruya onun siyaseti hizmetinde, aşağı yukarı muhtar beylerin savaşları, üçüncüsü, söz konusu politika çerçevesinde bu beylerin, Türkmenlerin aşırı iştahlarını ve akın duygularını beslemek veya başka yönlere çevirmek gayesiyle yaptıkları savaşlar; ve nihayet dördüncüsü, Türkmenlerin, her türlü Selçuklu müdahalesi dışında, hatta onlara karşı isyan halinde yaptıkları savaşlar. Zaten, son iki tür arasında sıkı bir münasebet vardır. Bu tür savaşlar, aynı bölgelerde, Selçuklu fethinin eksenini üzerinde değil, cenahlarda veya fetihlerden çok daha önce yapılırdı; ve genellikle Selçuklu hükümdarının açtığı seferler, başka yerlerde kendi iktidarına karşı kullanılacak bir güç oluşturmalarını istemediği kaçak asileri takip etme gayesine matuftu. Selçuklu-

ların hizmetinde çalışan metbu beylerin savaşlarıyla isyanlar arasında da sıkı bir ilişki vardır. Zira, hiç şüphe yoktur ki, Türkmenlerin yağma duygusu, her isyan için, derhal emre hazır bir birlik oluşturabiliyordu. Ancak, ilk Selçuklular onları itaat altına almak için, her zaman kendi yanlarında yeterli bir kuvvet bulundurmaya başarmışlardır. Buna mukabil, istikrarlı fetihlere hasredilmiş ilk iki savaş türü ile diğer ikisi arasında köklü farklılıklar bulunmaktadır. Son iki savaş türü, hiçbir fetih düşüncesi taşımaksızın sadece beslenmeyi amaçlayan, ganimet çekmeye yönelik, en fazla geçici bir konaklama yeri elde etmek için yapılan savaşlardır.

Bu genel özellikler, Tuğrul Bey'in İran'ı fethinde açıkça görülür. Çağrı Bey'in oğulları, merkezî çölde, ve geride, amcası Baygu Sistan'da Gaznelilerin baskınlarına karşı batıya doğru Türk akınlarını korudukları sırada, hiç şüphesiz, Tuğrul Bey, başlangıçtan itibaren, Nişabur'un fethi sırasında uyguladığı metodlara aynen riayet ederek, şuurlu bir biçimde, Bağdat yolu üzerinde ilerliyordu. Önce Türkmen birlikleri, yolları açtılar. Taberistan'ın stratejik kavşağı emniyet altına alındıktan sonra, İbrahim İnal tarafından işgal edildi. Sonra Tuğrul Bey bizzat, Bağdat ve Ermenistan yollarının ayrıldığı noktada bulunan Rey'i başşehir yaptı. Hemen ardından, Bağdat yolu üzerinde, İran yaylasının diğer uç noktasında bulunan Hemedan'ı teslim aldı (1043). Bu ilerleme, Tuğrul Bey'e bağlı kalmaktan vazgeçmiş olan, öncü Türkmen birlikleri için bir tehlike teşkil etmeye başlamıştı. Türkmenler, bu sefer Cezire'ye doğru indiler ve orada ananevi akınlarına yeniden başladılar. Ancak, orada her türlü destekten ve geri çekilme imkânından tamamen mahrum kaldıkları için, Araplar tarafından hemen hemen tamamen yok edildiler⁵. Bu durum, bir manada Türklerin kuvvet kaybetmesi, öğretici tecrübe kazanmaları, ülkenin tanınması, Türk meselesinin Mezopotamya politikasına dahil edilmesi ve dağınık vaziyette ne yapacağını bilemeyen halkların Tuğrul Bey'i davetleri neticesini doğurdu. Tuğrul Bey, metodlu bir biçimde, elde edilmiş neticeleri tamamladı ve sağlamlaştırdı. Cezire Türkmenlerinin imhası, İran'daki direnişin ilk yıllarına rastladığından, Tuğrul Bey, metbu beylere bırakılmış beylikleri doğrudan yönetilen eyaletler haline getirdi ve Büveyhoğulları, Fars ve aşağı Irak liderleri arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak, diplomatik faaliyetleri sayesinde, müttefiklerinin ve taraftarlarının çemberini son derece genişletti. Musul Ukaylilerine oyun oynamak için, hemen yeni iktidar

⁵ Onlardan, belki de sadece, Araplar tarafından Mervanoğullarına teslim edilmeden önce, Bizans topraklarında, savaşlarına devam eden, "Gazi Avşar" kaldı. (İBN AL-CEVZİ, Haydarabad baskısı, yıl 439. Kısım VIII, s. 131)

adına hutbe okutmayan Mervanoğullarına göz yumdu. Zaten Tuğrul Bey, sadece siyasî faaliyetle yetinmedi. İbrahim İnal onun namına, uzun seneler süren zorlu uğraşlardan sonra, Mezopotamya'ya ve özellikle Bağdat'a ulaşan yolları denetim altına aldı (1043-1054).

O devirden itibaren ve aynı zamanda hem yan cepheler üzerinde hem de özellikle Ermenistan istikametinde askerî harekât vardı. İşte burada, biz asıl konumuza geçiyoruz. Rey şehrinin ele geçirilmesinden hemen sonra, Tuğrul Bey, Deylemliler ülkesinde ve Zencân'a doğru bir sefer düzenledi. Bu arada, Bizans Ermenistanı'na karşı, birisi İbrahim İnal tarafından (440/1048) diğeri, bizzat Tuğrul Bey tarafından (446/1054) gerçekleştirilen iki harekâta şahit oluyoruz. Hiç şüphe yoktur ki, henüz ayrıntuları iyice bilinmemekle beraber, Türkmen kuvvetlerinin askere alınmayışı Azerbaycan'ın küçük beylerine, özellikle Gence Ravvadilerine ve Arran Şaddadilerine, Ermenilere karşı kendilerini alışılmamış bir yıpratma gücüne sahip olduklarını gösterme imkânı sağlamıştı. Dahası, 1039-1043 yılları arasında, Bizans İmparatorluğu umumiyetle Bizans sınırını sağlamlaştıran ve Nicéphore Phocas ve Jean Tzimisce's'den beri Rum ordularının prestiji nazarı dikkate alındığında bizzat Azerbaycan'ı tehdit edecek nitelikte gözükebilen savaşlar sonucunda, Ani Ermeni Krallığı'nı doğrudan doğruya ilhak etmiş ve Şaddadî emiri Abu'l-Asvâr'ı geri püskürtmüştü. Fakat söz konusu edeceğimiz bu savaşların iç sebepleri vardır. Selçuklu beylerinin sağladığı zaferler, bu beylerin özellikle İbrahim İnal'ın etrafında, Mezopotamya yenilgisinden arta kalan Türkmen birliklerinden başka, kalabalık ve yeni Türkmen birliklerinin toplanmasına vesile olmuştu⁶. Bilhassa Tuğrul Bey'in Büveyhilerle ve Halife yönetimiyle münasebetlerindeki geniş görüşlü politikası, merkezî Batı İran istikametinde yağma hareketlerine imkân vermediği için bu bölgede Türkmen birliklerini barındırmak ve beslemek pek mümkün değildi. O halde, merkezde hiçbir işe yaramayan Türkmenleri mutlaka başka yerlerde kullanmak, veya hiç olmazsa, kendilerine daha fazla kâr getirecek zaman aralıkları verilemediği takdirde, kendilerini memnun hissetmeleri için sarp dağların sert düşmanlıklarına yeterli ölçüde karşılık verememelerinden yararlanmak gerekiyordu. Güney cephesinde yine de bazı müdahaleler oluyordu. Fakat, şurası bir gerçektir ki, coğrafi açıdan Azerbaycan, Hemedan üzerinde geçici olarak kesir tiye uğramış olsalar bile Horasan'dan itibaren dağların eteğindeki otlak yollarını takip eden göçebelerin normal olarak ulaştıkları kavşaktı. Bu sebeple, orada kendiliğinden oldukça çok sayıda Türkmen toplanıyordu ve bunları kendi başlarına

⁶ I.A., 372, İBN AL-CEVZİ, 137.

bırakmaktansa çalıştırmak daha iyiydi; ve nihayet, muhtemeldir ki, coğrafi açıdan olduğu kadar siyasi açıdan da parçalanmış ve ananevi olarak savaşa veya en azından Rum Hıristiyanına karşı uyanık olmaya alışmış bu bölgenin sosyal yapısı, askerî birliklerin biraz da yeni bir tarzda yerleşmesine İran'ın diğer bölgelerine nazaran daha üstün kolaylıklar sağlıyordu. Her halükârda hiç şüphe yoktur ki, Azerbaycan, İran'ın Türkler tarafından işgal edilmesinin başlangıcından itibaren o günden bu yana, olduğu gibi kalmıştı. Yani ülkenin dış faaliyetleri, iç yapısı ve rolü açısından ihtiva ettiği herşeyiyle, Türkmen halkın bir yığınak bölgesi halini almıştı. Bir Selçuklu beyinin ⁷ yönetimi altında kendi başına harekete geçen ve Vaspuragan'da kendisini yok ettiren ilk akıncı grubundan sonra, Aras akınlarının normal yolunu takip eden İbrahim İnal tarafından idare edilen büyük bir askerî birlik Erzurum'a ulaştı, oradan itibaren yelpaze biçiminde Trabzon'un iç kesimlerine kadar uzanan bölgeleri ve kuzeyde İberya'yı, güneyde Murat Suyu vadisine kadar uzanan sahaları yağmaladı. Erzurum, korkunç bir yağmaya maruz kaldı. Bizans müdafaası, İmparator Costantin Monomaque'in ciddi bir isyanı basturmak için, geri çağırılmak zorunda kalmış olduğu birliklerin hareketi sonucu çok zayıf düşmüştü. İberya, Vaspuragan, "Mezopotamya" (Karasu ve Murat Suyu arası) Rum yöneticileri ile İberya prensi Liparit, Türkleri hiç olmazsa, geri dönüşlerinde durdurmak amacıyla, kuvvetlerini birleştirdiler. Türkler, geçiş yollarını açarak, savaşta Liparit'i esir aldılar. Tarihçiler, bu seneyi, Bizans topraklarına, Türk akınlarının başlangıç tarihi olarak belirtirler ⁸. Öncü harekâtları, iki sene evvel Arran'daki Şaddadlıları itaat altına almak için, Tuğrul Bey'in yeğeni Kutalmış tarafından yönetilmişti. Ancak, bu harekât bir Rum ordusunun yaklaşması yüzünden durdurulmuş olmalıdır ⁹. 440/1048 akınından sonra,

⁷ CEDRENUS (S. 574) tarafından Sağır Asan diye anılan ve Tuğrul Bey'in yeğeni olduğu söylenen biridir (Krş. I.A., IX, 373). Bu kişi Alp-Arslan olamaz. Zira Asan orada öldürülmüştür. BUNDARI'nin (S. 8) Doğu Horasan'da tanıdığı Baygu'nun oğlu Hasan olabilir. Asan adı da mevcuttur (Krş. HALİL EDHEM, *Düveli İslamiye*, İndeksi: اسن). Fakat Selçuklu ailesi içerisinde bugüne kadar bu isimle bilinen bir kimse yoktur.

⁸ I.A., XI, 372-373; SIBT 393 yılı, 340; ARISDAGUËS, 74-85; MATHIEU, 83-88; BROSSET (M.F), *Histoire de Géorgie*, I, 323; CEDRENUS, 575-580, ATTALIAE, 44-45.

⁹ AZİMÎ, 438 yılı: BROSSET, 323 (Liparit'in esir edilmesinden sonra?); MATHIEU, 83, Kutalmış'ı, İbrahim İnal'la birleştirir; CEDRENUS 434 ve 439'daki Ermeni ve Cizre olaylarını karıştırır. RÂVENDÎ, 104, 448'e kadar Sistan'da olduğunu bildiğimiz Yâkûti'nin başlangıçtan beri Azerbaycan'da yaşadığını yazar (*Ta'rih Sistan*. Behar baskısı, Tahran, 1935, s. 375). Bütün bu olayların müphem bir hatırası, Kars şehrinin de zikriyle birlikte ANİLİ BURHÂN AD-DİN'in 608/1211'de yazılmış *Enisü'l-Kulûb* adlı eserinde yer alır (*Belleten*, VII, 1943, s. 475).

yeterli bir karşı kuvvet hazırlayamayan Constantin Monomaque, barışçı münasebetlerin tesisi için, Tuğrul Bey'e bir elçi gönderdi. Tuğrul Bey, niyetlerinin teminatı olmak üzere Liparit'i serbest bırakarak, olumlu cevap verdi. Bu elçinin İstanbul'a gelişi esnasında, Müslüman bölgesindeki cami- de, hutbenin, Bizans'ın çok iyi münasebetlerde bulunduğu Fatimiler yerine Tuğrul Bey adına okunmuş olması mümkündür. Bizanslıların etkisinde olan Mervanoğlu Nasru'd-devle, arabuluculuk görevini yapmış, hatta o andan itibaren hutbeyi Tuğrul Bey adına okutmuştu. Tabiatıyla hüküm- darlar arasındaki müzakereler, Tuğrul Bey'in, bazen haklı bazen haksız olarak, asi uyruklar tarafından gerçekleştirildiğini beyan ettiği Türkmen akınlarına engel olmadı¹⁰.

Fakat, 446/1054 yılında, bizzat Tuğrul Bey'in Bizans Ermenistanı'na karşı bir sefer düzenlediğini görüyoruz. Özellikle Mezopotamya hakkın- da ki raporlara dayanan ne Hıristiyan ne de Müslüman kaynakları, Azerbay- can'ın durumu hususunda, mesela Türkmenlerin yoğunlukta olmaları he- sabıyla Azerbaycan'daki durumun bu yeni seferi izah etmeye katkıda bulu- nup bulunmayacağını bilme konusunda bizi yeterli ölçüde aydınlatmak- tadır.

Tuğrul Bey, Tebrizli Ravvadî Vasudân'ın ve Dovin ve Genceli Abu'l- Asvâr'ın kendisine bağlılıklarından emin olmaya ihtiyacı vardı. Bu sebeple ilk defa bu kişilere karşı sefere çıkar. Onları Bizans'a karşı güçlendirerek kendisine bağlamayı düşünür. Tuğrul Bey'in kendisi için de, özellikle Irak üzerindeki tasarılarını gerçekleştirebilmesi amacıyla, kendilerine ve disip- linlerine ihtiyacı olacağı sırada onun faaliyet sahası dışında kalmış Türk- men birliklerini sağlam bir şekilde elde tutması son derece önemli gö- zükmetedir. Ayrıca bu mukaddes savaş onun için bir siyasî hazırlık da olabilirdi. Tuğrul Bey'in götürdüğü savaş araç ve gereçleri -filler, arabalar, kuşatma aletleri- kendisine bağlı olan Abu'l-Asvâr'ın yönetiminde olan Arran üzerindeki Bizans ilerleyişine, sınırın düzeltilmesi yoluyla cevap verme arzusunu göstermektedir. Bununla birlikte Tuğrul Bey'in bu arzusunda ısrarlı olduğu da söylenemez. O, hafif birliklerini, hemen hemen Van Gölü, Erzurum Ovası, Trabzon'un iç kesimindeki dağlar, Horsen ve Hanzit ve nihayet Murat Suyu havzası arasında kalan bütün ülkeyi yağmalama- ya gönderdi. Sonra, bizzat kendisi Bergri ve Erciş'i zaptederek, Bizans topraklarına girişi sağlayan iki büyük yoldan, Murat Suyu yoluna hâkim

¹⁰ I.A., IX, 380-381 (buradan naklen B.H. 206); İBN HALLİKAN, III, 227; CEDRENUS, 578; ATTAL., 45. LAURENT, o tarihten itibaren İstanbul'da hutbenin Tuğrul Bey adına kesin olarak okunup okunmadığından, haklı olarak şüphe eder (*Byzantion*, II, 109).

müstahkem bir mevki olan, Malazgirt'i kuşattı; fakat, bir aylık sürenin bitiminde değerli kumandanlarından birinin¹¹ ölümünden ve büyük mancınığının hasar görmesinden sonra, kuşatmadan vaz geçti ve Azerbaycan'a geri döndü.

Bizans'ın Doğu Anadolu'da kalmış takviye kuvvetleri, Türkmenlerin batı uç müfrezelerini durdurmuştu. Ermenistan'daki Rum kuvvetleri, kalelerinden çıkmamışlardı ve yıpranmamış bir güç olarak bekliyorlardı. Tuğrul Bey'in geri dönüşünden hemen sonra, Rumlar Abu'l-Asvâr'ı cezalandırmak ve onu yeniden sulh yapmaya zorlamak için harekete geçtiler¹².

Daha önce de olduğu gibi düşmanlıkları, elçiler teatisi takip etti. Tuğrul Bey belki de prensip olarak Müslümanların elinden alınmış şehirlerin iadesini -1071 anlaşmasına göre onun Malazgirt, Urfa ve Antakya'yı kastettiği düşünülebilir- veya, muhtemelen daha pratik olarak, İmparatoriçe Teodora'nın ödediği yıllık haracı istiyordu. Tuğrul Bey'in elçisi, Mervanoğulları Beyliği'nde tutuklanışından sonradır ki, bu arada Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği haberini aldı. Evvelce olduğu gibi, hükümdarlar arasındaki müzakereler, özel birliklerin mesela Tuğrul Bey'in öz yeğeni Çağrı Bey'in oğlu Yâkûti'nin akınlarını engellemiyordu. Buralardan başka, güvenliklerini sağlamak amacıyla, Hıristiyan derebeylerinin emrine girmiş asi birlikler de bulunmaktaydı; ve Tuğrul Bey'in kuvvetleri, bunları yola getirmek için Bizans topraklarına girmeye mecbur oluyordu. Gerçek barış mümkün değildi¹³.

Tuğrul Bey'in Bizans Hıristiyanlığına karşı bir asırdan beri kesintiye uğramış taarruza resmen başladığını ilan etmiş olduğu bu seferi takip eden yıl içinde, yeni gücünü kesin olarak tahsis etmek ve genişletmek mecburiyetinde olduğu bir teşebbüste bulundu. Bu teşebbüs, onun sabırlı bir diplomasi hazırlığı sonucunda Bağdat'a girişidir. Bu diplomaside o, şüphesiz güçlü Türk komşuluğu rolünü oynamıştır; fakat Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi şiddet yoluyla fetih karakteri taşımamaktadır. Halife hükümeti, Şii

¹¹ ARISDAGUËS bu kumandanı Ordilmez, MATHIEU, Osguedzen (Ermenice altın renkli uzun saçlı) ve CEDRENUS "Harezmlî Han" diye adlandırır; SIBT, 99 v°, Tuğrul Bey'in (karısı Harezmlî idi) bir oğlunun ölümüne imada bulunmaktadır, daha önce kaybettiği yeğeni ile karıştırıyorsa o başka?

¹² İ.A., IX, 410 (B. H., 207) ARISD., 90-103. MATH., 98-101. ATTAL. 45, CEDR., 590-594.

¹³ ARISD., 102-104, 107; B.H., 207; SIBT, 25 v°. SIBT, 195 v° Bağdat'ta yapılmış bu anlaşmanın veya Rumlar ve Müslümanlar arasında yapılmış başka anlaşmalardan birinin yazıcısı olarak Fatima bint Ali al-Muadhhab adlı bir kadın kâtibeden söz eder.

Büveyhoğullarının baskısından, onların içine düşürdükleri maddî sefaletten, onların başıboş askerlerinin kargaşalarından bitkin düşmüştü. Halife, nizami yeniden tesis edecek ve dinin yayılmasını sağlayacak, kendisine uygun bir hayat seviyesine kavuşma imkânı verecek, teşebbüsleriyle imanın tebcil edilmesine katkıda bulunacak olan ve üstelik, Irak'a nisbî bir muhtariyet tanımaya hazır olduğunu beyan eden Sünnî bir hükümdarın himayesini talep etmeyi kaygı duymadan düşündü. Buna mukabil, şimdiye kadar sınırları üzerinde tutmayı başarmış olduğu korkunç Türkmen birliklerini Bağdat'a karşı saldırtabilecek olan bir hükümdarı memnun etmemek, tehlikeli olabilirdi. Aslında Türkmenler Irak'ı kuzeybatıdan güneydoğuya kadar kuşatmışlar ve Bağdat'a bir Türk garnizonu yerleştirmişlerse de, Halife'nin şehrinin ve ona bağlı bölgelerin normal bir Selçuklu eyaletine dönüşmesini önlemek için her şey yapılmış oldu. Tabiatıyla bu tedbir, zıtlıkları etkisizleştirmeye yetmedi. Timarları ellerinden alınmış Büveyhî görevliler, Şii savaşçılar, Türkmenlerin komşuluğundan otlakları için endişe duyan Araplar Büveyhîlerin eski bir Türk kumandanı olan Basâsîrî'nin yönetimi altında, yeni iktidara karşı birleştiler. Bu birlik, özellikle bütün Cezire'yi kaplayan geniş bir harekete dönüştü. Fatimî Halifesi'nin dinî liderliği etrafında toplanılmasına karşılık, Mısır'dan yardım talebinde bulunuldu. En azından kendilerine malî ve diplomatik yardım gönderildi. Mezopotamya'daki Türk iskânının bile bile zayıf bırakılması da, Basâsîrî'ye orada Kutalmış'ı yenme imkânı sağladı ve Musul ve çevresini kesin olarak elde etmek için İnal'ın ve tam o sırada doğudan yetişen Yâkûtî'nin yardımları gerekti; Musul ve çevresine sahip olmaksızın Irak'ın emniyetini sağlamak mümkün değildi.

Fakat, çok geçmeden vaziyet ciddileşti. Zaferler Türkmenlerin hoşuna gitmiyordu; çünkü bu zaferlerin kazanıldığı seferlerde, yağma serbest bırakılmamıştı, ayrıca İran'da olduğu gibi buralara yerleşmeyi düşünmedikleri için kadınlarını Hemedan'da bırakan Türkmenlerin onlardan ayrı kalış süreleri son derece uzamıştı. Hatta, Tuğrul Bey'in akrabaları olan beyler bile, zaferleri sonucunda Tuğrul Bey'inki nispetinde güçlerini artıran top rak elde edemedikleri için memnun değillerdi. Bu beyler, Tuğrul Bey'in iktidarının mahiyetinde meydana gelen değişme sonucunda, onun etrafının sadece İranlılarla -uzun zamandan beri İran toplumuyla münasebette olmalarına rağmen İranlılar onlar için ancak yarı yabancılar idi- değil Mezopotamya'ya inildiğinden beri Araplarla da kuşatılmasına kızıyorlardı. Kutalmış'ın kardeşi Resûl-Tekin, Huzistan'da isyan etti. Yenilgisinden beri bizzat Kutalmış da Basâsîrî'ye karşı son derece ihtiyatlı davranıyordu.

Nihayet, daha önce bir kere, Hemedan'ı ele geçirmeyi denemiş olan İbrahim İnal, Tuğrul Bey'i, Batı İran'daki Türkmenleri ayaklandıracağı sırada, Cezire'nin ortasında düşman bölgesinde yalnız bırakarak, Basâsîrî'ye karşı isyan etti. Tehdit çok ciddi idi. Bu tehdit, Tuğrul Bey'i, Türk kuvvetlerini bütün Mezopotamya'dan geri çekmeye mecbur ettiği için, Basâsîrî'ye Bağdat'a dönme imkânı sağladı. Bununla birlikte, Tuğrul Bey fevkalade isabetli ve çabuk karar verme yeteneği sayesinde, Çağrı Bey'in oğulları ve kendi yeğenleri olan Yâkûtî, Alp-Arslan ve Kirmanlı Kavurt'un yardımlarıyla, isyanı bastırmayı, İbrahim İnal'ı yakalamayı -sonra boğularak öldürülmüştür- sonra kaçmakta olan Basâsîrî'nin öldürüldüğü Bağdat'a dönmeyi, nihayet, Musul'da Tuğrul Bey'in muhtar nâibi pozisyonunun kendisine sağlayacağı gücün zamanında farkına varabilen Ukaylilerden Musullu Kureyş gibi Arap beylerinin desteği ile Mezopotamya'da sükûneti sağlamayı başardı. Bu zor bir tecrübe olmuştu.

Bu tecrübe, Tuğrul Bey'i önemli noktaları kuvvetle ele geçirme yoluna sevk ettiyse de, onun şahsen Irak'taki Arap entrika yuvalarının dışında kalma ve Mezopotamya'da yerli beylerin kendisine bağımlılıklarıyla yetinme arzusunun doğruluğunu ortaya koymuştu.

Halife tarafından tanınması Tuğrul Bey'e, başlangıçtaki Türkmen beyliğinden, hatta herhangi bir bölge krallığından çok daha başka bir hürriyet kazandırdı. Resmen sultan diye adlandırılan, hutbede Halife'nin arkasından bu sıfatla zikredilen, "doğunun ve batının hakani" derecesine yükseltilmiş olan Tuğrul Bey, gerçekten, Abbâsî Halifesi'nin tanındığı her yerde, Müslüman cemaatin devlet işleriyle görevlendirilmişti; ve onun cihangir faaliyetine, o andan itibaren bir hedef çizilmişti. İslam dünyasının Abbasilerden kopan bölgelerini yeniden onların itaati altına almak, iç kargaşanın sürekli propaganda kaynağı olan rakip halifenin yani Kahire'deki Fatimi Halifesi'nin ortadan kaldırılmasını sağlamak. Şüphesiz, bizzat İran'ı ve İran'ın Arap sınır boylarını tam manasıyla elde tutmadıkça, o kadar uzakta henüz maceraya atılmanın söz konusu olamayacağını şartlar açık seçik ortaya koymuştu. Tuğrul Bey'in, halefleri tarafından sefere girilmeden evvel, hedef hiç de kesin değildi. Fırsat düştükçe bir bir vaaz teması olarak Halife'yi ilgilendiren Bizans karşıtı cihat planlarıyla Tuğrul Bey'in ilgisi yoktu. Zira Bizans, Tuğrul Bey için bir tehlike teşkil etmiyordu. Tuğrul Bey, Azerbaycan'da toplu bir biçimde yığılmış Türkmenlerin tabii yayılma istikametiyle şöyle böyle uyuşan bir taarruz istikameti çiziyordu. Tuğrul Bey için, yeni seferlerin ulaşılabilir nitelikte olduğunu gösterdiği ilk hedef Bizans Ermenistanı'ydı. Burada, Selçuklu hükümdarlarına düşen görev, bu iki zorunlu girişimi, belli bir düzen içinde yerine getirmektir.

Tuğrul Bey'in hayatının son yıllarındaki askerî faaliyeti, Kuzeybatı İran'da iktidarını sağlamlaştırmakla sınırlı kalmıştı; çünkü İnal'ın isyanıyla bu bölgenin kendisine gösterdiği sadakat tehlikeye düşmüştü. Tuğrul Bey, tabiatıyla Horasan'da Çağrı Bey'in yerine yeğeni Alp-Arslan'ın geçmesine göz yumdu; Kirman'da, Çağrı Bey'in diğer oğlu olan ve Fars bölgesini de fethetmiş bulunan Kavurt'un kendisi adına hutbe okutmasıyla yetindi. Bu sırada Tuğrul Bey şahsen, Damagan bölgesinde başkaldırmış olup Rey'i de tehdit, Kutalmış ile savaşmak ve Tebriz'in, Deylem'in, Khuvai ve Nahcivan gibi Doğu Ermenistan şehirlerinin küçük beylerini itaat altına almakla meşguldü. Bu beyler kendisini daha önce tanımışlardı; fakat Tuğrul Bey, bu bölgeleri şimdi doğrudan doğruya kendi otoritesi altına aldı¹⁴.

Tuğrul Bey'in ölümü ve yeğeni Alp-Arslan'ın onun yerini alması, Selçuklu siyasetinin temel özelliklerini, tam olarak ortaya koyar. Alp-Arslan şahsında, erkek evlat bırakmadan ölen Tuğrul Bey'in ve babası Çağrı Bey'in, çifte mirasını taşımaktadır. Bundan, onun kuvvetlerinin sayı bakımından arttığı sonucundan başka, faaliyetinin bir kısmını Doğu İran'a tahsis etme zarureti de ortaya çıkar. Bu bölgede o, dikkafalılara boyun eğdirmeye mecburdu ve buradan Türkistan sınırını göz altında bulundurma zorunda kalacaktı. Güney İran'da, Tuğrul Bey'den, hiçbir miras alamadığı için pek memnun olmayan Kavurt ile münasebetler son derece nazik idi. Kuzey İran'da Kutalmış, tehlike arz ediyordu. Onunla savaşmak zorunda kalındı ve Kutalmış bu savaşta öldü. Nihayet Alp-Arslan, Irak'ta, casuslarının çalışmalarıyla işi sıkı tutmasaydı, daha sonra Suriye-Mısır macerasına atılacağı veya Bizans İmparatoruna karşı muzaffer olacağı zaman bile şahsen Irak'a ayak basamayacaktı.

Ne var ki Kuzeybatı İran'ın daha sıkı bir şekilde tasarruf altına alınması, kesinlikle Bizans sınırları üzerindeki Türk baskısının azalması anlamına gelmez. Vaziyet bunun tam aksidir. Sultanın yapacağı savaşlar için, bundan böyle, üsler emindir. Meşguliyet içinde bulundurulması gereken uyruklardan veya bir sığınak arayan henüz itaat altına girmemiş gruplardan oluşan Türkmenlere gelince, bu konudaki çözüm yolu da onları Ermenistan'a doğru itmekten ibaretti. İnal'ın isyanının doğurduğu bunalım, belki bir an Türkmen birliklerinin İran'da silah altına alınmasına vesile olduysa da, doğrusunu söylemek gerekirse, bunun asıl sebebi, Tuğrul

¹⁴ İ.A., XI, 448 ve X, 15; SIBT, 70 v°-71 r°, 81 v°-82 r°, 84 r°, 84 v°-85 r° (Hoy'daki yerel çatışmaların ayrıntıları). Ayrıca 455/1063 yılının başında Halifenin kızını Sultana almak için girişimde bulunulur. Bağdat'a bir daha gidilir. Yolunun üstünde, Tuğrul Bey, Ukayliler ve Mervanoğullarından geriye kalanları haraca bağlar (SIBT 84 v°).

Bey'in bundan böyle Hıristiyan topraklarına yaptığı akınların hemen hemen arkası kesilmeden devam edişini belirleyen 446/1054 seferidir. Bağdat'a girildiği sırada, daha önce de görüldüğü gibi, öyle çok sayıda Türkmen silah altına alınmamıştır. Cezire harekâtında, daha çok sayıda Türkmen askeri vardı; fakat, herhalde bu sayı fazlalığının, Ermenistan'a yapılan akınlarla ilgisi bulunmaktaydı. İnal Bey'in isyanı yüzünden, Mervanoğulları ve Kureyş'le yapılan uzlaşmalarda, Türkmenler yardıma çağrılmıştı. Ne var ki, Türkmenlerin büyük bölümü Hemedan ile Azerbaycan arasında toplu olarak kalmışlardı. Yâkûtî'nin yaptığı gibi yeni topluluklar belli bir amaç için doğudan gelmeye devam ediyorlardı. Hepsinin gayesi, Ermenistan'dan ganimet toplamaktı.

Bir öncekilerin verdiği bilgilerden yararlanarak ve böylece hiçbir yarılgıya düşmeksizin, her sene yeni bir ilerleme kaydedip, ganimet paylarını alıyorlar ve arkadan gelenler her seferde, ganimet kazanabilmek için daha uzaklara doğru gitmeye mecbur kalıyorlardı. Bizans'taki isyanlar, özellikle İsaac Comnène'in isyanı, sınırlardaki askerlerin geri çekilmesine sebep oluyordu. Gerçekten, İbery Valisi Katakalon, hemen hemen Ermenistan'daki bütün birlikleri İsaac Comnène'in isyanını bastırmaya götürmüştü (1057). Zaten Ermenistan'daki iç anlaşmazlıklar, çok daha önceden Türklerin yolunu açmıştı. 1055 veya 1056 yılına doğru, Hıristiyan yazarlar tarafından Samuk(t) diye adlandırılan, bir Türk emirinin birliği, Aras'ın ve Murat Suyu'nun yukarı bölgelerini yakıp yıkar¹⁵. İsyancı, paralı Frank askerlerinin komutanı Hervé, önce onunla birleşir, çok kısa süre sonra, araları bozulur ve onu Ahlat'a doğru geri püskürtür ve Mervanoğlu Nasru'd-devle, şüphesiz Bizans'ı hoşnut etmek için, onu hapseder¹⁶. Daha sonra, İsaac Comnène'le birlikte isyan ederek, Katakalon'a karşı direnişe geçen, Liparit'in oğlu İvané Türkleri yardıma çağırır. Bu, Türkler için yeni bir fırsat olur. Trabzon'un güneyinde Pontus zincirinin arkasını ve iki Fırat'ın (Murat-su ve Kara-su) birleşme noktası yakınında Hanzit'i yağmalayarak, onun yardımına yetişirler (1057)¹⁷. Aynı senenin sonbaharından itibaren çok daha uzaklarda, kuzey yolu üzerinde Kemah ve Şarkikarahisar'a (Kögonia, Colonia) ve Dinar isimli biri tarafından korkunç biçimde yağmalanan Malatya'nın güney yoluna ulaşırlar¹⁸. Dönüşte birçok tehlike ile karşılaşıldığı da doğrudur. Emir Dinar'ın birliği, Sasun

¹⁵ ARISD., 107; CEDR, 617-620.

¹⁶ CEDR., aynı yer.

¹⁷ ARISD., 110-116.

¹⁸ ARISD., 120-122; MATHIEU, 107; MICHEL, 159 (= B.H. 213).

Dağı Ermeni Reisi Thornig tarafından imha edilir¹⁹. Bu, taarruz edenlerin cesaretini kırmak ve onları yıldırım için, çok istisnai bir olaydır. Bütün Ermenistan fiilen yağmalanmıştır. 1059-1061 yıllarında Samuk ve diğerleri²⁰ Ermenistan'ı bir hamlede geçerek, Sivas'ı zorlamaya başladılar. 1062-1063 yıllarında, yeni bir yön tayin ederek, Cemcem ve Yusuf gibi diğer komutanlar, başlarında "Sâlâr-ı Horasan" -muhtemelen Yakûti-, Dicle'nin kaynakları ve Fırat arasındaki Rum topraklarını istila ettiler ve (Rumların bu harekâta Mervanoğullarının ilişkisi olduğunu düşünerek, hücum edecekleri), Amid'de esirlerini sattılar ve yolları üzerinde çobanlık yapan dağlı aşiretleri de itaat altına aldılar. Hervé, Yusuf'un birliğini yok etti, ancak diğerleri, bir engelle karşılaşmaksızın geri döndüler²¹.

Alp-Arslan, iktidarını güçlendirdikten hemen sonra, Ermenistan'a bir sefer teşebbüsünde bulunur. Bu seferin, sınırı tahkim etmek ve Azerbaycan'daki tâbi beyler ile sınır boylarındaki Türkmenler üzerinde devlet nüfuzunu sağlamlaştırmak gibi, iki amacı vardı. Alp-Arslan, fethetmek istediği bölgeyi, bir baştan bir başa dolaşarak, tanınmış olan Tuğtekin isimli bir Türkmen beyinin tecrübesinden yararlanır. Bağlılık duygularının yenilenmesi gereken Khuvai, Salmas, Nahcivan'dan hareket eder. Sonra seferine düzenli bir biçimde devam eder. Ordunun ismen Alp-Arslan'ın kendisine vâris tayin ettiği genç oğlu Melik-Şah tarafından, fakat fiilen vezir Nizâmü'l-Mülk tarafından yönetilen bir bölümü, tedricen, Aras vadisini açtığı sırada, bizzat Sultan'ın, Ani'nin kuzeyindeki dağlık ülkelerden Gürcistan sınırlarına kadar müstahkem mevkiileri işgal eder. İki ordu Ani'nin altında karşılaşır, şehir çetin bir kuşatmadan sonra ele geçirilir (456/1064-1065). Komşu Hıristiyan beylerinin itaat altına alınışı veya ittifakı, aynı

¹⁹ ATTAL., 78.

²⁰ MATHIEU (III), onu Amer Kaph'er (Emir-i kebir, büyük emir) ve Kicacıc veya Kic-Aziz(?) diye adlandırır.

²¹ MATHIEU eserinin 115-120. sayfalarında Enough (?) adlı bir beyden söz eder. Cemcem bir İranlı adıdır. Çok dikkatli bir tarihçi olan Mükrimin Halil tarafından Yâkûti-Sâlâr-Horasan kimliği verilmiştir; fakat kaynaklarının yetersizliği, bana bunu doğrulama imkânı vermemiştir. Yâkûti'nin artık doğuda olmadığı kesindir; ve öyle görülüyor ki, ailesi Azerbaycan'da belli bir taraftarlar grubunu muhafaza edecektir; nitekim oğlu İsmail vali olarak bu gruptan yararlanacaktır. *Żübdetü'l-Tevârih, ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*'nin yazarı (Muh. İkbâl basımı, Lahor 1933, s. 31-32, ve buradan özet olarak İ.A., X, 25), Alp-Arslan'ın seferlerine katılan, fakat bizim Sâlâr'ımızla ilişkisi bulanmayan İranlı bir memur olan Amid Horasan'ı tanımaktadır. Horasan'ın askerî komutanı manasına gelen Sâlâr-ı Horasan unvanı, Samâniler'den beri mevcuttu ve Selçuklular zamanında da korunmaktaydı; çok daha sonra, bir başkası, Mekke'de, mesleğe yeni giren biri sıfatıyla, Melik-Şah'ın temsilcisi olarak ortaya çıkmaktadır (SIBT, sene 466).

zamanda, Alp-Arslan'ın bir Gürcü kralının kızıyla evlenmesi sayesinde garanti altına alınır. Daha önce şehri yağma edilmiş olan Kars prensi, topraklarını Bizans'a terk eder²². Üç veya dört yıl sonra, Alp-Arslan yeni bir sefer daha yapmıştır ki, bu seferin özellikleri hususunda nadir kaynaklarımızı birbiriyle uyuşturmak mümkün değildir. Bu kaynaklarda, bir taraftan, Gence'de Abu'l-Asvâr'ın halefi olan ve Alp-Arslan'a bağlı bulunduğu sırada ondan Tiflis'i alan Fadlun'a karşı düşmanlıklar, Alp-Arslan'ın Gürcü karısından bahsedilmeksizin, anlatılmaktadır. Bu olaylardan sonra, Fadlun saldırıya uğramış ve bir müddet Gürcü Kralı Bagrat tarafından hapsedilmiştir. Diğer taraftan, Berdaa üzerine bir Gürcü saldırısı ve Tiflis üzerine ve Gürcülere karşı Alp-Arslan'ın bir saldırısı söz konusudur. Kaynaklarımız, ayrı ayrı bu olaylar hakkında ittifak halinde oldukları halde, onların sırası hakkında müttefik değildirlere. Alp-Arslan'ın seferi sırasında, Sahot veya Şeki Ermeni kralı topraklarını muhafaza etmek ve Gürcülere karşı Türk yardımını sağlamak için, Müslüman oldu²³.

Bu sırada, Bizans'ın, Halife hükümetinin aracılığıyla, yeniden Alp-Arslan'la anlaşma pazarlıklarına girişmesine rağmen, batıya doğru büyük istila hareketleri devam eder²⁴. Sâlâr-ı Horasan yeniden güneybatı istikametine yönelir (1065), Dicle'nin kaynaklarının ötesinde, Urfa ve Antakya Rumlarının şefleri arasındaki rekabetten yararlanarak, Urfa sınırlarına kadar ulaşır; ve yeniden Meyyâfarik'in den geçerken, Mervânî beyinin kallesliği sonucu, orada ölür²⁵. Sonra, 1067'de, Hacıp Gümüştekin-ki, o, 451 / 1058'de Basâsîr'i takip etmiş ve öldürmüştür-, Hısn-ı Mansûr'un güneyinde Harran ve Fırat arasında harekâta girişir²⁶. Adı geçen kişiler, özellikle Gümüştekin, resmi komutanlardır, fakat bu, kesinlikle onların

²² *Zübde*, 35-38; kısmen Nizâmü'l-Mülk'ten gelen malzemelerle IX./XV. asırda telif edilmiş olan *Vesâyâ*'da buna çok yakın bir anlatım vardı, krş. H. Bowen, JRAS, 1931. Şu anda British Museum'da bulunup, ulaşılması imkânsız olan bu metni tanınamda lütüfkârlık gösteren Bowen'e minnet borçluyum. *Vasâyâ* Gaffârî'nin *Nigaristan*'ından kaynaklanır (benzer hikâye için bkz. M.F. Brosset'nin tercümesi, *Voyage au Caucase* vs., I, s. 147); İ.A. X, 25-28 (bir bölümü *Zübde*'ye göredir). BUNDARI 31, SIBT 98 v°, 99 v°; MATH., 121-125; ARISD 139; B.H. 216-218; BROSSET, *Géorgie*, 327; ATTALIAE, 79-82. Daha sonraki tarihçiler, bunlar arasında Mustafa Kazvîni, bir yürüyüş sırasında, Melik-Şah'ın Rum birlikleri tarafından, tarihi belli olmayan, bir yakalanışının, ve Nizâmü'l-Mülk'ün bir hilesiyle hürriyetine kavuşmasının hikâyesini kaydetmiştir.

²³ SIBT, 111 v°; BROSSET, *Géorgie*, 331-335; B.H., 218; *Zübde*, 43-48 (Hıristiyan yazarlar gibi, bu din değiştirme olayını teyid eder).

²⁴ SIBT, 101 r°-v^o

²⁵ MATH., 130-133; B.H., 217-218; İBN AL-AZRAK, 143-144.

²⁶ MATH., 157.

seferlerinin de resmî olduğu anlamına gelmez: Bununla birlikte, Alp-Arslan'ın 1070 seferini hazırlayan bu harekâtların, Bizans ülkesinin iç kesimlerine nüfuz etme amacını gütmeksizin bu ülkenin sınır boylarında sürdürülmesi, çok dikkat çekicidir. Olaylar, beklenin aksine bir gelişme gösterir. Gümüştekin, yardımcısı Afşin'e yerleşik bir yer bulmak için uğraşırken, bir tartışma sonucunda, Afşin onu öldürür. Afşin bir hamlede, seleflerinden daha uzaklara giderek, 1067 yılında Kayseri'yi zapt eder, ancak orada kalamadığından ve kendinde doğuya dönme cesareti de bulamadığından Kilikya'ya iner. Amanos dağlarını aşarak, Halepli Hanoğlu Harun ile birleşir. Antakya ve Dulûk ülkelerini istila eder. Sonra o, 1068'de Suriye'ye inmiş bulunan Bizans ordusunun artçı birliklerinin peşinden Niksar'ı yağmalayacak, nihayet Kapadokya sınırını aşarak İç Anadolu toprakları olan Amurriye (Amorium)'ye ulaşacaktır. Bu harekâtı sayesinde Sultan tarafından affedilir ve doğuya dönme hakkını elde eder²⁷.

Bu arada Suriye'de başka bir nüfuz etme biçimi gerçekleştirilmişti. Daha önceleri, Ermenistan ve Huzistan'da yerli yöneticiler Türkmenleri yardıma çağırılmışlardı. O devirlerde tehdit unsuru olan "barbarlar"ın tamamını veya bir kısmını, ordunun bünyesine katılan ücretli askerler ile kendi teşkilatlarını muhafaza eden yabancı gruplar arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin, hizmete almayı denemek, benzer durumda bulunan bütün hükümetler gibi Bizans İmparatorluğu'nun da yaygın bir uygulamasıydı. Nitekim Bizans İmparatorluğu'nun bir Türk hanının oğlu olup²⁸ babasının yanından kaçan ve yukarıda adı zikredilen Harun hakkındaki uygulaması bu idi. Gerçekten, İmparator Constantin Doukas, onu birliği ile birlikte hizmetine almış, bir komplo şüphesi sonucu sınır dışı etmiş, sonra Diyarbakır hududunda Türk kardeşlerine karşı savaşmak üzere yeniden görevlendirmişti. İşte bu görevde iken Harun, yeğeni Mahmud'a karşı savaş halinde olan Mirdâsi Emiri Atiyya tarafından Halep'e çağırılmıştı. Harun usulsüz bir biçimde Bizanslıların hizmetinden ayrıldı ve Atiyya'nın yardımına koştu (455-56/1063-64). Fakat, memleketlerine akıncı Türkmenlerin yerleşmesini istemeyen Haleplilerin saldırısına uğradığından, canını Fırat nehrinin ötesine geçerek kurtarmak zorunda kaldı. Araplar ve Urfa'

²⁷ AZÎMÎ, 451; KEMÂL., 84 r°; İBN ŞADDÂD, 95 r°; SIBT., 118 r°-v°, B.H. 218; MATH. 156-7; ATTAL., 93, 105, 121. Amurriye akınıyla şaşırın Araplar, Afşin bu seferden dönerken Kilikya'yı yağmalamış olduğunu zannetmektedirler; fakat bu olay daha Romain Diogène'in seferinden önce cereyan etmişti. Niksar'a yapılan akının başka Türklerin eseri olmadığı kesin değildir. Afşin "Bekçi" diye adlandırılmıştır.

²⁸ Mükrimin Halil'e göre bu Tamgaç'dır. Ancak Mükrimin Halil'in bu kanaate varışında, bu sırada Semerkand'da bir Tamgaç Han'ın mevcudiyetinden başka bir sebep göremiyorum.

daki Bizanslılar tarafından sıkıştırılmış olan kuvvetlerinin bir kısmını kaybetti. Sonunda, ücretli olarak Mahmud'un hizmetine girdi. Mahmud, onun sayesinde Halep'i aldı (457/1065) ve Ma'arratü'n-Numân bölgesini iktâ olarak kendisine vermek suretiyle onu mükâfatlandırdı. Böylece Halep politikası, komşularına karşı, yani Mahmud ve Han-oğlu'nun Hama bölgesinde saldırdığı, merkezi Suriye'deki Mısırlı yöneticilere ve ellerinden Artâh sınır bölgesini aldıkları Antakya Bizanslılarına karşı daha tehlikeli hale geldi. Kısa bir süre sonra, Afşin'in yardımını sağlayan Han-oğlu, Bizanslı Dük Nicéphore Botaniate'in nüfuzunu kırmayı başardı²⁹.

Türk tehdidinin yoğunlaşması, o sırada, askerî feodaliteye düşman olan Constantin Doukas'ın yerine General Romain Diogène'in geçmesinden sonra, Bizans'ın tepkisine yol açtı (1067). Romain Diogène 1068'in yaz aylarında, alelacele kurduğu devşirme bir orduyu, Kapadokya'ya sevketti. Gececeği ülkelerin tahrip edilmesi yüzünden bu ordu zayıf düşmeye mahkumdur. Bununla birlikte, bu ordunun Suriye'ye inen bölümü, Mahmud ve Han-oğlu'nun karşı saldırılarına rağmen, Halep'in kuzeydoğusunda Menbic'in elde edilmesi ve Artâh'ın tekrar zaptedilmesiyle, zâhirî bir başarıya ulaşmıştı. Böylece, Antakya korumaya alınmış, Halep tehdit edilmiş, Antakya ve Urfa arasındaki ulaşım emniyet altına sokulmuştu. Mevcut kuvvetler, Türkmen birlikleri karşısında dağılmış Bizans ordusuyla birlikte olduğu zaman hemen hemen hiçbir işe yaramayan Nicéphore Phocas ve Seyfû'd-devle'nin ordularından ibaret olsaydı, büyük faydalar sağlayan çok şey elde edilebilirdi. Daha önce, yaz ayları süresince Niksar'ı yağmalamış olan Türkmenleri takip etmek için seferin geciktirilmesi mecburiyetinde kalmıştı. Sonbaharda, Bizans ordusu Menbic'de iken, sıra Amuriyye'nin yağmalanmasına gelmişti³⁰. Bunun üzerine, Romain, Malatya'ya takviye kuvvetleri gönderdi. Daha sonra, ertesi yılın ilkbaharında, Generali Philarète'i, Malatya'nın giriş ve çıkışını savunmak üzere orada bıraktı. Bizans'ın ortalarda gözükmemesinden yararlanarak isyana kalkışan Frank Crispin'e karşı Ermenistan'a bir sefer düzenledi. Romain, bir Türkmen birliğini Kapadokya'da Larissa yakınlarından geçtiği sırada yok etmeyi

²⁹ AZİMÎ, 455-457 yılları; KEMÂL, 81 r°-84 r°; SIBT, 90 r°, 102 r°; ATTAL., 93, 110, Han-oğlu'nu Amerikès diye adlandırır (Emir...? Humartekin?). Onun menşeleri hakkında yapılan açıklamalar ve Menbic kuşatmasının hikâyelerinde oynadığı rol sebebiyle, şimdiye kadar iyi bilinmeyen hüviyeti konusunda şüphe yoktur.

³⁰ AZİMÎ, 461 yılı; İBN-KALÂNİSÎ, 98; İ.A., 40-42; KEMÂL., 84 v°; SIBT, 118 v°; İBN AL-CEVZÎ, 254; B.H., 217; ATTAL., 105-119. MATH., 161-2; MICHEL, 168-170. SIBT, Amuriyye'nin yağmalanmasını bir Rum şefinin ihanetine atfeder. Diğer Bizans yazarlarında böyle bir durum söz konusu değildir.

başardı; fakat Philarète, Konya'yı yağmalayacak olan bir başka Türkmen birliğinin geçişine müsaade etti ki, bu birliği, Kilikya'dan geri döndüğü sırada, yeni Antakya Dükü Kaçatur yok edememiştir³¹. Nihayet 1070 yılında, Yâvukî aşiretini yöneten ve Tuğrul Bey'in eniştesi olan Arisîğî³² adlı bir Türk beyi, Sultan'la arası açıldığı için, Anadolu'ya kaçtı ve Sivas yakınında General Manuel Comnène'i sıkıştırdı ve esir aldı. Alp-Arslan onu Afşin'e takip ettirdiğinden, Arisîğî esirini serbest bıraktı ki, o da kendisini İstanbul'a götürdü. Arisîğî orada Bizans'ın hizmetine girdi. Yıllarca sonra onunla orada tekrar karşılaşacağız. Önceleri hiçbir yağma hareketine girişmeyen Afşin, Arisîğî'yi teslim alamayınca, o zamana kadar ulaşılacak en uzak nokta olan Şonay'a (Chonai) kadar yolu üzerinde bulunan herşeyi alt üst etti; öyle ki, çağdaşları üzerinde "İstanbul Denizi"ne ulaştığı intibahını bıraktı. Dönüşte, kış yüzünden Toroslarda kaldığından, ancak 1071' in ilkbaharında tekrar doğuya ulaşabildi³³.

1070-1071 yıllarında ilk defa bütün Suriye'ye büyük bir Türkmen kitlesinin gelişiyile karşılaşılıyor ki bu kalabalık içinde insanın kendisini bulması son derece güçtür. Halep ve Hama arasında sert davranışlarda bulunan daha sonra Malazgirt'te Alp-Arslan'ın çevresinde tekrar karşılaşacağımız ve dolayısıyla asi olmayan Sanduk gibi bir kısım Türkmenler buraya Anadolu'dan gelmişlerdi³⁴. Suriye'de, Anadolu'dan kaçarak, Arisîğî ile birlikte Bizans'ın hizmetine girmek istememiş olan Yâvukîlere de

³¹ ATTAL., 132; SKYL., 403.

³² SİBT tarafından اریسغی، BUNDARİ, 28 tarafından اریسمن، RÂVÂNDÎ, 85 tarafından ازیسغر، Bibl. Nat. Suppl. persan 1553'deki *Târthi Selçuk* 3 r°, tarafından اریسغن şeklinde yazılmıştır. BRYENNE, 32 ve 117, tarafından Chrysosculos (Ariscul ...? için transkripsiyon) ve MATHIEU tarafından Guedridj diye adlandırılmıştır. Bu zat, Tuğrul Bey ve Kavurt'un kızkardeşi Cevher Hatun'un kocasıdır. Kardeşler arasındaki kavgalara karışmış olduğunu görüyoruz (SİBT, 99 r°) ve 466'da, Kavurt'un isyanı ve ölümünden sonra, Bizans'a kocasının yanına kaçmak isterken, Melik-Şah tarafından öldürülmüştür (SİBT, 154 v°). Arisîğî (?), 1070 yılından önce ancak 451/1059'da Basâsîrî'ye karşı yürütülen harekâtlara iştirak etmiş bulunmaktan ve Tuğrul Bey'in ölümü sırasında Süleyman'a karşı Alp-Arslan'ın önde gelen taraftarlarından biri olmaktan dolayı tanınmıştır (BUNDARİ, 8). *Tarih-i Selçuk*'a, göre, Yûnis b. Selçuk adlı birinin oğlu olmalıdır; fakat aynı yazar İbrahim İnal'ı Yusuf b. Selçuk'un oğlu dediğinden, verdiği bilginin ağırlığı çok azdır. Bununla birlikte, Râvendî, s. 85'de ilk bilgiye sahiptir.

Diğer taraftan, yardımcısı Atsız'ın Harezmi oluşundan hareketle, onun da Harezmi olabileceğine ve belki de Tuğrul Bey'in Harezmi karısına akraba olabileceğine inanılmıştır. Onun aşiretinin adı her ne tür okunursa okunsun, Oğuz kabileleri listesinde tanınmış gözüküyor. Yâvukîlerin büyük bir kısmı Anadolu'da kalmıştır (SİBT, 154 v°, 159 v°).

³³ SİBT, 127 v°; B.H. 219.

³⁴ KEMÂL, 86 v°.

rastlanmaktaydı; diğer taraftan Alp-Arslan'ın hazırladığı seferin habercileri olarak, doğrudan doğruya doğudan gelenler de vardı. Alp-Arslan Anadolu'ya doğru ilerlerken, Türkmenlerin bir kısmı onun etrafında birleşiyor, diğer bir kısmı, Güney Suriye'ye doğru kaçıyorlardı. Alp-Arslan tekrar harekete geçince, bir kısım Türkmen onunla yola koyuluyor diğer bir kısmı oldukları yerde kalıyorlardı. Bu grupların hepsini de, ilk Türkmen beyliğinin teşekkülü neticesini doğuracak, ve ayrıca ilk defa bizi Fatimi yönetiminde bulunan Mısır'daki kargaşalıklara dahil edecek olaylara karışmış olarak bulmaktayız.

Sur ve Safad Valisi Ali b. Ukayl, isyana kalkıştığından sonra da Fatimi komutanı Bedrü'l-Cemâli'nin saldırısına uğradığından, Orta Suriye'de bulunan ve Sayda'da Bedrü'l-Cemâli'ye saldıran Türkmen Beyi Karalu'yu, sonra da Mahmud ile kavga etmiş olan, ancak Bedr tarafından satın alındığından Ali tarafından katledilmiş bulunan Han-oğlu'nu hizmetine aldı. İki birlikten geriye kalanlar, Harzem'li Atsız b. Uvak'ın kumanda ettiği Yävukilerle birleştiler. Bedevileri yola getirmek için Bedr tarafından kendisine görev verilen, fakat umduğu ücret kendisine ödenmeyen Atsız, Fatimiler adına hutbe okutmayı reddetmeksizin, bir Türk valinin de yardımını sağlayarak, Kudüs, Remle ve bütün Filistin'i işgal etti³⁵.

Bu arada, Alp-Arslan, ilk defa büyük bir sefer düzenlemişti. Seferin amacı, Bizans sınırında emniyeti sağladıktan sonra, asi Ali b. Hamdan'ın kendisini davet ettiği Mısır'a saldırmaktı. Bu davet, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişinden itibaren tespit edilmiş olan programı yeniden ele almak için iyi bir fırsattı. Tuğrul Bey, sözde hâlâ Bizanslıların sayılan, fakat Türkmenlerin dolaşıp durduğu bir ülkenin tam ortasında savunmasız bir halde bulunan Erciş ve Malazgirt'i işgal etmekle işe başladı. Daha sonra, Salâr-ı Horasan ve Gümüştekin'in keşfetmiş olduğu yolla, Urfa istikametine indi. Siverek gibi yol üzerindeki küçük Rum mevkiilerini ele geçirdi. Haraç almaktan başka bir niyeti olduğunu açığa vurmaksızın Urfa'ya saldırdı. Fakat şehrin direnişi karşısında ısrar etmedi. Menbic yolunda da kimseyi şüphelendirmeksizin, doğrudan Halep'e ulaştı, bununla birlikte Halep'teki mültecileri, aynı zamanda Bizans sınırına komşu Arap kabilelerinin (Numeyriler, Kilâbiler) birliklerini ordusuna katmıştı³⁶.

³⁵ IBN-KAL., 99; İ.A., X. 42, 46; KEMÂL, 85 r°, 90 r°; SIBT, 123 r° - v°, 134 r°-v°; IBN MUYESSER, 20. Zehebî, ondan Atsız b. Abak diye söz eder. Yirmi yıl sonra, Tutuş'un emrinde, Yusuf b. Abak diye birine rastlanmaktadır. Fakat hiçbir yazar, onun Atsız'ın akrabası olduğundan bahsetmezler.

³⁶ MATH, defter, CII; B.H., 219; SIBT, 127 r°; *Histoire des Patriarches d'Alexandrie*, Bibl. Nat. Arabe, 502, s. 165-167.

Bir taraftan bu gelişmeler devam ederken, Alp-Arslan'la Romain Diogène arasındaki müzakereler de sürdürülmüştü. Belki 1070'de bu ateşkes andlaşması da aktedilmişti. Alp-Arslan'ın seferi sırasında, Rumlar yeni tekliflerde bulunmuşlardı. Bu teklifler, vergi verilmesi, Malazgirt ve Erciş'e karşı Menbic'in takas edilmesi ve Türkmen akınlarının durdurulmasından ibaretti. Alp-Arslan, Suriye ve Mısır Seferi sırasında arkadan Bizanslıların ani bir saldırısına uğramamak için, Türkmenlerin yapılarına hiç uymamakla birlikte, bir teminat olarak Türkmen akınlarının durdurulacağına söz verdi. Romain'in, Malazgirt'e hücum etmesi, Alp-Arslan için gerçekten şaşılacak bir olay olacaktır.

Alp-Arslan'ın amacı, Mısır'a ulaşmadan önce, orada bulunan Arap Şeyhlerini kesin olarak kendisine bağlamaktı. Bağdat'a girilişinden daha önceleri Selçuklular adına hutbe okunan Diyarbakır'da hiçbir güçlkle karşılaşmadı. Mervanoğullarından Nasr, Alp-Arslan'ı yolda karşıladı ve onu "Emirlerin Sultanı" diye tavsif ederek bağlılığını bildirdi. Tuğrul Bey zamanında aksi bir isteğe rağmen Halep, hutbeyi daima Fatimiler adına okutuyordu. Kilâbilerin durumu da aynıydı. Kendisiyle ittifak kurmak isteyen Halife, Mahmud'a Alp-Arslan'ın projelerini anlattığı andan itibaren, Mahmud, beyliği açısından endişeye düşerek boyun eğdi. Öyle ki, Mahmud, bu tâbiyeti, hutbenin Fatimiler değil Selçuklular adına okunmaya başlandığı gün karşı koyanları ölüm tehdidiyle korkutarak, Han-oğlu'nun birlikleriyle camide kuşatma altına almak zorunda kaldığı ayân ve eşrafin muhalefetine rağmen kabul etti (1070). Bununla birlikte, Alp-Arslan son andaki bu dönüşten memnun olmadı. Harekâtlarının devamı için Halep'in doğrudan elde bulundurulması kendisi için büyük önem arzeden ve şüphesiz orayı stratejik bir yer olarak değerlendiren Alp-Arslan şehri kuşattı; ve kendisine tâbi olmayı kabul etmesi ve Ermenistan'da Bizans saldırısına karşı koyması şartıyla, sadece Mahmud'un işin içinden sıyrılmasına müsaade etti (1071).

Romaine Diogène, gerçekten, sayı bakımından olduğu kadar askeri nitelik ve manevî birlik açısından da güçlü ve bu sefer doğrudan Malazgirt ve Erciş'in yeniden fethine yöneltmiş olduğu yeni bir ordu toplamıştı. Alp-Arslan, süratle hareket ederek, Cezire yoluyla, Azerbaycan'a döndü. Muhelif Türkmen kabilelerinden toplayabildiği kadarıyla bir ordu kurdu ve Bizanslılarla karşılaşmak üzere yola çıktı. Afşin'den elde etmiş olduğu bilgiler cesaretini artırmış olmalıydı. Türkler, ilk defa, büyük bir Bizans ordusuna karşı savaşmak tehlikesini göze alıyorlardı.

Bu savaş Türklerde her zaman kullanılan yalandan geri çekilme ve pusu kurma taktiği sayesinde, Bizans ordusunun tamamen yok edilmesi ve

Bizans'ın Müslümanlar tarafından esir edilen ilk imparatoru Romain Diogène' in ele geçirilişiyle sonuçlandı (Ağustos 1071)³⁷.

Alp-Arslan'ı, belki iki veya üç müstahkem mevki dışında, en azından bütün Ermenistan'ı fethetmekten hiçbirşey engelleyemezdi. Romain Diogène den yıllık bir haraç ödemesini, gerektiğinde takviye kuvvet göndermesini, eskiden Rumlar tarafından Müslümanların elinden alınmış, Malazgirt, Erciş, Urfa ve Antakya'dan başka Müslümanlar tarafından kaybedilen yerlerin ileride muhtemel yeniden fethini tanımasını istedi. Netice itibariyle bu, sınırın sağlamaştırılmasıydı. Daha sonra fidye vaadi ve prensip olarak aktedilmiş olan bir evlilik karşılığında, Alp-Arslan, ileride anlaşmayı tanımayabilecek bir rakip tarafından İstanbul'da iktidarın ele geçirilişini engellemek gayesiyle Romain Diogène'i serbest bıraktı. Anadolu'nun fethinin çok kolay olacağını bildiği halde, Alp-Arslan'ın gayesi bu değildi. Onun amacı Müslüman dünyasının siyasi bütünlüğünü sağlamaktı. Bu sebeple, Bizans İmparatorluğu'nun yıkılması değil, fakat Bizanslıların tarafsızlığı veya ittifakı, Alp-Arslan için daha yararlı olacaktı. Asilerin mesafenin uzaklığı sayesinde ve düşman yardımıyla bağlılık duygusundan uzaklaşma imkânına kavuşmaları değil, fakat akıncılarının yabancı topraklara yağma yapmaya gitmeleri, Alp-Arslan'ın işine geliyordu ve bu konuda da Basileus'un ittifakından yararlanabiliyordu. Netice itibariyle, Alp-Arslan ve Nizâmü'l-Mülk, Müslüman imparatorluğu ile Hıristiyan imparatorluğunu eşit bir ebediliğe sahip iki müessese olarak telakki ediyorlardı. Bununla birlikte, Türklerin Anadolu'yu fethi ne onlar ne de Türkmenler tarafından daha önceden düşünülmezsizin vuku bulmuştu. İktidarı ele geçirmiş olan Michel Doukas ve Kapadokya'ya sığınan Romain Diogène arasındaki savaş, Anadolu'nun fethini hızlandırdı; zira Romain Türklerden yardım istedi ve ele geçirildiği ve öldürüldüğü zaman, Alp-Arslan onun intikamını almak için yemin etti. Şüphesiz bu, Türkmen akıncılarının yoğun tahriklerine açık kapı bırakmak için bir bahaneydi. Romain Diogène olayı olmasaydı bile, birkaç ay zarfında hadiselerin akışı değişmeyecekti. Askerî açıdan Bizans, artık hiçbir şeye karşı koyamıyordu; ve ister merkezde olsun, ister tecrit edilmiş birkaç mahallî bölgede olsun, elinde tuttuğu az sayıdaki kuvvetler, kendi aralarında kavga ediyorlar, Türkleri imdada çağırıyorlardı. Ermenistan halkları, hatta Kapadokya'nınkiler, çoğunlukla da Erme-

³⁷ Ayrıntılı bilgi için krş. *Byzantion* (IX, 1934)'de benim "Campagne de Mantzikert" adlı makalem. Orada işaretlenmiş olan kaynaklara *Histoire des Patriarches d'Alexandrie* (168), *Chronique Anonyme syriaque*, 46 (Chabot bas.)'ı da ilave etmek gerekir. Bütün Arap ve Fars kroniklerindeki notlar. Ayrıca İbn Ebî Randaka, *Sıratü'l-mülük* 178.

niler ve kısmen bizzat Bizans tarafından geri çekilmiş olanlar, Türklere karşı hiçbir şey yapamadılar, genellikle onları kendi istekleriyle kabul ettiler, bazan onlara katıldılar. Teferruat gözümüzden kaçmaktadır. Bununla birlikte, ruhban sınıfının ve Ermeni asillerinden bir kısmının, yoktan kavga çıkararak dinî politikasının kendilerini öfkelenlendirdiği Bizans'a karşı sistemli düşmanlığı, vergi sistemi, halka yabancı yöneticilerin ve birliklerin gönderilmesi gibi hususlar bilinmektedir. Türklere karşı güçsüzlükleri sebebiyle ve Bizans'ın askerî baskısı sonucunda, topraklarını Basileus'a terketmek mecburiyetinde kalanlar ve ondan Kapadokya'da verdiklerini telafi edici avantajlar sağlamış olanlar bile bu dâhili çizgi istikametinde çekişmelerini ve Rumlara düşmanlıklarını yaygınlaştırmaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Arap ülkelerinin sınırlarındaki halkın alt tabakaları arasında sayısı oldukça kabarık olan ve triniteyi kabul etmeyip İsa'ya tek tabiat atfeden Suriyeli monofizitler, artık Bizans'a hiçbir bağlılık göstermiyorlardı. Dört asırdan beri kavgası yapılan sınırlarda barış veya savaşla geçirilen sınır hayatının alışkanlığıyla, Slavların ve Frankların yanında muhtelif Türk aşiretlerini de ihtiva eden berikiler ve ötekiler ve evleviyetle yabancı askerî koloniler, aslında Rumlardan daha çok Müslüman komşularına benziyorlardı. Ermeniler onlardan hiçbirinin dillerini bilmiyorlardı, Suriyeliler Arapça konuşuyorlardı. Evlilikler, tabii bir şekilde Azerbaycan ve Arran'ın Ermeni krallarını ve Müslüman beylerini birleştiriyordu.

Türkmenler, sanıldığı kadar olmamakla birlikte, bazı bakımlardan yeni bir unsur getirdiler. Yağmacılık, gerçekten büyük bir felaketti; fakat ondan korunmak için, uzakta bulunan ve hor görülen Rumlardan daha çok Müslüman emirlerine, hatta bizzat Türkmenlere itaat etmeye umutla bakılıyordu. Türkmenler hiçbir zaman vergi talep etmiyorlardı; çünkü, devlet teşkilatına sahip değillerdi ve ananevî olarak hayatını akınlarla geçirmeye alışmış bir halkın her kesimi için, kendilerine fayda sağlayan nimetlerin, nereden geldikleri pek önemli değildi. Diğer bir ifadeyle, Bizanslı "Akritès" ve Müslüman "gazi" ile Türk "uc" u arasında anlaşma kolaydı. 1072 yılından itibaren, Kapadokya'nın doğusunda kalan (Torooslardaki müstahkem mevkiiler hariç) Bizans İmparatorluğu'na ait toprakların tamamı, artık eskiden olduğu gibi, akınlarından sonra Azerbaycan'a çekilmek ihtiyacında olmayan Türkmenler tarafından işgal edilmekle kalmamış, buralar Bizans'ın kalbinden koparılp alınmıştı. Asiler oralarda kendilerini emniyette hissediyorlardı. Kısaca, denilebilir ki, Malazgirt Savaşı, daha önce Ermenistan'

in Bizans ilhakıyla dengesi bozulmuş Bizans sınır mekanizmasının tahribine yol açmış ve toplulukların içeriye doğru transferi sonucunu doğurmuştur³⁸.

Fakat Bizans'ın iç çekişmeleri, kısa sürede Türkmenlere sadece akınlarını Kapadokya'nın batısında yoğunlaştırma imkânı vermemiş, onların bu bölgelere yerleşmesini de sağlamıştır. Crispin'in Franklardan oluşan paralı askerleri, onun ölümünden (1073) sonra, selefi gibi dikkatli olan Roussel de Bailleul'ün emrine geçmişlerdi. 1073 yılında, Isaac Comnène'le birlikte Kayseri'ye doğru Türklerle savaşmak üzere gönderildiği zaman, onu terketmişti, öyleki Isaac esir edilmiş ve kardeşi Alexis, Türkler tarafından bozguna uğratılmış olan orduyu, binbir güçlükle Ankara'nın batısına, geri çekebilmişti. VII. Michel, amcası César Doukas'ı Roussel'e karşı gönderdi. Roussel, Doukas'ı kendi tarafına kazandı ve onu taht iddiacısı olarak Michel'e karşı tahrik etti. İşte o sırada, Michel, Artuklu hanedanının atası olan ve ilk defa tarih sahnesine çıkan Artuk'un Türklerden oluşan birliğini yardıma çağırды³⁹. Nicomédie (İzmit) yakınlarında, Roussel ve César yakalanmışlardır; fakat Artuk, Bizans'a rağmen, Roussel'i serbest bırakır ve halkın kendisini çok iyi tanıdığı doğuya doğru geri çekilir. Alexis Comnène, ikinci bir Türk beyi Tutak'ı(?)⁴⁰ kendisiyle son derece iyi ilişkiler içinde bulunan Roussel'i hile ile yakalaması için satın almak zorunda kalır. Tutak, Roussel'i Amasya'da Alexis Comnène'ye teslim eder. Fakat bu, Amasya'dan Boğaz'a uzanan yolun serbest olduğu anlamına gelmez, zira Türk birliklerini bertaraf etmek için, Alexis, Kastamonu'da yakalanma tehlikesini göze alarak gemiye binmek üzere Héraelée (Ereğli)'ye gitmek zorunda kalır⁴¹, ve tam o sıralarda, Türkler Milet yakınlarında ve Trabzon'da gözükmeye başlamışlardır⁴².

Anadolu Türkmenleri ve Güney Suriye Türkmenleri arasında, Kuzey Suriye, Türkmenler tarafından daha az ziyaret edilmiş gözükmektedir. Malazgirt Savaşı sırasında Mahmud, Alp-Arslan'ın emriyle, Şam'daki Mısır-

³⁸ Bu konular için bk. P. WITTEK, "Deux chapitres de l'Histoire des Turcs de Rum", *Byzantion*, XI, 1936. Tek başına veya Türklerle birleşen yerli halkın akınları konusunu, krş. Özellikle MICHEL, 162-165. Melik-Şah'ın emrinde yer alabilmek için ihtida eden bir Rum hakkında, I.A., X, 215.

³⁹ Artuk, daha sonra Melik-Şah'ın hizmetine girmiştir. O halde, onun emriyle gönderilmiş olabilir. "Artuk"un okunuşu hk. krş. KÖPRÜLÜ *Bellekten*, I (Benim *Diyar-Bakr* adlı çalışmamın tanıtma yazısı). Bu olaylarla ve Melik-Şah ve Artuk arasında Mervanoğlu'na Michel tarafından gönderilmiş aracılık talebinin ilişkisi bulunabilir (SIBT, 148 r°.)

⁴⁰ Bu şahıs, o zamanlar henüz çok genç olan, Melik-Şah'ın kardeşi, Tutuş olamaz.

⁴¹ ATTAL., 189-199; ANNE (Bonn), 15-17; BRYENNE, 57-95.

⁴² MIKLOSICH, *Acta* (LAURENT'in eserinde zikredilmiştir, *Turcs*, 98); ANNE, 147.

lılara saldırmıştı. Fakat, Antakyalı Rumların tehdidiyle karşı karşıya olduğundan, ancak onları Karalu'nun, Atsız'ın ve Han-oğlu'nun yeğeninin yardımlarıyla geri püskürtebilmişti. Bu başarıda, Antakyalıların faaliyetine ara verdiren, Bizans'ın felakete uğraması haberinin de rolü olmuştu⁴³, fakat, Türkler yeniden güneye doğru hareket ettiler. Daha sonraki yıllarda, mesela Mahmud'un belli başlı emirlerinden biri iken, fiilen Tripoli'nin bağımsız emiri Şii kadı İbn Ammar'ın yanına sığınacak olan İbn Munkiz'in kaçıışı sırasında, Halep'te halkın, Abbasilere katılmasını ayıpladığı Mahmud'un durumunun ne kadar nazik olduğu hissedilmektedir. Mahmud, Fırat Nehri boyunca Numeyrilerle, Azaz'da Rumlarla savaşmaktadır. Fakat, ancak 1075 yılında, yeni bir Türk komutanı olan Ahmet-Şah'ın gelişinden sonradır ki Mahmud'un halefi Nasr, Menbic'i Rumların elinden geri almayı başarabilecektir. Türkmenlerden büyük bir kısmını doğuya çeken Alp-Arslan'dır. O, 1072'de Türkistan'a bir sefer düzenlemiş ve orada ölmüştü. Halefi Melik-Şah, Kirmanlı amcası Kavurt'un bir isyanını bastırmak zorunda kalmıştı ve uzun zaman batıda gözükemeyecekti. O halde Batı Türkmenleri tamamen serbest kalmışlardı ve geniş Anadolu'yu dar Suriye'ye tercih etmeleri tabii idi. Atsız'ın Filistin'de sağladığı başarı, komşu Mısır'ın zenginliklerinin cebzettiği Türkmenleri yerinde alkoydu. Önceden tahmin edileceği gibi, hutbenin Fatimiler adına okunması, Türkmenlerle Mısır'ın zoraki komşuluk münasebetleri içinde bulunmalarını engellemiyordu, öyleki, 1073'te, Melik-Şah'ın tahta çıkışından yararlanarak Atsız, Sultan'la barışma yollarını aradı ve hutbeyi Abbasiler adına okutmaya başladı. 1075'te, Melik-Şah sayesinde Memlûk Türklerinin desteğini sağladı⁴⁴. Aynı zamanda önce isyan etmiş olan sonra Ermeni dönmesi eski Şam valisi, şimdi ise Fatimi hükümetinin yeni reisi olan Bedrü'l-Cemâli tarafından yenilgiye uğratılmış bulunan Mısır Türk Memlûkleri İldeniz'in yönetimi altında Atsız'ın yanına koşarak ona yardımda bulunmuşlardır⁴⁵. 1074 yılında İldeniz'in yardımcılarında Şöglü, Akka (Acre) ve Tabariyye (Tibériade)'yi ele geçirdi⁴⁶. Bir bunalım, bu ilerleyişleri inkıtaa uğrattı, zira Şöglü bağımsızlığa kavuşmak istemekte ve Selçuklu ailesine duyduğu saygıyı öne sürerek Kutalmış'ın oğullarını yardımına çağırılmaktadır⁴⁷.

⁴³ KEMÂL, 90 r° ve BUGHYA (Bibl. Nat. 2138) 187 v°. Bu son eserde, kaynaklar gösterilmektedir: İbn Zurayk ve Ali B. Munkiz; SIBT, 134 r°.

⁴⁴ İ.A., X, 62; SIBT, 146 v°, 155 v°.

⁴⁵ İBN MUYESSER, 22.

⁴⁶ İBN MUYESSER, 23-24; İBN ŞADDÂD, Leyde 233.

⁴⁷ SIBT, 155 v°: Şöglü شكلي

Aslında Kutalmış'ın oğulları Anadolu'ya ulaşmış bulunuyorlardı⁴⁸. Babalarının yenilgisinin hemen ardından, Kavurt'un iki oğlunun yaptığı gibi, onlar da saltanat değişikliğinden yararlanarak, gizlice kaçmışlar mıydı? Yoksa, ailenin şehzadelerine umumi bir siyaset çerçevesinde has dağıtmak amacıyla, -Takaş'ın Türkistan'a gönderilmesi (Alp-Arslan tarafından oraya yerleştirilmiştir), Kavurt'un oğullarının Kirman'da tanınmaları, daha sonra Tutuş'un Şam'a gönderilmesi gibi- onların yıkıcı ihtiraslarını dizginlemek veya askerî sınırların ve merkezden uzak eyaletlerin en iyi yönetim biçimini tesis etmek gayesiyle, bizzat Melik-Şah tarafından mı gönderilmişlerdi? Resmî bir unvan verme biçiminde sunulan, bu ikinci anlatım tarzı, şüphesiz Anadolu Selçukluları veya onların halefleri tarafından ilham edilmiş olan geç İran tarihçiliğinin anlatım tarzıdır. Fakat, bazı bilinen nadir olaylar, aksine Kutalmış'ın oğullarını, sonuncusunun ölümüne kadar, bağımsız ve İranlı amca çocuklarının düşmanları olarak göstermektedirler.

Bu olayların ilki Şöglü'nün yardım çağrısına olumlu cevap verilmiş olmasından ibarettir; zira Şöglü tabii olarak Kahire'nin de yardımını talep etti. Kutalmış'ın oğullarından ikisi Fatimilere sadâkat yemini ederek, şimdi Sultan'ın müttefiki olan Atsız'la Şöglü'nün yanında savaşmak üzere, Taberiyye'ye gelirler⁴⁹. Fakat, Atsız, savaştan galip çıkar, Şöglü öldürülür. Kutalmış'ın iki oğlu, tutsak edilir ve Melik-Şah'a gönderilirler⁵⁰. Geride Antakya'nın Bizans eyaleti sınırlarına sığınmış olan ve Halep'e karşı akınlar düzenleyen üçüncü kardeşin onları hürriyetlerine kavuşturma denemesi, boşa gitmiştir⁵¹. Bu üçüncü kardeş ile dördüncüsü, kısa zaman sonra Anadolu'da buluşurlar.

Beş seneden beri Şam eyaletini kırıp geçiren Atsız'a gelince, o, yalnızlık ve sefaletten bitip tükenmiş ve üstelik Mısırlı yöneticilere karşı isyan etmeye alışmış halkın yardımıyla bu şehri işgal eder (1076). *Melikü'l-mu'azzam*

⁴⁸ SIBT, 155 v°; AZÎMÎ, 67 yılı, onların daha o tarihte Nicée (İznik)'yi işgal ettiklerine inanır. Bu tarihi sıralamaya aykırıdır. Ayrıca, onların, bu tarihte Anadolu'ya geldiklerini bildiğini telkin etmektedir.

⁴⁹ SIBT (155 v°)'in verdiği bilgilerin anlaşılabilir bir yanı yoktur. Fakat, burada, devlete karşı isteyerek fesat çıkarılması sessizce geçiştirilmektedir. Kutalmış'ın oğullarının bu işe karışmalarına ait başka hiçbir kaynaktan herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, İBN MUYESSER, İBN ŞADDÂD ve KEMÂL gibi birçok kaynak onların evveliyatını çok iyi bilmektedirler.

⁵⁰ SIBT, 160 r°; bu iki şehzade, galip gelenlerin eline düşmesin diye karlıklarını öldürmüşlerdi. Bu iki şehzadeden birisi (MATHIEU 211, krş. MICHEL, 179.) 1095'te bilinen Alp-İlek, diğeri (AZÎMÎ 516, 1122 ?) Dolab olabilir.

⁵¹ SIBT, 155 v°; İbn Dumlac, belki onlardan birisidir.

unvanını alır. Sur (Tyr) ve Trablusşam (Tripoli)'ın bağımsız valileri, Atsız'ın Türkmen askerlerine kendi pazarlarında, barış yoluyla alış-veriş yapmaya gelme hakkını tevcih ederler. Atsız, kardeşi Çavlı'nın Ahmet-Şah tarafından mağlup edilmiş olduğu, Mirdâsî Beyliği'nin güney sınırlarına saldırır, nihayet düşünceli bir bey olarak kendi ülkesinin gelirlerini yönetmeye gayret gösterir. Başlangıçtan itibaren, köylülere güven vermeye, mahsulü onlara dağıtmaya çalışmıştır; çünkü bu ülkede yerleşip kalmayı düşündüğünden, soygun ve yağma menfaatına uygun düşmüyordu. Çok sefil bir durumda bulunan şehirleri, hatta nüfusunun dörtte üçü boşalmış Şam'ı bile vergiden muaf tutar. Bununla birlikte, Sibt'in dediğine göre, "şehrin değil, kır kesiminin refahına daha çok dikkat eder"⁵².

Böylece güç kazanınca, kesin olarak Mısır'la hesaplaşmayı tasarlar; ve İldeniz'i Bedrül-Cemâli'ye karşı gönderir. Bununla birlikte Atsız, kuvvetlerine çok güvenmiş veya yağma yapmakta zaman kaybetmişti. Bedr bir ordu toplamayı, Arapları ve Şöglü'nün arkadaşları olan Türkmenleri ondan ayırmayı, İldeniz'i ve Atsız'ın kardeşi Me'mun'u öldürerek, Atsız'ı yenmeyi başarır ve onu kaçmaya mecbur eder (1077). Bu sırada, Kudüs'te ve bütün Filistin'de büyük bir isyan patlak verir. Bu isyan yine terörlere bastırılabilir⁵³. Fakat, 1077 yılında, bir Mısır ordusu Filistin'i istila eder, hatta Şam'a saldırır. Bu sırada, Melik-Şah, kardeşi Tutuş'u, Suriye'ye gönderiyordu. Atsız başlangıçta bu durumu bir güvensizlik işareti sayarak karşı çıkarsa da, sonunda, başka çaresi olmadığından onun yardımına razı olur⁵⁴.

Suriye'nin kuzeyinde, Çavlı'yı mağlup eden Ahmet-Şah'ın Nasr ile arası açılır ve Nasr, Ahmet-Şah'ı tutuklar. Ancak, bir Türk ayaklanması sırasında Nasr ölür. Trablusşam'dan geri gelen kardeşi Sâbık, Ahmet-Şah'ı serbest bıraktı. Fakat Kuzey Suriye'yi Türkmenlerden kurtarmak amacıyla bir Kilâbî koalisyonu teşekkül etti.

İbn Dumlac tarafından yönetilen ve yolunu Anadolu'ya çevirmiş bulunan başka bir Türk birliğinden takviye alan Ahmet-Şah, söz konusu koalisyonu büyük bir yenilgiye uğrattı. Ahmet-Şah, Antakya'ya karşı savaştığı

⁵² İBN KALÂNİSÎ, 108-109; İBN ASÂKİR, II, 131; SİBT, 134 v°, 156 r°, 160 v°, 162 v°; KEMÂL., 95 r°.

⁵³ AZİMÎ, 469; İBN KALÂNİSÎ, 110-102; İBN HAMDÛN 469 yılı; İ.A., 70-71; İBN ASÂKİR II, 131; *Patr. Alex.* 183; SİBT, 166 r°-168 r°; İBN MUYESSER, 25.

⁵⁴ AZİMÎ, 471; İBN KALÂNİSÎ, 112; İ.A., 75-76; SİBT, Saray, 2906 B, 13, 50 r°; İBN ASÂKİR II, 131; İBN MUYESSER, 26.

sırada, kaçıp kurtulmuş olan Kilâbî reisleri Melik-Şah'tan yardım isteyeceklerdir⁵⁵.

Genç Melik-Şah, herşeyden önce İran'daki vaziyetini sağlamlaştırmakla meşgul olduğundan ve orduları yönetmeye muktedir olmasına rağmen diplomasiye daha yatkın olan Nizâmü'l-Mülk'ün tesiri altında babasından daha çok kaldığından henüz ne Mezopotamya veya Ermenistan'da ne de özellikle Suriye veya Anadolu'da gözükmişti. Bununla birlikte, 1075 yılında, Atsız'a göndermiş olduğu takviye kuvveti, onun o bölgelerle ilgisiz olmadığını ispatlamaktadır. İşte o andan itibaren, orada bağımsız bir iktidar kazanmalarını istemediği Türkmenlere el atmak gayesiyle, kardeşi Tutuş'u oraya yerleştirmeyi kararlaştırmıştı. Nizâmü'l-Mülk, belki de Atsız'ın isyan edeceği korkusuyla, bu kararı kabul eder⁵⁶. Kilâbîlerin daveti, Atsız'ın Mısır'da yenilmesi, bu kararda etkili oldu. Tutuş, Musul Ukaylîlerinin Arap emiri Kureyş b. Müslim'i, Türkmen beylerinden, Ahmet-Şah'la bozuşan İbn Dumlac'la, eski tanıdıklarımız Sanduk ve Afşin'le, İbn Tavtav ve İbn Barik'le birleşen Kilâbîleri biraraya getirdi. Bu, karma karışık ve tezat dolu bir koalisyondu; çünkü Kilâbîlerin gayesi, Türklerin bu bölgelerden dışarı atılmasıydı. Tutuş tarafından kuşatılan Sâbık da, Ahmet-Şah savaşta öldürülmüş olduğundan, şimdi malum bir "Horasan Emirlerinin Emiri Türkmen (?) Türk'ün"⁵⁷ Tutuş'a götürdüğü kuşatma birliğini Müslim'le yok etmeye giden Arapları Tutuş'tan ayırmakta güçlük çekmedi ve Tutuş'un da Diyarbakır'a çekilmekten başka çaresi kalmadı (kış 1078-1079). İlkbaharda geri döndü. Halep vilayetinin kuzey ve güney bölgelerini işgal etti ve şehri yeniden kuşattı. Fakat bu sırada Atsız'ın davetine uyarak, Atsız'ın kendisine teslim ettiği Şam'a gitti⁵⁸. Tutuş, kısa bir süre sonra, Atsız'ı tutuklattı ve öldürttü. Daha sonraki yıllarda, Tutuş, Atsız'ın topraklarının, Kudüs, Yafa, Sayda da dahil geri kalanını ele geçirdi ve Baalbek'i de elde ederek kuzeye doğru yayıldı⁵⁹. Tutuş, Anadolu'ya

⁵⁵ KEMÂL., 96 r°- 97 r°.

⁵⁶ SIBT, 161 r°.

⁵⁷ Bu şahsın, Osman olması mümkündür; çünkü 1072 yılında, bu addaki bir "Horasan Emirlerinin Emiri" bilinmektedir ki o da, Melik-Şah'ın amcasıdır (İ.A., 53).

⁵⁸ İBN KALÂNİSÎ, 112-113; AZİMÎ, 470-472; İ.A., 75-76; KEMÂL., 97 r°, 100 v°; İBN MUYESSER, 27; SIBT, Saray yazması, 2907, B. 13, 504; İBN ASÂKİR II, 131, III, 340; MICH., 178; MATH.'nün 1081 yılı olayları arasında "Hüsrev" in Müslim'e yenilgisinden bahsederken, Türkmen (?)'in yenilgisine atf yapmış olması muhtemeldir (185-186).

⁵⁹ AZİMÎ, 475; SIBT, İstanbul Evkaf yazması, 476 (Millî Kütüphane metninde boşluk vardır); İBN ŞADDÂD, SOBERNHEIM tarafından *Centenario di Amari*'de zikredilmiştir, s. 59; İ.A., 78.

müdahalesinden bu yana, Bahreyn Karmatilerini Melik-Şah'ın egemenliği altına sokmuş (1077) ve şimdi kendisine gönderilmiş olan Artuk'un şahsında çok kıymetli bir yardımcı bulmuştu⁶⁰.

Halep'in durumuna gelince, Afşin, bütün güney eyaletini ve aynı zamanda Antakya'nın Bizans'a bağlı kısımlarını korkunç bir şekilde yağmalamıştı. Tam o sırada Ahmet-Şah'ın komutanlarından Kutluk da doğudaki işleri üstlenmiş bulunuyordu. Diğer taraftan Halep'te korkunç bir kıtlık hüküm sürüyordu. Müslim, bu durumdan yararlanmasını bildi. Tutuş'un, Afşin'i Fırat'ın ötesine sürmek üzere başka bir Türk komutanı olan Aslantaş'ı görevlendirmesi, bir sonuç vermedi; Müslim, Halep'e erzak gönderiyor, asillerin teveccühünü kazanıyordu. 1080 yılında, Halepliler, Müslim'in kendilerini himaye edebilecek tek Arap emîri olduğuna kanaat getirerek, ona bağlılıklarını bildirdiler. Mirdâsiler pek direnmediler, iktaları kabul ettiler. Müslim, Numeyrilere ait Harran ve Suruc'u işgal etti. Böylece, Tutuş'u tecrit eden, Mezopotamya'dan Suriye'ye kadar bütün yolları hükümranlığı altına alan yeni bir Arap emirliği kurulmuştu. Müslim, evvelce, Melik-Şah'ın kız kardeşi ile evlenmişti ve Musul'da, onun tebaası olarak hüküm sürmekteydi. Bu sebeple, durumu Melik-Şah'a yazmakta ve olayları ona anlatmakta son derece itina göstermişti; öyle ki, Sultan onu şimdilik bastıramayacağı bir isyana itme tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktansa, bir vergi gönderilmesi karşılığında olayı bir oldu bitti olarak kabul etti⁶¹.

Aynı günlerde, Müslim'in Arap devletinin yanında yer alan, Toros boyunca, bir Rum-Ermeni devleti kurulmuştu. Romain Diogène'in komutanlarından, Ermeni asıllı, Ortodoks Philarète, Malazgirt yenilgisinden ve Romain'in ölümünden sonra, diğer soydaşları gibi batıya doğru çekilmemiş, imparatorluk tahtı için rakipleri arasında henüz rolünü oynamamıştı. O, Türkmenlerin dolaşıp durduğu yolların uzağında, Malazgirt mağlubiyetinin zarar vermemiş olduğu, üstelik Türklerin elde etmeye muktedir olmadığı kalelere sığınarak yerinde kalmasını başarmıştı. Michel Doukas'ı tanımamıştı; fakat Romain Diogène'e borçlu bulunduğu resmî otoritesiyle övünüyordu. Hısn-ı Mansurlu idi; ve bu bölgede, Elbistan ve Maraş'tan Hanzit'e kadar uzanan yörelerde etkiliydi. Doğuda, Sasun'lu Thornig'i

⁶⁰ SIBT. Bibl. Nat., 165 v°- 166 r° ve Saray, 174 r°, 177 r°. DE GOEJE'nin "La fin des Qarmates" (J. As. 1895, s. 14-22) adlı çalışmasında zikredilmiş olan İbnü'l Mukarrab'ın yorumcusu.

⁶¹ AZİMÎ, 471-473; İBN KALÂNİSÎ, 472 yılı; İBN HAMDÛN, *Tezkire*, 12. kısım (tarih) 472 yılı; KEMÂL, 101 v°-102 r°, SIBT, Saray, 50 v°-51 v°, 53 v°: İBN ŞADDAD, Londra, 82 v°.

itaat altına almayı dener, ancak, bu macerada, Rimbaud'nun emrindeki paralı Frank askerlerini kaybeder. Öteden beri Bizanslıların etkisinde kalan Mervanoğulları ve (1067'de bu yöreye gelmiş olan) Türkmen beyi "Emîr-i Kebîr" ile anlaşarak, Emîr-i Kebîr'in Thornig'i yenmesi ve öldürmesinden istifade eder. 1078 yılında, İmparatorluk'ta Nicéphore Botaniate'in isyanı ortaya çıkar. Bu şahıs, Doukas'ın düşmanı ve Philarète'in eski asker arkadaşı olduğundan ve Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde, Malazgirt'te yenilen ordudan arta kalan birlikleri toparlamak ve geriye çekmek gibi bir ihtiyaç içinde bulunduğundan, Philarète'i, "curopalate" yani Toros'un çevresindeki bütün ülkeler için bağımsız bir vasal olarak resmen tanıyordu. Bu arada, Philarète'in, Malatya'yı, Urfa'yı ve Kilikya'yı işgal ettiğini görmekteyiz. İşgal öncesinde, Malatya, Bizans taht kavgalarına karışmış olan Nicéphore Mélissène'in karargâhı idi. Urfa'yı, Philarète adına, Gürcü Aboukab oğlu Vasil, Tavandanos'tan ele geçirmişti ki, Vasil, Constantin Doukas'tan beri Tavandanos'un valisi iken Philarète'in emrine girmişti. Antakya'da, Michèle'in saltanatının başlangıcından beri, Philarète, Doukas'ların rakibi olan Patrik Emilien Partisinin ümidi olmuştu. Bu parti, Antakya dükü olan Isaac Comnène'in Emilien'i sürerek, baskı altına almış olduğu, fakat Isaac Comnène, Botaniate tarafından geri çağırıldığından, onun halefi Vasag Bahlavuni'yi katleden ve Philarète'i davet eden bir parti idi. Philarète'in buradaki ilk endişesi, katilleri idam etmek olmuştur. Nihayet, Philarète tarafından Kilikya'nın işgali, Kapadokya ve Toros Ermeni prenslerinin belki de büyük bir talih eseri ortadan kayboluşları sayesinde gerçekleşmişti. Bu prensler, uzun zamandan beri Rumlarla açık savaş halinde bulunan ve diğer prensler tarafından öldürülen Ani Kâkig (Hayık)'i; Kars Kâkig'i; Vaspuragan krallarının soyundan gelen Ardzouni sülalesi; ve Bizans'ın meşru hükümdarlık hakkını şahsî gücüyle birleştiren insanın hâkimiyetine direnemeyen diğer küçük senyörler idi⁶².

Philarète önce Cahan bölgesindeki Honi'de Ermeni kilisesi için kendi durumlarına elverişli bir genel din liderine (Catholicos) sahip olmayı başarır, sonra, bu eyalet kaybedildiği ve söz konusu din liderinin Maraş'a gelmeyi reddettiği vakit, bu şehirde mahallî bir din liderine sahip olmakla yetinir, açıkçası, Ermenistan, her zaman, ısrarla eski ruhanî liderine bağlılığını muhafaza etmiştir. Hatta Philarète patrikleri kendi bölgelerinde

⁶² ATTAL., 301; BRYENNE, II, 29; MICHEL, 173, 174; MATHIEU, 173-183; krş. LAURENT, *Revue des Etudes Arméniennes*'de 1929, ADONTZ, *Byzantion*'da 1934, s. 378-382. Philarète'in bir Frank subayı hakkında, I.A., X, 296.

oturan monafizit kilisesinde seçmenleri baskı altına aldı⁶³. Dinî inanışları farklı bütün yazarlar, aristokrasiye karşı katılığı yüzünden, Philarète hakkında, hiçbir zaman iyi kanaat beslemiyorlardı. Fakat, Kapadokya Ermenileri, Kilikya'da ve ülkesinin her yerinde, Türklere karşı birleşiyorlardı⁶⁴.

Siyasî durum ve davranışları benzer bir anlaşmazlığa dayanan Müslim ve Philarète, acaba, Türklere karşı birbirlerine yakınlık gösterdiler mi? Müslim'in Urfa'da yeniden cami açılmasını ve kendi adına para basılmasını sağladığı, Philarète'le bir mülakat yapmış olduğu, fakat Philarète'in selefleri tarafından Mirdâsilere ödenmekte olan vergiyi ödemeyi reddetmesi sonucunda birbirlerine karşı entrika çevirmeye giriştikleri, Müslim'in hileyle Antakya'ya girmek istemiş olabileceği; Philarète'in Mısır'la münasebetler kurduğu sırada Sultan'a onu ihbar ettiği kaynaklarda nakledilmektedir⁶⁵. Bununla birlikte, işlerin iyi münasebetler tesisiyle sonuçlandığı inkâr edilemez; zira Hıristiyanlar, Philarète'i Melik-Şah nezdinde daha sonraki girişiminden önce bile, İslam'a karşı aşırı sempatisinden dolayı hep birlikte suçlamaktadırlar. Philarète, Tutuş ile de dostluk kurmuş olabilir.

Her ne olursa olsun, Müslim, Sultan'la ilişkilerini koparmaktan dikkatle kaçınarak, onun nâibi olduğunu hatırlayarak, gitgide Sultan'ın diğer nâiplerine karşı ve her şeyden önce de Tutuş'a karşı dolaylı yollardan müdahalelerde bulunuyordu. Tabiatıyla, Tutuş, Müslim'in Halep'i kendisinden önce işgal etmiş olmasına çok bozulmuştu ve o Müslim tarafından iktaları Ukaylilere verilmek üzere ellerinden alınan Mirdâsilerden, Kilâbilerden ve Türklerden; kısa zaman önce Şeyzer'i her türlü yardımdan mahrum Bizans piskoposunun elinden almış bulunan İbn Munkiz'den -ki burayı şimdi kendisinden Müslim istemekteydi- ve nihayet Mısır'a bağlı Hums'un bağımsız valisi, fakat kendisini tehdit eden Müslim'in de düşmanı olan İbn Mulâ'ab'dan yardım almayı ümit edebiliyordu. Tutuş, Artuk'un yardımıyla, Halep eyaletini taarruza hazırlayarak, Antakya sınırlarına yerleşti. Müslim de, Fırat'ın ötesinde, Ukaylilerden, Kilâbilerden, Numayrilerden, diğer Araplardan vs. oluşan bir ordu topluyor, Mısır'la bir ittifak andlaşması yapıyor ve Bâlis yoluyla kestirmeden doğruca Şam üzerine yürüyordu.

⁶³ MICH., III, 175, 177; MATH., Defter CVII, CXV, CXXIV, CXXVI.

⁶⁴ MATH, defter CXVIII.

⁶⁵ AZİMÎ ve İBN KALÂNİSÎ, 475 yılı için aynı şeyleri yazarlar. SIBT 171 v°, 176 r°-v°; İ.A., 78-79. Urfa hakkında yazılan kısım, bu şehrin Philarète'e karşı isyanı içinde yer alabilir (MATH. 186). Zira B.H., 1394 yılı için Philarète'in Urfa'yı Türklerin elinden aldığından bahseder.

Halep saldırısını doğru bulmayan Melik-Şah, Artuk'u geri çağırınca, zayıf düşen Tutuş, alelacele, Şam'a doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Müslim de çarçabuk geri dönmek mecburiyetinde kaldı; zira Harran' da Müslim'in ulaşım yollarını tehdit eden bir isyan patlak vermişti. Harran' ın Sünni olan Numeyri halkı, Müslim'in kendilerine zorla kabul ettirmiş olduğu Ukayli Şii validen şikâyet ediyor, Karmisinli Türkmen Çubuk'u yardıma çağırıyordu. Çubuk, halkı itaat altına aldı ve kanlı bir bastırma hareketi gerçekleştirdi⁶⁶.

Bu sırada, Çubuk, ciddi sonuçlar doğuracak olan bir çağrı alır. Çubuk'un hazinelerini tanıdığı ve ülkesinde sayısız mülklere sahip bulunduğu, eskiden Mervanilerin veziri iken şimdi Halife'nin veziri olan İbn Cahir, uzun zamandan beri, çok bağımsız hareket ettiğini söylediği Sultan'a bağlı Mervânî Bey'ini devirmek ve tâbi' sıfatıyla onun yerine geçme hakkını Sultan'dan elde etmek için onun nezdinde entrika çeviriyordu. Melik-Şah, bu hakkı ona tanıdı ve kendisine birlikler verdi. 1084'te İbn Cahir saldırıya geçti, fakat Meyyafârikin ve Amid müstahkem mevkillerini kıstan önce teslim alamadı; ilkbaharda Artuk'un takviyesiyle tekrar döndü. Mervan-oğulları'ndan Mansur, Müslim'e çağrıda bulundu; Amid'in kendisine verileceği vaadiyle cezbedilen Müslim, onun yardımına koştu ve kesin bir yenilgiye uğradı. Bununla birlikte, Artuk, onun hapsedilmiş bulunduğu Amid'den kaçmasına müsaade etti. İbn Cahir, uzun süren bir kuşatmadan sonra Diyarbakır'ı işgal etti ve kendisine yardımda bulunmuş olan Çubuk'a da Harput (Khartpert)'u verdi. Melik-Şah Horasan'da kardeşi Takaş'ın isyan ettiğini öğrendiği sırada, Müslim'in esir edildiğini sanarak, Musul'u teslim almaya gelmişti. O zaman, Müslim, kendisine yalvarıp yakararak affedilmesini sağlayabildi. Artuk, Sincar'ı işgal etmişti; sonra Musul'a Sultan'ın yanına döndü. Sultan, kendisine iktalar verdi, veya elindeki iktaların kendisinde kalmasını onayladı⁶⁷.

Aynı yıllarda, Suriye'de üçüncü bir güç oluşmuştu. Bu, Trablusşam'da önce Cebele'yi sonra Tutuş'un hediyesi olarak Tartus (Tortose)'u ele geçirmiş olan İbn Ammar'ın beyliği idi. İbn Ammar, deniz ve dağlarla korunan şehrine, iç Suriye'nin felaketleriyle tezat teşkil edecek şekilde, belli bir ticari ve entelektüel gelişme ve refah sağlamıştı; veya mevcut refahı korumuştur. Araplardan İbn Munkiz, Türklerden de Tutuş ve Süleyman bin Kutalmış

⁶⁶ İBN KALÂNİSÎ ve AZÎMÎ, 475-476: İ.A., 82-84; SIBT, 176 v° İbn Munkiz'in mektubu; KEMÂL, 104 v°- 106 r°.

⁶⁷ İBN KALÂNİSÎ, 477 yılı; İ.A., 86-87 ve 98; SIBT, 183 r° ve 188 v°; KEMÂL, 106 r°-v°; İBN AL-AZRAK, AMEDROZ, 146-147; B.H. 278.

üzerinde büyük bir etkisi bulunuyordu. Eğer Müslim tarafından istenen Mısır yardımı ulaşırsa, Şam'ın maruz kalabileceği tehlikeden endişelenen Tutuş da Bedrü'l-Cemâli'ye yaklaşmayı deniyordu. Böyle bir ittifakın gerçekleşmesi halinde bağımsızlığından endişeye düşen İbn Ammar, öbürleri arasında tasarlanan birleşmeye engel olmayı başardı⁶⁸.

Kutalmış'ın oğulları Mansur ve Süleyman'a gelince, 1075 felaketine bulaşmamış olan bu iki kişi Anadolu'ya dönmüşlerdi. Bizanslı liderlerin kavgaları, onları zenginleştirmeye devam etti. 1078 yılında, Nicéphore Botaniate VII. Michel'e karşı isyan etti. Daha önce görüldüğü gibi, Rum birliklerinden kendisine kalanların en büyük bölümünü boğazlara doğru götürerek Anadolu'yu boşalttı. Comnène'in arabulucuğu ile, Avrupa yakasının Bizanslısı olmuş olan Arisîği-Chrysosculos'u kendi davasına kazandı. Fakat daha iyi gelişmeler de oldu. Michel, Botaniate'e karşı Kutalmış'ın oğullarına başvurdu. Botaniate, onlardan kurtulmayı başardı ve onların akrabası Arisîği-Chrysosculos'un aracılığıyla onları da kendi tarafına geçirdi. Kutalmış oğulları Botaniate'e, sanki kendi sultanları imiş gibi, şükranlarını bildirdiler ve böylece Rum ülkesinin dokunulmaz kişileri oldular. Kutalmış'ın oğulları, bu tehlikenin artmasıyla, tabii olarak İznik etrafındaki bütün ülkeleri tutmalarından daha az bağımsız değillerdi. Üsküdar (Chrysopolis)'ı bir akın yuvası haline getiriyor, geçilemez Boğaz'ın Asya yakasına girişi mümkün kılıyorlardı; kısacası bir hamlede, eskiden geri dönerek gerçekleştirmeyi başarmış oldukları gibi akınların uç noktası olarak değil, fakat yarı resmî yerleşme yeri olarak hemen hemen İstanbul surlarının dibine kadar ulaşmışlardı. Artık eskisinin aksine oradan geri gitmeyeceklerdi. Zira henüz yeni imparator olmuş olan Botaniate, kendisiyle aynı zamanda Avrupa'da isyan etmiş olan Bryenne'e karşı savaşmak zorunda kalmıştı: Kutalmış'ın oğulları tarafından gönderilen yardımlara başvurdu ve tabiatıyla bu yardımların bedeli de ödendi. Kısa bir zaman sonra, Asya'da hemen hemen sırtı Türklere dayanmış olan ve muhtemelen Kutalmışoğulları'nı da kendi tarafına çekmiş bulunan Nicéphore Mélissène isyan eder. Türkler için şu veya bu tarafı tutmanın pek önemi yoktu, çünkü onlar için her iki taraftan da sağladıkları menfaat aynıydı. Galatia ve Firikya'nın bütün şehirleri, Cyzique ve Nicée (İznik)'ye kadar Melissène tarafından Türklere açıldı. Türkler kırlardaki savaşlarda kesin üstünlüğe sahiptiler, şehirler nispeten direnebiliyorlardı. Yerleştikleri şehirler onların dayanak noktalarını teşkil ediyordu. Kendisi de bir isyancı olan Alexis Comnène'in

⁶⁸ SIBT, 170 r°, 180 r°, 183 r°. Krş. G. WIET, *Inscription d'un Prince de Tripoli* (Memorial Henri Basset, II).

tahta çıkışı da hiçbir şeyi değiştirmede. O da başarısını Türklere borçluydu. Melissène ile barış yapmış olmasına rağmen, Nicée (İzник)'liler onu tanımıyorlardı. Comnène, Marmara'nın hatta Türklerin Üsküdar kesimini ellerinde bulundurdukları Boğaz'ın kıyı bölgelerini, İzmit yolunu yeniden açan gemi tayfalarının cesur ve ani taaruzlarıyla kurtarmaya mecbur kalmıştı. Bu çaba boşa gitti, zira Normandiyalıların Epir'e saldırısı, onu daha önce savaştığı bu Türklerle, onlardan yardım elde etmek için, anlaşmaya mecbur etti. Comnène Batılı istilacıları geri püskürtecektir; fakat tabiatıyla bu sefer de Marmara sahillerini yeniden Türklerin elleri arasında bulacaktır⁶⁹. Şüphesiz bütün bunlar, Melik-Şah'ın bilgisi dahilinde değildir. Melik-Şah'ın aşağı yukarı asi durumunda bulunan yeğenlerinin yeni bir güç kazanmalarını görmekten hiçbir menfaati yoktur. Aksine, Bizans'tan bu iki tehlikeli şahsın yakalanarak gönderilmelerini talep eder; ve bu talebini, Tuğrul Bey zamanında, Bağdat'ın eski askeri yöneticisi olan (Şihna) Emir Bursuk tarafından yönetilen bir orduyla destekler. Bursuk, düelloda Mansur'u öldürür. Ancak Mansur'un taraftarları Süleyman'ın etrafında toplanmış olduklarından onlara karşı hiçbir şey yapamaz⁷⁰. Süleyman bir ara Dorile (Eskişehir)'de, kısa bir zaman sonra da Nicée (İzник)'de kendisini hükümdar olarak telakki eder. Takriben 1080 yılından itibaren, Süleyman'dan "Sultan" diye söz edilmektedir. Bu durum da Melik-Şah'ın hiç hoşuna gitmemektedir. Zira o, sultanlığın ikiye bölünebilirliğini kabul etmiyordu. Ne var ki, bu durum, Süleyman'ın ölümünden sonra vuku bulacaktı⁷¹. Kısacası Rumlar, Süleyman'ı Bizans İmparatorluğu'nda bir sultan yapmışlardı.

Süleyman'ın siyasî kuruluşunun hususiyetlerinden biri, bu kuruluşun bir hamlede Türk birliklerinin büyük bir kısmının binlerce kilometre ilerisine taşınmış olmasıydı. Süleyman, Bizans hudutları içindeki faaliyetiyle yeni bir kuvvet ortaya çıkarmıştı; fakat menşecini ve ailesinin Selçuklu

⁶⁹ BRYENNE, 117-119, 130-144, 158-160; ATTAL. 215-306; ANNE, 25, 90, 109, 171, 178-181, 191, 299; B.H., 227; Aziz Christodulos, önce Ege Denizi'ndeki Méandre'dan sonra da Eubée'den kaçır.

⁷⁰ Şüpheli bir hikâye: Bu olayları 1077-1078 yılları arasına yerleştiren tek kaynağımız B.H., 227, 1064'te ölmüş olan Kutalmış'ın söz konusu olduğuna inanır. Bryenne tarafından 1078'de hâlâ tanınmakta olan Mansur, daha sonra kaybolur. Anne Comnène, Bursuk'un Anadolu'da Süleyman'ın haleflerine karşı daha sonraki bir müdahalesinden bahseder. BUNDARI, 70, (krş. *Zübe* 65) Bursuk'un Rumlara 300.000 dinar vergi yüklediğinden söz eder.

⁷¹ BRYENNE, 160; ANNE, 178, Süleyman, o andan itibaren, resmen sultan olmamıştır. Bu unvan ona, ancak XII. yüzyılda Halife tarafından resmen verilmiştir.

yeğenleriyle rekabetini unutmamıştı. Sadece Bizans'ta bağımsızlığını elde tutmak istese bile, Türk dünyası ile ilişkisini muhafaza etmesi gerekiyordu. Süleyman, topraklarını artırmak için olmasa dahi hiç olmazsa, kendisini takviye eden Türkmenlerin yolunu açık tutmak için ve kendisini üslerinden ayıracak olan düşman beyliklerin kuruluşunu engellemek gayesiyle doğuya yönelmeye de mecburdu.

Süleyman'ın doğuda da Bizans'ın resmî komutanlık sıfatından yararlanabildiği sanılmaktadır ve hatta Alexis Comnène'nin, büyük zararı önlemek için küçük bir fedakârlıkta bulunarak, Süleyman'ı Boğazlardan uzaklaştırma ümidi içinde, onun, İstanbul'la ilişkileri çok zayıf olan Doğu Bizans topraklarından hoşuna gidecek bölgeleri işgal etmesine müsaade etmek mecburiyetinde kaldığı intibahına da sahip olunulmaktadır. Antakya'dan direkt olarak İznik'te bulunan Süleyman'a yapıldığı sanılan bir davetin romanımsı hikâyesi bize nakledilmektedir. Ancak, öyle sanılmaktadır ki, Süleyman, yardımcılarından biri olan Abu'l-Kâsım'ı İznik'te bırakarak, daha 1084 yılından önce, sahip olması gerektiği Konya'nın ötesinde, Philarète'in topraklarının merkezden uzak olan Kilikya bölgesini onun elinden almıştır. Dikkat çekici bir olay da şudur: Süleyman, bu bölgeye bir kadı tayin etmek için Tripolili İbn Ammar'a başvurmuştur ki, şüphesiz İbn Ammar'ın donanması bu bölgenin limanlarına gidip geliyordu⁷². İşte Süleyman, bu olaylar sırasında ki, Philarète'in yokluğunda onun nâibinin Antakya'dan kendisine gönderdiği daveti alır. Süleyman'a davetiye çıkaran bu kişi, belki de Philarète'in öz oğluydu. Çünkü o, Philarète'in son derece İslam taraftarı eğilimlerine karşıydı. Bu sebeple, o günlerde Bizans'ın nâibi gözükken Süleyman'a başvuruyordu. Doğru veya yanlış, ilk bakışta zıt gözükken bu izahın, teklif edilmiş olması ilgi çekicidir. Süleyman fırsatı kaçırmamak için, bir avuç insanla koşarak bölgeye geldi ve geceleyin şehre girdi (Aralık 1084). İç kaleye sığınmış olan birlikler, Philarète kendilerine yardım edemediğinden, birkaç gün sonra esir alındılar⁷³. Herhangi bir yağma olayına girilmedi. Fetih tabiatıyla İslam dünyasında, büyük bir yankı yaptı; Rum olmayan Hıristiyanlar arasında da fena karşı-

⁷² AZİMÎ 476 yılı; SIBT, 184 r°. Arada bir bu fethetme atfı yapan başka kaynaklar, onun Antakya'nın fethinden daha önce olduğuna inanırlar; İbn Ebi Tayyî (İBN ŞADDAD, Londra, 82 r°)'nin onu Müslim'e atfettiği görülür. Türkler, 1087 yılından önce Myra (Likya)'ya girmişlerdir.

⁷³ İBNÜ'Ş-ŞİNNE, 211'de, papaz Michel olayın şahidi olarak gösterilir. Bütün yazarlar ondan söz ederler. Özellikle krş İ.A., 89; SIBT, 184 v°; KEMÂL, 107 r°-v°; MICH., 173; MATHIEU, 187; ANNE COMNÈNE, 300; Lazkiye (Laodicée) aynı günlerde düştü.

lanmadı. Çünkü Bizanslı din adamlarının yerlilere vermeyi reddetmiş oldukları kiliseleri⁷⁴, tabiatıyla cami olan katedral hariç, Süleyman kendilerine bağışladı. Süleyman'ın şimdi fethinin Melik-Şah tarafından resmen tanınmasını beklemiş olması ve onun da şimdilik meseleye müdahale etmediğinden tabiatıyla saltanat meselesini de söz konusu etmeksizin bu fethin Süleyman'a ait olduğunu kabullenmiş olması muhtemeldir.

Aynı devirde, Küçük Asya'ya büyük ölçüde başka Türk beyleri tayin edilmiştir. Güney yollarına hâkim olan beyler, Süleyman'ın nâipleriydi. Cahan ve Kapadokya'da Abu'l-Kâsım'ın kardeşi Buldacı vardı⁷⁵. Malatya'nın yakınında, adı geçen Buldacı veya Danişmend'le aynı kişi olup olmadığı bilinmeyen, Süleyman'ın dayısı olan ve kendisiyle yeniden karşılaşacağımız bir Türkmen beyi⁷⁶ ve daha sonra Süleyman'ın kardeşi Alp-İlek

⁷⁴ MICHEL, 174.

⁷⁵ MATHIEU, 191; ANNE, 304. Haçlılar (FOUCHER, 342) "Pulagit" isimli bir kimseyle karşılaşacaklar. Buldacı'nın okunuşu, Pulagit'nın de aynı kişi olduğu ihtimalini doğurmaktadır (İ.A., X, 226, 362).

⁷⁶ İBN HAMDÜN, 477 yılı ve oradan naklen SIBT, 476 yılı, Süleyman'ın sadece bir dayısından söz etmektedirler. İBN ŞADDÂD, Londra, 66 r°, bunların aynı kişi olduğunu söyler, fakat tarih olarak, Danişmend'in Malatya'yı aldığı 495 yılını belirtir. 477'de bu şehre bir taarruz yapılır, fakat olayı nakleden B.H., Süleyman'ın dayısını Michel'in vekayinâmesine göre bu döneme yerleştirdiği Danişmend'den açık bir şekilde ayırır. Onların haber verdiği Malatya seferi ile Hıristiyan kaynakları tarafından zikredilmiş olan Cahan'ın işgali arasında zaman birliği mevcuttur. Abu'l-Kâsım ve Buldacı'nın Süleyman'ın akrabaları olabileceklerine inanmak güç değildir, fakat delil yoktur. Michel tarafından bu andan itibaren Danişmend'in de olayların içine dahil edildiği hiçbir teminat arzetmez, zira onun kronolojisi son derece karışıktır. Danişmend, Türk hanedan beylerine ait bir listede Şah-Armen'le, Sultan Sancar'la ve daha sonraki olaylar içinde gözükmemektedir. Aksaray ve Osmanlı tarihçileri Hezarfen, Âli, Cennâbi tarafından toplanmış olan Danişmend-nâme'nin efsanevi geleneği, diğer beyliklerin başka kurucuları gibi, Anadolu'da Danişmend'in ilk silahlı güçlerini tabiatıyla bizzat Malazgirt savaşına yerleştirirler; ve Danişmend-nâme'ye göre, Halife, Sultan'la anlaşarak onu Süleyman'ın ordusunun başına geçirir ve onu Süleyman'ın kız kardeşiyle evlendirir. Akrabalık mümkündür ve bu, Bohémond'un Danişmend'in yanındaki esareti hakkında Orderic Vital, 23'in hikâyesiyle de telkin edilmiştir. Hezarfen, 479/1087'de, Danişmend'in oğlunun Süleyman'ın ölümünde, her halükârda daha sonra kendi sahası olacak olan Kapadokya bölgelerini ele geçirmiş olduğu intibaha sahiptir; fakat, eğer bu imkânsız değilse, işaret etmek gerekir ki, olay 493 ve 523 yıllarının diğer iki olayı arasına sokulmuştur. Bu da, Arap yazısında kolayca yapılabilecek olan 7 ve 9 arasında bir karıştırmayı düşündürmektedir, dolayısıyla tarih 499 olacaktır ki, bu, (Süleyman b. Kutalmış'ın oğlu Süleyman diye de adlandırılan) Kılıç-Arslan'ın ölümündeki fetihlerin yaklaşık tarihidir, ki bu fetihler gerçek fetihlerdir. Aslında, ilk Haçlı Seferi'nin bütün hikâyeleri bu sırada Anadolu'da Danişmend'i tanıyorlarsa da, 1095 yılından önce ciddi kaynaklarımızda onun hakkında kesin hiçbir bilgi yoktur. Kabul edilebilecek olan husus, Danişmend'in Danişmend-nâme'nin tanıdığı ve Haçlı Seferi'nden önce geldikleri

bulunmaktaydı. Daha kuzeyde, Karatekin adında biri Sinop'u işgal eder ki, bu Karatekin'in Melik-Şah'ın Diyarbakır'a göndermiş olduğu Karatekin'le aynı kişi olup olmadığı bilinmemektedir⁷⁷. Sivas, Kayseri, v.s.'nin daha bu tarihten itibaren işgal edilmemiş olduğuna inanmak için hiçbir sebep yoktur, ancak bunların fethini o andan itibaren, her halükârda on sene sonra buralara sahip olacak olan Danişmend'e atfetmek veya bunun tersini söylemek hakkına da sahip olunamaz.

Müslim'in sınır komşusu olan Süleyman, Müslim'in de iyiden iyiye hissettiği, ikili durumunu ilan eder. Zira, Müslim, Rumların ödediği vergiyi Süleyman'dan talep etmekte ve Süleyman bu teklifi, kendi ifadesiyle, Müslüman ve Sultan'ın sadık uyuğu olarak gururla reddetmektedir; ve Antakya valisi olarak Süleyman, kısa zaman önce Halep Müslümanları tarafından Bizanslılardan alınan bu şehrin mülhakatını istemekte ve tabiatıyla Müslim, buraları teslimi reddetmektedir⁷⁸. Diyarbakır macerasından beri, durumunun sarsılmış olduğunu hisseden Müslim, büyük bir oyun oynamaktaydı. Samsat'ı Philarète'in elinden almıştı. Mısır'la geniş bir Arap koalisyonunun pazarlığını yapıyordu; ve Melik-Şah'ın Takaş'a karşı seferine iştirak ettikten sonra, Diyarbakır'a dönen, orada İbn Cahir'le savaşan ve Melik-Şah tarafından geriye dönmesi kendisine bildirildiğinde, Süleyman'a karşı Suriye'yi savunma zaruretini ileri sürerek özür dileyen Artuk'un bu konuya ilgisini çekme imkânını buluyordu. Gerçekten bu sırada Süleyman Halep için tehlikeli gözüküyordu. Müslim'e düşman Araplar, Çubuk gibi ganimete susamış Türkmenler, yenilgisinden sonra Müslim tarafından terhis edilmiş askerler, Süleyman'ın hizmetine girmişlerdi. Durum böyle iken, Müslim Süleyman'a saldırdı, fakat mağlup edilerek öldürüldü. Süleyman, Halep'i kuşattı⁷⁹. Buradaki Ukaylı vali Suriye'ye bir sefer hazırlığı içinde olduğunu bildiği Melik-Şah'ı, sonra da, daha yakınında

tarihen bilinen Karatekin, Çaka gibi, Süleyman zamanında Anadolu'ya gelmiş olan beylere katılmak mecburiyetinde olduğu hususudur. Krş. Mükrimin Halil, "Danişmend", İ.A.; LAURENT (*Byzantion*, 1924)'ın ve CASANOVA (*Revue Numismatique*, 1894-1896)'nın eksik vesikalı makaleleri. Danişmend'in menşei ve soykütüğü daha sonra tartışılacaktır.

⁷⁷ ANNE, 300; SIBT, 188 v°. O, Sultanın iktidarını tanıyordu (daha sonra bilgi verilecek). Öyle görüyor ki Selçuklulardan beri Hemedan önünde orduların kamp kurduğu ova Merc-i Karatekin diye adlandırılmaktadır: Bu da onun meşhur bir bey olduğu ihtimalini ortaya koyar; fakat bizimki midir?

⁷⁸ AZİMÎ, İBN KALÂNİSÎ ve İBN HAMDÜN, 478-479 yılları: İ.A., 90-91; SIBT, 187 v°- 9 v°; KEMÂL, 108 r°, 109 v°; MICHEL, 179; MATHIEU, 190; vs..

⁷⁹ AZİMÎ ve İBN KALÂNİSÎ, 479; İ.A., 96-98; SIBT, 189 v°, 192 v°; KEMÂL, 109 v°- 110 v°, v.s.

bulunan ve bel bağladığı ittifaktan yardım göremeyen Mısır'ın saldırısını geri püskürtmüş olan Tutuş'u yardıma çağırdı. Müslim'in ölümünde, Mısır saldırısı hakkında haber beklediği Cezire'den Şam'a sığınak aramaya gelmiş olan Artuk, yeniden Tutuş'a katılmıştı. Halep yakınında, Artuk'un baş rolü oynamış olduğu bir savaşa girildi; Süleyman öldürüldü (1086). Böylece, iktidarları batıda Melik-Şah'a gölge düşürebilen belli başlı iki bey ortadan kalkıyordu. Melik-Şah'a, onların mirasını ele geçirmek kalıyordu⁸⁰.

Melik-Şah bunu hiç zahmet çekmeksizin gerçekleştirdi, zira bu karışıklardan bıkmış usanmış olan halklar, ancak Sultan'a teslim olmak için can atıyorlardı. Hıristiyanlar nezdinde⁸¹ olduğu kadar Müslümanlar nezdinde de, Sultan'ın gücü ve iyi yönetimdeki şöhreti, onlara, normal bir hayata dönüş ümidi olarak gözüküyordu. Melik-Şah'ın muhtemelen 1084'ten beri hazırlanmış olduğu ve Takaş'ın isyanı yüzünden vazgeçmeye mecbur kaldığı sefer -ki İbn Cahir'in harekâtı bu seferin yan koruması olarak telakki edilmiş olabilirdi- 1086'da gerçekleştirilebildi. Bu sefer, bir gezi niteliğinde idi. Musul ve Harran ile Fırat'a kadar bütün Cezire kapılarını bizzat kendileri açtılar. Topraklarının büyük bir kısmı elinden giden Philarète de Sultan'dan yana tavır koymaya başlamıştı. Bu onun için tek çareydi. Philarète Hıristiyanların kendisini din değiştirerek elde etmiş olmakla suçladıkları bir bağımlılık karşılığında, elinde kalan bölgelerin resmen tasdikini umuyordu. Urfa isyan etmiş olduğundan, o, sadece Maraş'ı elinde tutmaktaydı ki, kısa zaman sonra orada ölecektir⁸². Melik-Şah sonra, Müslim'in halefine verdiği, Câber Kalesi'nin Fırat geçidini elde etti; Ukaylı valisinin elinden Halep'i, Şayzar'ın kendisinde kalmasını onaylama karşılığında İbn Munkiz'den Lazkiye (Laodicée) ve Apamea'yı, küçük oğlu Kılıç-Arslan'ın muhafızı Süleyman'ın vezirinden Antakya'yı teslim aldı. Atına Akdeniz'in suyunu içirmeye gitti ve doğu denizinden batı denizine kadar uzanan bir imparatorluğu yönetmek üzere kendisine bağlamış olan Allah'a şükretti⁸³.

⁸⁰ AZÎMÎ ve İBN KALÂNİSÎ, 479; İ.A., 96-98, SIBT, 189 v°, 192 v°.

⁸¹ MATHIEU, 196, 208 ve SARCAVAG, *Samuel d'Ani*'de, ZOHRAB baskısı, 75-76, lirik yazılardır. Ayrıca, BROSSET-ORPÉLIAN, 182.

⁸² MATHIEU, 128-130; MICHEL, 173; B.H., 281; İ.A., X, 296.

⁸³ AZÎMÎ, İBN KALÂNİSÎ ve İBN HAMDÛN, 479; İ.A., 97-8; SIBT 194 r°; KEMÂL, 111 v°-112 r°; MICHEL, 179, *Chron. Anon. Syriaque*, Chabot baskısı, 48-49; v.s. Kısaca, Râvendî, 128'nin yararlandığı *Zahirü'd-Din Nişâpurî*'yi takip eden bütün İran'lı tarihçiler. Rivayet edilir ki, Nizâmü'l-Mülk, geleceğini güvence altına almak için, Türkistan'da bir sefer sırasında, Antakya'nın yıllık vergisini Melik-Şah'a gönderttirir. SIBT'de de görüldüğü gibi,

Tutuş'a gelince, ne kalmaya, ne de, Artuk'a rağmen direnmeye cesaret edemediğinden, Artuk'u Kudüs'e yerleştirerek, Şam'a gitti⁸⁴.

Melik-Şah, o zaman, Antakya'ya Haçlıların orada karşılaştıkları Yağı-Basan b. Alp'i, Halep'e Zengîlerin atası Aksungur'u vali tayin ederek ve daha önceki seferlerine katılmış olan en değerli emirlerinden Bozan'a Urfa'nın kuşatılması işini tevdi ederek, Irak'a gitti. Bozan Urfa'yı ele geçirdi. Buraya sivil vali olarak Grek dinine mensup Ermeni "curapolate" Thoros'u bıraktı (1087). Aynı şekilde, Malatya'da, Philarète'in komutanı Ermeni-Rum asıllı Gabriel, muhtemelen Süleyman b. Kutalmış'ın kardeşi Alp-İlek'in murakabesi altında, yerinde kaldı⁸⁵.

Melik-Şah, Ermenistan'a hiç gitmedi. Onun iktidarı orada şüphesiz teorik olarak kabul edilmişti. Fakat, İran Ermenistanı ile Doğu Toroslar arasındaki bölgeler hususunda hiçbir şey bilmemekteyiz. Bildiğimiz tek şey, Melik-Şah'ın, Gürcülere karşı Ermenistan'a doğru, Arran'da, Azerbaycan'ın ve Aras yolunun kuzey örtüsünü sağlamlaştırmakla meşgul olduğudur. Öyle görülüyor ki, daha saltanatının ilk yıllarında Melik-Şah, artık Abu'l-Asvâr'ın oğlu Fadlun'un kaypak ve şüphesiz dengesiz bağımlılığından memnun kalmadığından, Gence'yi işgal etmiş ve burayı iktâ olarak, Tuğrul Bey ve Alp-Arslan'ın büyük emirlerinden biri olan Sarhang Savtekin'e vermişti. Fakat Gürcüler, saldırganlıklarından vazgeçmeyerek Kars'ı işgal etmişlerdi; ancak Ahmet isimli bir Türk, Kars'ı geri aldı⁸⁶. Beyliğini, 40.000 dinar vergi karşılığı tekrar elde etmiş olan Fadlun, belki de Sarhang'ın ölümü üzerine, yeniden isyan etmişti. Anadolu seferine çıkmadan önce, 480/1087 ve 484/1091 yılları arasında, kuvvetlerinin bir kısmı Ermeni olan, Bozan, Fadlun'a karşı gönderildi. Bozan Gence'yi geri aldı ve ülkeyi askerî iktalara ayırdı ve kendi hissesini Antakyalı Yağı-Basan'a verdi ki onun oğlu daha sonra buraya sığınmak zorunda kalacaktır. Azerbaycan, Türk iskânının kifayetsiz olduğu bölgelerde Türklerin ileriye ayrılmış iktisadî bir üssü olarak kalıyordu. Aynı devirde Bozan'ın hem Urfa'da hem Anadolu'da hem de Azerbaycan'daki mevcudiyeti, onun bir nevi Hıristiyan cephesindeki harekâtın umumî kumandanlığına sahip olduğu intibahı vermektedir. Berkıyaruk, tahta çıkışında, daha açık bir şekilde, kendi bütünlüğü içinde Azerbaycan'ı ve uzakta bulunan bütün toprakları veya Türk birliklerini

Süleyman'ın Antakya'daki temsilcisi, "Amîd" diye adlandırılır. Bu unvan, İran'da merkezî hükümet yöneticilerine ve valilere verilen ortak addır.

⁸⁴ İ.A., 96, 98.

⁸⁵ MATHIEU, 211; MICHEL, 179; *Chron. An. Syr.*, 49-52.

⁸⁶ Hezarfen, onun ilk adının Danişmend olduğunu yazar.

dayısı Yâkûtî oğlu İsmail için komutanlık haline getirmek zorundaydı. İsmail'in ailesi şüphesiz bu bölgedeki taraftarlarını muhafaza etmişti. O zaman İran Selçuklularının iç tekâmülü, Azerbaycan'da duraklayan savaşçı kuvvetlerin faaliyetini içeriye doğru çevirmiş olmasına rağmen, Azerbaycan'da şüphesiz ona halef olan Selçuklu beyleri de vardı ⁸⁷.

Anadolu'da Melik-Şah, Alexis'nin yardımıyla, Abu'l-Kâsım'ın devam eden gücünü kırmak için, Süleyman'ın ölümünden yararlanmayı denemişti. Selçukluların ayrılışı, Abu'l-Kâsım'ın, yerlilerin yardımıyla, yayılışını sürdürmek için yeteri kadar kuvveti muhafaza etmesini engellememişti. Osmanlılardan ve onların Ege Denizi sahillerindeki çağdaşlarından iki asır önce, Abu'l-Kâsım, kendi donanmasını kuruyor. Bu defa Alexis, Bizans'ın hizmetine girmiş bir Türk olan Tatikios'un kumanda ettiği bir ordu ile denizde ve karada onu emri altına almayı başarıyor. Mamafih bu hazırlığın asıl sebebi, Melik-Şah'ın Suriye'de kendisine refakat eden, Bursuk kumandası altında yeniden göndermiş olduğu bir ordunun yaklaşması oldu. Melik-Şah, daha önce bir elçi (çavuş. Bu kelimeyi Anne özel isim olarak kullanmıştır) ⁸⁸ vasıtasıyla, Alexis Comnène'e, kendisiyle ittifak kurması karşılığında, Anadolu kıyılarından Türkleri geriye çekmeyi teklif ederek, durumu daha önceden bildirmişti. Alexis, itimat etmedi ve din değiştirttiği ve Bizans dükü yaptığı elçiyi satın alarak ve Sultan adına Sinop'u ele geçirmek için onunla işbirliğinden istifade ederek kendisinin daha kurnaz olduğunu zannetti. Fakat, Bursuk geldiği vakit, onu bir istilacı olarak telakki etti ve Abu'l-Kâsım'dan daha tehlikeli gördü; İstanbul'a kabul edilmiş olan Abu'l-Kâsım'ın barışma tekliflerini kabul etti ve nihayet İznik'te, Bursuk'a karşı, onun yardımına koştu. Bursuk, geri çekilmek zorunda kaldı. Bununla birlikte, Melik-Şah, Küçük Asya'da yaşayan Türkleri emri altına almak düşüncesinden vazgeçmemişti. Böyle uzak bir mesafede bu sonuca ulaşmanın tek çaresinin Alexis'nin desteği ile gerçekleşeceğine inanıyordu. Bizans topraklarında gözü yoktu. Fakat, Bizans topraklarında bile olsalar, onları itaatı altına almak için ve fetih fikrine kapılmaksızın, netice itibariyle onlara karşı müdahaleye yetkili olduğundan, kendisini bütün Türklerin lideri olarak telakki ediyordu. Bu fikir bilhassa, Süleyman misalinin göstermiş olduğu, daha sonra onun halefi örneğinin de ispat edeceği gibi, Anadolu Türkleri,

⁸⁷ MATHIEU, 199, 207; BROSSET, 243-348; I.A., X, 194; BUNDARI, 140; *Zübde* 63. Aksungur, kendisini Suriye'de yerleşmiş addetmiyordu. Karısı ölünce, tabutunu doğuya götürdü (AZİMÎ, 481; İBN KALÂNİSÎ, 119, vs...) Şirvanşah, Melik-Şah'a düzenli bir vergi ödemeye razı olmuştu (BUNDARI, 140.)

⁸⁸ Bu kelimenin çoğulu SIBT'de *şauşiya* olarak yazılmıştır, 193 v°.

bu ülkede elde ettikleri gücü Selçuklu İmparatorluğu'nun hayatî bölgelerine doğru dönmek gayesiyle kullanabilecekleri için, son derece lüzumlu idi. Melik-Şah, 1092 yılının başında, Abu'l-Kâsım'ı zararsız hale getirmek ve Alexis'ye bir öncekine nazaran daha mükemmel bir ittifak kurmayı teklif etmek gibi iki görevle Bozan'ı Anadolu'ya gönderdi. Alexis'nin bir kızıyla Sultan'ın bir oğlu evlenecekler, Anadolu topraklarının Antakya'ya kadar olan kısmı, diğer bir deyişle, Süleyman'ın bütün toprakları Bizans'a iade edilecekti. Nihayet, Sultan Basileus'ün ihtiyaç duyacağı askerî birlikleri onun emrine amade kılıyordu. Bu, hiçbir vakit tahammül edilmez Türkmenlerini geri döndürmek için iyi bir çareydi. Bozan, İznik'i itaat altına alamadıysa da, en azından Abu'l-Kâsım'ın topraklarından bir kısmını işgal etti. Abu'l-Kâsım, Melik-Şah'ın yanına gitti. Melik-Şah da onu Bozan'la anlaşması için geri gönderdi, ancak dönüş yolunda yakalandı ve boğduruldu. Alexis'ye gelince, Hristiyanlık inancına ters düştüğü için evlenme fikrini kabul etmeksizin, hiç olmazsa bu sefer elçiye cevap verdi. Fakat Melik-Şah'ın elçileri, evlenmesi söz konusu olan şehzadenin ölümünü öğrendikleri zaman henüz Melik-Şah'ın yanına dönmemişlerdi. Bozan'ın Urfa'ya ulaştığı sırada onlar da geri döndüler. Abu'l-Kâsım'ın Kapadokya'dan geri gelen kardeşi Buldacı, İznik'te onun yerine geçti. Kısa bir zaman sonra, Melik-Şah'ın ölümünde birbirini takip eden karışıklıklardan yararlanarak, daha önce Antakya'dan götürülmüş olduğu İran'dan kaçan Süleyman'ın oğlu Kılıç-Arslan Anadolu'ya geldi ki o, baba mirasının Anadolu kesimini hiç güçlük çekmeksizin yeniden ele geçirecektir, o halde bu bölgede değişen hiçbir şey yoktu⁸⁹.

Bizans için tehlike değişmemişti. Şahsen Kılıç-Arslan, daha çok doğu ile olan ilişkilerini sağlamlaştırmakla meşgul gözüküyorsa da, onu nâipleri, Bizans'ı karadan ve denizden hırpalamaya devam etmekteydiler. Onlardan biri olan Beylerbeyi İl-Han, Apollonia ad Rhyndacum ve Cyzique'i işgal etti, oraları geri almak için Alexis, iki sefer yapmak zorunda kaldı. Bir başka komutan Çaka Bey⁹⁰, Bizans direnişinin güçlü olduğu boğazların yakın çevrelerinden uzaklaşarak, Klazomen, Foça ve İzmir'i işgal eder, yerli denizcilerin yardımıyla bir donanma kurar ve denizin kollarını aşarak, hatta Bizans'ın askerî münasebetlerini de tehlikeye sokarak, Sakız, Midilli, Sisam'a yerleşir. Birinci yenilgisinden sonra, bir Rum donanması,

⁸⁹ Tek kaynak, ANNE, 302-311 ve 313-319; imâ yollu anlatım için, MATHIEU, 208; KEMÂL, 111 r°.

⁹⁰ Rumca: *Tçaxâc* Benim okuyuşum Danişmend-nâme'deki Çaka ile ayniyeti hipotezinden kaynaklanmaktadır.

adaları geri almayı başarır; fakat Abidos'ta Çanakkale Boğazı'nı kapatan ve Avrupa'da Peçeneklerle münasebet kuran Çaka'nın korsan faaliyetini ortadan kaldırmaya muvaffak olamaz. Alexis, kendisiyle barış halinde bulunduğu Kılıç-Arslan'a başvurur. Alexis, Kılıç-Arslan'ın aynı zamanda kayınpederi olan nâibinin ihtirasıyla kendisini korkutur. Kılıç-Arslan, Çaka'yı bir şölene davet eder ve onu öldürtür. Fakat bu sürekli bir çözüm teşkil etmiyordu. Zira Çaka'nın halefleri olacaktı. Belki de Çaka'nın faaliyetinin *Dânişmend-nâme*'de bıraktığı hatıra, bunun önemine işaret edecekti. Tarihen bilinen tek olay olarak Sinop'un işgalinden çok daha fazla savaş başarılarının, *Dânişmend-nâme*'de Karatekin'in müspet faaliyetleri arasında sayılması, şüphesiz aynı sebeple yerden göğe kadar haklı görülecekti. Uzakta, pratik olarak bağımsız olan Trabzon, daha çok Gürcistan'la münasebet halinde bulunan Théodore Gauras'ın yönetiminde, hâlâ Bizans ülkesi olarak duruyordu⁹¹. Haçlı Seferleri olmasaydı, Bizans İmparatorluğu'nda daha şimdiden, XIII. asır sonu ve XIV. asır başında yeniden sahip olacağı hususiyetleriyle ortaya çıkan Türk yayılışı, iki asır sonra elde edeceği neticelere bu dönemde ulaşmış olacaktı.

Suriye'de, doğrudan Selçuklu hâkimiyetinin kurulması, Türk nüfuzunun arttığı anlamına gelmemektedir. İster akıncı istilacılar niteliğinde olsun, ister yerli beylerin askerî kuvvetlerinin unsurları niteliğinde olsun, ister fatihler niteliğinde olsun, şimdiye kadar tek başına Türk nüfuzunu temsil etmiş olan Türkmenler, püskürtülmüşler ve yerlerini Memlûk garnizonları almıştı. Bunlardan bazıları şüphesiz Anadolu'daki kardeşlerinin sayılarını artırırken, mesela Çubuk gibi diğerleri, az çok Selçuklu politikasının planlarına hizmet etmek için Mekke ve Yemen'e doğru maceraya koştular. Ancak bunlar, Mısır'ın karşısında, dün Atsız iktidarının bugün ise Artuk iktidarının üssü durumunda olan Filistin'de kaldılar ve öyle görülüyor ki, burada kendilerini çevreleyen Bedevî Kelbilerle (kalbites) çarpışmaya girmediler. Buna karşılık, sayı bakımından az önemli fakat etkili olabilen bir unsur, İranlı kişiliğinde yeni hâkimiyete eşlik eder.

Melik-Şah'ın Tutuş'un nâiplerinin kuvvete başvurarak onlarla anlaşan hükümeti, yeni bir yayılma hareketi olarak değil, fakat nizamın yeniden tesisi olarak değerlendirilebilir. Sünni tarihlerin bir kervan eşkiyası olarak telakki ettikleri ve İran'a esir olarak gönderilen, Hums'un ve bir ara da Fâmiya (Apamée)'nin Şii beyi Halaf b. Mulâ'ab'ın etkisiz hale getirilmesine, bu açıdan bakmak gerekmektedir. Bir ara Melik-Şah'ın nâip-

⁹¹ ANNE, 320, 361, 423-435.

leri, Trablusşam (Tripoli)'a saldırırlar, fakat İbn Ammar, Tutuş'a rağmen, şehrinin kendi adına Melik-Şah tarafından onaylanmasının çaresini bulmuş olduğundan, saldırıdan vazgeçerler. Tutuş bir ara, bağımsız Mısır nâiplerinin tasarrufunda bulunan Sayda, Sur, Akra ve Beyrut'u ele geçirir. Fakat Bedrü'l-Cemâli'nin yeniden teşkil ettiği Mısır ordusu tarafından buraların geri alınmasını engelleyemez. Süregelen bu ufak tertip çarpışmaları, Melik-Şah'ın ölümünden sonra, Mısır'a karşı uzun zamandan beri hazırlıkları yapılmış olan büyük bir sefer takip edecektir. Şartlar uygun olmadığından üç çeyrek yüzyıl bekletilen, büyük Mısır seferi, Nureddin ve Salahaddin tarafından gerçekleştirilecektir⁹². Mısır'a karşı kutsal şehirleri ve Yemen'i Abbâsî hâkimiyetine çekmek için yapılan girişimler de henüz sonuca ulaşmamıştır.

Anadolu'da oluşa gelenlerin aksine, Melik-Şah'ın ölümü, Suriye Türkleri için kötü sonuçlar doğurdu. Melik-Şah'ın vârisi Berkıyaruk'a karşı, Kuzey Suriye'nin ve Urfa'nın Selçuklu nâipleri Yağı-Basan, Aksungur ve Bozan tarafından desteklenen Tutuş, taht üzerinde hak iddia etmeye başladı. Yağı-Basan, seferi sırasında, Suriye'ye geri giden Aksungur ve Bozan tarafından terkedildiğinden, o da oraya geri dönmek zorunda kaldı. Fakat onları yakalamayı ve öldürmeyi başararak, Cezire'nin sistemli bir şekilde fethini yeniden ele aldı. Cezire'de, bir Ukaylı'nın yönettiği Arap isyanını bastırdı ve İran'a girdi. Orada yenilgiye uğradı ve öldü (488/1095). Oğulları Dukak ve Rıdvan, Suriye'de tutunabildiler; fakat birlikte kalmalarının kötü sonuçlar doğuracağını anlayınca, birisi Halep'e öteki ise Şam'a yerleşti; ve bu da yetmiyormuş gibi, her ikisi de gençti, kendileri için birer vasi "atabek" tayin edilmişti. Rıdvan vasisi ile anlaşamadığından, Humus'ta kendisine ait bir beylik kurdu. Tabiatıyla, Bedrü'l-Cemâli'nin nizamı yeniden tesis ettiği ve orduyu yeniden teşkilatlandırdığı, Mısır, bu durumdan, sırf bağımsız hale gelmiş güney sahil şehirlerini tekrar itaat altına almak için değil, fakat Haçlıların kuzeye yaklaşmasının kendisine Artuklulardan Kudüs'ü alma imkânı vereceği Filistin'de tekrar görünmek için yararlandı. O halde, Selçuklu sahasının küçülmesi ve imparatorluğun parçalanması söz konusuydu. Buna paralel olarak, Kuzey Suriye'de Fatimi tesiri de artıyordu. Bu bölgede bulunan Apamea'ya Mısırlı naip olarak Halaf b. Mülâ'ab yeniden yerleşiyor ve yine bu bölgede, Rıdvan, daha sonra, "Haşşâşiy-

⁹² İBN KALÂNİSÎ, 120-121; AZİMÎ, 482-483; İ.A., 119, 136; KEMÂL, 113 r°; SİBT, 202 r°, 204 r°-v°; İBN MUYESSER, 28-29. Yemen ve Mekke için bk, İ.A., 135, 137.

yûn = assassins" İsmâîlilerin terörist milis kuvvetine çağrıda bulunmanın bekleyişi içinde, bir ara, Fatimiler adına hutbe okutuyordu⁹³.

Fakat, bu olay, henüz en vahim olanı değildi. Doğudaki faaliyeti için Tutuş, henüz Suriye'ye sağlam bir şekilde yerleşmeye zaman bulamamış olan ve başka yerlerde keşfedilmiş daha geniş umutların oraya dönme düşüncesinden vazgeçirdiği Türk unsurları, Suriye'den götürmüştü. Melik-Şah'la aynı sıralarda ölmüş olan Artuk'un oğulları, birbirlerine karşı, Rıdvan ve Dukak arasındaki kavgalara katıldıktan sonra, Filistin'i kaybedince, tekrar Mezopotamya'ya döndüler. Oraya vardıklarında, kardeşlerden biri Sökmen, Suruc'u işgal etti, diğeri yani İlgazi ise, bir müddet Berkyaruk'un hizmetinde askerî kumandanlık görevi yaptı. Neticede her ikisi, bu bölgede, Selçuklu valilerinin olduğu kadar diğer Türkmen beylerinin de zararına uzun bir geleceğe sahip bir beylik kuracaklardır⁹⁴. Aslında, Suriye'de, Atsız'a bağlı olanların neslinden gelen veya başka Türkmenler kalmıştır. Fakat bunların sayısı çok azdır, hatta kuzeyde hiç yoktur. Mahallî küçük bir beyin kaynakları da, eskiden bütün Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkiminin gönderebilmiş olduğu ölçüde, Memlûk Türklerinin ihtiyaçlarını karşılamaya imkân vermemektedir; ve bizzat bu imparatorluk, Melik-Şah'ın halefleri arasındaki rekabetler yüzünden parçalandığı için, ondan yardım talebinde bulunulması artık çok nadiren mümkün olabiliyordu. Zaten yardım geldiği zaman da şüphe ile karşılanıyordu, zira Suriyeli emirlerin mallarını ellerinden alma arzusuna sahip değiller miydi? Haçlı Seferleri döneminde, Dukak'tan daha çok Rıdvan'da dikkati çeken husus, gerçek bir ordu hazırlamadaki kabiliyetsizlikti. Dukak ve Rıdvan, Suriye'de hâlâ kamp kurmuş havasındaydılar. Türk kuvvetleri Diyarbakır'da idiler. Bu bölgede, Mervanoğullarının ve Ukaylilerin düşüşü ve Tutuş'un fethi, bir Türk valinin Musul'a yerleşmesine yol açmıştı; ve bilhassa, kalabalık Türkmen birlikleri sarp dağlardan Diyarbakır'a inmişlerdi. Bir ihtiras yüzünden değil fakat zaruret dolayısıyladır ki, Dukak ve onun Atabeyi Tuğtekin'in hakimiyetlerini ve Rıdvan'ın da Fırat'ın girişlerini elde etmek için onlarla uğraştığını görüyoruz ve bu Türkmenler şimdi kendilerine uygun bir ülkeye yerleştiklerinden, onları artık bir takım maceralar için umduklarını bulamayacakları uzak memleketlere kalıcı olarak götürmek kolay bir işe ben-

⁹³ İBN KALÂNİSÎ, 121-133; İBNÜ'L-AZRAK, 152; İBNÜ'L-ESİR, 486-490 yılları; KEMÂL, 113 r° vd.; MATHIEU, 208; ANNE, 315; v.s.

⁹⁴ Krş. Cl. Chane, "Diyar Bakr au temps des premiers Artuquides", *Journal Asiatique*, 1935 ve İBN KALÂNİSÎ, 127; İ.A., 167, 168; KEMÂL, 117 v°, 118 r°. Yukarıda görülen İbn Dumlac'ın soyundan gelenler Diyar-Bakır'da Erzen'e de yerleşektedir.

zemiyordu. Artık Türkmen beylerini düşündüren husus, dayanak noktalarının ve çevrelerindeki toprakların elde edilmesi, kısaca beyliklerin kurulmasıdır. Birçok bey, Diyarbakır'da rekabete giriştiler, sonunda Artuklular tarafından XII. asrın ilk çeyreğinde elendiler veya onlara boyun eğmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte Van Gölü yolu üzerinde bir başka bey, Kızıl Arslan, en şöhretli günlerini yaşıyordu⁹⁵. Urfa ve Toros bölgesine gelince, Türklerin oralardaki çekimserliği, boyun eğmiş fakat yok olmamış olan Ermeni şeflerinin bağımsız beyler olarak yeniden ortaya çıkmasına yol açmıştır. Türkmenlerin, Süleyman ve Melik-Şah zamanında bile, geçip gitmekten başka bir şey yapmadıkları, Maraş, orta ve doğu Toros bölgesinde, Haçlılar buralara geldikleri zaman, Philarète'in veya başkalarının eski nâipleri olan bağımsız beyler bulunuyordu. Bozan'ın ölümünden sonra, Tutuş'un daha önce Malatya'ya hâkim olan Alp-İlek b. Kutalmış'ı yerleştirdiği sanılan Urfa'da bile, Thoros, Malatya'da Gabriel'in yaptığı gibi, onun birliklerinden kurtulmayı başarmıştı. Thoros'a saldıran Kılıç-Arslan, Haçlılar tarafından durduruldu. Sadece Samsat'ta Türk Balduk kaldı^{96,97}.

Küçük Asya'da da dışarıdan gelen göç hareketi durmuş gözükmemektedir. Azerbaycan, ikinci derecede de Diyarbakır vasıtasıyla, İran ve Anadolu Türkmenleri arasındaki münasebet devam ediyordu. İran Selçukluları için Anadolu, "bilinmez bir ülke" (terra incognita) idi. Berkyaruk belirsiz bir biçimde blok halinde İsmail'i "İran'ın sınırları dışında bulunan ülkelerin sahibi" tayin eder⁹⁸. Birkaç yıl sonra, kardeşi Muhammed ile saltanatu paylaştığı vakit, Muhammed'in sahip olduğu Azerbaycan dışında, Suriye, Cezire ve Ermenistan'da hutbenin kendi adına okunacağı kararlaştırıldı ve bunun ötesinde hiçbir şeyden bahsedilmemektedir. Sınırları ne kadar belirsiz olursa olsun "Ermenistan" deyimini asla, esas itibarıyla Anadolu'dan müteşekkil olan "Rum ülkesi" ni içine almamıştı. Ermenistan Türkmenlerinin Artuklu Belek'e karşı Trabzonlu Gavras'la ittifak kurdukları, veya Azerbaycan birlikleriyle Artuklu Diyarbakır birliklerini biraraya getirmekle birlikte

⁹⁵ Bu şahıs, Suriye'de Haçlılara karşı yapılan savaşlarda ve Azerbaycan'daki çarpışmalarda, göze çarpmaya başlar; ve şüphesiz bu, *Chanson d'Antioche*'un "Lion Rouge" (Kızıl Arslan'ın Fransızca tercümesi)'udur.

⁹⁶ Bu kişinin İbnü'l-Esir'in birkaç yıl sonra Bağdat'ta tanıdığı Baldukiya Türkleri ile münasebeti olabilir (X, 393); Çünkü *Chronique Syriaque* 59, onu Baldukiya diye adlandırır. Onun Arapça ismi Süleyman'dı ve bir "gazi"nin oğlu idi. Ancak onun Danişmend'in oğlu "Gazi" olup olmadığını belirten başka bir belgeye rastlanmamaktadır (MATHIEU, 210; KEMÂL, 118 r°). Onun, henüz yeni doğmuş olan Süleyman b. Ilgazi ile de ilişkisi olamaz.

⁹⁷ MICH, 179; MATHIEU, 211; *Chron. Anon. Syr.*, 51-64 (son derece detaylı); ANNE, 319.

⁹⁸ MATHIEU, 207.

Gürcü aleyhtarı olan koalisyonda yer almadıkları görüldüğünde, bunların yani Ermenistan Türkmenlerinin Azerbaycan Selçuklularıyla olduğu kadar Trabzon'un ve Gürcistan'ın komşu Hıristiyan devletleriyle de aralarının iyi olup olmadığını sormak da yerinde olur. Azerbaycan'ı tasarrufu altında bulunduran Sultan'ın belli belirsiz hâkimiyeti, Van Gölü üzerinde Ahlat'a, bir müddet sonra bağımsız olarak, belki de 496/1113'te Muhammed'in kaçak olarak dolaştığı Erzurum'a kadar uzanıyordu. Doğrusunu söylemek gerekirse, Ermenistan daha şimdiden "İran'ın sınırları dışındadır"; yani, Ermenistan, İran veya Mezopotamya halkının kendisiyle münasebette bulunduğu yerli Müslüman halka sahip olmadığından, İran halkı onlardan hemen hemen tamamen habersizdir ve tarih kitapları onlardan tek kelime bahsetmemektedirler. Bununla birlikte, oraya yerleşen Türkmen gruplarının ve beylerin büyük bir güce veya önemli bir faaliyete sahip oldukları az da olsa ihtimal dahilindedir; herşeye rağmen bu faaliyet, bazen İran tarihleri ve daha sık olarak da, daha batıda, Rum Selçuklularının ve Danişmendoğullarının tarihinden haberdar olan Ermeni ve Süryani kronikleri tarafından duyurulacaktı. Söylenebilen hususlar şunlardır: Erzurum'da Saltukluların, Erzincan -Divriği'de Mengücekoğullarının iki küçük beyliği XI. asrın sonu XII. asrın başına doğru kurulmuşlardır. Bu beyliklerden ilk olarak bir defa 496/1103'te⁹⁹, ikinci defa da 518/1124'te¹⁰⁰ bahsedildiğini anlıyoruz ki, bu beylikler, XIII. asrın başına kadar devam edeceklerdir. Görünüşe göre Erzurum'un ilk beyi olan Saltuk'un oğlu Ali'nin halk içinde belli bir şöhrete ulaştığı anlaşılıyor¹⁰¹.

Daha batıda, Haçlı Seferleri sırasında, Anadolu bozkırının kuzey çevresinde, hemen hemen Ankara'dan Kayseri ve Sivas'a uzanan yolu işgal eden Danişmendoğulları ile karşılaşırız. Bu sırada Selçuklular, İznik-Konya (ve oradan Kilikya-Antakya ve bir ara Cahan-Malatya) yollarıyla birlikte, söz konusu bozkırın batısına ve güneyine sahip bulunuyorlardı. Zira, henüz bu yarı göçebelik safhasında ve bilhassa Türklerin arkada bıraktıkları ülkelerle ilişkilerin ehemmiyet arzettiği bu dönemlerde, söz konusu olan, ülkelerden daha çok, yollarıdır.

⁹⁹ İ.A., 247 a.

¹⁰⁰ MICH., 205; İBN KALÂNİSÎ, 504; İBNÜ'L-FURAT (Viyana), I, 153 v°.

¹⁰¹ Bu şahıs, şüphesiz Erivanlı Mkhitar'ın 90, (kronolojik açıdan sayfa yerinde değildir) "Erzurumlu tiran Ali Armeni"si, Orderic Vital'in, 247 vd., Harput prensinin komşusu, "Medlerin krah Ali"sidir.

Danişmendoğullarının menşei hakkında çok mürekkep akıtıldı¹⁰². Anadolu'ya geliş tarihleri üzerinde de bir hayli tartışma yapıldı. Eğer Haçlı Seferleri'nde uzun zamandan beri önemli bir rol oynamışlarsa, bu seferlerin arifesinden önce onlardan bahsedilmesini istemenin izahını yapmak zor olacaktır. Danişmendlilerin ilki, ancak Süleyman'ın ölümüne doğru gerçek bağımsız bir bey olabildi. Belki Süleyman onu tanıyordu ve belki de ona evlilik yoluyla hısımlık da olmuştu. Bütün eski Latin, Arap, Grek, Süryani ve Ermeni kaynaklarımız, Danişmend'i, Haçlıların karşılarında bulacakları bir bey olarak adlandırmakta müttetikler ve Hıristiyan kaynakları onun 1104'e doğru öldüğünü söylemektedirler¹⁰³. Sadece İbnü'l-Esir (ve onun takipçileri) ile Hezarfen, onun daha erken öldüğünü (Hezarfen'e göre 479/1086'dan önce), fakat buna mukabil oğlunun hayatını 1104'ün ötesine, bütün diğerlerinin onun fiilen öldürüldüğü hususunda anlaştıkları çok daha aşağı bir tarihe (1143'e doğru) kadar uzatırlar. Diğer taraftan, sadece İbnü'l-Esir, başkalarının Arapça Muhammed ismiyle, veya Emir-Gazi unvanıyla adlandırdıkları, bu oğlun Türkçe adı olan Gümüştekin'i tanımaktadır. Yine sadece İbnü'l-Esir, hanedanın kurucusunun Türkçe adını Taylu olarak belirtir ki, Hezarfen onu Arapça ismi olan Ahmet ve diğer bütün kaynaklar Danişmend unvanıyla adlandırır. İbnü'l-Esir bu Gümüştekin'i 1100'den itibaren zikreder; fakat hiçbir şey, İbnü'l-Esir veya kaynağının Gümüştekin adını söz konusu tarihte karşılaştıkları Danişmendli adına farazî olarak uygulamamış olduklarını ispat etmez, çünkü onlar Danişmendliyi daha sonra tanıyorlardı¹⁰⁴.

¹⁰² XIII. yüzyılda henüz karanlıktı (İBN BİBİ, 3).

¹⁰³ MICHEL, 192; MATHIEU, 74.

¹⁰⁴ Hezarfen, Danişmend'in bir gümüş madeni fethetmesiyle, oğlunun adının Gümüştekin olması arasında ilişki bulunduğunu söyler. İstanbul Müzesi Kataloğundaki parada, IV, no 101, s. 84, Danişmend'in ölüm tarihinin V/XI. yüzyıla kadar götürülmesini mecburi kılan bir delil bulunduğu inanılmıştır. Bu tarih şöyle izah edilmiştir: (1) *IN* (2) *ἔτους* ifade eden *AA* (3) *O YIOC* ve arkada: (1) *TOY ME* (2) *ΓΑΛΟΥΜΕ* (3) *AHKIAME* (4) *TFAZH*. Kendi niteliği icabı imkânsız olmayan bir yaklaşımla, Ahmed Tevhid, birinci satırı Gümüştekin'in tahta çıkışının başlangıç yılının işareti (*indiction* I) olarak, ikinciye ise saltanat süresinin 31 yılı olarak anlamaktadır (*indiction*, önemli bir olaydan sonra geçen 15 yıllık süre demektir. Yani bir *indiction* yılı 15 yıla tekabül eder). Ahmet Gazi 1134'te öldüğünden, bir *indiction*'un I yılı ancak 1122 veya 1107'ye tesadüf eder; ve netice itibarıyla onun tahta çıkışı 1091 veya 1076 olacaktır. Fakat başka türlü anlaşılması gerektiği sanılmaktadır. Oğul manasına gelen *O YIOC*, normal şekliyle, bu oğulun adının önünde yer almak zorundadır. (Bu ana kadar Danişmend-oğullarında olmamakla birlikte) çok iyi tanınan bir isim vardır: İnal. İkinci satırın I saltanat yılı manasına gelecek olan *A* harfi fazlalık gözükecektir. *ἔτους* ile *A*'nın arasına *A*'nın eklenmesi, böylesine iptidai bir şekilde yapılmış bir parada küçük bir engeldir. O halde bu engel kaldırılmış gözüküyor. İsmail b. Danişmend adlı biri, 495'te Azîmî tarafından ve 493 ve 495'te İ.A., X, 204 ve 242 tarafından bilinmektedir.

Üstelik tarihen bilinen ilk Danişmendlinin baba veya oğul olması bizce pek önemli değildir. Daha önemlisi, onun meşei meselesidir. Efsane, onun ailesini Bizans savaşlarının Arap kahramanı Battal Gazi'nin ailesiyle birleştirerek ve netice itibariyle onun Malatya menşeli olduğunu ilan ederek, meseleyi anlaşılabilir hale sokmuştur. Bu iddia çok kolay bir şekilde kabul edilmiştir. Malatya'da doğduğundan Danişmend, bu tarihte Bizans'ın uyruğu ve şüphesiz Hıristiyan olacaktı. Hiç şüphesiz, din değiştirmiş hatta Türklere karışmış yerlilerden örnekler vardır¹⁰⁵. Fakat diğer yazarlar, onun İran Ermenistanı'ndan -yani Azerbaycan'dan- gelmiş olduğunu söylemektedirler ki, bu durum bizi, dışarıdan gelen Türkmen göçünün hareket üssüne götürmektedir. O halde, oranın yerlisi midir? Eğer kendisini Arsaslıların (Arsacides) soyundanmış gibi göstermek istediği doğruysa, belki de o yerli uyruklarını onlardan biri olduğuna inandırmaktan hoşlanıyordu. Bilhassa Horasan'da çok sık olarak kullanıldığına rastlanılan ve Farsça bir deyim olan Danişmend unvanını ona Türkmenler vermiş olabilirler. Fakat, Türkmenlerden biri olmasaydı, onlar arasında böylesine başarı kazanması mümkün olabilir miydi? Ve nihayet, başka yerlerde bilinmemesine rağmen, iptal etme hakkına sahip olunulamayan bu Taylu adı daha ziyade bir Türk adı olarak gözükmüyor mu?¹⁰⁶ Danişmend'in, gazilerin başkanının bir unvanı olması da mümkündür¹⁰⁷.

Her halükârda gerçek olan şudur: Danişmend, Anadolu'da Türkmen beyini temsil etmektedir. Anane bu durumu tespit etmeye yetmektedir; ve Anne Comnène'in çağdaş tanıklığı da bu hususu desteklemektedir¹⁰⁸. Danişmend adının dinî olduğu kadar askerî menşeli bir gücü ifade ettiği sonucuna varmak hiç de mübalağa sayılmaz, çünkü gazve her iki hususiyeti bütünleştirmektedir. Danişmendliler ve Selçuklular arasında XII. yüzyılda genişleyecek olan bir rekabet vardır. Söz konusu rekabet daha bu asrın başında başlamıştır; "Frank" Bohémond'un onun esareti hakkında naklettiği hatıralardan biri bu döneme aittir¹⁰⁹. Diğer taraftan, şurası da bir gerçektir ki, Süleyman'ın fetihleri ve Kılıç-Arslan'ın siyaseti, sırf Türkmen-

¹⁰⁵ Mesela, Diyarbakır'da Siverekli Banû Bogusag'lar (MICHEL, 244, 260); yukarıda not 38'e bkz.

¹⁰⁶ Tabiatıyla anane, Türkmenlerle yerliler arasındaki kaynaşmayı tasdik etmekle menfaat bulmaktadır. Danişmed'in yerli bir hanımı vardı (Orderic Vital. X, 23; *Miracles de St. Léonard*, AASS, Novembre 3, 160 vd.)

¹⁰⁷ Gazneli Mahmud zamanında, gazi liderlerinden birinin Danişmend unvanını taşıdığına tesadüf olunmaktadır (Mübârek Şah, terc. I.M. SHAFI, *Islamic Culture*, 1938, s. 219).

¹⁰⁸ ANNE, 447.

¹⁰⁹ ORDERIC, X, 23.

lerin yayılma ihtiyaçlarına değil, fakat Bizans veya Selçuklu imparatorlukları kadrosu içinde siyasî planlara da uygun değildi. Bununla birlikte, daha başlangıçtan itibaren, bu rekabetten Danişmendliler ve Selçuklular arasındaki rejim çatışmasına varıldığı sonucunu çıkarabilmek için komşular arasında benzer savaşların çokluğuna işaret etmek gerekir. Bu rejim çatışması, Selçukluların, Türkmenlerden kopuk bir şekilde, İran usulü bir hükümet teşkil ettikleri ölçüde, gitgide daha gerçek bir vaziyet alacaktır. Fakat, XI. yüzyılda Türkmenler, Anadolu'da Selçukluların faaliyetine katıldıklarından, bu çatışma ancak yeni tasarlanmış olmak zorundadır. Haçlılara karşı yürütülen savaşlarda, Kılıç-Arslan'ın Memlûklardan veya paralı askerlerden oluşan birliklere sahip olduğu görülmez. Danişmend'inkiler gibi onun askerleri de Türkmenlerden ibaretti. Kopukluk, beylerin menşeyi farklılığından daha çok -zira Selçuklular da başlangıçta Türkmen beylerinden idiler- Tuğrul Bey'den itibaren İran'da kendini göstermeye başlayan gelişmeye paralel olarak hükümetlerin kaçınılmaz tekâmülünden kaynaklanıyordu.

Bu birinci safha sonunda bilinmesi gereken husus, Türk iskânının yoğunluğu ve o dönemden itibaren mevcut olan oymaklardır. Yer adları üzerinde çalışanlar, XI. ve XIII. yüzyıllarda gerçekleşen iki göç dalgasının sonuçları hakkında bir takım bilgiler verirlerse de, bunlar aradaki farkı anlamamıza yetmemektedir. Anadolu, bilinmeyen bir grup olan Yâvükîlerin sahası gözüktüyör ¹¹⁰. Diğer boy adlarından hiçbiri, Anadolu'da XIII. yüzyıldan önce bilinmemektedir ¹¹¹. Afşarlar gibi bazıları, XII. yüzyılda İran veya Irak'tadırlar, ancak bu durum, söz konusu boylara ait unsurların Anadolu'ya daha önce göç etmiş olabileceklerini bertaraf etmez ¹¹². Söylenebilecek olan şey şudur: İskânın birinci dalgası, Melik-Şah'ın hükümdarlığının ikinci yarısından itibaren büyük ölçüde son bulmuştur; ve işin ilgi çekici yanı, bu ilk iskânın, daha o dönemlerde hemen hemen,

¹¹⁰ Mukrimin Halil'in "Yavuk" şeklindeki okuyuşunu benimsedim; fakat yazmalar daha çok nâvuk şeklindedirler (Azîmi, 534 yılında, Rum'da, Yâvükîlerle aynı olması gereken Bâdukiyeleri tanımaktadır. 513 yılındaki Bağdat'ın Baladukiyalarını onlara yaklaştırırsa o başka, İ.A. 393). Şüphesiz Samsat'lı Balduk onlara bağlanıyordu (yukarıda s. 1421).

¹¹¹ Danişmend-nâme, Çaka'nın, bir Çavuldur olduğunu söyler; fakat tabiatıyla aynı Çaka söz konusu olsa bile, bu bağlılık, eskiliğin teminatı olamaz.

¹¹² Artuklular, Döğerlerdendir, (krş. Cezerî, Bibl. Nat. Ar. 6739, 179 r°. Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*'nin Döğer maddesinde bu hususa işaret etmiştir). Artuk'un göçleri sırasında kabilesini arkasından, en azından büyük sayıda sürüklemiş olduğu sanılmamalıdır; mamafih Döğerlerden büyük bir bölüm, Artuk'un oğulları zamanında Diyarbakır'a yerleşeceklerdir. Not: 5'de kendisine dikkat çekilen "Gazi Afşar" bir Afşar mıdır?

Mezopotamya ve Suriye'de, Türk halkının günümüze kadar muhafaza edeceği sınırlara sahip olmasıdır. Bu durum özellikle yukarı Cezire'de son derece açıktır. Öyle görülüyor ki, Türkmenler her yere, Araplar dışında Ermenilerin, Rumların ortasına yerleşebilmişlerdi. Çobanların rekabeti, sıcağa dayanma güçlüğü (sıcaklık faktörüne Kirman tarihinde ispat edilmiş olduğu gibi başka yerlerde de rastlanmıştır) belki de bu yerleşmenin belli başlı sebeplerindedir.

Haçlı Seferi, uzun bir zaman için, Anadolu'da Türk tarihinin karakterlerini belirleyerek son bulur. Onu bir kere daha, hatta dürbünün diğer ucuyla gözleyerek, anlatmakla gülünç duruma düşmeyeceğiz. Haçlı Seferi herşeyden önce, sırf Haçlılar tarafından İznik'in alınışı ve Eskişehir (Dorile)'de zafer kazanılması sebebiyle değil, fakat doğuya geri çekilen Kılıç-Arslan'ın bir müdahalesi tehlikesinden kurtulmuş olan Alexis Comnène, sahildeki korsan yuvalarını, mesela İzmir'de Çaka'nın haleflerinkini ve Efes'te Tanrıvermiş'inkini yok etmeye özenle çalışabildiği, Türklerin kesinlikle nüfuz edememiş oldukları güney sahiliyle ve bu yolla da Frankların elinde bulunan Kilikya ile ilişki kurabildiği, Menderes bölgesini yeniden ele geçirebildiği içindir ki Türklerin Batı Anadolu vadilerinden geriye itilmeleriyle sonuçlanmıştı¹¹³. Böylece, tarihî süreç içinde Anadolu'yu paylaşan iki eğilimden, yani Boğazlar çevresinde oluşmuş bir imparatorluk içinde bütünleşme ve bağımsız bir kıta bünyesi teşkil etme eğilimlerinden, Osmanlıların idaresi altında görüleceği gibi zafere ulaşacak intibasını uyandırmış olan birincisi, şimdilik bertaraf edilmiştir.

Haçlı Seferinin ikinci neticesi, Ermeniler tarafından daha önce elde edilmiş mevkiiler sağlamlaştırılarak, Toros engelinin hemen hemen geçilmez hale getirilmiş olmasıdır. Haçlı Seferi sırasında, Hasan adında birinin Buldacı'ya halef olduğu Cahan bile, geçici olarak Franklar tarafından istila edilecektir. Yarım yüzyıl sonra engel yıkılacak hale gelecek, fakat bazı alışkanlıklar kazanılmış olacaktır. Bu durum, her şeyden önce, Suriye ve Anadolu Türkleri arasındaki mübadeleler imkânsız olduğundan ve Anadolu'nun iç ülkeyle ilişkilerinin, sırf Mezopotamya'ya veya bilhassa Azerbaycan ve İran'a doğru götüren uzun yollarla temin edilmiş olmasından, nisbî bir tecrit anlamına gelmektedir. Buralardaki kilit noktaların, özellikle Malatya'nın emniyet altında tutulması mecburiyetinde kalınmasının önemi

¹¹³ Alexis'nin Anne tarafından isimlerde ciddi hatalar yapılarak anlatılmış olan sonraki seferlerini burada incelemedim. Zaten bunlar Kılıç-Arslan'ın ölümünden sonradır. Kılıç-Arslan'ın ölümü de bu çalışmanın sınırını teşkil etmektedir.

de buradan gelmektedir. Ayrıca bu durum, Anadolu "Türkiye" olduğu sırada Arap kalan Suriye'de Türk nüfusunun zayıflığının bir diğer sebebini ifade etmektedir. Nihayet, Arap ortamında tekâmül eden Suriye Türkleri ile yerli tesirlere ancak İran-Fars Müslüman medeniyetini ekleyen Anadolu Türkleri arasında açıkça medeniyet kopukluğu vardır. Bundan böyle, Hıristiyan baskısının, varlığı sürüp giden beylerini daha önemsiz hale getirdiği Suriye Türklerinin tarihi ile Anadolu Türklerinin tarihi, birbirinden ayrı gelişeceklerdir.

Haçlı Seferini, Anadolu Türklerinin kısmen doğuya dönüşünün ve özellikle Malatya için yapılan bir savaşın takip eder gözükmeleri tabiidir. Anadolu Türklerinin, yeni yerleştikleri toprakları nihai bir iskân yeri olarak, veya en azından doğuda kalmış yeğenlerinin yanına dönüş veya onlara muhtemel bir müdahale imkânı fikrini kafalarından silen bir unsur olarak telakki edip etmediklerini bilmek ayrı bir konudur. Şüphesiz Kılıç-Arslan'ın durumu böyle değildir, diğerleri için herhangi bir şey söyleyemiyoruz.

Haçlı Seferi, Kılıç-Arslan'ın Malatya'ya tekrar el koymasını engellemiştir. Bu sefer onu muhtemelen Danişmend'den daha fazla zayıflattı. Cahan'da Frankların mevcudiyeti de Güney Anadolu'nun doğu ilişkilerini son derece tehlikeye sokuyordu. Danişmend bu durumdan etkilenmiyordu. Hatta Danişmend'in uzun süre direnebilmek için Frank-Ermeni bölgelerinin uç kesimiyle son derece ilgisiz bulunan Gabriel'e karşı müdahale ettiğini görüyoruz. Bir defa Bohémond'un ve Urfalı Baudouin'in müdahaleleriyle kurtulan, bununla birlikte Bohémond'u hapsedmiş olan Danişmend, 1102'de bitkin hale geldi. Danişmend ve Kılıç-Arslan arasında Maraş istikametinde düşmanlıklar vuku buldu. Bu sürtüşmelere Alexis'nin Bohémond'un kendisine teslim edilmesi isteği de karıştı. Danişmend Bohémond'un Alexis'nin düşmanı olduğunu bildiği için, onu serbest bıraktı. Bunun üzerine Alexis ile Kılıç-Arslan, Bohémond'a karşı aralarında anlaşılabilir; ve hatta Kılıç-Arslan'ın Alexis'ye Epir'de Bohémond'a karşı takviye kuvvetleri gönderdiği görülecektir. Danişmend'in halefi konusundaki güçlükler, neticede Kılıç-Arslan'a 1106'da Malatya'ya el koyma imkânı sağladı.

İşte o zaman, Tutuş örneğinde olduğu gibi, Kılıç-Arslan, yeğenleri arasındaki geçimsizliklerden ve onların emirlerinin itaatsizliklerinden yararlanma hayaliyle, belki de daha önce atası Kutalmış'ın Alp-Arslan'ın elinden almayı arzu ettiği Irak-İran saltanat tahtını zaptetmek arzusuna kapıldı. Sultan Muhammed'in Cezire'ye el koyma çabasının tehdit ettiği, Harran ve Musul emirlerinin daveti üzerine, Kılıç-Arslan, Meyyâfarik'in ve Musul'u kolayca işgal etti. Fakat, takviye kuvvetlerini Alexis'ye göndermesi ve Mu-

hammed'in iktidarına düşman olanlar kadar onun iktidarına da düşman emirlerin mevcut olması gibi sebepler yüzünden zayıflamış bulunan Kılıç-Arslan, 1107 Haziranında, Habur üzerinde ölmüş ve ordusu dağılmıştır ¹¹⁴.

Habur felaketi, Ermeni-Cezire bölgesinde yeni beyliklerin ortaya çıkışı, batıda Haçlı Seferiyle başlayan olayları tamamlamaktadır. Bu beylikler, 1101 yılında Haçlılara karşı kazandıkları zaferleri sayesinde, en azından bu bölgeyi muhafaza etmiş olan Anadolu Türklerini, yerleşik bir Anadolu devleti kurmaya zorlamaktadırlar. Bu devletin kuruluşu, XII. yüzyılın olayları içinde yer alacaktır, ki bu konuda yakında bir araştırma yapmayı ümit ediyorum.

Türkmenlerin Rum ülkesine gerçek bir şekilde yerleşmesinden daha evvel, Alp-Arslan için yazılmış Meliknâme'de nakledilen eski bir efsane ¹¹⁵, İran'a göçlerden ve kesin nüfuzdan önce, bir sığınak arayışı içinde olan Çağrı Bey'in Anadolu'ya bir akın gerçekleştirmiş olduğunu ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Belki geçmişte Ermenistan'a doğru ilk Türkmen akınlarının yansıması, Avrupa'ya doğru maceraya giden Türk halkından eski grupların ve Bizans ordusu hizmetine girmiş sayısız Türklerin hatırası, her halükârda, Bizans İmparatorluğu'nun başlangıçtan itibaren, bir sığınak yeri olarak ¹¹⁶, Türkmenlerin zihnini etkileyen bir cazibe gücüne tanıklık etmektedirler. Diğer taraftan, hiç şüphesiz, Bizanslıların, Türkmen birliklerini ve Selçuklu politikasını hiçbir zaman birbirinden ayıramadıkları, buna karşılık uzun zamandan beri paralı asker olarak tanıdıkları, aralarından bazılarını bünyelerinde eritmiş oldukları, tanıdıkları kadarıyla daima Müslümanlıktan uzak buldukları Türkleri, asla Araplara benzeyen düşmanlar olarak değerlendirmedikleri sanılmaktadır. Türk *gazileri* ve Bizans *akritai*'leri arasındaki son derece önemli yakınlıkları da unutmamak gerekir.

Bu şartlar içerisinde, Türklerin, Anadolu'ya yerleşmesi, hemen hemen, bir Türk-Bizans anlaşmasının sonucu olarak gözükmektedir. Türkler Anadolu'

¹¹⁴ Bu olayların ayrıntıları ve referanslar için krş Cl. Cahen *Syrie du Nord* 228, 230-231, 232, 234-235, 247-248. Kapadokyalı Hasan, aynı eserde (s. 209) 1097 yılında geçer; Anne Comnène de onu tanımlamaktadır, 421; onun ANNE'in, 479, Hasan Katoukh (Kutluk?)'uyla aynı kişi olup olmadığı söylenemez; o, Cahen'in kaybından beri Batı Anadolu'da faaliyet göstermektedir. Habur Savaşı için, krş. Cl. Cahen, "Diyar Bakr", 231.

¹¹⁵ B.H., 196; MIRKHOND (Vullers) II; KEMÂL, *Bughya*. Bibl. Nat. Ar. 2138, 189 r°. Bu eser hakkında bir araştırma hazırlıyorum.

¹¹⁶ Krş. Tuğrul Bey tarafından tehdit edilen Türkmenlerin cevapları, İBN AL-CEVZİ, VIII, 131 ve I.A., IX, 272: Onlar Rum ülkesine gideceklerdir.

ya yerleştiler ve beyliklerini Bizans İmparatorluğu çerçevesinde kurdular. Vaktiyle İslam topraklarının uzantısı olan Rum ülkesi üzerinde hiçbir hak iddia etmeyen İran-Selçuklu hükümeti, bu konuda başka düşünceye de sahip değildi. Ancak bu onların Anadolu'yla ilgilenmedikleri manasına gelmez. Zira, Büyük Selçuklular, Anadolu'ya sığınmış bulunan ve büyük kısmı isyankâr veya en azından itaat altına girmemiş olan insanlarla ilgisiz değildi. Hatta onlar, elverişli durum olursa, Anadolu'da bir tampon bölge elde etmenin, veya özellikle yakıp yıkmalarına terkedilemeyecek olan veya onları geçindirmeye kâfi gelmeyen komşu Müslüman memleketlere sefere götürülmüş birlikleri Anadolu'ya sürmenin lüzumlu olduğuna inanıyorlardı. Büyük Selçuklular, Müslümanların ilk dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nu yok etmek şeklinde tezahür eden eski arzularına hiçbir zaman kapılmadılar; Anadolu'da Müslüman bir devlete, bir İslam ülkesine sahip olabileceklerini asla düşünmediler. Bizans İmparatorluğu ve İslam dünyası, onlara ebedî ve ilk ve son defa olmak üzere coğrafi açıdan belirlenmiş iki müessese olarak gözükiyordu.

Anadolu'daki Türk beylerinin ve Türkmenlerin düşüncesi, tamamen başkaydı: Gaza esprisi, cihad arzusuyla yüceltilmiş iktisadî ihtiyaç ve aynı zamanda ne kadar zıt gözükiyse göziüksün, sığınacak bir toprağa kavuşabilme arzusu. Bu düşüncelerle Türkler, Anadolu'da karar kılmaktadırlar; ve XII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra, onların Bizans'a karşı gazvesi artık sadece yer yer cereyan eden bir olay olmaktan çıkacaktır.

Selçuklu ordusunun ve toplumunun yapısı, bir fetih faaliyeti gerektiriyordu. Çünkü bu ordunun bakımı, ancak toprak tevcihleri esasına göre sağlanabiliyordu ki, devletin, intihar etmeksizin, kendi öz kaynaklarından durmaksızın toprak vermesi mümkün değildi. Ancak, bir kere yerleşik düzene geçmiş olan aşiret bey veya gruplarında, artık fetih gayreti yok olmaktadır; çünkü, yeni kazançlar sağlama arzusu ancak, kişileri daha önce tasarruf altına aldıkları tarım işletmelerinden uzaklaştırmayan topraklar söz konusu olursa bir anlam kazanmaktadır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu yıkacak olan ülke içinde toprak edinme arzusu, buradan kaynaklanmaktadır. Türkmenler, Selçuklu rejiminin resmî kadrolarından çok daha uzun bir zaman yayılmalarına devam edeceklerdir. Bundan dolayı başlangıçta söz konusu yayılma, daima ya teşkilatlanmış ya da her halükârda Selçuklu beyleri tarafından yakından takip edilmiş olduğu halde, daha sonra gitgide onların dışında cereyan etmektedir. Aksine, Selçuklu beyleri öncü birlikler halinde, Türkmen yayılışının hedefini teşkil etmediğinden, İslam ülkesine gönderildikleri vakit, onların siyasi fetihleri, artık İran'da

olduğu gibi, kendilerini ayakta tutacak olan Türk halkının iştirakine mazhar olamamıştır. Suriye'nin Türkler tarafından ele geçirilişi, aynen Anadolu'nunki gibi başlamıştı. Bu iş, ya mahallî iktidarlar tarafından hizmete alınmış birlikler ya da büyük ölçüde bağımsız Türkmenlerin akınları yoluyla gerçekleşiyordu. Fakat İslam ülkesinde bulunuluyordu. Kaldı ki çok uzakta olmayan Selçuklu hükümeti, onlara el atmıştı. Coğrafi açıdan çok sıkışık bir durumda olan nüfus azaldı ve neredeyse hemen hemen kayboldu.

Şüphesiz, Anadolu'da da yerli halk bulunmaktaydı. Türk fethinin doğru bir tetkiki, Türk akınları arifesinde söz konusu yerlilerin yoğunluğunu ve dağılımını anlamayı zarurî kılacaktır. Mesela Ermenilerin büyük ölçüde göçürülmeleri ve hatta Romain Diogène'in seferlerinin hikâyesi, yerli nüfus yoğunluğunun fazla olduğu intibasını vermemektedir; fakat yine de bu hususun araştırılması gerekmektedir. Sadece yerlilerin diğer bölgelere nazaran Ermenistan'da daha kalabalık oldukları kabul edilebilir¹¹⁷.

Dini açıdan, İran ve Irak'taki Selçuklu siyaseti, Sünniliğin hizmetindedir; ve Arap dünyasında muhalifler umumiyetle Şiilerdir; İran havzasında ise bu muhalifler daha sonra aşırı İsmaililer olacaktır. Daha önce, Suriye'deki Selçuklu beylerinin, mahallî ortamdaki zayıflıkları sebebiyle, Sünniliğe daha az riayet ettiklerini gözlemekteyiz. Çok daha yerinde bir hareketle, Atsız, Artuk ve Kutalmış'ın oğulları, şüphesiz her türlü dinî fırka meselesine ilgisiz kalıyor ve menfaatleri gerektirdiği vakit, sadece zararsız Şii İbn Ammar ile değil fakat Fatimilerin yayılmacı İsmailiye mezhebi ile dahi işbirliği yapmakta tereddüt etmiyorlardı. Bununla birlikte Kılıç-Arslan'ın daima düşüp kalktığı kişiler arasında bir Hanefî fakih bulunuyordu (Hanefilik, Türk beylerinin hâkim mezhebiydi).

Hıristiyanlar hakkında, Selçuklu hükümeti, Bizans kilisesinin bertaraf edildiği Ermeni ve Süryani bölgelerinde bile, yerli kiliselerin durumunu güçlendirmekle sonuçlanacak bir tarzda, İslam'ın ananevî müsamahasını uyguladı. Süleyman bu hususta Antakya'da aynı şekilde hareket etti. Türkmenler, bir kere akını gerçekleştirdikten sonra, artık oradaki halkın dinini değiştirme arzusuna kapılmıyorlardı. Artuk tarafından St. Sépulchre'ün çatısına atılan meşhur ok, ne bir meydan okuma ne de bir yıpratma, fakat bir hâkimiyetin ilanı iradesinin işaretiydi¹¹⁸. Hıristiyan hacıların, Türk-

¹¹⁷ Bu meseleler hakkındaki görüşler için bkz. BOGIATZIDÈS, *Istori kai Meletai* I, 1. Kısım, Thessalonikai 1932; LANGER ve BLAKE, "The rise of the ottaman Turks and its historical background", *Am. Hist. Rev.* XXXVII. 1932; Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, Paris 1935.

¹¹⁸ Okun anlamı hakkında, krş. Cl. Cahen, "La Tughra seldjuqide" *Journal Asiatique*, 1943-1945. *Histoire des Patriarches (Kipti) d'Alexandrie* adlı eserde Haçlılar hakkındaki olumsuz intibaa

menlerin gelişinden önce Bedeviler tarafından maruz kalmış olduklarına benzer bir şekilde karşılaşabildikleri sert muameleler, yağma içgüdüsünden ve umumi kargaşalıktan kaynaklanan bir olgudur; yoksa sistemli bir hoş-görüsüzlüğe bağlı değildir.

Bir kere askerî işgal yoluyla ihtiyaçlarını temin ettikten sonra, Türkmenler, artık yerli halkların -ister Müslüman olsunlar ister Hıristiyan-mahallî idarelerini değiştirme düşüncesi taşımıyorlardı. XII. yüzyılda, Hıristiyan bölgesinde, Bizans gelenegindeki paraların mevcudiyeti buradan kaynaklanmaktadır. Selçuklu idarecileri de farklı niyetler taşımadılar. Onların, ele geçirdikleri yeni ülkeye gönderdikleri yeni şahsiyet, sadece *şahna* yani garnizon kumandanı idi. Bununla beraber işaret etmek gerekir ki, onlarla birlikte İranlı bir görevli de geliyordu. XII. yüzyılda, Halep yönetiminin en üst kademesinde yer alan Banû Badî'ler gibi aileler, oraya Aksungur zamanında gelmişlerdi. XII. yüzyıl boyunca Halep'te İran müesseselerinin veya âdetlerinin etkisi kendisini gösterecektir. XI. yüzyıldan itibaren İran'ın Suriye üzerindeki etkisi, aynı dönemlerde Irak üzerindeki etkisi kadar değildir. O zamandan beri, Anadolu'ya, benzer bir görevlinin, en azından devlette önemli bir yer tutacak ağırlıkta bir kişinin girmiş olması şüphelidir. Bununla birlikte, Antakya'da Süleyman'ın Hasan b. Tahir Şehristanî adında İranlı bir veziriyle karşılaşılıyor¹¹⁹.

Burada müesseselerin bir tablosunu çizme niyetinde değiliz: Bu müesseseler Anadolu'da ancak XII. yüzyılda istikrar bulacaklar, teşkilatlanacaklardır. Ayrıca bu müesseseleri tanımak için XIII. yüzyıl öncesine ait çok az malzemeye sahip bulunmaktayız.

Yukarıda bahsedilen birkaç gözlemin, fetih ruhunun özelliklerini belirtmekten başka bir gayesi yoktur. Netice itibariyle şurası bir gerçektir ki, Türkmenler başlangıçta Horasan ve Türkistan'daki kendi örf ve âdetlerini Anadolu'ya taşımışlardır. Bunların yeni ülkelerinde ne hale geleceklerini araştırmak başka bir incelemenin konusudur.

Elinizdeki araştırmayla sadece, Anadolu'da Türk fethini gerçekleştiren farklı unsurları bazı ayrıntılarıyla fark ve takip etmeye imkân sağlamış olmayı ümit ediyoruz.

karşılık Türkler hakkında yansıtılan olumlu intibai görmek son derece ilgi çekicidir (s. 191, 207).

¹¹⁹ KEMÂL, III v°

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ASYA TİCARETİ *

ROBERT MANTRAN
Çeviren: ZEKİ ARIKAN

En parlak döneminde yani XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu tarihi, her şeyden önce Akdeniz'e ve Orta Avrupa'ya doğru kaymış bulunmaktadır: Batılılarla savaşlar, diplomatik ilişkiler, ticarî bağlar seyahatnamelerde, yıllıklarda ve hattâ dönemin tarih kitaplarında oldukça büyük bir yer tutmaktadır. Bu, tarihi yalnız Avrupa açısından kavrayan batıcılar için kutsal bir gelenektir.

XVI. yüzyılda I. Selim ve Muhteşem Süleyman'ın saltanatları döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'daki Arap ülkelerini topraklarına katarak genişlediğini unutmamak gerekir: Bunlar, Suriye, Filistin, Mısır, Irak ve Arabistan idi.

Bu ülkelerin özellikle Mısır ve Suriye'nin fethi, Osmanlıların kafasını kurcalayan yığınla kaygıların doğması anlamına geliyordu. Bunların başında siyasal sorunlar yer alıyordu; zira bu fetihler sultanın, Emevi ve Abbasi halifelerinin yerine geçmesini olup bittiye getirmişti. Üstelik XVI. yüzyılın başından beri Osmanlılarla çatışma halinde bulunan Safevi hükümdarlarının temsil ettiği İran Şii'leri de yenilgiye uğratarak Sünniliğin zaferi kanıtlanmış oluyordu: I. Selim, 1514 yılında Safevi ordularını Çaldıran'da ezmiş ve Tebriz'in ele geçirilmesiyle Azerbaycan yolu da açılmıştı. 1534'te Bağdat'ın fethini, 1535'te ve daha sonra 1546'da Basra'nın alınması izlemiş ve Irak, Muhteşem Süleyman'ın egemenliği altına girmişti.

Demek ki bu sonuncu tarihte Osmanlılar, Fas'ın dışında bir yandan Akdeniz'deki bütün İslam limanlarına öte yandan Kızıldeniz ya da Basra körfezine açılan kapılara sahip bulunuyor, Karadeniz'i ve Kuzey İran'dan gelen kervan yollarını da denetimleri altına almış oluyorlardı. Bizans

* Robert Mantran, "L'Empire ottoman et le commerce asiatique aux XVIe et XVIIe siècles", *Islam and the Trade of Asia. Colloquium of the Near Eastern History Group Oxford: Bruno Cassirer and University of Pennsylvania Press*, 1970, 169-179. Bu yazı ayrıca yazarın şu eserinde yeniden yayınlanmıştır: *L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle. Administration, économie, société*, London (Variorum Reprints), 1984 (Ç.N.).

İmparatorluğu'nun 7. yüzyılda dağılmasından beri ilk kez tek bir devlet, Hind Okyanusu'ndan Akdeniz'e ulaşan bütün yollar üzerinde egemenlik kurmuştu.

Aynı dönemde Sultan Süleyman'ın gözlerini Hind Okyanusu'na çevirdiğini belirtmek gerekir. Kimi kaynaklara göre padişah 1531'de Mısır beylerbeyisine Hindistan'a doğru bir sefer düzenlemek amacıyla donanma hazırlaması buyruğunu vermiş olacaktır. Süleyman, 1536'da Edirne'de bulunduğu sırada Moğol hükümdarı Humayun Şah'ın ve Portekizlilerin saldırısına uğrayan Gücerat hakimi Sultan Bahadır'ın bir temsilcisini kabul ediyordu. Bahadır, 1535 yılında Humayun Şah'a karşı Portekizlilerden yardım istemiş ve Amiral Nuno da Cunha bir filoyla Goya'dan kalkarak Diu'ya varmış ve Bahadır Şah'ın Kambaya ülkesindeki düzeni yeniden sağlamıştı. Fakat ertesi yıl Bahadır'la Portekizliler arasındaki ilişkiler bozulmuş, Nuno da Cunha yeniden Diu'ya gelmiş ve Bahadır'ı katletmiştir (1537). Bahadır'ın öldürülmesinden önce Mekke'ye gönderdiği hazinesini daha sonra Süleyman İstanbul'a getirtmiştir.

Süleyman'ın, Portekiz kaynaklarının Cojeçafar (Hoca Sefer) diye adlandırdıkları Bahadır'ın danışmanı olan bir İtalyan dönmesinin kışkırtmalarına kapılmış olması da mümkündür. Diu katliamından kaçabilen bu kişi, yeni Kambaya hükümdarına sığındı. Diu'daki Portekizlilere karşı bir sefer yapıldı. Böylece Osmanlı müdahalesi başlamış oluyordu: 27 Ağustos 1538'de Hadım Süleyman Paşa'nın başında bulunduğu Kızıldeniz'den gelen Türk donanması Diu önlerinde görüldü. Süleyman Paşa Diu'yu kuşattı fakat yirmi gün sonra demir alarak Mısır'a döndü. Bu geri çekilişin inandırıcı bir açıklaması yapılmamıştır.

1546 yılında Diu ikinci kez kuşatıldı. Fakat öyle görünüyör ki Osmanlılar bu kuşatmada önemli bir katkıda bulunmadılar.

Osmanlıların Gücerat'a yaptıkları bir müdahale oldukça sınırlı oldu. Aden üzerine pek zayıf bir şekilde el koymalarının ötesinde olumlu bir sonuç da vermedi.

Osmanlıların Yakın ya da Orta Doğu'daki bu yayılmaları yalnız siyasal (ve dinsel) bir çıkara bağlanabilir mi? Zaten fethin hemen hemen kendiliğinden getirdiği ekonomik yayılma amaçları yok mudur? Siyasal ve ekonomik yayılma, kısmen XV. yüzyıl sonlarındaki büyük keşiflerden özellikle Ümitburnu yolunun kullanılmasından beri ortaya çıkan bunalımlara bağlı değil midir?

Gerçekten bu Ümitburnu yolunun XVI. yüzyılın uzun bir süresince Hind Okyanusu, Basra Körfezi ve Kızıldeniz'den gelen eski yolları

batıracak derecede önem kazandığına ben kişisel olarak inanmıyorum. Sonuç olarak bana öyle geliyor ki Osmanlı sultanları fetih girişimlerine İslam ya da Akdeniz dünyasının dış olaylarını göz önüne alarak başlamadılar. Onlar önce geleneksel İslam dünyasının tek siyasal sonra da dinsel başı olmak istediler ve kısacası Basra Körfezi ya da Kızıldeniz'den Akdeniz'e ulaşan kara yollarının sahibi durumuna gelerek Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin anahtarlarını ele geçirdiler.

Şimdi Osmanlıların, bir yandan ekonomik bir yayılmaya elverişli koşulları bir araya getirip getirmediklerini başka bir deyimle uluslararası düzeyde ticari bir geleceğe sahip olup olmadıklarını, öte yandan fetihlerin kendilerine sağladığı kolaylıklardan yararlanabilip yararlanamadıklarını incelemek yerinde olacaktır.

Birinci noktayı ele alalım. Bu konuda geçmişe bir göz atmak yerinde olacaktır. Osmanlıların büyümesinden önceki yüzyıllarda Türkler, ticari alanda ancak Uzak Doğu'yla Yakın Doğu ülkeleri arasında özellikle Orta Asyalı kervancılar olarak bir aracı rolü oynamış gibi görünmektedirler. Fakat büyük Asya ticaretinin özellikle ipek ticaretinin ne kaynaklarını ne de çıkış noktalarını ele geçirmiş oldukları izlenimini vermemektedirler.

Daha sonra Selçuklular zamanında Irak ve Suriye'nin hakimi olan Türkleri, Yakın Doğu ticaretinin etkin temsilcileri olarak değil, siyasal fatihleri olarak düşünmek gerekir. Ardından Anadolu'ya sıkışmış olan Türkler, Akdeniz'le Karadeniz arasındaki transit ticaretinin güvenliğini sağlamak için Venedik ve Cenevizlilerle antlaşmalar imzaladılar. Konak yerleri oldukça iyi donatılmış kervan yolları ağı ördüler (han, kervansaray, konak şehirleri ya da mübadele merkezleri gibi). Fakat Anadolu, XIII. ve XIV. yüzyıllarda oldukça dar bir pazar yeri ödevi görmekte, ulaşım imkânı da epeyce sınırlı bulunmaktaydı. İstanbul hâlâ büyük bir merkez olarak görünmekte Karadeniz, İran ve Orta Asya'ya doğru giden ticaretin büyük acentası durumunda bulunmaktadır; Rumlar Trabzon'a, Cenevizli ve Venedikliler Kefe ve Azak'a hattâ Filistin kıyılarına yerleşmiş bulunmaktadır. Bu dönem için Türklerin büyük tüccar birlikleri konusunda bilgi bulunmamakta ve uğraştıkları ticaret de herhalde Anadolu'yu kapsamaktadır. Bu, Cenevizli, Venedikli ve Pizalılar sayesinde kimi ürünler açısından (yün, halı, kereste, şap vb.) zaman zaman dışa da açılabilen bir iç ticaretti.

Osmanlı İmparatorluğunun büyüüp gelişmesiyle durum değişti mi?

Bilindiği gibi İstanbul'un fethinden hemen sonra Türkler, Karadeniz'deki deniz ticaretini kendi tekellerine almakla birlikte Cenevizli, Floransalı

sonra da Venediklilere ticarî ayrıcalıklar verdiler. Bununla birlikte Anadolu ve İran'daki siyasal koşullardan ötürü bu ticaret pek az canlılık gösteriyordu.

XVI. yüzyılda Türkler bütün Arap Yakın Doğu'sunu işgal ettikleri zaman Asya dünyasına giden ticareti ele geçirmek için ellerine pek büyük kozlar geçmiş bulunuyordu. I. Selim'in bu üstünlüğün sağladığı kolaylıklardan yararlanmayı tasarlamış olması mümkün görünmektedir: Süveyş kıstağı boyunca bir kanal projesi hazırlatmadı mı (proje zaten ölü doğmuştu)? Bu tasarı, belki de ekonomik olmaktan çok siyasal amaçlarla yaptırılmıştı.

Her ne olursa olsun, gördüğümüz gibi Hindistan bir aralık Süleyman'ın kafasını kurcaladı. Fakat arkası gelmedi. Bu, önce Osmanlıların iki cephede birden savaşmalarının imkânsızlığına bağlanabilir. Bir yandan Akdeniz-Avrupa, öte yandan Hind Okyanusu-Asya cephesi. Bundan sonra Hind Okyanusu'nda bir donanmayı ayakta tutmanın güçlükleri geliyordu. Üstelik Osmanlılar, kimi kez Moğollara, kimi kez Portekizlilere kimi kez Türklere bel bağlayan muhtemel bağlaşıklarına ya da korumaları altına alacakları yerlilere pek güvenmiyorlardı. Askerî kuvvetlerine karşın Osmanlılar ticaret alanında yeterince güçlü değillerdi ve pek sağlam bir şekilde de örgütlenmemişlerdi. Araplar, İranlılar sonra Portekizli, Hollandalı ve zaten İtalyanların yerleştikleri yerlerde kurmayı başardıkları tüccar ve bezirgân şebekelerine de sahip değillerdi. Kısacası bu ilk soruya karşılık denebilir ki Türklerin hiç olmazsa bu dönemde ticaret konusunda belirgin eğilimleri yoktu.

İkinci noktaya gelelim. Fetihlerin kendilerine sağladığı kolaylıklardan şu ya da bu yolla yararlanmasını bildiler mi?

Belgelerden açık ve seçik olarak şu gerçek ortaya çıkmaktadır. Osmanlılar genellikle ister Arap ister İran, ister Bizans çıkışlı olsun özellikle iskelelerle ilgili buldukları eski kanunnameleri kendilerine mal ettiler. Dış alım ve dış satım eşyası üzerine koydukları gümrük resimleri de selefleri zamanında yürürlükte bulunuyordu. Bu kanunnamelerde olabilecek bazı düzenlemeler yapılmış bulunmakla birlikte denebilir ki değişiklikler bunların bütününde oldukça seyrek ve pek önemsizdir.

Asya ticaretine gelince: İstanbul arşivlerinde [Başbakanlık Arşivi] iki suretini bulduğum XVI. yüzyıla ait yayınlanmamış Basra limanı kanunnamesinden bir örnek vereceğim. Bu konuya biraz sonra döneceğim. Fakat şimdiden diyebilirim ki metnin dikkatle incelenmesi, bu kanunname-

nin hiç olmazsa temel olarak eski metinlere dayandığını ortaya koymaktadır.

Benim düşünceme göre Osmanlıların elde ettikleri başlıca kâr şurada yatmaktadır. Kendi toprakları üzerinde yapılan ticaretten elde edilen kazançlara vergi koymak; öyle görünüyor ki bu ticaretin gelişmesi yüzünden para miktarı hiç de azalmıyordu. İltizam yoluyla elde edilen bu kaynaklar, hem hazine-i humayunu besliyor hem de taşra yönetimlerinin ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Fethedilen ülkelere özellikle Irak ya da Mısır'a Türk tüccarlarının gelip yerleştikleri pek görülmemektedir. Bunlar, Karadeniz'de, Ege Denizi'nde seyrek olarak Mısır'la İstanbul arasında iç ticaret ya da kabotaj ticareti yapmaya devam ettiler. Osmanlıların denetimi ve yönetimi altına geçmiş bu ülkelerde yerli tüccarlar ve aracılar kendi ticaretlerini sürdürüyor; özellikle Süveyş ya da Basra'dan hattâ Trabzon ya da Erzurum'dan başlayarak Asya ile ticaret yapıyorlardı. Bu yerli tacirler eski olmak, Hind Okyanusu ya da İran'la ilgili pratik ticari bilgilere sahip olmak bakımından Osmanlılardan üstün durumda bulunuyorlardı. Bunların konak yerleri, temsilcileri vardı ve İranlılarla, Hintlilerle ya da başkalarıyla hattâ Portekizliler Gücerat'a, Basra körfezine vardıkları sırada onlarla birlikte çalışıyorlardı.

Osmanlılar bu yeni dünyanın davetsiz misafirleri ve özellikle fazla imkânları olmayan konukları olduklarını kavradılar: Şurası hemen hemen kesindir ki Osmanlı tüccarlarıyla ticari ilişkilerin kurulması akıl almaz güçlükler doğuracak, bir çatışma tehlikesi hesaba katılmasa bile Portekizlilerle büyük bir rekabete yol açacaktı. Belki de Türk ticaret gemilerini bir savaş filosuyla korumak gerekirdi. Bunun hemen hemen imkânsız olduğunu gördük.

O halde bütün bu kanıtlar Hind Okyanusu'nda ve hattâ sanırım Doğu Anadolu sınırlarının ötesinde Türk tüccarlarının yokluğunu açıklamaktadır. Bunu birçok gezginin seyahatnamesi ve konsolos raporları da doğrulamaktadır ki buna örnek olarak Paris'te Ulusal Arşiv'de (Archives Nationales) bulunan eylül 1669 tarihli rapordan bir alıntı yapacağım: "Ticaret amacıyla İstanbul'a varmak için birkaç Acem ve Ermeni'nin katıldığı, karayoluyla gelen belli başlı kervanların çıkış noktası olan Hindistan ve İran'a; Kahire, Halep ve İzmir'e bir raslantı sonucu giden serüven peşinde koşan bazılarının dışında Türklerin yabancı ülkelere sık sık gidip geldikleri asla görülmemektedir". Bu açıklama, XVII. yüzyıl için olduğu kadar XVI. yüzyıl için de doğrudur.

Asya ticaret yollarında Türklerin bulunmaması ya da az olması, Osmanlı İmparatorluğu'na doğru veya Osmanlı İmparatorluğu çıkışlı bir ticaretin hiç bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bu ticaret Rumların, Acemlerin, Ermenilerin ve Arapların elindedir. Konuyla ilgili bulduğum bütün belgeler bu olguyu doğrulamaktadır. Öte yandan bu ticaret başlıca iki yoldan yapılmaktadır. Kuzeydeki yol, Anadolu'dan geçiyor, İran'a ve bunun ötesinde Hindistan'a ve Orta Asya'ya hattâ Çin'e ulaşıyordu. Güneydeki yol Süveyş ya da Basra'dan başlıyor, Kızıldeniz veya Basra körfezinden Orta ve Güney Hindistan'a, Güneydoğu Asya'ya varıyordu. Bunlardan birincisi kervan, ikincisi deniz yoludur.

Asya ticaretinin çifte bir rolü bulunmaktadır. Öncelikli bazı ürünler bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun daha açıkçası büyük şehirlerin ihtiyacını karşılamak: Büyük tüketim merkezleri olan İstanbul, Halep, Şam, Bağdat, Kahire ve İskenderiye aynı zamanda belirli maddelerin özellikle dokumacılıkla ilgili hammaddelerin işlendiği yerlerdi. Sonra Avrupa'ya doğru giden ürünleri ve malları Osmanlı topraklarından geçirmek gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu özellikle XVI. yüzyılda önemli ve zengin bir müşteridir: Özellikle yönetici sınıfına yönelik lüks malların dışalımını bu sırada en yüksek düzeye ulaştırmıştı. İpekli ve diğer pahalı kumaşlar, güzel kokular, süs boyaları, inciler, değerli taşlar, Çin porselenleri aranan ürünlerdi. Baharat da bu ticarete önemli bir yer tutuyordu (krş. Jean Sauvaget ile birlikte yayınladığımız Suriye livaları kanunnameleri¹); aynı zamanda boya maddeleri özellikle çivit de istenilen mallardı. Bütün bu ürünler XVII. yüzyılın ticaret trafiğinde bulunan nesnelere. Fakat bir yandan ticaret yolunun Ümitburnu'na doğru değişmesinden, öte yandan Avrupalılar arasındaki rekabet yüzünden bunların miktarı oldukça azalmıştı. Kumaşlar büyük ölçüde İngiltere, Hollanda ve Fransa imalathanelerinden geliyordu.

Baharat da aynı zamanda ticari bir değişiklik konusu olmuştu. XVI. yüzyılın sonuna kadar Doğulular ve Portekizliler bunun ticaretini paylaşıyorlardı ve Venedik bu tarihe kadar Avrupa'nın en büyük pazarı ödevini görüyor ve Osmanlı İmparatorluğu bundan oldukça büyük kazançlar sağlıyordu. Fakat XVII. yüzyılda Hollandalılar bu işe el atmış, Ümitburnu yolunu izleyerek baharat ticaretini kendi lehlerine çevirmiş ve Venedik'in ayağını kaydırarak Amsterdam'ı Avrupa'nın bir numaralı

¹ Robert Mantran-Jean Sauvaget, *Règlement fiscaux ottomans. Les provinces syriennes* (Institut Français de Damas), Paris, 1951 (Ç.N.)

pazarı durumuna getirmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda satılan baharatın bir kısmı dahi şimdi Hollanda'dan geliyordu!

Bununla birlikte Basra ve Süveyş her zaman Hind Okyanusu'nun ürünlerinin dışalımını yapan limanları oluşturuyordu. Süveyş'te listeye yeni bir ürün eklenmişti. Bu, gittikçe önemi artacak olan kahvedir. Aden bölgesinde Yemen'den alınan kahve Süveyş'ten geçerek İstanbul'a ve Avrupa'ya doğru yol alıyor ve Süveyş'in baharat ticaretinden kaynaklanan kayıplarını kısmen dengeliyordu.

Kuzeydeki kervan yolları üzerindeki asıl ticaret maddesi ipekti ve M. Carswel'in ortaya koyduğu gibi Ermeniler hemen hemen bunu tekellerine almışlardı.

Bu konuda Ermenilerin XVI.-XVII. yüzyıllarda Batıya doğru yayılışlarını ortaya koymak ilgi çekicidir. İran'ın batı, Anadolu'nun doğu eyaletlerindeki Ermenilerin İstanbul yolu üzerinde bulunan bütün konak şehirlere sırasıyla yerleştikleri görüldü. Erzurum, Sivas, Tokat, Ankara, Bursa ve hattâ Avrupa'ya geçerek Edirne'ye bile yerleştiler. Onlara Halep, Trabzon ve İzmir'de de rastlanıyordu. Bu konuyla ilgili bütün belgeler birbirini tutmaktadır. Bunlar gitgide Acemlerin pabucunu dama atıyor (yeniden M. Carswel'den alıntı yapıyorum) hattâ bu alanda, İran ipeğini Avrupa'ya satmakta başarısızlığa uğrayan Acemlerden memnun olmayan ve bu görevi Ermenilere veren Şah Abbas'ın da desteğini sağlıyorlardı. Öte yandan XVII. yüzyıl başlarında Türklere karşı savaş halinde bulunan Şah Abbas, sınır eyaletlerindeki Ermenilerin birçoğunu ipek üretim merkezi olan Geylan'a (özellikle Culfa'ya) kaydırıldı. Bu iki etken Ermenilere önemli bir gelişme fırsatı verdi. Tavernier, Tournafort, le P. Raphael du Mans gibi XVII. yüzyılın Avrupalı gezginleri bunları, Doğu ve Batı arasındaki ticaretin başlıca temsilcileri olarak saymaktadırlar. Avrupa'nın büyük ticaret kumpanyaları ortaya çıktığı zaman kolayca aracı olarak bunlara doğru yöneldiler ve böylece rolleri gittikçe daha büyük bir önem kazandı.

Avrupa'nın ticaret kumpanyalarından söz ettiğime göre bunların, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde büyüyen rollerine de hemen işaret etmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma sürecinde bu kumpanyaların sorumluluğunu başka bir incelemede belirttiğim için üzerinde durmuyorum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaretiyle ilgili sorunlardan bana önemli gibi gelen birine daha değinmek istiyorum: Bu da gümüş ticaretidir. Osmanlı İmparatorluğu gücünün ve zenginliğinin doruğunda bulunduğu

sırada böyle bir sorun yoktu. Eyaletlerin gelirleri, düşmandan alınan ganimetler, haraçgüzar beylik ve devletlerin ödediği haraçlar Türk yöneticilerinin Asya'dan ithal edilen lüks malları satın alma konusundaki isteklerini karşılıyordu. Tüccarlar ve simsarlar bu alımlar için gerekli altın ve gümüşü elde etmekte sıkıntı çekmiyorlardı. Yine de sonuç olarak doğuya doğru ya bir para kaçakçılığı özellikle gümüş para kaçakçılığı yapılıyordu ve Türkler çok şey satın alıyor; pek az şey satıyorlardı, İran'ın (sınırlı bir ölçüde de Hindistan'ın) oldukça belirli gümüş para pazarları olduğu çok iyi bilinmektedir.

XVII. yüzyılda fakirleşen Osmanlı Devleti'nin aracı rolü kendisine pahalıya mal oluyordu. Çünkü Avrupalı tüccarlar kendilerine, Doğu ülkelerindeki alışverişleri için kaçınılmaz olan gümüşü getiriyor, sonra da bu gümüş Osmanlı İmparatorluğu'nun simsarlarına Asya'nın ürünlerini daha uzaktan sağlamalarına yarıyordu. Osmanlı İmparatorluğu gümüşün yalnızca bir geçiş bölgesidir. İran ve Hindistan'a giden kervanlar, Hind Okyanusu ülkelerindeki alışverişleri için gerekli olan altın ve gümüşü külçeler halinde kendileriyle birlikte götürüyorlardı. Fakat açıkladığım gibi bir yandan Avrupalı tüccarlar Doğuya Osmanlıların ancak kendi pazarlarında kullanabildikleri ayarı düşük parayı sokuyorlar, öte yandan da Hollandalı, İngiliz ve Portekizliler Hindistan'da Türklerin XVI. yüzyıldaki kârlı aracı rolünün azalmasına yol açan rekabete girişmiş bulunuyorlardı. O halde Osmanlı İmparatorluğu mali bir dengesizlik içinde bulunuyor ve Asya'ya yönelik Türk ticareti kesin olarak bir düşüş gösteriyordu. Bu, XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki Osmanlı çöküşünün nedenlerinden bir olmuştur.

Size Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ülkeleriyle olan ticaretini genel çizgileriyle vermeye çalıştım. Türklerin bu ticarete aracı olmanın ötesinde temel bir rol oynamadığı sonucuna varabiliriz. Değiş tokuş oldukça sınırlıydı ve özellikle lüks eşyayı kapsamına alıyordu. İkinci olarak yerel bir düzeyde kalıyor ve sınır boyundan sınır boyuna günlük tüketim maddelerine yönelik bulunuyordu.

Bu sonuncu nokta bir ara sözünü ettiğim Basra kanunnamesiyle aydınlığa kavuşmaktadır ki şimdi size bazı bilgiler vereceğim.

Burada, İstanbul Arşivlerinde [Başbakanlık] bulunan 282 ve 534 numaralı tapu defterlerinden çıkartılmış iki belge söz konusudur (Bu belgeler JESHO'nın gelecek sayılarından birinde yayınlanacaktır²).

² R. Mantran, "Règlements fiscaux ottomans. La province de Bassora (2e moitié du XVIe siècle), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, X, 2-3 (1967), 224-277 (Ç.N.)

Birincisinin tarihi yoktur, fakat Basra beylerbeyisi Kubad Paşa'nın aldığı bir önlemlle ilgili olarak Rebiulahır 958 (1551 nisan ortaları) tarihi verilmektedir ki bu tarih, şehrin kesin olarak fethinden beş yıl sonrasına aittir. İkinci belgenin (numara 534) girişinde Ramazan 982 (Ocak 1575) tarihi bulunmaktadır ve bu sonuncu belge hemen hemen oldukça eksiksizdir. Onun belirleyici başlığı şöyledir: "Düsturu'l amel-i bender-i Basra der zaman-ı Arab Hind tarafından gemilerle gelen meta'dan alınan rüsumatdır ki beyan olundu".

Aslında metin bu çerçeveyi aşmakta bütün komşu ülkelerden ya da az çok uzak bölgelerden Basra'ya gelen ve Basra'dan buralara giden bütün ticarî mallar konusunda açık ve seçik bilgiler vermektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Basra'nın ekonomik etkinliğinin ayrıntılı bir görünümü burada yer almaktadır. İçeriğinin bazı yönleri üzerinde biraz sonra duracağım.

Her iki belge ayrıca Basra eyaletindeki mukataaların bir icmalini de kapsamaktadır. Kısacası 282 numaralı defter ek olarak Garrak ve Zekiye livaları, Kurna iskelesi, Sadr-i suyeb nahiyesi, Mahrazi adası, Kapan livası, Karun Suyu, Katif limanı (bender) kanunnamelerini (Düsturu'l amel) de vermektedir.

Her iki belgenin incelenmesinden çıkan sonuca göre Basra, İran'dan gelen halı, bez, çeşitli kumaşlar, yün ipliği, pamuk, arpa, koyun ve atların satıldığı yerd. Hindistan'dan buraya dülbend, çivit ve baharat geliyordu. Günlük tüketim maddelerine yönelik dışalım malları at sırtında Hürmüz'e doğru yola çıkarılıyordu ve muslin İran'a, belki de Hindistan'dan gelen çivit İran içlerine doğru gönderiliyordu.

Kanunnamenin bir maddesi Portekizlilerle ilgili olması yüzünden özellikle ilgi çekicidir. Metnin özellikle belirttiği madde şöyledir:

"Kaide-i itlak-ı feytur-ı kapitan-ı Hürmüz. Hürmüz'de her kapitan üç yıl hükümet edermiş. Ol zamanda Basra'da dahi kapitan canibinden feytur oturmuş. Kapitan canibinden gelen mühür mektub mucibince esbabından Basra'da nesne alınmayub mutlak olurmuş. Ve Basra'dan kapitan için alınan at ve sair meta' ve akmişeden nesne alınmayub mutlak olurmuş. Girü eyle ola"

Bu madde her iki belgede de dolayısıyla 1551 tarihli olanında bulunmaktadır. Bu Portekizlilerin geçmişte Basra körfeziyle ilişkiler kurduklarını ve Osmanlıların birkaç yıl önce onlara karşı çıkmakla birlikte bu durumu onayladıklarını kanıtlamaktadır. Bu şunu göstermektedir ki

Osmanlılar Hind Okyanusu ve Süveyş'de Portekizlilere karşı sonucu kesin olmayan bir savaşa girişmek istemediler; tam tersine kısa bir süre önce Basra'ya, yalnız komşu ülkeler açısından değil fakat yabancı simsarlar bakımından da bütün ticari kolaylıkları sağlamak istediler. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yararına idi.

Saniyorum ki bu, kârlarının nerede olduğunu bilip görmek isteyen Türklerin eyyamcı siyasetlerinin de bir açıklamasıdır; fetih bir kazanç kapısı olmalıdır.

Bu bildirim sonunda, bana birkaç soru işareti gibi gelen bazı veriler üzerinde durmak istiyorum; Herşeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya ticaretiyle ilgili olarak incelenmiş olan belgelerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bunların seyrek oluşlarına içeriklerinin de her zaman yeterince açık ve seçik olmayışları da eklenmektedir; sorunun toptan bazı yönleri yakalanabilmekle birlikte bütün yönlerinin aydınlanması ve öncelikle çoğunlukla bilinmeyen birçok ayrıntının gün ışığına çıkarılması gerekir: Dışarıya satılan ve dışarıdan alınan malların miktarı ne kadardı ve bu malların fiatı neydi? Üstelik araçların kimlikleri ve tam olarak rolleri üzerinde de bir şey bilinmemektedir. Bu alanda, bazı bilgi kırıntıları bize Avrupalı gezginler tarafından yeri geldikçe verilmekte ancak bunlar ne kadar ilginç olursa olsun yine de eksik kalmaktadır. Aynı zamanda alış ve satış bölgeleriyle ilgili veriler oldukça azdır ve pek belirgin değildir. Belgeler bu konuda bize oldukça genel bilgiler vermektedirler, yalnız ülkeler ya da büyük bölgeler, seyrek olarak da çok belirgin yerler işaret edilmektedir. Böylece değiş tokuşun yolunu tam olarak ortaya koymak zorlaşmaktadır.

Belki bulunacak ve incelenecek belgeler yoksun olduğumuz bilgileri vererek Osmanlı İmparatorluğu'nun Yakın Doğu ve Uzak Doğu ticaretinin olabildiğince kesin bir tablosunu günün birinde ortaya koymaya yardım edecektir.

Sorulması gereken bir başka soru da şudur; biraz önce gümüş ticaretine telmihte bulundum; bu sorun yatırılan sermayeden söz etmedikçe eksik kalacaktır. Bir ölçüde sermaye Avrupa devletlerinden geliyordu fakat bunun içinde gerçek anlamda Osmanlı parası var mı idi? İç ticaretin büyük bir bölümünün özel sermaye ile yapıldığı bilinmektedir. Asya'ya doğru olan uluslararası ticarete de durum böyle mi idi? Devlet sermayesinin katılımı söz konusu mu idi? Eğer özel sermayenin payı varsa bu nereden geliyordu? Osmanlı tüccarlarının Batıyla yaptıkları ticarete elde ettikleri kârlar; vakıf mütevellilerinin kazançları ya da büyük toprak sahiplerinin gelirleri dış ticarete yönelik mi idi? Yığınla soru şimdilik karşılıksız kalmaktadır.

Bununla birlikte Osmanlıların aracı durumunda bulunması bunlardan bazılarını dıştan kazanç sağlamaya itmiştir. Dikkatinizi çektiğim gibi bu Osmanlılar arasında Türklere seyrek olarak rastlanıyordu. Değiş tokuş yapılan malların listesinde ve ticarî sözlük dağarcığında Türkçe sözcüklerin az bulunması küçük ama yine de önemli bir kanıttır; Arapça ve Farsça sözcüklerin oldukça fazla bulunması Türklerin kendilerinden önce var olan bir duruma yapısal bir değişiklik yapacak kadar müdahale etmediklerini ortaya koymaktadır. Onlar yerleşmiş olan ticarî geleneklerin alt üst olmasına yol açmak istemediler ya da isteyemediler.

Kırım hanlarının Osmanlılara bağımlı olmalarına karşın XVI ve XVII. yüzyıllarda Orta Asya'ya doğru yapılan ya da bu bölgeden kaynaklanan ticaretin oldukça zayıf bir oranla temsil edildiği gerçeği de bunlara eklenmektedir. Orta Asya ticaretinin bir kısmı Rusya'ya yönelmiş olmakla birlikte bu ülkenin bu dönemde önemli bir baskı yapabildiğini de sanmıyorum. Üstelik çoğu kez Safevilerle kötü olan siyasal ilişkiler Kuzey İran'la ve daha uzakta Orta Asya ile ticaretin gelişmesine elbette yardım etmiyordu. Ermenilerin İran'la Osmanlı İmparatorluğu arasında oynadıkları rolü bu görüş açısından değerlendirmek gerekir.

Fakat her ne olursa olsun ve daha kesin bilgilere ulaşamayacağımız zaman ne kadar uzak olursa olsun Osmanlıların Doğu ve Batı ile yaptıkları ticaretin birbirinden ayrılmasının imkânsızlığını ileri sürmek zorundayız. Daha kesin bilgiler zaten bizi iki büyük ticarî akım arasındaki bağıntıyı vurgulamaya itecek ve Osmanlıların XVI. ve daha dar anlamda XVII. yüzyılda oynadıkları aracı rolünü de gün ışığına çıkaracaktır. Şurası bir gerçektir ki Avrupa ticaretinin gelişmesi, Ümitburnu yolunun daha sık olarak kullanılması ticarî bakımdan Osmanlı çöküşünün temel etkenlerini oluşturmaktadır. Nedenleri zaten yalnız ekonomik bir çöküşte aranmayacak olan siyasal bir gerileme de bunu izlemiştir. Fakat bütün bunların hepsi birbirini tutmaktadır. Sonuç olarak şunu diyeceğim ki Osmanlı İmparatorluğu tarihçilerine bu devletin tarihsel, siyasal ve ekonomik gelişmesini iyi kavramak için yapılacak daha çok şey düşmektedir.

BULGARİSTAN'DAKİ TÜRK VE İSLAM AZINLIĞINA BASKI

Hazırlayan: NORVEÇ HELSİNKİ KOMİTESİ

Çev: Prof. Dr. YAŞAR YÜCEL

Önsöz

Bu rapor geniş ölçüde Temmuz ve Ağustos 1986'da Bulgaristan ve Türkiye'de delil toplamak için yaptığım görevin sonucudur. Bulgaristan'daki Türk-İslam azınlığı hakları ile ilgili bilgileri toplamak üzere 4 gün Bulgaristan'da ve bir aydan fazla zaman Türkiye'de kaldım. Bu haklar, 1975'te Bulgaristan Hükümeti tarafından da imzalanan Helsinki Anlaşması ile himaye edilmektedir.

Bu seyahat esnasında -bana sürpriz olan ve Bulgar polisine daha fazla sürpriz etkisi yapan- kapalı bir bölge olan Bulgaristan'ın güney kısmındaki Kırçali eyaletini ziyaret imkânını buldum. Bu bölgedeki ahalinin çoğu Müslüman ve Türk'tür. Kırçali ve çevresi, Aralık 1984 ve Ocak 1985'te Türk isimlerini Bulgar isimlerine çevirmeyi reddeden Türklerin zalimce öldürülmelerine sahne olmuştur.

Bu rapor, "Bal-Göç" ve "Balk-Türkler Derneği" kuruluşlarının ve Türk göçmenlerinin nazik yardımları olmaksızın hazırlanamazdı. Norveç Helsinki Komitesi, kendi kimliklerini muhafaza etmek hususunda insan haklarının ihlaline bir son vermek için hükümetlerin, kuruluşların ve münferit şahısların gayretlerine, bu ve buna benzer raporların cesaret vereceğini umut etmektedir. Bulgaristan'daki Türk azınlığı bütün haklarından mahrum bırakılmıştır; ve bu ülkede Müslümanlar şiddetle baskı altında tutulmaktadır.

Ocak 1987

Bjorn Cato Funnemark
Norveç Helsinki Komitesi'nin
İcra Sekreteri

Bulgarlaştırma Kampanyası

Güney Bulgaristan'da Kırçali'de yaklaşık 1984 Krismısında, birden bire eyaletteki bütün şehirleri ve köyleri askerler kuşattılar. Bulgaristan'ın bu kısmında halk, çoğunlukla Müslüman ve Türk'tür. Her bir ev kuşatıldı. Türk-İslam ismi taşıyan her şahısa -yetişkin veya çocuk- kendi kimlik kartını vermesi ve kendi arzusu ile "Türk-İslam olan ismini" Bulgar ismi ile değiştirmeye karar verdiğini belirten bir doküman imza etmesi emredildi.

Bu bölgede yaşayan Türklerin çoğunluğu bunu yapmayı reddetti. Çoğu dövüldü, kocalarının gözü önünde kadınların ırzına geçildi ve çoğu öldürüldü. Yunanistan yolu ile Türkiye'ye sonradan kaçan bir görgü şahidi, "bir savaşa benziyordu" demiştir. Bir diğer görgü şahidi şunları anlatmıştır: "Ertesi günü bütün halkın belediye reisinin bürosuna gelmesi söylenmiştir". Burada belediye reisine: "Biz Türküz ve böyle kalmak istiyoruz" denilmiştir. Yusuf Bilalov Nisan 1985'te Yunanistan yolu ile Türkiye'ye kaçmıştır. O, kendi gözleri ile 10 kişinin öldürüldüğünü görmüştür. Bunlardan ikisi çocuktur. Bir yaşlı adam, bir Bulgar polisinin küçük bir kızın kolunu kırarken gördüğünü, söylemiştir. Halka hoparlörlerle evlerinden ayrılmalarının yasak olduğu bildirilmiştir. Polis tarafından bütün radyolar toplanmıştır. Haber verildiğine göre, Kırçali'nin güneyinde Momçilgrad'da (Mestanlı) 40 kadar şahıs hayatını kaybetmiştir. Bunlar tanktan yapılan atışlar sonucunda öldürülmüştür. Hatta helikopterler kullanılmıştır. Kendilerinin Bulgarlaştırılmasına müsaade etmeyeceklerini tekraren söyleyen Türkler uzağa götürülmüşler veya hemen orada öldürülmüşlerdir.

Göçmenler, Bulgar Hükümeti'nin bu başlangıç safhasında özellikle eğitilmiş isyanları bastırma mangalarını -sözde "kırmızı bereliler"- kullandıklarını beyan etmişlerdir. Bazı göçmenlere göre bunlar evvelce Afganistan'da savaşmışlardı. Helsinki Komitesi şimdiye kadar bu bilgiyi teyit etmemiştir.

Türkler bütün haklarını kaybetti

Bulgaristan'daki Türk azınlığı birden bire bütün haklarını kaybetti ve Bulgaristan Müslümanlarının hakları da hemen hemen hiçe düşürüldü. Türk kitapları ve gazeteleri, gazete bayilerinden ve kitapçılardan kayboldu. Açık olarak Türkçe konuşmak yasaklanmıştı. Sokakta ana dilini konuşan Türklere ceza kesiliyordu. Bu kampanyanın başlangıç safhasında caddede Türkçe konuşan Türklere polisler sık sık dayak atıyorlardı. Genç çocukların sünnet olması gibi birçok İslam âdetleri yasaklanmıştı. Camilerin çoğu kapatılmıştı.

Parlamentonun eski bir üyesi kendi hikâyesini anlatıyor

Türkler Bulgaristan'da iki bölgede hâkim durumdadır: Güneyde Kırcali eyaletinde ve ülkenin kuzeydoğu kısmında Deliorman bölgesinde. Bir etnik Türk ve eski Bulgar parlamento üyesi olan Halil İbişev ülkenin bu kısmından gelmiştir. İbişev, Yugoslavya'dan geçerek bu yaz Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmiştir.

İbişev, 21 Ocak 1985'te saat 09.00'da kendi memleketi olan Dolgopol'da mahalli parti karargâhına çağrıldığını söylemiştir. Orada, gizli polisin bir temsilcisi ona, Türk-Arap isimlerinin, Bulgar isimleriyle değiştirileceğini söylemiştir. İbişev bunu teyit eden bir dokümanı görmek istediğini söylediği zaman, ona "bunun merkez komitesi kararı" olduğu söylenmiştir. İbişev "Eğer bana yazılı bir şey göstermezseniz ben halka ne söyleyeceğim" diye cevap vermiştir.

Gizli polisin verdiği bütün cevap şu olmuştur: "Bir kâğıt görmek istiyorsun, bu senin için çok fena olacak." Daha sonra aynı akşam İbişev bir parti toplantısına çağrıldı. Bu sırada bütün şehir ordu araçları, silahlı polisler, askerler ve itfaiye birlikleriyle kuşatıldı. Bu toplantıda mahalli parti lideri partinin politikasını izah etti. "Neye mal olursa olsun Türk-Arap isimleri değiştirilmelidir". Onlara, partiye karşı koyan her şahsın hapisaneyi boylayacağı söylendi. Bulgaristan'ın bu kısmında yaşayan halk, Kırcali'de uygulanan terörü zaten işitmişlerdi. Parti toplantısı esnasında tek bir doküman kimseye gösterilmedi.

Toplantıdan sonra mahalli parti sekreteri Genvova Mikhova, İbişev'e:

— Neden bizim aleyhimize çalışıyorsun? diye sordu.

— 41 seneden beri Halil İbişev olarak yaşadım, neden birden bire ismimi değiştireyim?

— Bu bir parti kararıdır. Parti bizden ne istiyorsa biz onu yapmalıyız. Parti kararlarına mukavemet etmeyeceğini umut ediyorum.

O akşam geç vakit İbişev evine giderken otobüste birçok Türk vardı. Herkes ona bakıyordu "yapabileceğimiz hiçbir şey yok" dedi. "Ben de çok müteessirim". Bir dakikalık sessizlikten sonra birisi "yapabileceğimiz bir şey olmalıdır. Buna karşı mücadele etmeliyiz" dedi. Herkes protesto etmeye başladı.

Şehir hâlâ tanklarla çevrili idi. Telefon irtibatı kesilmişti. O akşam polis iki defa İbişev'in evine girdi. Avlanmak gayesi ile evinde bulunan

tüfek müsadere edildi. Üç gün içinde bütün Türk-Arap isimleri Bulgarlaştırıldı. Dördüncü günü Sofya radyosu Türkçe yayınlanan programları kesti. Beş gün sonra Türk gazetesi “Yeni Işık” yayından kaldırıldı.

Bulgaristan’daki Türklerin Sayısı

Bulgaristan’da ne kadar etnik Türk’ün bulunduğunu kesin olarak bilmiyoruz. Uluslararası Af Örgütü’ne göre yaklaşık 900.000 olup, bütün Bulgar halkının % 10’udur. Uluslararası Af Örgütü “hakiki rakamın daha fazla olabileceğini” ilave etmektedir. Bu rakamlar eski rakamlarına dayanmaktadır. Türklerin kendileri genellikle gerçek rakamın daha yüksek olduğuna inanmaktadır. Resmi Türk kaynakları asgari 1.5 milyon Türk’ün Bulgaristan’da bulunduğunu tahmin etmekte, “Bal-Göç” ve “Balk-Türkler Derneği” dayanışma organlarının ikisi de 2 milyon kadar Türk’ün bulunduğuna inanmaktadır. Balk-Türkler Derneği Başkanı Mehmet Çavuş’a göre Bulgar yetkilileri kasten çok aşağı olan rakamları vermektedir. Çavuş, 1965’te Bulgar televizyonunda spikerlik yaparken, onlara bu rakamların çok aşağıda açıklanması talimatını verdiklerini söylemiştir. Kendi kuruluşuna göre, Bulgaristan’da yekûn olarak 4 milyondan fazla Müslüman vardır: Bunlardan 2 milyondan fazlası Türk’tür, yaklaşık 1 milyon etnik Bulgar Müslüman’ı ve 800.000 kadar da Müslüman Çingene bulunmaktadır.

Türklerin Hâkim Olduğu Bölgeler *

Osmanlı Türkleri Bulgaristan’a 14. asırda yerleşmeye başlamışlar ve 1385’te Sofya’ya kadar ulaşmışlardır. Bulgar arazisini Osmanlılar işgal eder etmez, muhtelif Türkmen aşiretleri Doğu’dan gelerek buraya yerleşmişlerdir. Bu insanlar bugün Bulgaristan’daki Türklerin atalarıdır. Bunlar Türk olup -resmi Bulgar yetkililerinin öne sürdükleri gibi- Osmanlılar tarafından zorla Müslüman yapılmış ve Türkçe konuşmaya zorlanmış Slavlar değildir. 1878’de Berlin Kongresi’nde Bulgaristan bir prenslik olduğu ve böylece ulusal bağımsızlığını kazandığı zaman halkının yaklaşık yarısı Türk’tü.

Türkler hâlâ Bulgaristan’da iki bölgede hâkim durumdadırlar. Bulgaristan’ın kuzeydoğu kısmında Shumen (Şumnu), Razgrad ve Tirgovishte (Eski Cuma) şehirleri civarındaki bölge olan Deliorman ve güneyde Rodop dağlarının doğu kısmında Kırçali eyaleti.

* Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterlerinden elde edilen ve Norveç, Helsinki Komitesi raporundaki verileri destekleyen bilgiler ek’te sunulmuştur. Y.Y.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında Shumen (Şumnu) Osmanlı ordusunun merkezi idi. Kısmen bunun bir sonucu olarak, çok yoğun bir Türk halkı bu bölgede kalmıştır.

1878'den kısa zaman sonra Bulgaristan, güneye doğru ilerlemeye başladı. Yeni Bulgaristan Devleti hemen Doğu Rumeli'yi ilhak etti ve böylece Plovdiv (Filibe)'i ele geçirdi. Bugün bu şehir Bulgaristan'ın ikinci büyük şehridir. Büyük miktarda bir Türk halkı hâlâ bu bölgede yaşamaktadır. 1912-13 Balkan savaşlarının sonunda Bulgaristan daha güneye Ege Denizi'ne doğru ilerledi. Türk şehirleri olan Kırcalı ve Momchilgrad (Mestanlı) ve bunların etrafındaki köyler, bu işgalin birer parçasıdır. Bu bölgede hâlâ Türk halkı çoğunluktadır. 1878'den 1913'e kadar Bulgaristan hemen hemen arazisini iki misli çoğaltmıştır. 63.000'den 111.000 km².ye çıkarmıştır.

Pomaklar ve etnik Bulgar Müslümanları çoğunlukla Bulgaristan'ın güneybatı kısmında yaşamaktadır.

Bulgaristan'ın Kısa Bir Tarihi Geçmişi

Halihazırdaki Bulgar arazisi, Türk-Tatar aşiretleri tarafından 7. asrın sonuna doğru işgal edildi. 8. asrın ortasında Bulgar Hanı Boris, Yunan-Katolik dinini kabul etti ve Bulgarlar, Slavların hem âdetlerini ve hem de lisanlarını benimsediler. Boris'in oğlu Simeon kendisini çar ilan etti ve Balkan Yarımadası'nın çoğunluğuna hükmetti. Ancak onun 927'de ölümünden sonra Bulgar devleti çökmeye başladı. Bundan bir asır sonra Bulgaristan Bizans'ın bir parçası oldu. İki kardeş olan Peter ve Ivan tarafından idare edilen bir isyan kısmen başarılı oldu ise de 14. asrın sonunda Bulgaristan bir defa daha istila edildi. Bu sefer Osmanlı Türkleri tarafından 1393'ten 1878'e kadar Bulgaristan büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş ve Osmanlı kayıtlarında ondan genellikle Tuna eyaleti olarak bahsedilmiştir.

Bağımsız Bulgaristan, 1877-78'de Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yaptığı başarılı savaş sonucunda meydana gelmiştir. 1878'de yapılan Berlin Kongresi'nde büyük Bulgar Dükalığı teşekkül etmiş ve kral olarak başına Alman Prensi Aleksander von Battenberg getirilmiştir. 9 sene sonra Rus baskıları altında Battenberg değiştirilerek yerine Ferdinand von Coburg getirilmiştir. Bununla beraber bu seneler zarfında Bulgar Başbakanı Stefan Stambulov, ülkedeki Rus nüfuzunu sona erdirmeye çalışıyor ve bunun yerine Avusturya-Macaristan desteğini kazanmaya gayret ediyordu. Stambulov 1895'te öldürüldü. Bundan sonra Bulgaristan yeniden Ruslar

ile yakın ilişkiler tesis etti. 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nda Genç Türkler hareketi meydana çıktığı zaman Bulgaristan tam bağımsızlığını ilan etti.

1912-13 Balkan savaşlarının başlangıç devresinde Bulgaristan ve Sırbistan, zayıflamış olan Osmanlılara ortak olarak saldırmaya karar verdiler. Çünkü Osmanlılar hâlâ Trakya ve Makedonya'yı kontrol ediyordu. Bu savaşın sonunda Bulgaristan, Trakya'nın bir kısmını kendi arazisine ilhak etmeyi başardı. Buna karşılık Bulgaristan'ın ortağı bu işgali kendi çıkarlarına bir tehdit olarak gördü. Bu arada Bulgar liderliği kendi kuvvetine aşırı bir güven duyuyordu. Bu yüzden 1913'te Bulgaristan hem Yunanistan'a ve hem de Sırbistan'a saldırdı. Bulgaristan mağlup oldu. Bükreş'te 1913'te yapılan bir barış anlaşması ile Bulgaristan'a Makedonya'nın küçük bir parçası verildi. Kırçali bölgesi ve Dedeağaç dahil olmak üzere (Yunanistan'ın Alexandroupolis'i) Ege Denizi'nde küçük bir şerit Bulgaristan'a bırakıldı. Türkiye eski hükümet merkezi Edirne'yi yeniden ele geçirdi. 1915'te Bulgaristan, merkezi kuvvetler Almanya, Avusturya-Macaristan (ve Türkiye) safhında Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Aynı yıl Bulgaristan Sırbistan'ın taarruzuna uğradı. Bir sene sonra Romanya taarruz etti. Bulgar ordusu sonuçta yeni bir mağlubiyetle karşı karşıya kaldı ve 1918'de Kral Ferdinand oğlu lehine iktidarı bıraktı. Kral Ferdinand 1943'te ölünceye kadar tahtta kalmıştır. Bulgaristan 1918'de Neuilly-sur-Seine'de imzalanan barış anlaşması ile ağır şartları kabul etmeye zorlanmıştır. Dobruca, Romanya'ya verilmiştir. Eski Bulgar arazisinin küçük bir kısmı Yugoslavya'ya verilmiştir. Dedeağaç şehri dahil olmak üzere bütün Batı Trakya Yunanistan'a terkedilmiştir.

1919'dan 1923'e kadar Bulgaristan Radikal Köylü Partisi lideri Alexandr Stambolijski tarafından idare edilmiştir. O, aktif bir reform politikası takip etmiştir. Demokratik reformlar yapılmış ve toprak köylüler arasında daha eşit bir şekilde dağıtılmış ve Belgrad ile ilişkiler ilerlemiştir. 1923'te Stambolijski, ordu ve ülkenin muhafazakâr güçleri tarafından yapılan bir hükümet darbesi ile iktidardan uzaklaştırılmış ve kısa zaman sonra da öldürülmüştür. Alexandr Tsankov'un başında olduğu bir sağcı koalisyon hükümeti iktidara geldi. Aynı senenin sonunda komünist liderler Georgi Dimitrov ve Vasil Kolarov tarafından yapılan hükümet darbesi teşebbüsü başarısız kaldı ve bundan sonra komünistler şiddetli baskı altında kaldılar.

10 sene süren bir huzursuzluk devresinden sonra 1934'te Kral Boris parlamento dağıttı ve başbakanı vasıtasıyla diktatör bir iktidarı sürdürdü. 1931'den sonra ilk seçimler 1938'de yapıldı. Bununla beraber bu yeni seçim yasası siyasi partilerin iştirakini men ediyordu.

1920'ler ve 1930'larda Bulgaristan birçok Avrupa ülkesi gibi çok milliyetçi olmuş ve hatta şovenizme kaçmıştır. Rodna Zastita gibi faşist tipi kuruluşlar Türklerle ve diğer etnik azınlıklarla mücadele ediyor ve kuvvetli bir monarşi yaratmak hedefini güdüyorlardı. Bu gibi kuruluşlar özellikle üniversite öğrencileri arasında popülerdi. Rodna Zastita, tereddüt etmeden Bulgarların dışında hiçbir ırkın Bulgaristan'da yaşamaya hakkı olmadığını öne sürdü. Bu kuruluşun ve benzer kuruluşların faaliyetleri sonucunda birçok Bulgar Türk'ü öldürülmüştür.

Her ne kadar Rodna Zastita 1930'larda yasaklanmış ise de monarşinin politikasında tam bir Türk aleyhtarı politika esas olarak alındığından Türklere yapılan baskı azalmamıştır.

1939'da İkinci Dünya Savaşı patladığı zaman, Bulgaristan kendisini başlangıçta tarafsız olarak ilan etmiş ise de, Alman yanlısı Prof. Filov 1941'de başbakan olduktan sonra Bulgaristan, Alman birliklerinin ülkeye girmesine müsaade etmiştir. Buna karşılık olarak Almanya, Yunanistan ve Yugoslavya'ya ait olan Batı Trakya ve Makedonya'yı Bulgarların işgal etmesine müsaade etmiştir. Aynı sene Bulgaristan Birleşik Devletlere savaş ilan etmiş, fakat Alman baskısına rağmen Kral Boris, Sovyetler Birliği'ne savaş ilan edilmesini reddetmiştir. Kral, müttefiki olan Adolf Hitler'e yaptığı bir ziyaretten sonra 1943'te aniden ölmüştür. Almanlar tarafından kontrol edilen Bulgaristan'a oğlu Simeon yeni kral olmuştur.

Bu sıralarda bir yeni ulusal mukavemet hareketi -Otecheştven Front (Anavatan Cephesi)- meydana çıktı. Bu, komünistlerin, diğer sol taraftarı kuvvetlerin, köylü partili politikacıların ve Batı yanlısı askeri kuruluş Zvena'nın liderlerinden bazılarının bir araya gelerek bir ittifak oluşturmalarından meydana çıkmıştı.

Eylül 1944'te hem Doğu ve hem de Batı tarafından kabul edileceği umudu ile Moroviev bir kabine teşkil etti. Fakat 6 Eylül'de Sovyet birlikleri ülkeye girdi ve birkaç gün sonra Georgiev tarafından bir hükümet teşkil edildi. Aynı zamanda Anavatan Cephesi'nde komünistlerin etkisi süratle artıyordu. Mayıs 1945'te Georgiev'in hükümeti çöktü. Köylü Partisi politikacısı Nikola Petkov liderliği altındaki altı komünist olmayan üye, hükümeti terkederek bir resmi muhalefet oluşturdular. Kasımda seçimler yapıldı. Resmi sonuçlara göre % 88 Anavatan Cephesi, % 12 muhalefet oyları kazanmıştı. Bulgaristan muhalefeti ve bunun yanı sıra Birleşik Devletler ve Büyük Britanya gibi Batılı güçler seçimde hile yapıldığını öne sürdüler.

1946'da monarşi cumhuriyet anayasası ile değiştirildi ve Kral Simeon sürgüne yollandı. 297 komünist üye ve muhalefetten 101 üye ile yeni bir

parlamento seçildi. Ünlü Komintern lideri Georgi Dimitrov Aralık 1946'da yeni bir komünist hükümeti teşkil etti. Muhalefet lideri Nikola Petkov, altı ay sonra sözde "Batı ülkeleri ile birlikte bir hükümet darbesi planlamak" iddiası ile ölüme mahkûm edildi. Bütün dünyadan gelen kuvvetli protestolara rağmen Petkov, 23 Eylül 1947'de idam edildi. Soğuk savaş başlamıştı ve diğer Sovyet hâkimiyeti altında bulunan Doğu Avrupa ülkelerinde benzer idamlar yapılıyordu. Bunu daha fazlası takip etti. Komünist liderler kendi başlattıkları terörün kurbanı oldular. Aralık 1950'de Bulgaristan, Bulgar Komünist Partisi Genel Sekreteri Traikho Kostov ve diğer önde gelen 10 komünist liderin ölüme mahkûm oluşuna ve bunların idamlarına şahit oldu. Diğerleri 10 seneye kadar hapis cezasına mahkûm oldular. Bunların hepsi, Birleşik Devletler lehine casusluk yapmak ve Sovyetlerin sözlü tecavüzlerinin esas hedeflerinden biri haline gelen Tito'nun Yugoslavyası ile birlik halinde bir hükümet darbesi planlamakla itham edilmişlerdi.

Her ne kadar her iki ülke de komünist partileri ile idare olunuyorsa da, Bulgar-Yugoslav ilişkileri savaşın sonundan beri bozulmakta idi.

Nihayet 1948'de Yugoslavya'nın Stalin ve Kominform ile ilişkilerini kesmesinden sonra tamamen koptu. Bu fena ilişkiler için Makedonya konusundaki sürtüşme, sebeplerden birisi idi. Birçok önde gelen Bulgar komünisti, geleneksel Bulgar görüşünü paylaşarak Makedonya'nın Bulgaristan'a ait olması gerektiğini ve Makedonyalıların Bulgar olduğunu söylüyorlardı. Diğer bir ilave sebep Sovyetler Birliği'nin tutumu idi. O zamanlar Sovyet liderliği esas olarak Doğu Avrupa'da Sovyet hegemonyasını kuvvetlendirecek bir parti üzerinde çalışıyordu. Kendilerinin kontrol edemeyeceği Yugoslavya ile ikili bir yakın işbirliğinden ve Bulgaristan'ın bağımsız bir yöne gitmesi teşebbüsünü yapmasından korkuyorlardı. Bu devredeki Yugoslav liderleri Milovan Dilas ve diğer şahıslara göre, Kremlin, evvelce uluslararası üne kavuşmuş yegâne Doğu Avrupa parti lideri olan Georgi Dimitrov'a inanmıyordu. 1930'ların Komintern lideri Stalin'in gözünde lüzumundan fazla bağımsız görünüyordu. Daha sonra 1949'da Dimitrov'un ölümünün Sovyetler Birliği'nin işi olduğu tarzında şayialar çıkmıştı. Sonuç olarak, kendilerine sadık kalacaklarına güvendikleri bir siyasi liderliğin Bulgaristan'da sağlanması için Moskova büyük gayretler sarfetmiştir. Bunu yapmakta başarılı olmuşlardır. İktidarda olan şahıslara bakılmaksızın Bulgaristan, Doğu Almanya ile birlikte Doğu Avrupa'da Sovyetlerin en sadık müttefiki olmuştur. Vulka Chervenkov'un yerine geçmesinden sonra, halihazır lider Todor Zhivkov 1956'dan beri iktidardadır. Son 30 yıldan beri Bulgaristan en fazla baskının uygulandığı Doğu Avrupa ülkesi

olmuştur. Polonya ve Macaristan örneğine benzemez şekilde Bulgaristan asla herhangi bir liberalizm hareketine şahit olmamıştır. 1956'dan beri etnik ve dini azınlık için durum gittikçe kötü bir hal almıştır. Bu durum, diğer Avrupa ülkelerinde gördüklerimize birçok bakımlardan ters bir gelişme niteliğindedir.

Bulgaristan'da Türkler

Tarihi geçmişi

Her ne kadar son zamanlardaki isim değiştirme, Bulgarlaştırma kampanyası bir şok gibi gelmiş ise de, Türk azınlığına karşı Bulgaristan'daki baskılar yeni değildir. Bu konuda yegâne tam müsamahalı ve liberal devre, Bulgaristan'ın radikal köylü lideri Alexandr Stambolijski tarafından idare edildiği Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk yıllardır. Stambolijski'nin bir hükümet darbesi ile iktidardan atıldığı ve öldürüldüğü 1923'ten, komünistlerin 1944'te iktidara gelinceye kadar durum gittikçe zorlaşmıştır. 1934'te Kral Boris parlamentoyu feshetmiş ve sonradan komünistlerin faşist olarak isimlendirildikleri bir diktatörlüğü tesis etmiştir. Bu diktatörlük iktidarının ilk iki senesi içinde ülkede bulunan 1712 Türk okulu sayısını 545'e indirmiştir. Hemen hemen köylerde ve küçük şehirlerde bulunan bütün Türk okulları kapatılmış ve Latin alfabesi ile eğitim yasaklanmıştı. Bulgaristan'daki Türk öğretmenler tekrar Arapça alfabeyle dönmeye zorlanmıştır. Bu manasız isteğin sebebi görünüşe göre Türkiye'nin yeni lideri Kemal Atatürk'ün reformları idi. 1928'de Türkiye'de Atatürk'ün kuvvetli etkisi ile Arap alfabesi terkedilmiş ve Latin alfabesi kabul edilmişti. Bulgar Türkleri de aynı reformu kabul ettiler; fakat 1934'ten sonra Bulgar yetkilileri buna müsaade etmediler ve ondan sonra Türkçe kitaplar ve gazeteler Bulgaristan'da Arapça alfabe ile yazılmıştı. 1908-34 devresinde Bulgaristan'da toptan 80 adet Türk gazete ve dergisi mevcuttu. 1939'da sadece 1 Türk gazetesi kalmıştı. Şubat 1941'de (Bulgaristan İkinci Dünya Savaşı'nda bir Alman müttefiki idi ve bu yüzden işgal edilmişti) Bulgaristan'daki bu son Türk gazetesi Havadis birden bire kapatıldı.

Komünistlerin iktidara gelişi

1944'te Sovyet müttefiki komünistler iktidara geldikleri zaman, Türk azınlığı için eski Bulgar politikasını "terör ve karanlığın bir devri" olarak tasvir ederken haklı idiler. Yeni hükümet kendisini "Türklerin kurtarıcısı" olarak takdim etmeye girişti. 1945-53 senelerinde 6 yeni Türk gazetesi

tesis edildi. Bununla birlikte, bunların hepsi Bulgar Komünist Partisi'nin organları idi, ya da kitle kuruluşlarından birini teşkil ediyorlardı. Bu senelerde bir hayli Türk okulu açıldı. Örneğin 1950'de Bulgaristan'da yaklaşık 1200 Türk okulu vardı. 1944 ile mukayese edildiğinde % 300'lük bir artış. Yeni Türkçe kitaplar basıldı; bunlar ve gazeteler Latin alfabesi ile basılmıştı. Bu herkesin memnun olduğu manasına gelmiyordu. Birçok Türk Bulgaristan'ı terketmeye karar verdi. Birçoğu siyasi nedenler ile terketti. Hem köylüler ve hem de aydınlar yeni komünist ideolojisini kabul etmekte zorluk çekiyorlardı. Ancak Türkler artık bir etnik grup olarak tefrik edilmiyordu. Mayıs 1950'de Bulgar Hükümeti aniden yaklaşık 250.000 Türk'ün Türkiye'ye muhaceret etmesine müsaade edilmesini istedi. Türkiye buna hazır değildi ve senelik olarak 25-30.000 göçmeni almayı planlamıştı. Sonuçta bir anlaşma yapıldı ve buna göre 1950-51'de 154.000 Türk hicret etti. 1953'ten sonra Bulgaristan Türkiye'ye daha fazla muhacereti yasakladı. 60'ların ortasında Bulgaristan'daki onbinlerce Türk, Türk konsolosluklarına Türkiye'ye gitmelerine müsaade edilmesi için müracaat etmiştir. Türkiye ile Bulgaristan arasında 1968'de yeni bir muhaceret anlaşması yapıldı. Bu anlaşma 10 sene yürürlükte kaldı ve 1968 ile 1978 arasında yaklaşık 130.000 Türk'ün hicret etmesine müsaade edildi. Norveç sekreterinin konuştuğu bu devreye mensup Türk göçmenleri 70'lerin ikinci yarısında Bulgaristan'daki Türklere karşı artan ayrımcı bir politika uygulandığından şikayet etmişlerdir. Türklere kötü işler veriliyor ve siyasi olarak onlara güvenilmiyordu. Örneğin ordudaki Türkler, etnik Bulgarlara benzemez şeklinde, inşaat işleri gibi sivil görevler yapıyorlardı.

1960'dan evvel Türk okulları Bulgar okulları ile birleştirilmeye başlanmıştı. 1970'lerde Türk okulları tamamen ortadan kaldırıldı. Sofya Üniversitesi'ndeki Türkçe bölümü öğrenci almayı durdurdu ve aynı zamanda 1978'den sonra Türklerin Türkiye'de yerleşmek üzere Bulgaristan'ı terketmelerine müsaade edilmedi.

Azınlık Hakları

1986 yazında Norveç Helsinki Komitesi İcra Sekreteri, Bulgarlaştırma kampanyasının ilk devresi esnasında, kendi Türk adlarını değiştirmeyi reddeden çok kimsenin öldürüldüğü Kırçali eyaletinin kapalı bölgesine girdi. Bu bölge hâlâ kapalıdır. Helsinki Komitesi tesadüfen bu bölgeye girmeyi başardı; ancak geri dönerken durduruldu. Haskova ve Kırçali arasındaki anayolda bütün araçlar durduruluyordu ve Haskova ile Kırçali eyaletleri arasındaki hudutta bulunan Petelovo köyü yakınında her yolcu

kontrol ediliyordu. İcra sekreterine nazik bir surette otobüsü terketmesi söylendi. Geçen araçları kontrol eden iki polis şunları bilmek istiyordu: “Bu bölgeye nasıl girdiniz? Niçin Kırcalı’ye gittiniz? Orada kaç saat kaldınız?” vs. Bu husustaki mazeretleri “burası bir hudut bölgesidir” oluyordu.

Her ne kadar Kırcalı Türkçe konuşan bir çoğunluk tarafından iskân edilen bir eyaletin merkezi ise de, Kırcalı’de artık Türkçe yazılan tek bir kelime yoktur. Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca, İspanyolca ve hatta Arapça yazılan kitapları kolaylıkla bulmak mümkün ise de, Türkçe kitap bulmak mümkün değildir. Her gazete satılan kulübede iki gazete satın alınabilir; mahalli parti organı “Nov Zhivot” (Yeni Hayat) ve “Nova Svetlina” (Yeni Işık), Nova Svetlina Ocak 1985’e kadar “Yeni Işık” olarak Türk ismi ile yayınlanıyordu. Bununla beraber son senelerde bu gazete iki lisanla, yani makaleler hem Türkçe ve hem de Bulgarca yayınlanıyordu. Bu durum Bulgarlaştırma kampanyasının 1984’ten çok sene evvel planlandığını göstermektedir. Bugünlerde hem “Nov Zhivot” ve özellikle “Nova Svetlina” Türkiye ve özellikle Türk basınına sayısız ve ekseriya nefret dolu hücumlar yapmaktadır. Bunlar, kendi Türk isimlerini Bulgarca bir isimle değiştirmeyi, daima istediğini söyleyen şahıslar ile de mülakat yapmıştır.

Helsinki Komitesi’nin incelediği evraklarda zikredilen bütün isimler Bulgarca veya Bulgarlaştırılmış idi.

Türk azınlık basınının yükselişi ve düşüşü

1985 Ocak’ın sonundan beri Bulgaristan’da tek bir Türkçe yayın bulabilmek mümkün olamamıştır. Bulgaristan’da artık hiçbir Türk okulu, tiyatrosu, radyosu ve TV programı yoktur. Umumi yerlerde Türkçe konuşmak dahi yasaklanmıştır. Aralık 1984’ten beri Bulgaristan’da bir Türk olmak yasaklanmıştı. Fakat ayrıca ülkeyi terketmek de yasaklanmıştır. Bulgar Hükümeti’nin Türk-İslam azınlığına yönelik tutumu zalimcesine müsamahasızdır. Bu müsamahasızlığı veya zalimliği, 1930’larda Alman, İtalyan ve diğer faşist rejimlerin kendi etnik azınlıklarına yaptıkları ile mukayese etmemek mümkün değildir.

Yukarıda bahsedildiği gibi 1944’ten sonra Türklere yönelik komünist politikası birçok olumsuz özelliklere sahipti. Evvelki hükümet zamanında oldukları gibi artık bir etnik grup olarak baskı altında tutulmuyorlardı ve farklı muamele görmüyorlardı. Türk gazeteleri yeniden neşrediliyordu... Şubat 1945’te ilk Türk gazetesi Vatan, Bulgaristan hükümet merkezi Sofya’da yayınlanmıştı ve üç ay sonra bir diğer Türk gazetesi Işık yayın-

landı. Her iki gazete de “Anavatan Cephesi Azınlık Komisyonları”nın organları idi. Gerçekte 1945 ile 1953 arasında tesis edilmiş olan 6 Türkçe gazete ve dergi partiyi ve onun kitle kuruluşlarından birine aitti. 1946’da yayınlanmaya başlayan “Eylülcü Çocuk” Bulgaristan Öncü Teşkilatı tarafından yayınlanıyordu. “Halk Gençliği” (1947) Bulgaristan Komsomol Kuruluşu DKMS’ye aitti. 1985’e kadar yayınlanan “Yeni Işık” (1947) Bulgaristan Komünist Partisi’nin Türk azınlığı için çıkardığı resmi organ idi. Nihayet bir aylık dergi olan Yeni Hayat 1953’te gözüktü. Bu altı gazete muntazam surette 1965’e kadar yayınlandı. O tarihten sonra birbiri arkasına kaybolmaya başladılar. 1980’de bunlardan sadece ikisi Yeni Hayat ve Yeni Işık kalmıştı. Yeni Hayat 1981’de kapatıldı, Yeni Işık 29 Ocak 1985’e kadar iki lisanlı, Bulgarca-Türkçe, bir gazete olarak devam etti. Aynı zamanda Bulgar radyosundaki Türkçe programlar ve Kırçalı, Shumen (Şumnu), Razgrad ve diğer yerlerdeki mahalli gazetelerde bulunan Türkçe sayfalar da kayboluyordu. Aynı şehirlerdeki Türk tiyatroları da kapatıldı ve Türkçe yazılan herhangi bir kitabın yayınlanmasına müsaade edilmedi. Bulgar kitapçılarının raflarından her türlü Türkçe kitap kaldırıldı. Bulgar Komünist Partisi liderliği, 1930’larda Bulgar faşistleri tarafından başlatılan işi nihayet icra etmişlerdi. 40 yıl önce Bulgaristan’daki komünistlerin resmi tutumları şöyle idi:

“Bütün ülkeye eski rejimin yaptıkları pek çok fena şey yanında en kötüsü ana dillerini kullanmaktan Türkleri menetmeleri idi. İki Türk bir araya gelmeye ve kendi lisanları ile faşistlerin korkusundan, konuşamazlardı. Her tarafta bir kasvet havası vardı. Son geçen 21 yıl içerisinde (1923-44) onlar (Bulgarlar) bizi bertaraf etmeye çalıştılar” ve ayrıca “Ülkemizin faşist yöneticileri kendilerini Nazi Almanyasına sattılar ve Bulgaristan’da yaşayan azınlığa karşı harekete geçtiler. Önce Almanların emri ile Yahudileri hudut harici ettiler. Ondan sonra biz Türklere baskı yapmaya başladılar. Amaçları Bulgaristan’da hiçbir yabancı milliyeti barındırmamaktı.” (Işık, Bulgar Anavatan Cephesi, 14 Mayıs 1945).

5 Mayıs 1965’te halihazır Bulgar parti lideri Todor Zhivkov bir mülakatta, (5 Mayıs 1964, Yeni Işık) “Türk lisanı zenginleştirilmeli ve geliştirilmelidir. Daha çok Türkçe kitap yazılmalıdır” demişti.

Bulgaristan Hükümeti’nde eğer aynı Zhivkov’un ve onun arkadaşlarının yönetimi olmasa idi, zengin bir Türk edebiyatı Bulgaristan’da hâlâ meyvalarını veriyor olacaktı. Bulgaristan’daki Türkler önce zengin ve güzel folklorları ile tanınmakta ve ayrıca değerli edebiyat eserleri yaratmaktadır-

lar. 1957 ve 1969 arasında “Narodna Prosveta” yayınevi Sofya’da Türkçe olarak 45 nesir ve 44 şiir kitabı yayınlamıştır.

Haberleşme Sorunu

Bulgaristan’da neler olduğu hakkında doğru bilgi almak güçtür. Bulgar yetkilileri sadece, Bulgarlaştırma ve ad değiştirme kampanyalarını inkâr etmektedir. Bulgarların, ülkedeki bütün Türk halkının birden bire gönüllü olarak ve toptan kendi “Türk-Arap” Müslüman isimlerini, çoğunlukla Hıristiyan olan isimlerle değiştirmeye karar verdiklerini söylemeleri, her bakımdan ciddiye alınamayacak kadar gülünçtür.

Türk isimlerinin zorla Bulgar isimleri ile değiştirildiği konusunda Uluslararası Af Örgütü’nün şikâyetine cevap olarak bir resmi Bulgar temsilcisi Valentin Bozhilov (Cenevre’deki ayrılımcılığın önlenmesi ve azınlıkların korunması konusundaki alt komisyonu indinde Bulgaristan daimi temsilcisi yardımcısı) hükümetinin görüşünü şöyle izah etmiştir. “Şehirlerin, nehirlerin, göllerin ve tabiatıyla şahısların isimleri belki her gün ve dünyanın her yerinde değişmektedir. 1922’de Rusya halkı kendi devletlerini SSCB diye isimlendirmiştir. Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu vardı, daha sonra onun bir kısmında Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Bir Kongo vardı şimdi Zaire oldu. Rodezya vardı, şimdi bu devletin adı Zimbabwe’dir...” Aynı cevapta Bozhilov, yanlış Bulgar teorisini tekrar ederek 1878’den evvel Müslüman halkın atalarının zorla Türkleştirildiğini söylemiştir. Hiçbir ciddi tarihçi bu teoriyi desteklememektedir. Bulgaristan’daki Türk halkının orijini Türk’tür ve büyük bir çoğunlukla Türkmen’dir ve Slav-Bulgarları değildir.

Bu tür beyanatların dışında, Bulgar yetkilileri hiçbir bilgi vermemektedir. Onlar, ülkedeki siyasi tutuklular ve kaybolan ve öldürülen şahıslar konusunda sessizdir.

Tahrikçi Ajan Korkusu

Ayrıca, çok az bağımsız Batı ve İslam muhabirleri bu ülkeyi ziyaret etmekte ve dünyada çok az gazeteci Bulgarca veya Türkçeyi konuşmakta ve anlamaktadır. Hatta Türkçe konuşan yabancı muhabirler dahi güçlüklerle karşılaşmaktadır. Birçok Türk onlarla konuşmamaktadır. Helsinki Komitesi’ne sık sık, Bulgaristan’daki Türklerin, tahrik ve misilleme korkusundan Türkçe hitap edildiği zaman cevap veremedikleri söylenilmiştir. Türkler çok tahrikçi ajana şahit olmuşlardır. Türkçe konuşmasını bilen sahte Türkler, Bulgaristan’daki Türklerin durumu hakkında sualler sormaktadır.

Bulgar yetkililerinin beğenmedikleri bu suallere cevap veren şahıslar sonradan hapsedilmekte veya kaybolmaktadır. İstanbul'a kayıtlı arabaları ile gelen ajanlar, bir seferinde Kırcalı bölgesinde mülakat yaptığı şahıslara Türk televizyonu mensupları olduklarını söylemişlerdi. Bu mülakatı veren şahıslardan çoğu sonradan cezalandırılmıştı. Diğer provokatörler, Türk basınından olduklarını söylemişlerdir. Gerçekte Türk gazetecileri Bulgaristan'a giriş vizesi alamamaktadır.

Bulgaristan'ın daha az sınırlı bölgelerinde Türkler bazen açık olarak eşişiri yapmaktadır. Haskova eyaletinde Helsinki Komitesi'nin karşılaştığı bir Türk yaklaşan bir polisi farkedene kadar çok açık olarak şikâyet etmişti. Ondan sonra derhal kayboldu.

Bilinen hiçbir insan hakları komisyonu yoktur

Doğu Avrupa'daki diğer ülkelerin çoğuna benzemez şekilde, Bulgaristan'da ülkedeki insan haklarının ihlali ile ilgili olarak rapor yazılacak hiçbir insan hakları komisyonu veya komitesi yoktur. Maalesef Bulgarlar, Çekoslovakya'daki Charta 77 veya Polonya'daki KOR veya ROPCIO gibi, insan hakları komisyonu veya herhangi bir Helsinki Komitesi kurmaya çalışmamışlardır. Keza Bulgaristan, Romanya ile birlikte Stalinci uygulamalardan asla vazgeçmemiş yegâne Varşova Paktı ülkesidir. Halihazır Bulgaristan Devleti ve Komünist Partisi Lideri, Todor Zhivkov bir ölçüde bu durumu temsil etmektedir. 1968'de Çekoslovakya'da ve 1970'lerde ve 1980'lerde Macaristan'da olduğu gibi Zhivkov'un idaresi altında hiçbir liberalleşme hareketi ve reform hareketi meydana gelmemiştir.

Haberleşmenin üç esas kaynağı

Bunun sonucu olarak, Bulgaristan'daki insan haklarının ihlali konusunda bize üç ana kaynak bırakılmıştır. İlki göçmenler, ikincisi bu ülkeyi ziyaretleri esnasında tesadüfen karşılaşılan şahıslar, üçüncüsü mektuplardır. Bir hayli umutsuz mektuplar -ekseriya diğer Doğu ülkeleri kanalı ile-Bulgaristan'dan Türkiye'ye yollanmıştır.

Göçmenler

Bulgar Hükümeti 1978'den beri Türkiye ile yeni bir muhaceret anlaşması imzalamaya isteksizdir. Aralık 1984'te Bulgarlaştırma kampanyasının başlamasından beri herhangi bir Bulgar vatandaşının Türkiye'deki akrabasını ziyaret etmesi mümkün değildir.

Turgut Özal'ın halihazır Türk Hükümeti, en iyi ikinci bir çözüm olarak, bütün Bulgar Türklerini Türkiye'ye muhaceret etmesine Bulgar Hükümeti'nin müsaade etmesi arzusunu ilan etti. Bulgar yetkililerinin bunu kabul etmeye istekli olmamaları için birçok sebepler vardır. En önemli faktör muhtemelen Bulgaristan'daki nüfus artışının düşük seviyede oluşudur. Türklere bir işgücü olarak ihtiyaç vardır.

1984'ten beri Türklerin Bulgaristan'dan, tehlikeli ekseriya şansa bağlı bir kaçma yolu bulunuyordu. Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmiş olan göçmenlerin çoğunluğu komşu ülkeler Yunanistan ve Romanya yolu ile kaçmışlardı. Türk-Bulgar hududu yolu ile kaçmak aşağı yukarı Berlin duvarını aşmaya benziyordu. Helsinki Komitesi ile konuşan göçmenlerin çoğunluğu ayrımcı ve baskıcı politika nedeniyle kaçtuklarını ifade etmişlerdir. Onların hepsinin karıları, kocaları, çocukları ve ebeveynleri Bulgaristan'dadır.

Shumen (Şumnu) yakınındaki bir köyden olan Kamile Şerifova bu sene Mart ayında Romanya yolu ile kaçmıştı. Yalnız başına kaçmış bütün ailesini Bulgaristan'da bırakmıştır. "Benim adımları değiştirdiler ve beni Bulgarca konuşmaya zorladılar. Kendi Türk ismini değiştirmeyi istemeyen genç bir Türk çocuğunu bir Bulgar polislinin boğduğunu gördükten sonra terketmeye karar verdim." Kamile Türkiye'ye gelmezden evvel bir Türk gemisinde 5 gün saklanmıştı. "Yolcular hiçbir şey bilmiyorlardı. Birisinin beni bulmasından korkuyordum. Beş gün süre ile hiçbir şey yiyemedim ve içmedim." Kamile Bulgaristan'ı terkettiğinden beri ailesinden hiçbir haber almadı. "5 aydan beri İstanbul'dayım ve hâlâ ebeveynimin hayatta olup olmadığını bilmiyorum. Onlar hiç Bulgarca bilmezler. Özellikle askerleri gördükleri zaman çok korkarlar. Onlara yaklaşık 30 mektup yolladım fakat hiçbir cevap alamadım."

Niyazi Mustafafov Karasaliev (44 yaşında) Eylül 1985'te Romanya'da Constanta yolu ile kaçtı. Türkiye'ye feribot ile giderken kendi aracına onu almayı kabul eden bir kamyon şoförü buluncaya kadar Romanya'da 25 gün kaldı. Şoför onun bir göçmen olduğunu bilmiyordu.

— Romanya'da nerede kaldın?...

— Köprü altlarında, bodrumlarda...

Siyasi Tutuklular ve Ölüm

Niyazi Karasaliev, kendi Türk ismini değiştirmeyi reddetti. Bu yüzden, Sofya ile Yugoslav hududu arasında bir küçük şehir olan Slivnitsa'daki bir askeri kampa hapsedildi. Karasaliev Slivnitsa'da 3 ay kaldı. "Slivnitsa'da

bizim kampımızda 700 tutuklu vardı. Üç ay sonra yeniden bizden bir isim değiştirme evrakını imzalamamızı istediler. Bunun alternatifi Belene idi. Belene, Tuna'da bir adadaki hapishane olup burada korkunç şeylerin cereyan ettiğini işitmiştik.”

— Sizlerden daha sonra kaç kişi Belene'ye gönderildi?

— Yaklaşık 100.

Kısa bir zaman için Karasaliev kabul etti. Slivnitsa'yı terk edebilecek ve eve dönebilecekti. İsim değiştirme evrakının iki defa imzalanması gerekiyordu.

— Siz orada olduğunuz sırada Slivnitsa'da neler oldu?

— Bir sürü film seyretmek mecburiyetinde kaldık. Osmanlı boyunduruğundan Rusların bizi nasıl kurtardığını ve Rusların Hitler'i nasıl yendiğini gösterdiler. Türk Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile Bulgar Cumhurbaşkanı ve parti lideri Zhivkov arasında geçen filme alınmış bir karşılıklı konuşmayı dinledik, bundan sonra bize şöyle denildi “Bakın! Sizi Türkiye'de istemiyorlar”.

— Belene hakkında ne biliyorsunuz?

— Burası isim değiştirmeyi reddedenlerle doluydu. Halk Belene'de yaklaşık 5.000 Türk'ün bulunduğunu söylüyordu. Şimdi Sofya, Plovdiv (Filibe), Varna, Stara, Zagora ve diğer Bulgar şehirlerinde siyasi tutuklular vardır.

Karasaliev'in bir dostu Belene'ye yollanmıştı. 38 yaşında olup orada 3 ay kalmıştı. Hapishaneden dönüşünden 16 gün sonra birden bire öldü. Bu çok garipti. Çünkü Belene'ye yollandığı zaman o sağlıklı ve kuvvetli bir adamdı. Dönüşünden sonra onu hiç kimsenin ziyaret etmesine müsaade edilmedi. Ancak onu bir defa kimse bizi görmeden geceleyin ziyaret ettik.

— Belene'de ona ne oldu?

— Oto akümülatörlerinde kullanılan bir cins asit üzerinde maskesiz veya hiçbir önlem almaksızın çalışıyordu. Bir süre bu işi yaptıktan sonra, o mayalanmış bir kek gibi şişmeye başladı.

Ne kadar siyasi tutuklu var?

“Balk-Türkler Derneği” dayanışma kuruluşunun başkanı Mehmet Çavuş, Bulgaristan'da kaç kişinin öldürüldüğünü veya siyasi mahkûm olarak yatmakta olduğunu gerçekten kimsenin bilmediğini söylemiştir. “Herkes muhtelif bir rakam vermektedir. Biz 10.000 kadar olabileceğini tahmin ediyoruz. Bulgaristan'dan son zamanlarda gelen haberlere göre artık Türkleri Belene'ye

göndermemekte, fakat ülkedeki muhtelif hapisanelere göndermektedirler. Bir Bulgar muhaceret kaynağı olan Paris'teki Tsenko Barev'e göre, Sofya, Pazarçık ve Stara'da (Nisan 1986) 1450 Türk siyasi mahkûmu bulunmaktadır."

Ayrıca Helsinki Komitesi'ne binlerce Türk'ün zorla Sovyetler Birliği'ne ve Doğu Alman Cumhuriyeti'ne yollandığı söylenmiştir. Şimdiye kadar bu rivayetlerin teyidi veya reddi mümkün olamamıştı.

Türkiye'deki dayanışma kuruluşları, Bulgaristan'da hapsedilmiş, öldürülmüş ve kaybolmuş Türklerin ve diğer Müslümanların listesini muntazam surette yayınlamaktadır. "Balk-Türkler" kuruluşunda 400'den fazla bu kurbanların isimleri vardır. Ağustos 1986'dan bu yana 22 yeni olay en son listelerinde yer almaktadır. Bu bilgiler çoğunlukla göçmenlerden gelmektedir. Listede bulunan 22 olaydan dördündeki şahısların hapisanede olduklarını biliyoruz. 56 yaşındaki Shumenli (Şumnulu) Fehim Hatibov'un 5 yıl süre ile hapse mahkûm olduğunu Tirgovishte'den (Eski cuma) olan Süleyman Hatibov ve Mustafa Azizov'un, her ikisinin de 15 yıl hapse mahkûm edildiğini biliyoruz.

Türk gazetesi Tercüman 6 Ağustos 1986'da 23 yaşındaki Rabiye Sükrieva'nın öldürülmesi hakkında bilgi verdi. Bu sene Mart başında (1986) Shumen (Şumnu) yakınındaki evinden Rabiye Sükrieva kayboldu. İki ay sonra o, evine yollandı. Bir çeşit tahta tabut içinde. Bayan Sükrieva geride iki çocuk bıraktı. Onun yegâne suçu Türk kalmayı arzu etmesi idi. Onu kaçırmaya çalışan güvenlik polisine karşı bağırdığı en son sözleri şunlar olmuştur: "Beni öldürmek istiyorsunuz, çünkü ben Bulgarca konuşmak istemiyorum. Fakat ben bir Türk'üm. Çocuklarım da Türk'tür ve onlar Türk olarak kalacaklardır."

Bayan Sükrieva'nın bir hastanede iğne ile öldürüldüğü söylenilmektedir. Helsinki Komitesi'ne Bulgaristan'daki pek çok Türk'ün son zamanlarda bu yol ile öldürüldüğü söylenilmiştir.

Bulgaristan'da Bırakılan Çocuklar

Asimilasyon kampanyasının en acıklı özelliklerinden biri ebeveynleri Türkiye'de yaşarken bütün çocukların Bulgaristan'da bırakılmış olmasıdır. "Balk-Türkler" kuruluşu tarafından son zamanlarda yayınlanan bir liste bu çocuklardan 115'inin ismini ihtiva ediyordu. Bunların hepsinin ebeveynleri Türkiye'de yaşıyordu. Bu olaylardan dokuzunda, bu kuruluş, çocukların Bulgaristan'daki adreslerini bilmiyordu. Bu çocuklardan birçoğuları büyükbabaları ve diğer akrabalarıyla beraber yaşıyorlardı.

Diğer bir dayanışma kuruluşu olan “Bal-Göç” ebeveynlerinin hepsinin Türk şehri Bursa’da yaşadığı, 33 çocuğun isimlerini yayınlamıştı. 1950’den beri Bursa Bulgaristan’dan gelen göçmenlerin yaşadığı önemli bir merkez olmuştur. Helsinki Komitesi, isimleri herhangi bir listede olmayan çocukların ebeveynleri ile tanışmıştır. Bu soruna Türk yayın organlarınca son zamanlarda çok önem verilmiştir. Tercüman Gazetesi bu sene başında “Aysel’e Hürriyet” kampanyasını açmış ve 15 yaşındaki Aysel bu acıklı durumun bir kurbanı olarak sembolize edilmiştir. Diğer bir gazete, Bursa’daki Hâkimiyet, bu konuya büyük bir dikkat çekmiştir. Bu çocukların ebeveynleri Bursa’da ve Türkiye’nin diğer şehirlerinde birkaç kez açlık grevleri tertiplemişlerdir. Helsinki Komitesi’nin kendileri ile temas kurduğu açlık grevi yapan ebeveynler Bulgaristan’da terkedilen toplam 250-300 çocuk bulunduğunu tahmin etmektedir.

Bu şahısların çoğunluğu Türkiye’ye son yıllarda gelmiştir. Son olaylarda bu göçmenler asla çocuklarını almak fırsatını bulamamışlardır. Bazı olaylarda aile Bulgaristan’ı terkettiği gün çocuklar alıkonulmuştur. Birkaç yıl önce Bulgaristan’ı terkedenerler çocuklarının daha sonra gelmelerine müsaade edileceğine inanmaktadır. Birçok hallerde ebeveynler kendi çocukları ile hiçbir temas kuramamışlardır. Bir zarf üstünde bir çocuğun Müslüman adı kullanılıyorsa bu mektup daima gönderene “nepoznat” -isim bilinmiyor- diye geri yollanmaktadır. Hatta Bulgarca isimler kullanıldığı zaman bile hiç kimse bu mektubun Bulgaristan’daki çocuğa ulaşacağını garanti edemez. Muhtelif hallerde ebeveynler yeni Bulgarca ismi bilmiyorlardı.

Genç Şule Sevkieva Yunusova’nın annesi Türkân Yunus İstanbul’da, kızı ise halasının yanında Bulgaristan’da Novi Pazar’da yaşıyordu. Türkân Yunus zaman zaman kızından mektup almaktadır; fakat “onlardan hiçbir haber yoktur”. Bulgaristan’dan çıkamayanların mektupları ebeveynlere yazılmaktan ziyade sansüre yazılmış görünüyordu. Hemen hemen bütün ebeveynler Bulgar sefaretine veya diğer resmi temsilcilerine birçok mektuplar yazmışlardır. Şimdiye kadar hiçbir kimseye cevap gelmemiştir.

Pomaklar (Etnik Bulgar Müslümanları)

Etnik Slavlar olan Bulgaristan Müslümanları Pomak olarak bilinmektedir. Bunların çoğunluğu Güneydoğu Bulgaristan’da Blagoyevgrad eyaletinde yaşamaktadır. Pazarlık, Haskova ve Kırçali eyaletlerinde de birçok Pomak vardır. Bulgar yetkilileri 1950’lerin son zamanlarından beri, muhtelif şiddet yolları ile Pomakları kendi İslami inançlarından ayırmak

teşebbüsünde bulunmaktadır. Bunlar sık sık Pomakları vaftiz etmeye ve Müslüman isimlerini Hıristiyan (ve Slav) isimleriyle değiştirmeye çalışmışlardır. Bunlar muhtelif fırsatlarda 1960'lar ve 1970'lerde vuku bulmuştur.

1964'te Blagoyevgrad eyaletinin Ribnova şehrinde böyle bir olay cereyan etmiştir. Dış dünya ile haberleşme kesilmiştir. Pomakların yaşadıkları evlere silahlı gruplar girmiştir. Yaklaşık 2000 silahlı polis, parti üyesi ve asker Ribnova'ya getirilmiştir. Pomaklar isyan etmişler ve kendilerini bal-talar, bıçaklar ve sopalarla savunmuşlardır. Bir komite kurmuşlar yetkililerle görüşmek için heyetler göndermişler ve parti lideri Zhivkov ile kişisel olarak görüşmek istemişlerdir. En nihayet Merkez Komitesi Üyesi General Ivan Bachvarov tarafından kabul edilmişlerdir. Onunla görüşme sonuç vermiştir. Baskı altında imzalanan vaftiz tebliği iptal edilmiş ve zorla isimleri değiştirilenler tekrardan Müslüman isimlerini geri almışlardır. Pomaklar tatmin olmuşlardır. Fakat uzun zaman için değil. Birkaç ay sonra aynı şehirde 12 Pomak tutuklanmış ve bunlardan 8'i uzun yıllar hapse mahkûm edilmiştir.

1971'de şiddetli olaylar Smolyan eyaletinde de cereyan etmiştir. Askeri birlikler getirilmiş ve Pomaklar zorla vaftiz edilmiştir. Pomaklar mukavemet etmeye çalışmışlar, her iki taraftan zayıt verilmiştir. Aynı sene Pazardık eyaletinde benzer olaylar yer almıştır. Birçok Pomak tutuklanmış ve 15 seneye kadar hapis cezası almıştır. 1970'lerde Blagoyevgrad, Stara, Zagora ve diğer eyaletlerde bu gibi olaylar meydana gelmiştir.

Bulgar sürgün kaynakları, Belene'deki 1000 kadar siyasi mahkûmdan yaklaşık 500'ünün Pomak olduğunu öne sürmektedir. Aynı zamanda bütün Müslümanlara ve bütün dini azınlıklara baskılar arttırılmıştı. Bulgar Türklerinin gerçekte Osmanlılar tarafından zorla Türkleştirilmiş Slav Bulgarları olduğunu ispat etmeyi amaçlayan kitaplar halen yayınlanmaktadır.

İslamı Baskı Altına Alma

Bulgarlaştırma kampanyası, hem Türk azınlığına ve hem de Bulgaristan'da Müslümanların geri kalan kısmı olan Pomaklara (etnik Bulgar Müslümanları) ve Çingenelere saldırdı. Bulgaristan Çingenelerinin yaklaşık % 75'inin Müslüman olduğu tahmin edilmektedir.

Bulgar Hükümeti Türk-İslam isimlerini Slav-Bulgar isimlerine çevirirken, İslam isimlerini de Hıristiyan isimlerine çevirdiler. Türk isimlerinden Mehmet (Muhammed), Ahmet, Ali, Hüseyin ve diğerleri gibi olanlar aynı zamanda tipik Müslüman isimleridir. Tıpkı Mikhail, Ivan, Angel ve diğerleri gibi Bulgar isimlerinin çoğunun Hıristiyan isimleri olması gibi.

İsim değiştirme kampanyası Bulgaristan'daki sadece bütün yaşayan Türkleri değil, hatta ölüleri dahi kapsamına almaktadır. Bulgar yetkilileri, bunların etnik Bulgarlardan farklı Müslüman olmadıklarını ispat etmek için yaşayan Türklerin ve Pomakların atalarının isimlerini dahi değiştirdiler. Müslüman mezar taşları kelimenin tam anlamı ile boyandı ve Helsinki Komitesi'ne bildirilen bir olayda bir Türk mezarlığı buldozerle tahrip edildi.

Bulgar yetkilileri muhtelif makalelerde İslam'ı bir tehdit ve bir düşman olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Örneğin 21 Kasım 1984'te çıkan Bulgar Komünist Partisi Merkez Komitesi gazetesi olan "Rabotnichesko Delo"daki bir makale (kampanyanın başlamasından bir hafta evvel) Bulgaristan'daki İslam etkisi konusunu ele alarak, Rodop kesimindeki etnik yakınlarını koz olarak kullanan ideolojik düşmanın aşırı tecavüzü şeklinde İslam'a hücum etmiştir.

Bu yazının çıkmasından sonra bir hafta geçmeden bir diğer resmi Bulgar gazetesi olan "Otechestven Front" 'Bulgar Türkleri arasında bir dini fanatizm olduğuna', inandıklarını yazmış ve Haskova ve Kırçalı eyaletlerinde yaşayanların ailesini 'kural ve Müslüman dininin dogmalarına göre' yetiştirmekle itham etmişlerdir.

Sovyetler Birliği yetkilileri gibi Bulgar Hükümeti de son 10 seneden beri Ortadoğu'da yaşamakta olan İslam'ın yeniden canlanmasından korkmuştur.

Evlenme ve cenaze törenleri gibi birçok İslam dini yöntemleri yasaklanmıştır. Bir göçmen kendisinin bütün evlilik merasiminin (1986 baharı) yetkililer istediği için iptal edildiğini söylemiştir. Genç çocukların sünnet edilmeleri kesin suretle yasaklanmıştır. Aynı şekilde Türkiye'de ve diğer Müslüman ülkelerde normal olarak kullanılan torba tarzında bir pantolon olan şalvarın giyilmesi yasaklanmıştır.

Bütün camiler kapatılmış değildir. Fakat son 10 senede kapatılanların sayıları gittikçe artmaktadır. Helsinki Komitesi'ne camilerin hâlâ açık olduğu söylenilmişti, ancak bu sadece Cuma günleri yapılacak bir dua için olup, tabiatıyla kendini adanmış bir Müslüman bundan memnuniyetsizlik duymaktadır. Kapatılan birçok cami başka amaçlar için kullanılmaktadır. Bunlar depo, kafeterya ve bazen de berber salonu olarak tadil edilmiştir.

Müslüman Türk aydınlar ve hocalar hapsedilmiş veya öldürülmüştür. Bulgaristan'da eski bir siyasi tutuklu olan Nizami Akuliç, yeğeni İmam Enbiya Ömer Mahmudov'un Ocak 1985'te öldürüldüğünü söylemiştir.

Fakat Batı gazetecileri bu delilleri toplama görevi için Bulgaristan'a geldikleri zaman kendisini İmam Mahmudov diye tanıtan sahte bir insanı takdim etmişlerdir. Uluslararası Af Örgütü "etnik Türklerin Mart 1986'dan beri hapse atılmaları" konulu raporunda şunları yazmaktadır: "Kampanyanın başlamasından sonra etnik Türklerin hâkim olduğu bölgeleri ziyaret etmelerine yetkililer tarafından müsaade edilen çok az gazeteciden birinin verdiği habere göre kendi ismini gönüllü olarak değiştiren İslam din adamlarına Ocak 1985'te 50 Leva (400 kr.) bir maaş yükselmesi yapılmıştır."

Bulgaristan'ın Zorunlulukları

Bulgaristan, 1925'te Türkiye ile Bulgaristan arasında imza edilen dostluk anlaşması veya 1919'da Neuilly'de imza edilen barış anlaşması ve bunun yanı sıra Birleşmiş Milletler'in İnsan Hakları Beyannamesi Helsinki Anlaşması ve diğerleri gibi önemli uluslararası bir seri ikili anlaşmalar ile ülkede bulunan Türklerin ve Müslüman azınlığın haklarına saygılı olmak mecburiyetindedir.

Neuilly Anlaşması'na göre, "ırk, dil ve din azınlığında olan Türk vatandaşları yasalara göre diğer Bulgar vatandaşları gibi aynı muameleye ve güvenliğe sahip olacaklardır", ayrıca "kendi adlarına yardımlaşma, dini ve sosyal girişimlerde, okullar ve diğer eğitimsel tesisler kurulması, idaresi ve kontrolünde eşit haklara ve kendi lisanlarını kullanma ve kendi dini vecibelerini özgürce yerine getirme haklarına sahip olacaklardır". Uluslararası Af Örgütü şunları yazmaktadır: "Etnik Türklerin hapsedilmiş olmasından, zorla yeniden ikamete mecbur edilmesi veya Bulgaristan'daki etnik Türk azınlığının zorla asimilasyonu kampanyasında kasten öldürülmesinden bahseden raporlardan kaygı duyulmaktadır. Bu şekildeki zorla asimilasyon birçok uluslararası taahhütlere ters düşmekte olup, bunların en önemlisi 21 Eylül 1970'te Bulgaristan tarafından da onaylanan medeni ve siyasi haklar konusunda uluslararası anlaşmanın 27. maddesidir". Bu madde şöyle demektedir:

"Etnik, dini ve dil azınlığı mevcut olan devletlerde, bu azınlıklara mensup şahıslar kendi gruplarının diğer üyeleri ile müşterek olarak, kendi kültürlerine sahip olmak, kendi dinlerini açıkça belirtmek ve gereklerini yapmak ve kendi lisanlarını kullanmak haklarından mahrum edilemezler."

İnsan hakları için Uluslararası Helsinki Federasyonu, Bulgaristan'ın asimilasyon işlemine erkenden ve süratle reaksiyonunu göstermiştir. ABD'deki Helsinki gözlemcileri ve Norveç Helsinki Komitesi 1985'in ilk yarısının

da protestolarını göndermişlerdir. Helsinki gözlemcileri Başkanı Robert L. Bernstein, Bulgar Cumhurbaşkanı ve parti lideri Todor Zhivkov'a yazdığı bir mektupta şunları belirtmiştir: "Bu komite, Bulgaristan'da sivillerin haince öldürülmesini ve şiddetle devam eden asimilasyon işlemini kuvvetle tahkik eder. Ayrıca biz, Bulgaristan'daki etnik Türklerin istedikleri ülkelere muhaceret etmek haklarını destekliyoruz.

Bildiğiniz gibi Helsinki Anlaşması özellikle azınlıkların haklarının korunmasıyla meşgul olmakta ve Madrid Konferansı'nın sonuç dokümanı, ulusal azınlıklara mensup şahısların haklarına saygı ve gerçekten kullanılması hususlarının güvenlik altına alınmasının önemini daha fazla desteklemektedir. Bulgaristan'daki Türk toplumunun kötü durumu, Ottawa'da ileride yapılacak insan hakları toplantısında ve Budapeşte'deki kültürel forumda kuşkusuz olarak gündeme getirilecektir. Biz Bulgaristan'daki azınlıkların acıklı durumunu düzeltmek için sizi çabuk harekete geçmeye teşvik ediyoruz. Bu sorun hakkında bilgi almaktan ve cevabınızın gönderilmesinden memnuniyet duyulacaktır".

Neden?

Bulgaristan'daki Türk-İslam azınlığının bu acıklı ve kaba tip baskıya neden maruz kaldığını kısa ve kesin bir cevapla izah etmek mümkün değildir. Bunun pek çok makul izahı vardır. Bulgar yetkilileri etnik Bulgar çoğunluğu arasında, nüfusun artmasının ciddi olarak az olması sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. Öte yandan Bulgaristan'daki Türkler genellikle asgari iki veya dört çocuk sahibidir. Sofya teorik olarak Türklerin bir gün çoğunluk olacaklarından ve bunun sonucu olarak devletin Slav-Bulgar kimliğine bir potansiyel tehdit oluşturacaklarından korkmuş olabilirler. Çingenerin ve Pomakların büyüme oranları, etnik Bulgarlara nazaran daha yüksektir.

Ayrıca, Bulgar anayasasına göre, Türk azınlığı, toptan halkın % 10 oranını resmen geçtiği takdirde otonomi hakkını alacaktır. Bulgar Türklerinin kendilerine göre bu seviye çok evvelden aşılmıştır.

Bir diğer önemli ve makul izah tarzı, Bulgaristan'daki muhtemelen artan sosyal, politik ve ekonomik sorunlardır. Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunluğu gibi Bulgaristan da ekonomik durgunlukla karşı karşıya bulunmaktadır. Halk hem siyasi ve hem de ekonomik reformlara ihtiyaçları olduğunu bilmektedir. Bulgaristan'ın komşu ülkelerinin çoğunluğunda neler olduğunun aksine 10 senedir Bulgaristan'da hiçbir siyasi gelişme vuku bulmamıştır. Türkler ve geri kalan Müslüman halkın tahrikleri doğal olarak

dışarıdan geldiğinden ülkede özellikle sosyal huzursuzluğun kaynağı olarak mütalaa edilmektedir. Bulgar Türkleri, hududun öbür tarafında bir Türk devletinin var olduğunu bilmektedir. Geçmiş senelerde bunlar Türk işçilerinin Batı Almanya'dan ve diğer Batı ülkelerinden Bulgaristan yolu ile Türkiye'ye yaz tatilini geçirmek üzere kendi özel arabaları ile geçtiklerini görmüşlerdir. Her ne kadar bu Batı Avrupa'da yaşayan Türklerin sosyal durumlarının gerçek bir manzarasını göstermez ise de, diğer ülkelerde mevcut olan bütün imkânları Bulgar Türklerine hatırlatmaya devam etmiştir.

Polonya ve Macaristan gibi bazı Doğu Avrupa ülkelerindeki uygulamaların tersine, Bulgaristan Hükümeti kendi vatandaşlarını kişisel olarak dışarıya özellikle NATO ülkelerine seyahat etmeye bırakmamaktadır. Bulgar Türkleri ilhamlarını muhtemelen Sofya'dan ziyade İstanbul'dan almaktadır.

O halde neden bu gelişme Bulgaristan'a daha önceden gelmedi? Bazı müşahitler şimdi vukua gelenlerin, 1960'ların başında yetkililerin Türk okullarını, gazeteleri ve diğer enstitüleri kapatmak ile başlayan yavaş bir işlemin sonucu olduğunu söylemektedir.

Bir Türk gazetecisi, Kıbrıs Savaşı'nın siyasi sonuçları konusunda Bulgar Hükümeti'nin çok fazla endişeye düşmüş olduğuna inanmaktadır (Ada'nın ikiye ayrılması). Birçok eleştirmen, Sovyetler Birliği için Bulgaristan'ın bir deneme yeri olabileceğini ve Sovyetlerin çabuk büyüyen bir etnik azınlığın asimilasyonunun mümkün olup olmayacağını öğrenmek istediği fikrini ortaya atmaktadır.

Sovyetler Birliği'nde geniş ve etkili olan bir Türkçe konuşan azınlık vardır. Bunlar Slav çoğunluktan (Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar) daha çabuk artmaktadırlar. 15 SSC'den 4'ünde -Azerbaycan, Türkmenistan, Uzbekistan ve Kırgızistan- Türkçe konuşan bir çoğunluk vardır.

Bununla beraber bu teoriye karşı kuvvetli iddialar da vardır.

Sovyetler Birliği'nin merkezi kısımlarında bu tarz baskılara ait herhangi bir gelenek bulamıyoruz. Bununla beraber, Kırım Tatarlarının ve diğer Türk etnik gruplarının, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kendi yerli topraklarından zorla uzaklaştırılmalarını dünya unutmamıştır. Ayrıca yeni Sovyet lideri Mikhail Gorbachov, Rus olmayan milletlerden Eduara Shevardnadze'yi (bir Gürcistanlı) Dışişleri Bakanlığına ve Geidar Aliev'i (bir Azerbaycanlı) Başbakanlık gibi ülkenin çok yüksek siyasi liderliklerine getirmek suretiyle bu hususlara önem verdiğini göstermiştir. Aliev gibi bir adam dahi, eğer bir Bulgar vatandaşı olsa idi, kendisinin Türk ismini muhafaza etmesine müsaade edilmezdi.

Yavuz Sultan Selim Devri
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Def. Nr. 50

Yerleşim Merkezleri	Köy Sayısı	Hane		Nüfus		Oran %	
		Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim
Çirmen Sancağı		Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim
Çirmen Merkez		184	40	920	200		
Çirmen Merkeze Bağlı Köyler	59	1414	87	8306	635	% 93	% 7
Hasköy Merkez		271	—	1355	—	% 100	—
Hasköy Merkeze Bağlı Köyler	57	1297	175	8037	879	% 90	% 10
Çirpan Nahiyesi	8 köy, 5 mah.		—	1478	—	% 100	—
Yeni Zağra		385	—		—		
Yeni Zağra'ya Bağlı Köyler	29	566	91	4827	474	% 91	% 9
Akça Kızanlık Merkez		143	—		—		—
Akça Kızanlık Merkeze Bağlı Köyler	19	657	418	4096	2123	% 65	% 35
Sancağın Toplam Nüfusu	172	4917	811	29,019	4311	% 87	% 13

Toplam nüfusa mücerredler de dahildir.

Kanuni Devri
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Def. Nr. 370

Yerleşim Merkezleri	Köy Sayısı	Hane		Nüfus		Oran %	
		Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim
Çirmen Sancağı							
Çirmen Merkez		118	—	590	—		
Çirmen Merkeze Bağlı Köyler	58	1191	380	6960	1914	% 79	% 21
Hasköy Merkez		172	—		—		
Hasköy Merkeze Bağlı Köyler	55	1648	44	9639	232	% 98	% 2
Çirpan Nahiyesi				1483	—	% 100	—
Yeni Zağra		231	—	1155	—		
Yeni Zağra'ya Bağlı Köyler	23	501	107	3843	554	% 87	% 13
Akça Kızanlık Merkez		151	—	755	—		
Akça Kızanlık Merkeze Bağlı Köyler	20	785	360	4930	1805	% 74	% 26
Sancağın Toplam Nüfusu	156	4797	891	29.355	4505	% 86	% 14

Toplam nüfusa mücerredler de dahildir.

III. Murad Devri
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Def. Nr. 651

Yerleşim Merkezleri	Köy Sayısı	Hane		Nüfus		Oran %	
		Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim	Türk	G. Müslim
Çirmen Sancağı							
Çirmen Merkez							
Çirmen Merkeze Bağlı Köyler		1880	413	10,000	2177	% 83	% 17
Hasköy Merkez		392	—	1995	—	% 100	—
Hasköy Merkeze Bağlı Köyler		3820	586	22,447	3048	% 88	% 12
Çirpan Nahiyesi		226	13	1299	65	% 97	% 3
Yeni Zağra		326	—				
Yeni Zağra'ya Bağlı Köyler		1611	—	10,030	—	% 100	
Akça Kızanlık Merkez		338	—		—		
Akça Kızanlık Merkeze Bağlı Köyler		2307	403	13,868	2216	% 86	% 14
Sancağın Toplam Nüfusu		10,900	1415	59,639	7506	% 89	% 11

Toplam nüfusa mücerredler de dahildir.

Bölgedeki yer adlarından bazıları : Balıkesirli, Manyaslı, Saruhanlı, Bitlis, Germiyanlı, İğdirli, Aydınlu, Ahlatlı, Bozağaçlı, Ulubatlı, Sorgunlu, Danişmendli, Eymürlü, Salurlu, Karlı, Fındıklı, Pasadlı, Kurtbasan, Demirci, Akevli, Aflaganlı.....

BİBLİYOGRAFYA

ABDULLAH MÜBEŞŞİR ET-TİRAZÎ, *Kavâidu'l-Lugati't-Türkiyye (Et-Türkiyyetu'l-Osmaniyye ve't-Türkiyyetu'l-Hadîse)*, Cidde, H.1406/M.1985, s. 288.

ABDULLAH MÜBEŞŞİR ET-TİRAZÎ, *Kavâidu'l-Lugati't-Türkiyyeti'l-Hadîse*, Cidde, H.1407/M.1987, s. 178.

ABDULLAH MÜBEŞŞİR ET-TİRAZÎ, *Kavâidu'l-Lugati't-Türkiyyeti'l-Osmaniyye*, Cidde, H.1407/M.1987, s. 167.

Türk dilini yabancılara öğretmek veya yabancılar tarafından Türkçenin öğrenilmesi konusu bilhassa son senelerde üzerinde artan bir önemle durulan konuların başında gelmektedir. Gelişen ülkeler arası ilişkiler ve bunun sonucu küçülen dünyamızda, üniversitelerimizde eğitim ve öğretimde bulunmak, Türk dil ve tarihiyle ilgili araştırmalar yapmak, ticari ilişkiler, Avrupa ülkelerindeki Türk işçileri ... ve hemen hatırlayamayacağımız diğer birçok sebepler dolayısıyla yabancılar arasında Türkçe öğrenmeye istekliler artmakta¹, bu ilgi de çeşitli kuruluşları ve özellikle de üniversitelerimizi harekete geçirmektedir. Konunun çeşitli yönleri yapılan toplantı ve kongrelerde ele alınmaktadır². Ayrıca da merkezler kurularak yabancılara Türkçe öğretimi çalışmalarına hız verilmektedir³.

Gerek "Yeni Türkçe" dediğimiz ve gerekse Arap alfabesiyle yazılan ve Osmanlıca "Eski Türkçe" dediğimiz Türk dilinin, anadili Türkçe olanlar haricindekilere, yani yabancılara öğretilmesi için yapılan çalışmaların bir tarihini yapmanın veya bu vadede verilen eserleri göstermenin yeri şüphesiz burası değildir. Bununla birlikte yabancıların Osmanlıcayla ilgilerinin oldukça uzun bir geçmişi olduğunu belirtmek ve kısa bir hatırlatmada bulunmak faydalı olacaktır. Nitekim bu alandaki çalışmalar XVII. yüzyıl gibi oldukça erken bir döneme kadar uzanır. 1680 yılında Viyana'da yayınlanan Meninski'nin Türkçe-Arapça-Farsça sözlüğü bu konuda önemli bir başlangıç teşkil eder⁴. Daha sonra XIX. yüzyılda diplomasi ve

¹ Yusuf Çotuksöken, *Yabancıların Türkçe Öğrenirken Karşılaştıkları Güçlükler ve Yaptıkları Yanlışlar*, Türk Dili, Yıl 32, c. XLVII, S. 379-380 (Ankara Temmuz-Ağustos 1983), s. 88.

² Bir örnek olarak Ankara Üniversitesi'nin 1-3 Ekim 1986 tarihleri arasında Ankara'da düzenlediği "Türk Dilinin Öğretimi" toplantısını hatırlayalım.

³ Gerek Ankara Üniversitesi'nin TÖMER ve Ortadoğu, Boğaziçi ve diğer üniversitelerin benzer isimler taşıyan merkezleri gibi.

⁴ Meninski (François de Mesnien) *Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae*, Wien, 1680, c. I-III; (B. de Jenisch'in önsözü ile) aynı eser *Lexicon arabico-percico-turcium* adı altında Viyana'da 1780'de dört cilt olarak tekrar basıldı. Fransa'da Türkçe'nin öğretimi konusuna 1699'da eğilinmiş, her üç yılda bir 6 ile 9 yaş arası çocuklardan birkaçının seçilerek, Türkçe öğrenmek üzere İstanbul'a Katolik papazlarının yanına gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Benzer çalışmalar Fransa'da daha sonra da devam etmiş, XVIII. yüzyılda aynı yönde gayretler diğer Avrupa ülkelerinde de; Avusturya, Hollanda, İngiltere, hatta

ticaret gerekleri, muhtelif sözlükler ve dilbilgisi kitaplarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte bu konudaki çalışmalara kısa bir bakış, bu sözlük ve dilbilgisi kitaplarının özellikle de Fransızca, İngilizce, Almanca gibi Avrupa dillerinde olduğunu bize gösterir⁵. Tabiatıyla müellifler de genelde Avrupa kökenlidirler.

Konuya yüzyıllardır yakın bir etkileşim içinde bulunduğumuz bazı milletler ve dilleri açısından yaklaşıldığında ise, yukarıdaki durumun tamamen aksi bir görünümle karşılaşıyoruz. Biz burada özellikle Osmanlıca (Eski Türkçe) öğrenmeleri açısından Araplara ve onların dilleri olan Arapçayla yazılmış kitaplara değinmek istiyoruz. Bilindiği gibi Araplarla Türklerin münasebetlerinin başlangıcını, İslâmiyetin gelişinden daha öncelere kadar götürmek mümkünse de⁶, İslâmiyetin Türkler tarafından kabulüyle iki millet arasındaki ilişkilerin her alanda büyük oranda gelişmiş olduğu muhakkaktır. Özellikle Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan ve bugün değişik devletleri oluşturmuş bulunan bölge ülkeleriyle ilişkiler, diller arasında da karşılıklı alış-veriş kaçınılmaz kılmiştir. Fakat bu karşılıklı etkileşim süreci içerisinde, İslâm dininin mukaddes kitabı Kur'ân'ın Arapça olmasının da etkisiyle Arapçadan Türkçeye akış daha büyük bir oranda olmuştur. Zaten bu etkileşim sonunda Türkçeye kelimeler yanında, yer yer dilbilgisi kuralları da geçmek suretiyle, -tabiri caizse- yeni bir dil ortaya çıkmıştır ki, buna *Osmanlıca* denilmiştir. Tabiatıyla böyle bir etkileşimden bahsederken, Türklerin uzun asırlar yakın temas içinde bulunmuş oldukları İranlıları ve onların dilleri olan Farsçayı da hatırlatmak gerekecektir.

Rusya'da da görülmüştür. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)*, Bilim, Kültür ve Eğitim Dili Olarak Türkçe (Ankara, 1978)'de yer alan makale, s. 42-43.

⁵ Burada birkaç örneği hatırlatabiliriz:

SÖZLÜKLER

T.X. Bianchi, *Vocabulaire Français-Turc*, Paris, 1831.

Georges Rhasis, *Vocabulaire Français-Turc*, Petersbourg, c. I (1828), c. II (1829).

Artin Hindoğlu, *Dictionnaire abrégé turc-français*, Wien, 1838.

J. Theodor Zenker, *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*, Leipzig, 1866-1877, c. I-II.

GRAMER KİTAPLARI:

Artin Hindoğlu, *Theoretisch-praktische Sprachlehre*, Wien, 1829.

V. H. Hagopian, *Ottoman-Turkish conversation-grammar*, London, 1907

J. W. Redhouse, *Grammaire raisonnée de la langue Ottomane*, Paris, 1846.

Jean Deny, *Grammaire de la langue turque-dialecte Osmanli*, Paris, 1921. Bu konuda geniş bir bibliyografya için bkz. F. Kadri Timurtaş, *Osmanlıca Grameri*, İstanbul, 1964, s. 401-407. Ayr. bkz. Ömer Demircan, *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Üzerine Kaynakça Denemesi*, Türk Dili, Yıl 32, c. XLVII, S. 379-380 (Ankara, Temmuz-Ağustos 1983), s. 258-266. Rhasis, Hindoğlu ve Bianchi sözlüklerinin bir değerlendirmesi için bkz. Hüsrev Hâtemi, *Fransızca-Türkçe İlk Sözlükler*, Tarih ve Toplum, S. 12 (İstanbul, Aralık 1984), s. 70-72.

⁶ Osman Turan, *Türkler ve İslâmiyet*, DTCFD, S. IV (Ankara, 1946) S. 457-485; Hakkı D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s. 3 vd.; aynı yazar, *İslâmiyet ve Türkler*, Diyanet Dergisi, Hicret Özel Sayısı (Ankara, 1981), s. 70-72.

Şüphesiz Türkçede, Arapça ve Farsça kökenli çok sayıda kelimenin bulunmuş olması, hatta geniş ölçüde dilbilgisi kurallarının bile alınmış olması, bu iki milletten kişileri, yani Arapları ve İranlıları Türkçeyi öğrenmekten müstağni kılmaz. Bir başka deyişle Araplar ve İranlılar kendi kullandıkları, bildikleri kelimelerin -hangi oranda olursa olsun- Türkçede yer almış olması dolayısıyla, Türkçeyi biliyor sayılamazlar. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim olduğu sahalarda Türk dilinin (Osmanlıcanın) eğitimi Arap ve İran asıllı tebaaya yer yer yaptırılmıştır⁷. Fakat bu eğitim sırasında öğrencilere onların anadilleriyle yazılmış hangi kitap veya kitaplar tavsiye edilmiştir? Özellikle de Arapça açısından konuya yaklaşırsak, Araplara Arapça olarak yazılmış Osmanlıca (Türkçe) öğretmeyi hedef alan bir çalışma var mıdır? Biz bu sorunun cevabını 1984 senesi sonlarında Cezayir'in Konstantin şehrinde *Université de Constantine, Institut des Sciences Sociales, Département d'Histoire*'da Osmanlıca dersleri vermek üzere çağırıldığımızda da düşünmüş ve olumlu bir cevap bulamamıştık. Burada hemen Kâşgarlı Mahmud'un Arapça yazdığı *Divânu Lügati't-Türk* adlı, bir sözlükten çok Türk medeniyet, kültür, dil ve edebiyatının mükemmel bir ansiklopedisi durumunda olup Bağdat'ta Halif el-Muktedi (1075-1094)'ye sunulan dev eseriyle yine aynı müellifin *Kitâbu Cevdîrû'n-Nahu ft Lügati't-Türk* adlı eserini istisna ettiğimizi belirtelim. Zira *Divânu Lügati't-Türk* halifeye ve dolayısıyla Araplara Türkçeyi öğretmeyi hedef tutmuş olmakla birlikte, günümüzde böyle bir işlevin tamamen ötesinde bir değer ve mana ifade etmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un diğer eseri olan *Kitâbu Cevdîrû'n-Nahu ft Lügati't-Türk*'ünü ise, ancak isim olarak tanıyabilmekteyiz. Ayrıca da, yazılış gayeleri yönünde ne gibi bir boşluğu ne oranda doldurmuş oldukları hakkında fazla bir fikre sahip bulunmadığımız her iki eser, bize göre çok gerilerde kalmıştır⁸. Bu nedenle biz, Kâşgarlı Mahmud'un bu iki kitabını istisna ederek, Araplara Türkçeyi öğretmek için yazılmış bir esere rastlayamadığımızı söylemek istiyoruz. Sadece ticari düşüncelerle ve turistik amaçlarla son zamanlarda meydana getirilen bazı küçük çalışmalarınsa, üzerinde durulmaya değer görülemeyeceğini burada belirtmekte yarar-bulunmaktadır⁹.

Yeri gelmişken bu kitap kısırlığının Arap âleminde, özellikle de günümüzde, Osmanlıca öğretilmesine ihtiyaç duyulmadığı, ilgi bulunmadığı şeklinde yorumlanmaması gerektiği veya muhtelif Arap devletlerindeki üniversite veya araştırma merkezlerinde Osmanlıca eğitiminin yapılmadığı tarzında bir düşünceye kapılmanın yanlışlığı gerçeğini önemle belirtelim. Çünkü birlikte geçen uzun asırlar, Arap araştırmacıları, kendi millî tarihlerini ilk kaynaklara, arşiv belgelerine dayanarak yazabilmek için Osmanlıca öğrenmeye teşvik etmekte, hatta bu hususu kaçınılmaz bir mecburiyet haline getirmektedir. Bu zorunluluk, çeşitli nedenlerle biraz geç de olsa, eksiksiz olarak anlaşılmiş bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak, Osmanlı belgelerini değerlendiren çok sayıda merkez kurulmuş¹⁰, Osmanlıca, üniversitelerin Tarih ve Türkoloji

⁷ E. Z. Karal, a.g.m., s. 77-78 vd.

⁸ *Divanu Lügati't-Türk*, Besim Atalay tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Türk Dil Kurumu yayınları arasında 3 cilt olarak çıkmıştır (Ankara, 1939-1941). Bu eser üzerinde yapılan çalışmalar hk. bkz. Neclâ Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1967, c. I, s. 48-51. Bu konuda ayr. bkz. Ahmet Caferoğlu, *Kâşgarlı Mahmud*, Ankara, 1985.

⁹ Bir örnek olarak Beyrut'ta basılan "*Et-Türkiyye min gayri muallim (Tarfkatü Sehle li Ta'İtmi'l-Lugati't-Türkiyye)*" (Kendi kendine Türkçe, Türkçeyi öğrenmek için kolay yol) adlı eseri verebiliriz.

¹⁰ Örnek olarak Tunus'ta Dr. Abdülcelil Temîmî'nin yönetimindeki *Centre d'Etudes et de Recherches sur les Provinces Arabes à l'Époque Ottomane* ve Cezayir'de merhum Ahmed Tevfik el-Medenî (1899-1983)'nin uzun yıllar direktörlüğünü yaptığı *Centre National d'Etudes Historiques*'i

bölgelerinde gerek lisans seviyesinde, gerekse yüksek lisans ve doktora programları arasında yerini almıştır. Arap âleminde bu sahadaki çalışmaların başlatıcısı olarak Mısır karşımıza çıkmaktadır¹¹. Biz burada kısmen, bizzat şahidi olduğumuz Cezayir'i ele alarak, oradaki Türkçe ve Osmanlıca eğitimini örnek olarak gösterelim. Bu ülkedeki üç üniversitede; Cezayir, Oran, Konstantin üniversitelerindeki tarih bölümlerinde gerek lisans düzeyinde, gerekse yüksek lisans seviyesinde Osmanlıca öğretimi yapılmaktadır¹². Ayrıca başkentteki (Cezayir) Centre National d'Etudes Historiques'teki bir görevli, Osmanlıca belgeleri Arapçaya çevirmekle vazifelendirilmiştir. Nitekim bu kişi tarafından çevrilen belgelerin bir kısmı merkezde yayın organı Majallat et-Tarikh'te yayınlanmış bulunmaktadır¹³. Cezayir'de ayrıca Cezayir Üniversitesi'nde günümüz Türkçesi okutulmakta, Diller Enstitüsü'nde de Türkçe filolojik yönden ele alınmaktadır.

Burada tanıtacağımız Türk asıllı müellif et-Tırazi'nin çalışmasına gelince, bu eser tesbit edebildiğimiz kadarıyla, sahasında ilk olması yönüyle önem taşımaktadır. Kitapta Arapça, İngilizce ve Türkçe olarak verilen biyografisinden öğrendiğimize göre, müellif Abdullah Mübeşşir et-Tırazi; 1938'de doğmuş, ilk bilgilerini "âlim ve mütefekkir" olan babası¹⁴ Şeyh Mübeşşir et-Tırazi el-Hüseynî'den almıştır. 1964'te Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İslam-Şark Dilleri Bölümünü bitirmiştir. Aynı sene bu müessesede öğretim kadrosu içinde yer almış, 1967'de masturunu, 1971'de doktorasını tamamlamıştır. Müellifimizin daha sonra görev yaptığı üniversiteler arasında sırasıyla Kahire, Ezher, Karaçi ve Cezayir üniversitelerini görüyoruz. Müellif halen Cidde'de *Câmiatü'l-Melik Abdülazîz*'de öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Et-Tırazi'nin burada söz konusu ettiğimiz çalışması haricinde Türkçe ile ilgili yayınlanmak üzere hazırladığı bir "*Türkçe Metinler Kitabı*" ve Beyrut'ta, 1986 yılında basılmış *Mu'cemü'l-Kelimâtü'l-Arabîyye fî'l-Lugati't-Türkiyyeti'l-Osmaniyye ve't-Türkiyyeti'l-Hadise* (Osmanlıca ve Yeni Türkçede kullanılan Arapça kelimeler sözlüğü) kitabı bulunmaktadır. Bunlar haricinde İslamın yayılışı tarihi, Hind İslam ülkeleri tarih ve medeniyeti alanında yayınlanmış eserleri ve makaleleri vardır.

Abdullah Mübeşşir et-Tırazi'nin Osmanlıca (Türkçe) grameri ile ilgili olan çalışması ise üç kitaptan oluşmaktadır. Bunların birincisinde aynı dilbilgisi kurallarının uygulaması hem Osmanlıca ve hem de yeni Türkçe ile gösterilmiş bulunmaktadır. Diğer iki kitaptan birincisi yeni Türkçe (Latin harfleriyle yazılan günümüz Türkçesi), diğeri Osmanlıca (Arap harfleriyle yazılmış Türkçe) için hazırlanmıştır. Yani *Kavâidü'l-Lugati't-Türkiyye 'Et-Türkiyyeti'l-Osmaniyye ve't-Türkiyyeti'l-Hadise'* (Türk Dilinin Kaideleri, Osmanlıca-Türkçe), adını taşıyan, diğer iki

hatırlatabiliriz. Türk-Arap münasebetleri sahasında doğrudan veya dolaylı olarak faaliyet gösteren kuruluşların bir listesi için bkz. Emel Doğramacı, *Arap Ülkelerinde Osmanlı Araştırmaları*, Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu (Mayıs 1985)'na sunulan tebliğler içinde yer alan tebliğ, s. 183-187.

¹¹ Mısır'da 1920'lerin sonunda Mehmet Akif'in teşebbüsü ve hocalığıyla başlayıp gelişen Türkoloji çalışmalarıyla ilgili olarak bkz. Y. gös. yer, s. 181-182.

¹² Constantine'de lisans düzeyinde 5 ve 6. sömestlerde haftada 3'er saat; yüksek lisansta 2'er saat Osmanlıca ders yapıyor.

¹³ Bu görevi halen Ezher Üniversitesi'ni bitirmiş bir Türk, Fikri Tuna yürütmektedir. Yayınlanan belgeler için bkz. adı geçen derginin muhtelif sayıları.

¹⁴ Bkz. Mustafa Fayda, *Ez-Zıkrâ'l-Âşire li Vefâtü'l-Allâme Mübeşşir et-Tırazi el-Hüseynî*, AÜİFD, S. XXIX (Ankara, 1987), s. 187-214.

kitabın bir araya getirilmiş bir baskısı durumundadır. Bu sebeple biz, bu birlikte yapılmış olan baskıyı esas alırsak, diğerlerini de göstermiş olacağız.

Kavâidü'l-Lugatî't-Türkiyye Et-Türkiyyetü'l-Osmaniyye ve't-Türkiyyetü'l-Hadise'de; Mukaddime (s. 5-7) başlığı altında Türkçenin kökünden, yayılma alanlarından bahsedilmekte, daha sonra Osmanlıca ele alınarak Farsça ve Arapça ile olan ilişkisi özet olarak belirtilmektedir. Daha sonra Osmanlıca öğrenmenin gereği, özellikle de Araplar için Osmanlıcanın taşıdığı önem vurgulanmaktadır. Müellif kitabını, Türk dilbilgisi kurallarını öğretmek için yazdığını belirterek, konuların kolayca anlaşılabilir olması için her bölümü bol örneklerle açıkladığını ifade etmektedir.

Kelimetü's-Şükür (s. 9-10)'de et-Tırazi, eserinin ortaya çıkmasında katkısı olanlara teşekkür etmektedir. Bunlar arasında Türkiye dışında bu konularla ilgili olanlar bulunduğu gibi, Türkiye'deki üniversitelerde görev yapan hocalar da bulunmaktadır. Esat Coşan, Abdülkadir Karahan, Kâzım Bilge, Sadettin Önal, Sabahattin Zaim, Mustafa Canpolat gibi.

Et-Tırazi'nin kitabında bundan sonra 37 büyük ve muhtelif tali başlıklar altında dilbilgisi kuralları açıklanmış bulunmaktadır (s. 11-264). Kitabın hazırlanmasında faydalanan eserlerin en önemlilerinin bir listesi (s. 265), yazarın hayatı ve ilmi çalışmalarıyla ilgili Türkçe, Arapça bilgi verilen bir bölüm (s. 266-272) ve *İçindekiler* (s. 273-287) ile kitap son bulmaktadır.

Müellif et-Tırazi'nin bu çalışmasını hazırlarken faydalandığı eserler arasında; Ahmed Cevdet, *Kavâid-i Türkiyye* (İstanbul, 1292); Ahmet Rasim, *Sarf-ı İbtidât* (İstanbul, 1308); Selim Sâbit, *Sarf-ı Osmânî* (İstanbul, 1328), Mehmed Rifat, *Külliyât-ı Kavâid-i Osmânî* (İstanbul, 1302); Mehmed Rifat, *Havâce-i Lisân-ı Osmânî* (İstanbul, 1311) gibi Osmanlıca gramer kitapları ile eserinin yeni Türkçe kısmı için faydalandığı diğer bir kısım çalışmalar bulunmaktadır¹⁵.

Abdullah Mübeşşir et-Tırazi'nin eserinde Türk dilbilgisinin hemen bütün konularına yer verilmiş, gerekli açıklamalardan sonra bol miktarda örneklerle mevzuların anlaşılır hale getirilmesine çalışılmıştır. Eser bu haliyle, Osmanlıca için, bir başlangıç kitabı olarak şüphesiz büyük bir ihtiyaca cevap verecektir. Bununla birlikte Tanzimat'tan itibaren yer yer başlatılan ve Cumhuriyetle birlikte artarak devam eden Türkçenin sadeleştirilmesi ve yabancı kelimelerden arındırılması çalışmalarının sonucu olarak, oldukça kısa bir dönem içerisinde büyük oranda Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin kullanım sahası dışında kaldığı düşünülürse; günümüz Türkçesi üzerinde uygulamalı bir kitabın Osmanlıca öğretimindeki başarı derecesinin tartışma götürceği şüphesizdir. Bu bakımdan bu kitabın hedefi olan Araplara Osmanlıca öğretiminin, bir fantazi olmaktan çıkarılması arzu edilirse, geniş çapta Osmanlıca metinlerle takviye edilmesi gerekir. Aksi halde günümüz metinlerini Arap alfabesiyle yazmak pek fazla bir fayda sağlayamayacaktır. Ayrıca da Osmanlıcada, Araplar için anlaşılması kolay olan Arapça kökenli kelimelerin bazan dilimize anlam değiştirerek geçtiği düşünülürse, burada Arapça kökenli kelimeler için bile bir sözlüğe duyulacak ihtiyaç açıktır. Zaten Osmanlıcadaki Arapça kökenli kelimeler yanında, Farsçadan alınmış kelimelerin çokluğu ve nihayet daima karşılaşılabilecek Türkçe kelimeler, Osmanlıca öğrenmek isteyen bir Arap için Osmanlıca-Arapça bir sözlüğü de kaçınılmaz kılar. Biz, sınırlarımızı aşmak bahasına, bu yönde bir başlangıç için elde bulunan Osmanlıca sözlüklerden uygun birinin Arapçaya çevrilmesinin faydadan halî olamayacağı kanaatimizi de burada belirtmek isteriz.

Sözlerimize son verirken sayın müellif Abdullah Mübeşşir et-Tırazi'yi bu başarılı çalışmasından dolayı tebrik ederiz. Kendisine bundan sonraki çalışmalarında muvaffakiyetler

¹⁵ Bkz. s. 265.

temenni ederken, bu başlangıç eseri, örnek Osmanlıca metinlerin gecikmeden takip etmesi gerektiğini hatırlatmak isteriz. Tabiatıyla üçüncü merhale, bir Osmanlıca-Arapça sözlüğün gerçekleştirilmesi olacaktır. Bundan sonra gerek tarih, gerekse Türkoloji ve Türk dünyası ile ilgili birçok alanlarda çalışma yapmak isteyen Araplar için önemli bir temel oluşturulmuş bulunacaktır.

Yrd. Doç. Dr. NESİMİ YAZICI

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
BİLGİ, ÖNDER: Un poignard original de İkiztepe (en turc, avec 5 illustrations)	1109
———: A Unique Dagger from İkiztepe (en anglais)	1113
DORUK, YRD. DOĞ. DR. SEYHAN: La Structure de Marché à la Ville antique de Alinda (en turc, avec 10 illustrations)	1117
KİTAPÇI, PROF. DR. ZEKERİYA: L'Islam chez les Rois et les Aristocrates locaux Turcs de l'Asie centrale: <i>Les Premiers Souverains Turcs convertis à l'Islam</i> (L'Epoque Omeyyade) (en turc, avec une carte)	1139
KURAY, ASSISTANTE DR. GÜLBENDE: L'Influence sur les Cultures Italienne et Turque de la Crise observée en Europe durant la Période Napoléonienne (en turc)	1209
ÇADIRCI, DOĞ. DR. MUSA: L'Administration de la Turquie aux environs de la Proclamation de la Tanzimat (1826-1839) (en turc)	1215
SONYEL, DR. SALÂHİ R.: Les Incidents Turco - Arméniennes à Adana selon les Documents secrets Anglais (Juillet 1908-Décember 1909) (en turc)	1241
———: The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents (July 1908-December 1909) (en anglais) ...	1291
EROĞLU, PROF. DR. HAMZA: Les Relations Turco-Bulgares et le Traité d'Amitié du 18 Octobre 1925 (en turc)	1339
ERTENDÜĞ, PROF. DR. NERMİN: L'Anthropologie du Développement (en turc)	1349
Conférences :	
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: L'Etat chez les Seldchoukides (en turc)	1359
Traduction :	
CAHEN, CLAUDE (Traduit par YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR-YEDİYILDIZ, DOĞ. DR. BAHAEDDİN): La Première Apparition des Turcs en Anatolie (en turc)	1375
MANTRAN, ROBERT (Traduit par ARIKAN, ZEKİ): L'Empire Ottoman et la Commerce Asiatique aux XVIe et XVIIe Siècles (en turc)	1433
La Comité Norvège Helsinki (Traduit par YÜCEL, PROF. DR. YAŞAR): L'Oppression sur la Minorité Turque et Musulmane en Bulgarie (en turc)	1445
Bibliographie :	
YAZICI, YRD. DOĞ. DR. NESİMİ: Abdullah Mübeşşir et-Tırazî: <i>Kavâidü'l-Lugati't-Türkiyye (Et-Türkiyyetü'l-Osmaniyye ve't-Türkiyyetü'l-Hadîse)</i>	1473
———: Abdullah Mübeşşir et-Tırazî: <i>Kavâidü'l-Lugati't-Türkiyyetü'l-Hadîse</i>	1473
———: Abdullah Mübeşşir et-Tırazî: <i>Kavâidü'l-Lugati't-Türkiyyetü'l-Osmaniyye</i>	1473

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LI

No. 201

Décembre 1987

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 6